

Sanjar Ibraximov

JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI

Darslik

74.267.5 ya-7

97a

I-14

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI SPORTNI RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI
O'ZBEKISTON DAVLAT JISMONIY TARBIYA VA SPORT UNIVERSITETI

Ibraximov Sanjar Urunbayevich

JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI

Darslik

*5610500 - Sport faoliyati (faoliyat turlari bo'yicha)
va jismoniy madaniyat bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalari uchun
mo'ljallangan*

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining
2022 yil 19 iyuldagi 233-sonli burug'iga asosan nashr etishga ruxsat
berildi. Ro'yxatga olish raqami 233-0037*

Tafakkur qanoti
Toshkent – 2022

UDK: 821.133

BBK: 74.200

I-92

Muallif: *Ibraximov Sanjar Urunbayevich "Sport tadbirlarini tashkil etish" kafedrasi o'qituvchisi, p.f.b.f.d (PhD)*

Taqrizchilar: *X.I.Ibraimov, O'zPFITII professori, pedagogika fanlari doktori*
J.M. Ishtayev, O'zDJTSU dotsenti, p.f.b.f.d (PhD)

Ushbu darslik O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetining 5610500 – Sport faoliyati (faoliyat turlari bo'yicha) va jismoniy madaniyat bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan "Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" amaldagi pedagogika dasturi asosida yozilgan. Darslik bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari, sport turlari bo'yicha murabbiylar, sport psixologlari, jismoniy tarbiya va sport ishlarini tashkil etuvchi xodimlar uchun dolzarb pedagogik; jarayonlarning nazariy va amaliy asoslarini chuqur o'zlashtirilishiga erishish, pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli tashkil eta olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

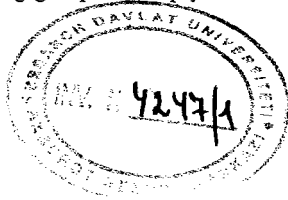
Mazkur darslik umumiy pedagogika kursi doirasida yozilgan bo'lib, darslik mazmunida jismoniy tarbiya va sport bo'yicha to'plangan pedagogik amaliyotning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda faoliyat jarayonidagi ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalalari keng yoritilgan.

Учебник «Педагогика физической культуры и спорта» написана на основе действующей педагогической программы "Физическая культура и Спортивная педагогика" для студентов направления бакалавриата по 5610500 - спортивной деятельности (по видам деятельности) и физической культуре Узбекского государственного университета физической культуры и спорта. Учебник является актуальным педагогическим пособием для будущих учителей физической культуры, спортивных тренеров, спортивных психологов, организаторов физической культуры и спорта; направлен на глубокое понимание теоретических и практических основ процесса, формирования умений и навыков успешной организации педагогической деятельности.

Учебник написан в рамках общепедагогического курса и охватывает широкий круг вопросов, связанных с формированием умений и навыков в процессе с учетом специфики накопленной педагогической практики по физической культуре и спорту.

The textbook "Physical Education and Sports Pedagogy" is based on the current pedagogical program and written for undergraduate students majoring in 5610500 - Sports activities (by type of activity) and Physical culture of the Uzbek State University of Physical Education and Sport. The textbook is a relevant pedagogical tool for future physical education teachers, sports coaches, sports psychologists, and physical education and sports organizers; to achieve a deep understanding of the theoretical and practical foundations of the process, the formation of skills and abilities to successfully organize pedagogical activities. The textbook is written as part of a general pedagogical course, and the textbook covers a wide range of issues related to the formation of skills and competencies in the process, taking into account the specifics of the accumulated pedagogical practice in physical education and sports.

ISBN 978-9943-614-56-7

© Ibraximov S. U., 2022 y.

© Tafakkur qanoti, 2022 y

KIRISH

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti talabalariga mo‘ljallangan “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” darslik amaldagi pedagogika dasturi asosida yozilgan. Darslikning maqsadi – dolzarb pedagogik muammolarning nazariy asoslarini ochib berish va bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari, sport turlari bo‘yicha murabbiylar, sport psixologlari, jismoniy tarbiya va sport ishlarini tashkil etuvchi xodimlar uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat.

Umumiy pedagogika kursi doirasida yozilgan bu darslik jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha to‘plangan pedagogik amaliyotning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olib ixtisoslashtirilgan.

Ilm-fan, texnika ishlab chiqarish hamda texnologiya sohaslarida erishilayotgan yutuqlar uzluksiz ta‘lim tizimining barcha bosqichlarida faoliyat yuritayotgan ta‘lim muassasalari uchun yosh avlod darsliklarini yaratishni taqozo etmoqda. Bu kabi o‘quv manbalarining yaratilishiga qo‘yilayotgan talablardan eng muhimi – ularning mazmunida mavjud ilmiy bilimlar o‘z ifodasini topibgina qolmay, shu bilan birga O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim sohasida olib borilayotgan davlat siyosatining mohiyati ham ochib berish sanaladi.

Darslikning maqsadi – pedagogika fanining nazariy metodologik asoslarini ochib berish, bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilari tomonidan ularning chuqur o‘zlashtirilishiga erishish, talabalarda pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli tashkil eta olish, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat.

Darslikning tarkibiy tuzilmasidan o‘rin olgan mavzular o‘z mazmuni va yo‘nalishiga ko‘ra “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi umumiy asoslari”, “Jismoniy tarbiya va sport sohasida ta‘lim nazariyasi”, “Jismoniy tarbiya va sport sohasida tarbiya nazariyasi”, “Jismoniy tarbiya va sport ta‘lim tizimlarini boshqarish”, “Sport sohasi

pedagogining pedagogik faoliyati asoslari” kabi bo‘limlardan iborat. Bo‘limlarda o‘z ifodasini topgan mavzularni ochib berishda g‘oyalarda o‘rtasidagi o‘zaro izchillik va mantiqiylikning ta‘minlashiga alohida e‘tibor qaratilgan.

Mavzularning bayonida, maqsadga muvofiq ravishda Sharq mutafakkirlarining qarashlari, xalq pedagogikasi asoslaridan foydalanish barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Darslikning yaratilishida O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risidagi qonun” kabi me‘yoriy hujjatlarda ilgari surilgan fikrlarga tayanildi. “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fanining umumiy asoslari mavjud ijtimoiy zaruriyat nuqtai nazardan bayon etilgan.

I-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI UMUMIY ASOSLARI

I-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASINING UMUMIY ASOSLARI

1.1. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining predmeti, maqsadi, vazifalari

Bugungi kunda dunyohamjamiyati iqtisodiy-moliyaviy inqirozni boshdan kechirayotgan bir vaqtda mamlakatimiz tomonidan jamiyat uchun yetuk, malakali mutaxassislar tayyorlashga katta e’tibor qaratib kelinmoqda. Bunga O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari qabul qilinishi aholi salomatligini yaxshilash, o‘quvchi-yoshlar hamda talabalarning jismoniy barkamolligini tarbiyalash bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan muhim muammolarni hal etishga qaratilgan. Buyuk davlatni qurayotgan kishilarning tafakkuri, yangi iqtisodiy munosabatlarni tiklashga, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarishga astoydil kirishib doimo yonib yashash hissi bilan sug‘orilgan bo‘lishi lozim. Mana shunday ijobiy xislatlarga boy insonni tarbiyalash pedagogika o‘quv yurtlarining, o‘quv muassasasi, litsey, gimnaziya, kollej, institut va universitetlarning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Buyuk alloma A.Avloniy ta’kidlaganlaridek: “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir”. Haqiqatan ham inson hayotini saodatga, sof insoniy faoliyatga erishishida tarbiyaning roli nihoyatda muhim. Yoshlarni tarbiyalashda biz uchun qadrlı bo‘lgan milliy urf-odatlarimiz, an’analarimiz, o‘chmas merosimizga mehr-muhabbat, ularga sodiqlik ruhini shakllantira olsak har birimiz uchun ijobiy natija bajarayotgan ishlarimizning mahsuli ekanligi bilinadi.

Buning uchun avvalo milliy g‘urur, milliy ong, milliy g‘oya, ma’naviyat, yuksak madaniyat egasi kabi tushunchalarni yoshlarning ongiga singdirishimiz lozim. Chunki tarixni bilmasdan, o‘rganmasdan undan ruhiy, ma’naviy ozuqa olmasdan turib, kelajakni, kelajakdagi orzu umidlarga erishib bo‘lmaydi.

Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, hamma davrlarda har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalash insoniyatning azaliy orzusi bo'lib, ajdodlarimiz ma'rifat, ma'naviyat va madaniyatni qanday qilib yosh avlodga o'rgatish, ularni komillikka yetaklash yo'llari, usullari va qonun-qoidalarini izlaganlar. Darhaqiqat insonning ma'rifiy va ma'naviy komillikka erishishi tarbiya deb atalmish ijtimoiy hodisa orqali amalga oshirilgan. Jamiyat rivojlangan sari yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalab yetishtirish ehtiyoji ortib, o'zgarib, yangilanib borgan.

Mamlakatimizda istiqbolning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, farzandlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallashlari, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib voyaga yetishlarini ta'minlash, ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, yoshlarimiz qalbida ona yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini kamol toptirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilmoqda. Buning yaqqol misoli sifatida O'zbekiston Respublikasining Qonuni Ta'lim to'g'risidagi qonun¹ Qonunchilik palatasi tomonidan 2020 yil 19 mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020 yil 7 avgustda ma'qullandi va qabul qilindi. Bu qonun ta'lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iboratdir.

Qonunga muvofiq, ta'lim turlari quyidagilardan iborat:

- maktabgacha ta'lim va tarbiya;
- umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim;
- professional ta'lim;
- oliy ta'lim;
- oliy ta'limdan keyingi ta'lim;
- kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;
- maktabdan tashqari ta'lim.

---

¹ O'zbekiston Respublikasining Qonuni Ta'lim to'g'risidagi qonun Qonunchilik palatasi tomonidan 2020 yil 19 mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020 yil 7 avgustda ma'qullangan.

Umumiy oʻrta taʼlim I-XI sinflarni oʻz ichiga oladi. Oʻrta maxsus taʼlim akademik litseylarda 9 (toʻqqiz) yillik tayanch oʻrta taʼlim asosida 2 yil mobaynida amalga oshiriladi.

Professional taʼlim **boshlangʻich, oʻrta va oʻrta maxsus** professional taʼlim darajalariga ajratiladi.

Boshlangʻich professional taʼlim kasb-hunar maktablarida **IX sinf** bitiruvchilari negizida kunduzgi taʼlim shaklida **2 yillik** integratsiyalashgan dastur asosida bepul amalga oshiriladi.

Oʻrta professional taʼlim kollejlarda davlat buyurtmasi yoki toʻlov-shartnoma asosida davomiyligi 2 yilgacha boʻlgan kunduzgi, kechki va sirtqi taʼlim shakllari boʻyicha amalga oshiriladi.

Oʻrta maxsus professional taʼlim texnikumlarda davlat buyurtmasi yoki toʻlov-shartnoma asosida davomiyligi kamida 2 yil boʻlgan kunduzgi, kechki va sirtqi taʼlim shakllari boʻyicha amalga oshiriladi. Qonunga koʻra, davlat oliy taʼlim, oʻrta maxsus, professional taʼlim muassasalari va ularning filiallari, shuningdek davlat ishtirokidagi oliy, oʻrta maxsus, professional taʼlim tashkilotlari va ularning filiallari **prezident yoki Hukumat qarorlari bilan** tashkil etiladi.

Nodavlat taʼlim muassasalarini tashkil etish **ularning taʼsischilari tomonidan** amalga oshiriladi.

Nodavlat taʼlim tashkilotlariga litsenziya **Taʼlim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi tomonidan** beriladi.

Taʼlim toʻgʻrisidagi qonunda asosiy prinsiplar belgilab berilgan.

Taʼlim sohasidagi asosiy prinsiplar quyidagilardan iborat:

taʼlim ustuvorligining tan olinishi;

taʼlim olish shaklini tanlash erkinligi;

taʼlim sohasida kamsitishlarga yoʻl qoʻyilmasligi;

taʼlim olishga doir teng imkoniyatlarning taʼminlanishi;

taʼlim va tarbiyaga milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarining singdirilganligi;

taʼlim va tarbiyaning insonparvarlik, demokratik xususiyati;

taʼlimning uzluksizligi va izchilligi;

oʻn bir yillik taʼlimning hamda olti yoshdan yetti yoshgacha

bo'lgan bolalarni bir yil davomida umumiy o'rta ta'limga tayyorlashning majburiyligi;

davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;

o'quv dasturlarini tanlashga doir yondashuvning yagonaligi va tabaqalashtirilganligi;

insonning butun hayoti davomida ta'lim olishi;

jamiyatda pedagoglarni ijtimoiy himoya qilishning kafolatlanganligi;

ta'lim tizimining dunyoviy xususiyatga egaligi;

bilimlilik, qobiliyatlilik va iste'dodning rag'batlantirilishi;

ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvining uyg'unligi;

ta'lim faoliyati sohasidagi ochiqlik va shaffoflik. Bu qonunning qabul qilinishi ta'lim jarayonida yosh avlodning ta'lim olish imkoniyatlari keng ochildi.

Hozirgi davrga kelib mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot yo'lining chuqur tahlili, raqobat tobora kuchayib borayotganini har tomonlama hisobga olishni, shu asosda davlatimizni yanada barqaror va jadal sur'atlar bilan rivojlantirish uchun mutlaqo yangicha strategik yondashuv va tamoyillarni ishlab chiqish va amalga oshirishni taqozo etayotganligini e'tiborga olgan holda, shuningdek "Olib borilayotgan islohotlar samarasini yanada oshirish, davlat va jamiyat rivojini yangi bosqichga ko'tarish, hayotning barcha sohalarini liberallashtirish, mamlakatimizni modernizatsiya qilish bo'yicha eng muhim ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Farmoni, "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlarni strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, "O'zbekiston Respublikasini Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi"gi Farmoni,² bugungi kunda "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta qashshoqlik

---

²Sh. M. Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asari, Toshkent "O'zbekiston" 2021-yil, 24-bet

– bu bilimsizlikdir!”, “Jismonan sog‘lom, ruhan va aqlan sog‘lom, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat‘iy, hayotiy nuqtai nazarga ega bo‘lgan yoshlarni tarbiyasi, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida, ularning faoliyatini oshirish”³, – lozimligi ta’kidlangan.

Shu sababli hammamiz uchun ilg‘or bilimlarni o‘zlashtirish chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak. Harakatlar strategiyasining asosiy maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta’minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatdagi hayotni erkinlashtirish, ijtimoiy turmushning barcha sohalarni shu jumladan ta’lim sohalarini ham takomillashtirishdan iboratdir. Buning uchun oliy ta’lim jarayonlaridagi ta’lim jarayonlarining sifatini yanada oshirish uchun ta’lim-tarbiya jarayonlarini pedagogik diagnostika qilish hamda korreksion jarayonlarni oqilona amalga oshirish lozimdir.

Inson hayotning murakkab so‘qmoqlaridan yura bilishi, turli xil qiyinchiliklarni yenga bilishi, chuqur bilim ko‘nikma va malakaga ega bo‘lishida ustoz va murabbiylarning xizmati beqiyosdir. Ushbu ulug‘ insoniy fazilat, ulkan sabr hamda vatan taraqqiyoti uchun fidoyilik tuyg‘usiga ega bo‘lgan ustozlarimiz zamonamizning har qaysi vaqtida chuqur hurmatga loyiq va sazovor bo‘lgan kelajakning haqiqiy bunyodkorlari hisoblanadi. Millatning ravnaqi, voyaga yetayotgan yosh avlodning har tomonlama komil shaxs sifatida shakllanishini ta’minlashdek ulkan mas’uliyatni o‘z zimmalariga ola bilgan ustoz va murabbiylarimiz haqida qancha yaxshi fikr-mulohazalar bildirsak ham ushbu fikrlarning nihoyasini topa olmaymiz. Mustaqil O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiyot, madaniyat, sport hamda ta’lim sohalaridagi muvaffaqiyatlari bugungi kunda jahon hamjamiyati tomonidan birdek e’tirof etib kelinmoqda. Bunday yuksak mar-

---

³2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-ommabop risola. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2017. – 268 b

ralarga erishish zamirida ustoz va murabbiylarimizning butun umri o'z ichiga olgan mashaqqatli mehnat yotadi.

Yurtimizda ustozlarimizning hurmat-ehtiromi, ularga qaratilayotgan e'tiborning yuqori darajada ekanligini vatanimizning buyuk kelajagini bunyod etayotgan kasb egalarini rag'batlantirishning bir ko'rinishi sifatida baholashimiz mumkin. Ustoz va murabbiylarimizning bir umrlik mehnatlarini munosib qadrlash va ularga ehtirom ko'rsatish maqsadida yurtimizda 20 yildan buyon 1-oktabr "O'qituvchi va murabbiylar kuni" sifatida ko'tarinkilik bilan umummilliy bayram sifatida nishonlanib kelmoqda.

Yurtboshimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev asarlarida ham ustoz degan ulug' kasbning mas'uliyatli tomonlari, xalqimiz ustoz va murabbiylarimizga bo'lgan faxr tuyg'usi o'z aksini topgan. "Biz ajdodlarimizning yorqin xotirasini asrab-avaylab, qalbimizda, yuragimizda abadiy saqlaymiz. Bukilmas iroda, fidoyilik, va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o'z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishiga bag'ishlagan ustoz va murabbiylarimiz, zamondoshlarimiz bilan cheksiz faxrlanamiz".⁴

Shuningdek, yurtboshimizning asarlarida barkamol avlod tarbiyasi hamda yurt kelajagi uchun juda muhim soha hisoblangan maorif tizimini takomillashtirishni ustuvor vazifalardan biri sifatida o'qituvchilarimiz tajribasini oshirish hamda yetuk pedagoglar faoliyati masalasiga qaratgan e'tibori orqali zamirida ustoz va murabbiylarimizga yordam berish masalasiga e'tibor qaratilgandir. "... pedagoglar va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur".⁵

Yurtboshimizning yuqoridagi fikrlari orqali yoshlar tarbiya-

---

⁴Sh. M Mirziyoyev "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" asari, Toshkent "O'zbekiston" 2016-yil, 5-bet

⁵Sh. M Mirziyoyev "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" asari, Toshkent "O'zbekiston" 2017-yil, 45-bet

si hamda kamolotini ta'minlashda asosiy ishtirokchi hisoblangan o'qituvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini oshirish bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri sifatida ko'rilayotgani ham ustoz va murabbiylar jamiyatimiz bunyodkorlari vazifasini bajarib berishini anglab yetishimiz mumkin.

Shuningdek, Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev tomonidan Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish orqali Vatanimiz kelajagi, yoshlarning ilmiy salohiyatini yanada rivojlantirish maqsadida 2017-yil 20-aprelda qabul qilingan "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909 sonli Qarorida ham ustuvor vazifalardan birinchisi sifatida e'tibor qaratilgani diqqatga sazovordir. Jumladan, "Har bir oliy ta'lim muassasasi jahonning yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan yaqin hamkorlik aloqalarini o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv uslubiy materiallarini keng joriy qilish, o'quv pedagogik faoliyatiga, master-klasslar o'tkazishga, malaka oshirish kurslariga xorijiy hamkor ta'lim muassasalaridan yuqori malakali o'qituvchilar va olimlarni faol jalb qilish, ularning bazasida tizimli asosda respublikamiz oliy ta'lim muassasalari magistrant, yosh o'qituvchi va ilmiy xodimlarning stajirovka o'tashlarini, professor-o'qituvchilarni qayta tayyorlash va malakasini oshirishni tashkil qilish".

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, Oliy ta'lim tizimini takomillashtirishda professor-o'qituvchilarning malakasi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, aynan ushbu kasb egalari tomonidan Vatan, millat, milliy qadriyat, milliy mafkura kabi hayotimiz davomida o'zining mustahkam o'rninga ega bo'lgan tushunchalarning mohiyati ustozlarimiz tomonidan yosh avlod ongiga singdirib boriladi. Hozirgi globallashtirish jarayonida yurtimizda tinchlikni saqlash, iqtisodiy, siyosiy va madaniy oshirishni ta'minlash nafaqat hukumatimiz, balki yoshlarning ham asosiy vazifalari hisoblanadi. Bu borada hukumat va yoshlar o'rtasida ko'prik vazifasini bajarib beruvchi ustoz va murabbiylarga juda katta mas'uliyat yuklatilgan. Insoniyat jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida ta'lim-tarbiya muassasalari-

ni yaratish, yosh avlodlarni o'qitish va tarbiyalash sohasidagi tajribalarni nazariy jihatdan anglash, umumlashtirish va hayotga tadbiq qilish jarayonida pedagogika fani shakllandi. Yoshlar jamoasida pedagogika tarixi fani nazariy jihatdan to'g'ri shakllantirilganda jamiyatning har bir a'zosi ongiga milliy istiqlol g'oyalari singdirishda, mafkuraviy immunitet hosil qilishda, ularning o'zlarini anglashda, vatanparvarlik va fidoiylik tuyg'ularini, millatlararo totuvlikni, diniy bag'rikenglikni, tolerantlikni shakllantirishda hamda komil insonga xos bo'lgan fazilatlarini: sofdillik, to'g'ri so'zlik, adolatparvarlik, sahovatlilik, or-nomuslik, tantililik sifatlarini tarkib toptirishda ijobiy samaralarga erishish mumkin.

“Pedagogika” atamasi yunoncha bo'lib, “bola yetaklovchi” degan ma'noni bildiradi. Tarixiy manbalarning ko'rsatishicha, qadimgi Yunonistonda o'z xo'jayinining bolalarini sayr qildirgan, maktabga olib boradigan qullarni “bola yetaklovchi”, ya'ni tarbiyachini “pedagogos” deb atashgan. Keyinchalik esa bolalar ta'lim tarbiyasi bilan shug'ullanishga maxsus tayyorlangan o'qimishli donishmandlarni “pedagog” deb atay boshlaganlar.

Shuningdek, Yunonistonda bolalarning “donishmand”lar bilan suhbatini esa “maktab” deb atashgan. Garchi “maktab” yunon so'z bo'lib, “bo'sh vaqt, mehnatdan dam olish” ma'nosini anglatgan bo'lsa-da, hozirda “maktab” esa ta'lim-tarbiya muassasasi sifatida xizmat qilmoqda. Pedagogika tarixiga nazar tashlar ekanmiz, hozirgi O'zbekiston hududidan topilgan eng qadimgi asori atiqalar, o'zbek xalq pedagogikasi, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”, turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma ma'rifiy yodgorliklari Urxun – Enasoy yodgorliklari” va “Irq bitiklari”, islom “ta'limotining asosiy manbalari “Qur'oni Karim” va Hadislarda, shuningdek, tasavvuf ta'limotida ilgari surilgan komil inson tarbiyasi va ta'lim-tarbiyaning mazmuniga oid g'oyalar ma'rifiy-pedagogik ahamiyatga ega bo'libgina qolmasdan, balki pedagogikaning fan sifatida shakllanishida, ta'lim va tarbiya mazmunining boyib borishida hamda komil insonni tarbiyalashda muhim manba ekanligi namoyon bo'ladi. Al-Jome' as-sahih”, Yusuf Xos Hojib “Qutadg'u bilig”, Kaykovus “Qobusno-

ma”, Zamaxshariy “O’git va nasihatlarining oltin shodalari”, Najmiddin Kubro “Odob qoidalari”, So’fi Olloyor “Sabot ul-ujizin” Burxoniddin Zarnudjiy “O’quvchiga ta’lim yo’lida yo’llanma”, Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq”, Amir Temur “Temur tuzuklari”, Ulug’bek “Zij” va “Tarixi arba’ ulus”, Alisher Navoiy “Hamsa” va “Maxzub ul-qulub”, Abdurazzoq Samarqandiy “Matlai sa’dayn va majmai bahrayn”, Abdurahmon Jomiy “Bahoriston”, Sa’diy “Guliston”, Davoniy “Axloqi Jaloliy”, “Husayn Vaiz Koshifiy, “Axloqi Muhsiniy”, Bobur “Boburnoma”, Abdulg’oziy “Shajarai turk” va “Shajarai tarokima”, Munis Xorazmiy “Munis ul-ushshoq”, va “Savodi ta’lim”, Muhammad Sodiq Qoshg’ariy “Odob as-solihin” (“YAXshi kishilar odobi”), Muhammadrizo Ogahiy “Ta’vizul-oshiqin”, Furqat “Ilm hosiyati”, “Ko’rgazma” va “Gimnaziya”, So’fi “Ustod”, “Mudarris” va “Dars”, Ahmad Donish “Navodirul vaqoe” (“Nodir voqealar”), Saidrasul Saidazizov “Ustodi avval”, Ali Askar Kalinin “Muallimi Soniy”, Munavvar Qori “Adibi avval”, Abdulqodir Shakuri “Rahnamoi savad”, Abdulla Avloniy “Adabiyot yohud milliy she’rlar” (“Adabiyotdan xrestomatiya”), “Adibi avval”, “Ikkinchi muallim” va “Turkiy guliston yohud axloq”, Mahmudxo’ja Behbudiy “Bolalar uchun kitob”, “Islomning qisqacha ta’rifi”, “Amaliyoti islom”, Sadriddin Ayniy “Taxzib us-sibyon” (“Bola tarbiyasi”), Abduxoliq Usmon Qori “Tahsil ul-tavjid”, “Yengil adabiyoti”, Muhammadjon Qori Naimjon “Odobli bola”, Rahimov Muhammadjon Mirza “Ta’limiy hisob” (“Arifmetika ta’limi”), Saidahmad Siddiqiy “Mir’ati adab” (“Odob ko’zgusi”), Abdurauf Fitrat “Rahbari najot” va “Sayyohi hindi bayonoti”, H.H.Niyoziy “Qiroat” (“Yengil adabiyot”, “O’qish kitobi” kabi ma’rifiy-pedagogik asarlarida, G’arbda esa Platon “Davlat”, Aristotel “Siyosat”, Yan Amos Komenskiy “Buyuk didaktika”, Iogann Genrix Pestolotssi “Gertruda o’z bolalarini qanday qilib o’qitadi”, Iogann Gerbart “Tarbiya maqsadlaridan kelib chiqqan umumiy pedagogika”, “Psixologiyani pedagogikaga tatbiq qilish to’g’risidagi xatlar”, “Pedagogikaga doir leksiyalar ocherki”, Adolf Distverg “Nemis o’qituvchilarini o’qitish uchun qo’llanma”, Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy “Bolalar

dunyosi”, “Muallimlar uchun qo‘llanma”, “Kishi – tarbiya predmeti sifatida” (“Pedagogik antropologiyadan tajriba”), Lev Nikolayevich Tolstoy “Alifbe” va “O‘qish kitobi”, Anton Semenovich Makarenko “Pedagogik poema”, “Ota-onalar kitobi”, “Bolalar tarbiyasi to‘g‘risida leksiylar”, “Ta‘lim-tarbiya tajribasidan ba‘zi xulosalar”, Vasiliy Aleksandrovich Suxomlinskiy “Pavlish maktabi”, “Bolalarga jonim fido” kabi asarlarida va o‘zlarining ijodiy pedagogik faoliyatlarida pedagogikaning bosh masalasi – tarbiya muammosi va ta‘lim mazmuniga turlicha munosabat bildirib, pedagogika ta‘lim-tarbiya haqidagi fan ekanligini asoslab berdilar.

Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy ta‘lim va tarbiyaga birinchi marta shunday ta‘rif bergan edi: “Ta‘lim, - degan so‘z xalqlar va shaharliklar o‘rtasida nazariy fazilatni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o‘rtasidagi tug‘ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish degan so‘zdir⁶. Ta‘lim faqat so‘z va o‘rgatish bilangina bo‘ladi. Tarbiya esa, amaliy ish tajriba bilan, ya‘ni shu xalq, shu millatning amaliy malakalardan iborat bo‘lgan ish-harakat, kasb-hunarga berilgan bo‘lishni, o‘rganishidir”. Ma‘rifat darg‘asi A.Avloniy “Turkiy guliston yohud axloq” asarida esa pedagogika fanini aniq va tushunarli qilib ta‘riflaydi: “Tarbiya “pedago‘giya”, ya‘ni bola tarbiyasining fani demakdur... “Al-hosil, tarbiya bizlar uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir...”

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, pedagogika tushunchasini tarixiy taraqqiyotiga quyidagi umumlashgan ta‘rifni bersak bo‘ladi: Pedagogika jamiyatning ta‘lim va tarbiyaga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga yo‘naltirilgan ilm-fan va amaliy faoliyat sohasidir. Hurriyat – boy ma‘naviyat va ruhiyat ilmidan oqilona, odilona va omilkorlik bilan foydalanishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizdagi mavjud barcha o‘quv yurtlari ta‘lim-tarbiyani to‘g‘ri, ilmiy asosda tashkil etish uchun bu jarayonning o‘ziga xos psixologik qonuniyatlarini, uning mexanizmlarini, shuningdek, faol, mustaqil hamda

---

⁶ Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axloqiy madaniyatning o‘mi/ Najmiddinova Karimaxon Usmonovna. – T.: «Adolat», 2016.

ijodiy tafakkur jarayonini zamonaviy bilimlar asosida tarkib top-tirishning samarali usullarini bilishi lozim bo‘ladi. Bu borada, jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi - hozirgi zamon rivojlangan sohalaridan bo‘lib, bu o‘rinda muhim o‘rin egallaydi.

Hozirgi kunda, murabbiyning jismoniy tarbiya sohasidagi pedagogik faoliyatini o‘rganuvchi, “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” fani va predmeti nisbatan yoshroq maxsus bilimlar sifatida keng tarqalmoqda. Uning paydo bo‘lishi va tez rivojlanishida Germaniya, Shveysariya, AQSh, Yaponiya, Shvetsiya, Rossiya olimlarining qiziqishi va hissasi katta bo‘ldi. 1975 yilda sport pedagogikasi bo‘yicha Xalqaro qo‘mita tuzildi va shu vaqtdan boshlab mana shu ilmiy muammoga qaratilgan masalalar bo‘yicha olimlarning doimiy xalqaro kongressi o‘tkazib kelinadi. Ko‘pchilik G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida, masalan Germaniya va Shveysariyada, sport pedagogikasi bo‘yicha institut va kafedralarning yaratilishi uning juda muhimligiga yaqqol misol bo‘la oladi.

Mana 20 yildan buyon sport pedagogikasi bo‘yicha xalqaro jurnal chop etiladi. 1973 yildan esa “Gymnazon” nemis nashriyotida “Sport pedagogikasi” xalqaro jurnali chop etiladi

R.Xel‘man (1975), U. Noyman (1975), X. Shvidman (1976), G. Ryors (1979), O.Grupp (1979), Yu.Lange (1983) X.Xaag (1988), E.Maynberg (1995)larning ko‘pdan ko‘p maqolalari sport pedagogikasi fani va predmeti jamiyat ehtiyojiga aylanganligini ko‘rsatadi. X. Shvidman va R. Xelmanning ta’kidlashicha, sport pedagogikasi predmeti bu sport faoliyatidir (ayniqsa, sport yutuqlariga erishish faoliyati). Bu sportchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish maqsadida qilinadigan qiyin va serqirrali jarayon bo‘lib, maktab ishlab chiqarish va oiladagi tarbiyaviy jarayonlardan farqli, u xususiyatlariga egadir.

Sport pedagogikasi mana shu xususiyatlarni ko‘rsatib, nazariy tomondan ifodalaydi. Sport pedagogikasining hozirgi holati uning muammolarini rivojlantirishga turli xil yondashuvlar bilan ajralib turadi. Ilmiy va amaliy bilimlarni rivojlantirishning yangi yo‘nalishi sifatida sport pedagogikasi uchun ikkita yo‘nalish xarakterlidir: birin-

chisi tadqiqot mavzusining doimiy torayishi bilan bog‘liq; ikkinchisi olimlarning turli ilmiy sohalarda olib borilayotgan sa’y-harakatlarni birlashtirishga intilishini aks ettiradi.⁷

Sportning pedagogik muammolarini tadqiq etishning murakabligi ushbu fanni rivojlantirishning ijtimoiy va biologik tomonlarini integratsiyalash zarurati tufayli ortib bormoqda. Jahon ilm-fani sport pedagogikasi o‘rtasidagi munosabatni uchta asosiy yo‘nalish bo‘yicha ko‘rib chiqadi.

Birinchisi falsafa, tarix va sotsiologiya bilan aloqalarni amalga oshiradi. Ushbu yo‘nalishdagi dolzarb mavzularga “Sport va umum-bashariy madaniyat pedagogikasi”, “Sport pedagogikasi va ilmiy-texnik taraqqiyot”, “Sport va jamiyat pedagogikasi”, “Sport va dam olish pedagogikasi”, “Sport va ommaviy pedagogika” kiradi.

Ikkinchisi biologiya, biomexanika, fiziologiya va tibbiyot bilan o‘zaro bog‘liqlikni amalga oshiradi; Ushbu yo‘nalishdagi “Bolalar sporti”, “O‘smirlar sporti”, “Ayollar sporti” va “Nogironlar uchun sport” kabi mavzular, shuningdek, turli sport turlari inson tanasi va a’zolarining hayotiy funksiyalariga ta’sirining ko‘plab masalalari.

Uchinchisi o‘ziga xos korrelyatsion munosabatlar va domen munosabatlarini amalga oshiradi. Ushbu yo‘nalishning tegishli mavzulari: “Sport va shaxsning aqliy rivojlanishi”, “Sport va axloqiy tarbiya”, “sportda etika va estetika”, “Sportchining shaxsiyati va ma’lumotnoma guruhi” va boshqalar.

Shunday qilib, aytish mumkinki, sportning pedagogik muammolarini ilmiy rivojlantirish g‘oyaviy, biotibbiyot, ijtimoiy-psixologik, harbiy maxsus va boshqa lavozimlardan kelib chiqadi. AQSh, Germaniya va Yaponiya olimlari sport pedagogikasining mafkuraviy pozitsiyasiga quyidagi fikrlarni kiritish zarur deb hisoblashadi:

Qadimgi jamiyat odamlarining sport ta’limi sohasidagi faoliyati ongsiz, e’tiborsiz, instinktiv edi;

Sport ta’limi tarixiy bo‘lmagan hodisa, u jamiyat ehtiyojlari bilan bog‘liq emas;

---

⁷ Pedagogika sporta: Ucheb. dlya studentov vuzov / A.A. Sidorov, B.V. Ivanuyenkov, A.A. Karelin, B.V. Nelyubin. – M.: Drofa, 2000.

Sport ta'limining kelib chiqishi diniy (diniy) xususiyatga va mazmunga ega. Sportga ham, uning ilmiga ham pul to'laydigan bepul kapital nafaqat nazoratni amalga oshiradi, balki insoniyat madaniyatining ushbu sohasidagi mafkuraviy va siyosiy iqlimning holatiga ta'sir qiladi. Biroq, zamonaviy sport siyosatdan tashqarida va mafkura jamoatchilik ongiga ta'sir qiladi. AQSh va Germaniya sotsiologlari quyidagi pozitsiyalarni tasdiqlaydilar:

- sport – xatti-harakatlarning instinktiv komplekslarini ifoda etish shakli;

- jismoniy – jismoniy faoliyatga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqqan holda sport-sog'lomlashtirish faoliyati;

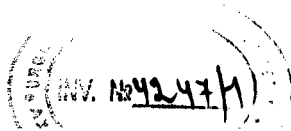
- sport – tajovuzkorlik, o'zini jazolash va o'zini himoya qilishning dastlabki reaksiyasi;

- sport – odamda harakatsiz tajovuzkor kuchlarni aniqlash vositasi;

- sport – ijtimoiy adolatsizlikdan himoya qilish va ijtimoiy muam-molardan qochish usuli;

- sport jamiyat modelidir.

AQShda sport pedagogikasi Amerika hayot tarzi afzalliklarini targ'ib qilishda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda. Sport bazalari zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlangan, jismoniy tarbiya ilg'or usullari bo'yicha tadqiqotlar moliyalashtirilmoqda, sport va pedagogik jarayonni takomillashtirish choralari ko'rilmoqda - moliyaviy foyda, mafkuraviy va siyosiy ta'sirga erishish uchun hamma narsa qilinmoqda. R. Tompson (1978) G'arbiy mamlakatlarda sportning kapitalistik sanoat kompleksining ehtiyojlari bilan aloqasini ochib beradi. Chet el sotsiologlari ishlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, AQShda sport mafkuraviy mashinaning yaxshi ishlaydigan mexanizmi. Amerikalik maktab o'quvchilarining ta'lim tizimida sportning o'rni katta. Masalan, X. Nikson (1976) boshqa o'quv fanlari bilan taqqoslaganda talabalar orasida juda mashhurligini va sevgisini ta'kidlaydi. Bahor (1974) AQShda sportning rivojlanishini rag'batlantiruvchi mafkura keng aholi uchun "giyohvand" rolini o'ynashini ta'kidlaydi. Rafferti (1971) ta'kidlaganidek, Amerikada

tashqi aralashuvga yoki ichkaridagi kelishmovchiliklarga toqat qilmaydigan ikkita asosiy ijtimoiy institut – qurolli kuchlar va sport mavjud. Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi dengiz piyodalarida sport tajovuzkorlikni kuchaytirish, refleksli javoblarni ishlab chiqish va jangovar texnikani bajarish ko‘nikmalarini avtomatlashtirish uchun ishlatiladi. Olimpiya o‘yinlari tizimida sportni rivojlantirish tahlili mezbon davlatlarning sport natijalari bevosita siyosiy va moliyaviy manfaatlariga bog‘liqligini ko‘rsatmoqda.

Shunday qilib, umumiy ma‘noda, sport pedagogikasi siyosiy, mafkuraviy va moliyaviy maqsadlarda samarali bo‘lishi mumkin. Maxsus holatlarda, sport pedagogikasi orqali millatchilik, shovinizm va irqchilikni tarbiyalash mumkin. Sportdan tijorat maqsadlarida foydalanish mumkin. Bunday hollarda havaskor sport professional arena uchun inson resurslarini yetkazib beruvchi sifatida qaraladi. Sport pedagogikasining kelib chiqishi va roli to‘g‘risidagi yana bir nuqtai nazarni olimlar A. Vol (1961), F. Trogsch (1964), N.I. Ponomarev (1970). Ularning tadqiqotlari natijalarini quyidagi lavozimlarda umumlashtirish mumkin:

Sport – jamiyatning ongli hayotida ishlab chiqarishning ob‘ektiv ehtiyojlarining aksi;

Sport musobaqalarining paydo bo‘lishi ob‘ektiv ravishda jamiyat ehtiyojlari, ishlab chiqarishning tabiati va darajasi bilan bog‘liq;

Mehnat jarayoniga tayyorgarlik sifatini oshirish uchun individual jismoniy harakatlar sport intizomiga aylantiriladi;

Sport musobaqalarining inson hayotida paydo bo‘lishi zarurligini anglash (ijtimoiy-ob‘ektiv hodisa sifatida) ishlab chiqarish va mehnat jarayoniga ta‘sir qilishning sifati va samaradorligini oshirish imkoniyatlari haqida o‘ylash bilan belgilanadi;

Ongli sport tajribasini (bilimlarini) uzatish – bu meros, ishlov berish, an‘analalar va innovatsiyalar bo‘yicha ijtimoiy-tarixiy uzluksizlik;

Sport pedagogikasi (maqsad, vosita va faoliyat natijasining o‘zaro bog‘liqligi nuqtai nazaridan) – bu insonning mehnat qobiliyatini rivojlantirish uchun jamiyatning ijtimoiy, aqliy va jismoniy tabiatiga maxsus, oldindan rejalashtirilgan ta‘siri tizimi. Tarixan sport-

ning rivojlanishi umumlashtirish va mavhumlashtirish yoʻnalishida oʻtdi. Sport fanlarining toʻplangan qimmatli jamgʻarmasi obʻektiv ravishda paydo boʻladigan qoʻshimchalar orqali yaxshilanib, avloddan avlodga oʻtdi. Bularning barchasi, oʻz navbatida, odamning oʻzini takomillashtirdi. Insonning mavjud boʻlish uchun kurashishi bilan birlashtirilgan har qanday koʻnikmalarning toʻplanishi ishlab chiqarish tizimidan ajratilgan va undan ajratilgan jismoniy mashqlar majmualarida shakllangan, birlashtirilgan, takomillashgan va uzatilgan. Bu jarayon umumlashtirish va texnik-iqtisodiy asosda ketmoqda. Jismoniy tarbiya muammolarini kompleksli hal etishda butun bir olimlar jamoalari, mutaxassislashtirilgan ilmiy va oʻquv muassasalari samarali mehnat qildilar. Amaliy materiallarning moʻlligi, yangi qonuniyatlarning ochilishi, dastlabki yagona jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyatining differensiyalanishiga olib keldi. Yangi maxsus fanlar “Jismoniy madaniyatni tashkillash va boshqarish”, “Jismoniy mashqlar biomexanikasi”, “Sport psixologiyasi”, “Sport metrologiyasi”, “Sport fiziologiyasi”, “Davolash fizkul’turasi”, “Jismoniy mashqlar gigienasi”, “Valeologiya” “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” va boshqalar ajralib chiqdi. Yuqoridagi fanlarning ayrim sohalari jismoniy tarbiya jarayonida bir necha aralash fanlarning bilimlaridan keng foydalanish lozimligini ilmiy-amaliy isbotladi. Masalan, bolalarning sport mutaxassisligi muammosi – bu faqatgina sport pedagogikasi muammosigina boʻlib qolmay, ijtimoiy, psixologik, sotsiologik va biologik muammolardir. “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi” kursi pedagogik jarayon muammolarini “Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati”, “Umumiy psixologiya”, “Fiziologiya”, “Anatomiya” va boshqa fanlarning dalillarsiz toʻla izohlab olishni isbotladi.

Oʻquv muassasasidagi oʻquv jarayonida taʼlim, tarbiya va maʼlumot oʻzaro bogʻliq ravishda amalga oshiriladi. Har qanday fan oʻrgatilishi mobaynida pedagog tarbiyalanuvchilar dunyoqarashini shakllantiradi, madaniy xulq-atvorini tarbiyalaydi.

Koʻp vaqtlar pedagogika ilmiy fan sifatida faqat oʻsib kelayotgan yosh avlodning tarbiyasini oʻrganadi, deb qaralgan. Ammo hayot amaliyoti tarbiyasiga emas, balki kattalar tarbiyasiga ham taalluq-

li ekanligini ko'rsatdi. Shuning uchun ham keyingi paytlarda pedagogikani yosh avlodni va katta yoshdagi odamlarni tarbiyalash va o'qitish, ularga ma'lumot berish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan, deb belgilash odatga aylandi. Oldiniga tarbiya jarayoni kattalar tomonidan bevosita mehnat faoliyatida amalga oshirilgan bo'lsa, jamiyat rivojlana borgan sari bunday yo'l talabga javob bermay qo'ydi. Endi tarbiya bilan bilimli, tajribasi yetarli odamlar shug'ullana boshladi. Mashg'ulotlar tobora tashkiliy shakllarga, ko'rinishlarga ega bo'lib bordi va sekin-asta o'quv muassasalari paydo bo'ldi.

Pedagogika uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, hozirgi vaqtda ilmiy bilimlarning yaxshi shakllangan, katta nazariy va amaliy materiallarni o'z ichiga olgan tarmog'iga aylandi. Bularning barchasi pedagogikaning tabaqalanishi, ya'ni uning alohida tarmoqlarga ajralishiga sabab bo'ldi.

Shuningdek "Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" tarmog'i har bir mustaqil fan o'zining predmeti va metodik asosiga ega bo'lgani kabi fan sifatida shakllanib, o'z predmetiga ega bo'ldi. Barcha ijtimoiy fanlar kabi jamiyatdagi o'zgarishlar, inqiroz, yuksalishlar "Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi" fanining metodologiyasi, o'qitish jarayoni, g'oyalar rivojiga ham o'z navbatida ta'sirini ko'rsatadi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogika fanining ob'ekti – jismoniy tarbiyasini uyushtiruvchi darslar, sinfdan va maktabdan tashqari ishlar, sog'lomlashtirish va badantarbiya tadbirlari, sport to'garaklari, sport trenirovkalari, sportda mustaqil harakat faoliyati, bolalar va o'smirlar sport maktablaridagi o'quv jarayonlari va boshqalar.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogika fanining predmeti – jismoniy tarbiya jarayonida sportchi shaxsini shakllantirishning zamonaviy qonuniyatlari, mazmuni, usullari, vositalarining umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi – o'quvchilar va sportchilarda jismoniy barkamollikni, har tomonlama taraqqiy etgan yuksak madaniyat va axloqni tarbiyalash bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayonlarini ilmiy asosda qurishni belgilaydi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi fani – jismoniy tarbiyaning umumiy nazariyasi bilan yagona mazmunga ega bo‘lib, jismoniy tarbiyalash qonuniyatlarini hamda shunga muvofiq bolaning ta‘lim va tarbiya jarayonida rivojlantirishni boshqarishning umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. Shuningdek, umumiy ma‘lumotlar, amaliy va ilg‘or tajribalarni umumlashtiradi, tegishli jismoniy tarbiya vazifalarini belgilaydi, jismoniy tarbiya jarayonini uyushtirishning samarali vositalari qonuniyatlari va metodlarining maqsadga muvofiq shakllarini majmuali ravishda ochib beradi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi shaxsni har tomonlama ta‘lim berish va tarbiyalashda muhim komponent hisoblanadi, ayni paytda u shu jarayonda aqliy va axloqiy, estetik, mehnat tarbiyasi vazifalarini kompleks tarzda hal etadi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi – jismoniy tarbiya tizimining maqsadi, vazifalari va prinsiplarini o‘rganadi hamda tarbiyaning boshqa turlari (aqliy, axloqiy, estetik va mehnat) bilan jismoniy tarbiyaning qonuniy aloqasini ochib boradi.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining maqsadi va vazifalari

Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining maqsadi – ruhiy tetik, tanasi chiniqqan, sog‘ligi mustahkam yoshlarni tarbiyalash. Qo‘yilgan maqsadga yetishish uchun umumiy va maxsus ta‘lim vazifalari majmuasini amalga oshirish kerak bo‘ladi.

Pedagogikasining vazifalari quyidagilar:

- Ta‘lim-tarbiya samaradorligini tinmay oshirish va dunyo ta-lablari darajasiga olib chiqish masalalariga ijodiy yondashish;
- Umuminsoniy qadriyat va milliy madaniyatning asoslarini e‘tiborga olib, ta‘lim-tarbiya mazmunini, milliy mafkurani shakllan-tirib borish imkonini yaratish;
- Pedagogika - tarbiyashunoslik qoida, qonunlarni ilg‘or tajriba-lar asosida boyitib borish va yangi ish shakllarini izlashga tadbirlar belgilash;

- Uzluksiz ta'lim tizimini yanada rivojlantirish muammolarini hal qilish;
- “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ni amalga oshirish;
- Har bir sportchiga taalluqli jismoniy sifatlarini rivojlantirish yo'llarini ishlab chiqish;
- Har tomonlama jismoniy tarbiyalashda inson jismoniy tay-yorgarligi uchun keng imkoniyat yaratish qonuniyatlarini o'rganish;
- Jamiyat va davlatning jismoniy tarbiya mazmuni hamda nati-jasiga bo'lgan talablarini aks ettiradigan darslik va me'yorlar yaratish.

1.2. Pedagogika fanining kategoriyalari, tarmoqlari, fanlar bilan bog'liqligi, ilmiy-tadqiqot metodlari

Pedagogika fanining kategoriyalari. Bizga yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ldiki, pedagogika fani ta'lim-tarbiya maqsadini jamiyat talablariga va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga qarab mazmunan o'zgarishini o'rgatadi, tarbiyaning tarkibiy qismlarini va ular o'rtasidagi bog'lanishlarni ochib beradi. Shu asnoda ta'lim va tarbiya sohasidagi tajribalarni umumlashtiradi, tarbiyaning kel-gusidagi rivojlanish istiqbollari, yo'llarini ko'rsatib beradi. Pe-dagogikaning asosiy kategoriyalariga tarbiya, ta'lim, ma'lumot kiradi. Lekin, hozirgi pedagogikani taraqqiy etib borishida, asosiy pedagogik kategoriyalar qatoriga rivojlanish va shakllanishni ham kiritsa bo'ladi.

Tarbiya – o'sib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot – dunyoqarashni, insoniy e'tiqod, burch va ma'suliyatni, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlar-ni yaratishdagi maqsadni ifodalaydi. Tarbiya bola tug'ilgandan bosh-lab umrining oxirigacha oilada, maktabda va jamoatchilik ta'sirida shakllanib boradigan jarayondir.⁸

Ta'lim – maxsus tayyorlangan kishilar rahbarligida o'tkaziladi-gan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollanti-

⁸ I.P.Podlasiy. Pedagogika. Vlados. 2003.25-str.

radigan, bilim, qobiliyatlarini o‘stiradigan, ularning dunyoqarashini tarkib toptiradigan jarayondir. Ta’lim jarayoni o‘qituvchi bilan o‘quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo‘lib, ikki tamonlama xarakterga egadir. O‘qituvchining faoliyati tufayli ta’lim puxta o‘ylab chiqilgan maqsad, mazmun va dasturlar asosida olib boriladigan jarayonga aylanib, kutilgan natijani beradi. Ta’lim jarayonini mazmunini bilim, ko‘nikma va malaka tashkil qiladi.

Bilim – bu o‘quvchilar o‘qish orqali bilim bilan qurollanadilar. Bilimni hayotda ko‘p unum beradigan qilib qo‘llay olish uchun bilim bilan birga ko‘nikma va malaka hosil qilish lozim.

Ko‘nikma – mashq qilish natijasida beriladigan harakatlar yig‘inididir. Iqtidor va ko‘nikma mashq qilish va takrorlash orqali **malakaga** aylanadi. Bilim asosida ko‘nikma va malaka paydo bo‘ladi. Bilim bahsda kerak bo‘lsa, ko‘nikma mehnatda, dunyoni o‘zlashtirishda zarur.

Ma’lumot – ta’lim-tarbiya natijasida olingan va tizimlashtirilgan bilim, hosil qilingan ko‘nikma va malakalar hamda shakllangan dunyoqarashlar majmuidir.

Pedagogika fanining tarmoqlari. Tarixiylik tamoyili har qanday fan rivojlanishining zarur tamoyili hisoblanadi. Zero o‘tmishni hozirgi davr bilan qiyoslash faqat hozirgi hodisalarning asosiy rivojlanish bosqichlarini yaxshi kuzatib borishga yoki o‘tmishning bebaho tajribasi hamda erishilgan yutuqlardan foydalanishga yordam berib qolmay, shu bilan birga, bu sohada xatolarga yo‘l qo‘yishdan saqlaydi va kelajakka yo‘naltirilgan amaliy takliflar, maqsadli izlanishlarni amalga oshirishga ko‘p darajada asos bo‘ladi. Jamiyat hayotini qayta qurish, o‘sib kelayotgan yosh avlodni shuningdek, hamma mehnatkashlar tabaqalarini tarbiyalashni kuchaytirishni talab etadi. Bunday sharoitda pedagogikaning tadqiqot sohalari doirasi kengayadi. Hozirgi kunda pedagogikani asosiy tarmoqlari sifatida kuyidagilarni keltirib o‘tamiz.

Sport pedagogikasi - jismoniy mashqlar va sport bilan shug‘ullanish va shu jarayonlarni boshqarishda ta’lim va tarbiyaning maqsadi, mazmuni va qonuniyatlarini o‘rganadi.

Yosh davrlari pedagogikasi – mazkur guruhlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy-tashkiliy ishlarining qonuniyligini tadqiq etadi hamda eng avvalo ularni tarbiyalanuvchilarning o‘quv muassasalari shart-sharoitlarida amalga oshirish dasturini ishlab chiqadi.

Katta yoshdagilar pedagogikasida – oliy o‘quv yurti shart-sharoitlarida yoshlarni tarbiyalashning nazariy masalalari va metodikasini ishlab chiqadigan pedagogika tarmog‘i sifatida oliy o‘quv yurti pedagogikasining shakllanayotganligi, uning aniqlashib borayotganligi ko‘zga tashlanadi.

Milliy armiyamiz uchun mutaxassislar tayyorlaydigan harbiy o‘quv yurtlarida yoshlarga ta’lim berish hamda tarbiyalash muammolari bilan **harbiy pedagogika** sohasi shug‘ullanadi.

Bulardan tashqari **oila pedagogikasi** bugungi kundagi dolzarb vazifalardan birini tashkil etib, oilalarda, oila markazlarida, mahallalarda, jamoat tashkilotlarida, oila-nikoh muassasalarida amalga oshirilayotgan tadbirlarda namoyon bo‘ladi.

Umumiy pedagogika – tarbiyalanuvchilar orasida mafkuraviy targ‘ibot va madaniy ma’rifiy ishlar ham o‘ziga xos tarmoqlariga egadir. Pedagogika fanining hamma tarmoqlari o‘zining turli rivojlanish, taraqqiyot bosqichlariga egadir. Ularning ayrimlari aniq shakllanib bo‘lgan va yetarli darajada keng ishlab chiqilgan boshqalari o‘zining shakllanish jarayonini boshdan kechirmoqda (masalan, oliy o‘quv yurti muassasasi pedagogikasi, ishlab chiqarish pedagogikasi) ba’zi bir tarmoqlar pedagogikasining ajralib chiqishi endigina boshlanmoqda. Umumta’lim o‘quv yurtlarida emas, balki yordamchi o‘quv yurtlarida shug‘ullanishlari mumkin bo‘lgan shaxslar ya’ni, ko‘rish, eshitish, so‘zlash a’zolarida kamchiliklari bo‘lgan shaxslarni mehnat faoliyatiga tayyorlash, tarbiyalash va ta’lim berishning o‘ziga xos tomonlarini tadqiq etuvchi fanlar pedagogika fanining maxsus guruhini tashkil etadi. Pedagogikaning bu maxsus tarmoqlari defektologiya yoki maxsus guruhga birlashtirilgan.

Defektologiya fanlari – o‘z navbatida alohida mustaqil bo‘lgan tarmoqlarga bo‘linadi:

Surdopedagogika – kar va gung tarbiyalanuvchilar ta’lim-tarbiyasi masalalari bilan;

Tiflopedagogika – ko’zi ojiz tarbiyalanuvchilar ta’lim-tarbiyasi bilan;

Oligofrenopedagogika – aqli ojizlar ta’lim-tarbiyasi bilan shug’ullanadi. Bunday ilmiy ishlar bilan shug’ullanadigan institutlar Respublikamizda turli tavsiyalar berish, metodikani ishlab chiqish bilan bir qatorda ilmiy izlanishlar, tajriba almashinish bilan ham samarali tadbirlarni olib borishadi.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi.

Pedagogika insonlar orasidagi munosabatlarni va ijtimoiy muhitning insonga ta’sirini tadqiq etuvchi fan sifatida iqtisodiyot, madaniyat rivojlanishining o’ziga xosligi hamda ularning inson shaxsi shakllanishiga ta’sirini o’rganadi.

Shu bilan birga, pedagogika o’quv muassasasi tizimining tashkiliy jihatlaridagi ko’pgina masalalarni hal etishga, shaxslarni tarbiyalashda o’quv muassasasi, oila va jamoatchilikning o’zaro hamkorlikda ish olib borishiga yordam beradi.

“Pedagogika” tarbiya jarayonini ijtimoiy hodisa sifatida o’rganar ekan, tabiiy ravishda jamiyatdagi barcha fanlar bilan bog’liqdir. “Falsafa” fan sifatida insoniyat jamiyati, tabiat rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini tashkil etadigan, ya’ni pedagogikaning taraqqiy etib borishiga imkon beradigan ilmiy manbaidir. Shu bilan birga, faylasuflar va pedagogika fanlari vakillari tomonidan ishlab chiqilgan bir qator umumiy masalalar falsafada ham, pedagogikada ham barobar mavjuddir.

Bular jumlasiga tarbiya bilan boshqa ijtimoiy hodisalar orasidagi o’zaro aloqalar; dunyoqarashni, axloqiy, mehnat va estetik tarbiyani shakllantirish masalalari; shaxs va jamoa munosabatlari; ta’lim jarayoni mohiyatini tushunish hamda bilishning dialektik nazariyasini ishlab chiqish bilan bog’liq bo’lgan gneseologik masalalar va boshqa muammolar kiradi.

Pedagogikaning aniq masalalarini ishlab chiqishda falsafaning sotsiologiya, etika, estetika kabi tarmoqlari katta ahamiyatga ega-dir.

Etika falsafaning axloqiy va tarbiya masalalari bilan bevosita bog'liqdir. Ularni hal etishda pedagogika axloqning umuminsoniy qadriyatlariga suyanadi.

Estetika (nafosat tarbiyasi) insonning estetik ideallarini shakllantirish, madaniyatga va voqelikka estetik munosabatlari umumiy qonuniyatlarini o'rganadi va estetik tarbiyani ilmiy jihatdan asoslash uchun xizmat qiladi. Bu asoslarni pedagogika fani ishlab chiqadi, yoshlarni go'zallikni his qila olish, tushunishga o'rganish vositalari va yo'llari belgilab beradi.

Pedagogikaning falsafa va boshqa ijtimoiy fanlar bilan bog'liqligini, hal etadigan ilmiy masalalarning umumiylikini pedagogikaning ijtimoiy xususiyati, uning mafkuraviy yo'nalishga ega ekanligini ta'kidlab turadi. Tarbiyaning hamma muammolarini boshqa siyosiy, ijtimoiy masalalar bilan bir qatorda hal etish zaruriyatini ko'rsatib beradi. Jamiyatimiz rivojlanishining hozirgi bosqichida pedagogikaning iqtisodiyot fanlari bilan aloqasi mustahkamlanib bormoqda. Ijtimoiy fanlardagi ma'lumotlarga suyanib, pedagogika jamiyatning tarbiyaga bo'lgan ob'ektiv ehtiyojini va ularni amalga oshirish shart-sharoitlarini o'rganadi.

Insonning aqliy rivojlanishi qirralarini, jihatlarini o'rganadigan boshqa fanlardan farqli o'laroq, pedagogika inson shaxsi, uning taraqqiyot bosqichlari bilan shug'ullanadi.

Pedagogika psixologiya va fiziologiya bilan ham bevosita va bilvosita bog'liqdir. Fiziologiya pedagogika hamda psixologiyaning tabiiy ilmiy bazasi hisoblanadi. Pedagogika fiziologiyaning oliy asab (nerv) faoliyatining rivojlanishi, asab sistemasining o'ziga xosligi, birinchi va ikkinchi signal sistemalar haqidagi, shuningdek sezgi organlarining, tayanch harakat apparatlarining, yurak, qon-tomir hamda nafas olish sistemalarining faoliyati, rivojlanishi haqidagi ma'lumotlarga suyanadi.

Psixologik hodisalarning fiziologik asoslarini bilish pedagogika uchun tarbiya va ta'limning ba'zi bir omillarini yaqqol, aniq bilib olish, tushunish imkoniyatini yaratadi hamda ta'lim-tarbiya jarayonini samaradorligini oshirishning ko'pgina muammolarini muvaffaqiyatli hal etishga yordam beradi.

Falsafa – shaxs rivojlanishi jarayonining dialektik xususiyatlari, muayyan pedagogik g‘oya, qarash hamda ta’limotlarning falsafiy jihatlari kabi masalalarni tahlil etishga imkon beradi.

Iqtisod – ta’lim muassasalarining faoliyatini yo‘lga qo‘yish, o‘quv binolarini qurish, ta’lim-tarbiya jarayonlarini tashkil etish va ularning moddiy-texnika va zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash kabi masalalarning iqtisodiy jihatlari anglashga xizmat qiladi.

Sotsiologiya – ijtimoiy munosabatlar mazmuni, ularni tashkil etish shartlari xususida ma’lumotlarga ega bo‘lish asosida ta’lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini samarali tashkil etish uchun imkoniyat yaratadi.

Tarix – pedagogika fani taraqqiyoti, ta’lim-tarbiya jarayonlarining dinamik, dialektik xususiyatlarini inobatga olish, shuningdek, xalq pedagogikasi g‘oyalari kelgusi avlodga uzatish uchun yo‘naltiriladi.

Madaniyatshunoslik – o‘quvchilarda insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma’naviy madaniyat asoslari haqidagi tasavvurni shakllantirish, ularda madaniy xulq-atvor xislatlarini tarkib toptirish uchun xizmat qiladi.

Tibbiy fanlar – shaxsning fiziologik-anatomik jihatidan to‘g‘ri rivojlanishini taxminlash, uning organizmida namoyon bo‘layotgan ayrim nuqsonlarni bartaraf etishga amaliy yondashuv, shuningdek, nuqsonli bolalarni o‘qitish hamda tarbiyalash muammolarini o‘rganishda ko‘maklashadi.

Pedagogika fanining ilmiy-tadqiqot metodlari.

Pedagogikaning ilmiy-tadqiqot metodlari qanchalik mukammal, aqlga muvofiq, to‘g‘ri tanlansa, ta’lim-tarbiya mazmunini yangilash va takomillashtirish shu darajada yaxshilanib, pedagogika fani ham boyib boradi. Bugungi kun pedagogikasi quyidagi usullarga tayyarnadi.

1. Kuzatish usuli.

2. Suhbat usuli (yakka tartibda, guruh bilan).

3. Bolalar ijodini o‘rganish.

4. Test usuli .

6. Eksperiment – tajriba-sinov usuli.

7. Statistika ma'lumotlarini tahlil qilish usuli.

Ta'lim usullarini tanlash bilan bir qatorda o'qituvchi darsdagi talabalarni yosh va individual xarakter xususiyatlarini o'rganishi hamda tahlil qilishi shart.

Kuzatish usuli – jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining kuzatish usuli jismoniy tarbiya darslari, sport klublari, sport to'garaklari, musobaqa jarayonlari, bolalar va o'smirlar sport maktablaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlarining amaldagi holati bilan tanishtiradi, ularning oqibat natijalarini bilishga yordam beradi va shu asnoda sportda yaratilgan yangi kashfiyotlar uchun dalillar, omillar yig'ish imkonini tug'diradi. Bu usulni qo'llanish jarayoni ancha murakkab bo'lib, undan nazarda tutilgan maqsad qanday amalga oshayotganligini aniqlash ancha murakkab. Bu metod yordamida sportchilarning sportdagi natijalari, ularning xulq-atvori va muomalalardagi o'zgarishlarni hisobga olish va tegishli ta'limiy-tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish yo'llarini belgilash uchun qo'llaniladi. Bu metod tadqiqotchining pedagogik tajribaning muayyan bir tomoni va hodisalarini biror maqsadni ko'zda tutib idrok etishni tashkil etadi. Bunda kuzatishlar tezligi va soni, kuzatish ob'ekti, vaqti, pedagogik vaziyatlarni kuzatish uchun ajratiladigan xarakteristika va hokazolar hisobga olinadi.

Suhbat metodi – jismoniy tarbiya jarayonini yaxshilash yoki yaratilgan ilmiy farazlarning qay darajada to'g'ri ekanligini aniqlash maqsadida suhbat usulidan foydalaniladi. So'rashning bir turi bo'lgani holda tadqiqotchining jiddiy tayyorgarlik ko'rishini talab etadi, chunki u tekshirayotgan sportchi shaxsi bilan bevosita aloqada bo'lish vaqtida og'zaki suhbat tarzida, suhbatdoshining javoblarini yozmasdan erkin muomala formasida qo'llaniladi.

Suhbat metodida – jismoniy tarbiya o'qituvchilari, trener va o'quvchilar jamoasi yoki sport jamoasi bilan ularning ota-onalari va keng jamoatchilik bilan, yakka va guruhli tartibda ish olib borilganda qo'llaniladi. Suhbat metodidan farq qilib interv'y u olish metodi savollarni oldindan belgilangan izchillikda interv'y u yo'li bilan bayon qilishni nazarda tutadi. Bunda javoblar magnit tasmasiga yoki

kassetalarga yozib olinadi. Hozirgi kunda ommaviy so‘rash nazariyasi va praktikasi interv‘yu tashkil etishning ko‘p usullari mavjud:

- guruhlar bilan;
- intensiv;
- sinash va h.k.

Bolalar ijodini o‘rganish - jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi usullari ichida bolalar ijodini tabiiy holatda o‘rganish va ilmiy xulosalar chiqarish metodi mavjud. Bunda sportchilarning o‘ziga xos individual tartibdagi faoliyatlariga doir ma‘lumotlar tahlil qilinadi, xulosalar chiqariladi. Shu sababli ularning turli yozma ishlari, tutgan kundaliklari, yozgan xatlari, she‘r va hikoyalari, hayotiy rejalari, insholari, turli yozma hisobotlari bolalar ijodini o‘rganish uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Oqibatda, sportchilar orasida yetishib chiqayotgan qobiliyatli iste‘dodli yoshlar ertaroq aniqlanadi, ularning sportga bo‘lgan iste‘dodlarini namoyon etish uchun sharoitlar yaratiladi. Bolalar ijodini o‘rganish manbai ko‘p bo‘lib, ular: fan olimpiadalari, mavzular bo‘yicha tanlovlar, maktablar bo‘yicha ko‘rgazmalar, musobaqalar, ekskursiyalar va sayllar va hokazolar.

Test sinovlar metodi – bu yozma javoblarning ommaviy ravishda yig‘ib olish metodidir. Test sinovlarini (anketalarini) ishlab chiqish murakkab ilmiy jarayon. Pirovard natijada tadqiqot natijalarining ishonchliligi anketalar mazmuniga, berilayotgan savollar shakliga, to‘ldirilgan anketalar soniga bog‘liq bo‘ladi. Odatda test savollarining ma‘lumotlarini komp‘yuterda matematik statistika metodlari bilan ishlashga imkon beradigan qilib tuziladi.

Eksperiment-tajriba-sinov usuli – ushbu tajriba asosan jismoniy tarbiya darslari, sport mashqlariga aloqador ta‘lim-tarbiya jarayoniga xos ilmiy faraz yoki amaliy ishlarning tadbig‘i jarayonlarini tekshirish, aniqlash maqsadida o‘tkaziladi. O‘tkaziladigan tajriba ishlari jismoniy tarbiyadagi qonuniy aloqalarni aniqlash natijalarni hisobga olish asosida yangi usullarni tatbiq etishga, samaradorligi oshirishga qaratiladi.

Statistika ma‘lumotlarini tahlil qilish usuli – jismoniy tarbiya va sport ta‘limi sohasidagi, jumladan, ajratilgan mablag‘larning

doimiy o‘qib borishi, darslik va o‘quv qo‘llanmalari, ko‘rgazmali qurollar, sport anjomlari jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini va murabbiy kadrlar tayyorlash, maktab qurilishi, sport majmualarini yaratish, xo‘jalik shartnomalari, va ulardan tushayotgan mablag‘lar statistika usuli orqali aniqlanadi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: Pedagogika, ta‘lim, tarbiya, ma‘lumot, bilim, ko‘nikma, malaka, kategoriya, usul, surdopedagogika, oligofrenopedagogika, tiflopedagogika, eksperiment, statistika.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi fani nimani o‘rganadi?
2. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi fanining vazifalari nimalardan iborat?
3. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi fanining tarmoqlari haqida tushuncha bering?
4. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining paydo bo‘lishi va rivojlanish tarixi haqida tushuncha bering?
5. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi fanining metodologik asosi nima?
6. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining ta‘lim-tarbiya jarayonida muhim metodlarni qo‘llashning ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz.
7. Ta‘lim va tarbiyaning birligi deganda nimani tushunasiz?
8. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining asosiy ilmiy tadqiqot metodlarini tushuntiring?
9. Shaxsni shakllantirish jarayonida sport pedagogikasining ahamiyati nima?

II-BOB. SHAXS SHAKLLANISHIDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING AHAMIYATI

2.1. Shaxsni shakllantirish jarayonida sport pedagogikasining ahamiyati.

Mamlakatimiz siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bu ham jismoniy, ham ma‘naviy sog‘lom bo‘lgan avlodni kamol toptirish hisoblanadi. Zero, bugun dunyo mamlakatlarida keskinlashayotgan globallashuv jarayonlari sharoitida yuksak ma‘naviyatli va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash Vatanimiz kelajagini belgilab beruvchi va xalqimizning ezgu maqsadlarini ro‘yobga chiqaruvchi eng muhim omillardan biridir. Bu ezgu amalning amalga oshirilishida uning huquqiy asoslari ham yaratilgan bo‘lib, keng qamrovli ishlar qilinmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 3-iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-son Qarori va 2018 yil 5-martdagi “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5368-son Farmoni bu sohani yanada rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Ushbu farmon va qarorlarning asosiy maqsadlaridan biri ham bu sohadagi nazariy va amaliy bilimlarni yanada chuqurlashtirish, jismoniy tarbiyaga oid ko‘nikma va malakalarga doir tushuncha hamda atamalarni to‘g‘ri shakllantirishdan iborat. Darhaqiqat, hozirgi globallashuv jarayonlari tobora keskinlashayotgan bir davrda bevosita yoshlarning umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi bilan shug‘ullanuvchi jismoniy tarbiya o‘qituvchilariga qaratilayotgan e‘tibor bu borada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero, ularning muhim xizmatlaridan biri shundaki, o‘quvchi-talabalarni tarbiyaviy, madaniy, tibbiy, sanoat qurilish, ishlab chiqarish kabi kasb-hunarga yo‘naltirish bo‘lsa, ikkinchidan ularni maxsus jismoniy tayyorgarlik bilan qurollanishga ma‘lum darajada xizmat qiladi. Bugungi kunda yosh avlodga ta‘lim berayotgan o‘qituvchilarning o‘zlari zamonaviy innovatsion texnologiyalarni

to'liq o'zlashtirgan, axborot-kommunikatsiya vositalaridan oqilona foydalana olish ko'nikmalariga ega bo'lishlari, umuman barcha ta'lim-tarbiya sirlaridan voqif bo'lishlari talab etiladi. Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari ilmiy pedagogik faoliyati bilan bog'liq masalalarni o'rganishda, eng avvalo, mazkur hodisaga oid tushunchalarning mazmun-mohiyatini tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Xususan, "jismoniy tarbiya" tushunchasining o'ziga bir qancha ta'riflar berilganligini ko'rishimiz mumkin.

"Jismoniy tarbiya – pedagogik jarayon bo'lib, inson organizmi- ni morfologik va funksional jihatdan takomillashtirishga, uning hayoti uchun muhim bo'lgan asosiy harakat malakasini, mahoratini, ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni shakllantirish va yaxshilashga qaratilgan"⁹. "Jismoniy tarbiya organizmni har tomonlama chiniqtirishga qaratilgan, sog'liqni mustahkamlashni nazarda tutgan tarbiya, jismoniy mashqlar" kabi ta'riflar berilgan¹⁰. Har bir inson o'z mamlakati va jamiyati uchun foydali bo'lishga intilishi kerak. Ammo buni faqat har tomonlama rivojlangan ma'naviy va jismoniy kuchlarga ega odamlar amalga oshirishi mumkin. Ammo ular hayotning muayyan ijtimoiy sharoitlari ta'siri ostida vujudga kelishi mumkin, ular orasida jismoniy tarbiya alohida o'rin tutadi. Shaxsning har tomonlama rivojlanishi biologik muntazamlilikni, inson tizimlari va organlarining uyg'un rivojlanishiga bo'lgan ehtiyojni aks ettiradi, bu ham ijtimoiy nuqtai nazardan, ham biologik xususiyatlarida har doim yagona ijtimoiy shaxsga ega. Bularning barchasi jismoniy tarbiya jarayonida insonga ta'sirning ko'p qirrali xususiyatini aniqlaydi va jismoniy tarbiya barcha holatlarida hisobga olinishi va maqsadli ishlatilishi kerak bo'lgan turli xil ta'lim turlari o'rtasidagi organik bog'liqlikni aniqlaydi. Shaxsning har tomonlama va uyg'un rivojlanishi printsiplari ikkita asosiy qoidada namoyon bo'ladi:

---

⁹ Abdullayev A., Xonkeldiyev SH. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiylari. O'quv qo'llanma. T., O'zDJTI, 2005. 12-b.

¹⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-jild. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 95-b.

1) *Ta'limning barcha jihatlarining birligini ta'minlash, barkamol rivojlangan shaxsni shakllantirish.* Jismoniy tarbiya jarayonida va jismoniy madaniyatdan foydalanishning tegishli shakllarida axloqiy, estetik, jismoniy, aqliy va mehnat ta'limi muammolarini hal etishga kompleks yondashuv zarur. Faqat bu holda insonning yuqori darajada rivojlangan jismoniy fazilatlari va qobiliyatlari, uning sportdagi rekord natijalari, ijtimoiy ahamiyati va chuqur tarkibi;

2) *Keng jismoniy tayyorgarlikni ta'minlash.* Jismoniy madaniyat omillaridan kompleks foydalanish insonga xos bo'lgan hayotiy jismoniy fazilatlarni (va ularga asoslangan vosita qobiliyatlarini) to'liq rivojlanishi uchun, shuningdek hayotda zarur bo'lgan vosita ko'nikmalarini shakllantirish uchun zarurdir. Shunga ko'ra, jismoniy tarbiya ixtisoslashgan shakllarida umumiy va maxsus jismoniy tarbiya birligini ta'minlash kerak.

Insonning ma'naviy dunyosi tashqi va birinchi navbatda, ijtimoiy muhit ta'siri ostida rivojlanadi, shuningdek, insonning atrof-muhitni va o'zini o'zi o'zgartirishga qaratilgan faol harakatlari tufayli rivojlanadi.

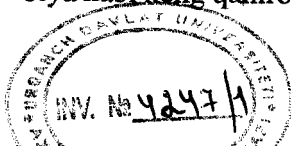
Jismoniy tarbiya jarayonida – insonning jismoniy va ma'naviy rivojlanishi tufayli aqliy axloqiy va estetik tarbiya vazifalarini amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Shaxsning har tomonlama va uyg'un rivojlanishi printsipi quyidagi asosiy talablarni o'z ichiga oladi.

1. Ta'limning turli tomonlarining birligini qat'iy kuzatish

2. Umumiy jismoniy tayyorgarlikni keng ta'minlash

Umumiy jismoniy tayyorgarlikka bo'lgan talablar inson rivojlanishining asosiy qonunlaridan biri – tizimlar va organlarning uzviy bog'liqligiga asoslanadi. Kompleks jismoniy tayyorgarlik har qanday faoliyat turining ajralmas poydevori bo'lib, insonning axloqiy va jismoniy kuchining bitmas-tuganmas manbai bo'lib xizmat qiladi.

Rivojlanish iborasi eng avvalo inson tanasi (gavda) a'zolarining ilk holati va uning o'sish (rivojlanishi) darajasi bilan bog'liqdir. Bu asosan biologik, fiziologik, biokimyoviy, psixologik, jismoniy tarbiya kabi keng qamrovli tabiiy va maxsus jarayonlarning hosilasidir.

Rivojlanish - inson organizmidagi miqdor va sifat o'zgarishlari jarayonidir. Rivojlanish natijasi - insonni biologik tur va ijtimoiy mavjudot sifatida voyaga yetishi. Insondagi biologik tur jismoniy rivojlanish bilan tavsiflanadi, morfologik, bioximik, fiziologik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy rivojlanish esa, psixologik, ma'naviy, aqliy rivojlanishda ko'rinadi. Agar inson, uni ongli, mustaqil faoliyatga layoqatli deb atashga imkon beruvchi darajada rivojlantirsa, uni shaxs deb ataydilar. Inson shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki rivojlanish jarayonida shaxs bo'lib yetishadi. Shaxs tushunchasi - bu insonning ijtimoiy tavsifnomasi, u ijtimoiy munosabatlar, boshqa odamlar bilan muloqot qilish ta'sirida shakllangan xususiyatlarni ko'rsatadi. Shaxs sifatida inson ijtimoiy tizimda maqsadga yo'naltirilgan va puxta o'ylab chiqilgan tarbiya yordamida shakllanadi. Shaxs, bir tomondan - ijtimoiy tajribani o'zlashtirishi orqali, ikkinchi tomondan - jamiyatga moddiy va ma'naviy boyliklarni berish orqali aniqlanadi.

Shaxs bo'lish uchun, inson faoliyatda va amalda tabiat in'om etgan va hayot hamda tarbiya orqali shakllangan o'z ichki xususiyatlarini ko'rsata olishi lozim.

Insonning rivojlanishi - o'ta murakkab, uzoq davom etuvchi va ziddiyatli jarayon. Bizning organizmimizda butun hayotimiz davomida o'zgarishlar bo'lib turadi, lekin asosan insonning jismoniy va ichki dunyosi bolalik va o'smirlik chog'larida faol o'zgaradi. Rivojlanish miqdoriy o'zgarishlarning oddiy yigindisi va pastdan yuqoriga bo'lgan to'g'ri chiziqli harakat emas. Bu jarayonning e'tiborli tomoni - shaxsning jismoniy, psixik va ma'naviy tomonlarini miqdoriy o'zgarishlarga o'tishi. Insonning rivojlanishi tabiiy boshqarib bo'lmaydigan jarayondir, rivojlanish hayot shart-sharoitlariga bog'liq emas. Hayotga juda sekin ko'nikadigan hayvonlardan farqli ravishda inson yashash uchun kerakli vositalarni o'z mehnati bilan yaratadi.

"Individ" nima? Bola ma'lum yoshga qadar "individ" sanaladi. **Individ** (lotincha "individium" so'zidan olingan bo'lib, "bo'linmas", "alohida shaxs", "yagona" ma'nolarini anglatadi) xatti-harakatla-

rini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudotdir.

Individuallik esa shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, uning namoyon bo'lishi tarbiya jarayonini amalga oshirishda bola shaxsini puxta o'rganish, uning yashash sharoitlaridan yetarli darajada xabardor bo'lish va ularning hisobga olinishini taqozo etadi. Individual yondashuv o'quvchilarning aqliy qobiliyatlari, bilishga bo'lgan qiziqish hamda iste'dodini namoyon etishda muhim ahamiyatga ega. Bola harakatlari ongli, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki natijasida shakllana boradi.

Davlat ta'lim standartlarida kadrlarni tayyorlash tizimining bosh sub'ekti va ob'ekti, ta'lim quyidagi xizmatlarining iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi sifatida ta'riflanadi. Kadrlar tayyorlash quyidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axlohiy jihatdan tarbiyalash, uning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida namoyon bo'lishiga erishishni nazarda tutadi. Mazkur ijtimoiy talabning amalga oshirilishi har bir fuqaroning bilim olish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual jihatdan rivojlanishi hamda muayyan kasb yo'nalishi bo'yicha mehnat qilish huquqini kafolatlaydi.

O'quvchi yoshlarni aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirish va hayot-turmushga layoqatli bo'lib yetishishida barcha fanlar kabi jismoniy tarbiya fani, sport turlari, sayohatlar, xalq milliy o'yinlari muhim o'rin tutadi.

Jismoniy rivojlanish deganda tananing barcha a'zolari sog'lom, harakatlarni ixcham va tez bajarishi tushuniladi. Bu o'z navbatida chaqqonlik, epchillik, kuchlilik, chidamlilik, egiluvchanlik kabi qator jismoniy sifatlardan tarkib topadi. Ular ertalabki gimnastika, jismoniy tarbiya darslari, sport mashg'ulotlari (trenirovka), sport musobaqalariga tayyorgarlik va unda qatnashish yo'llari bilan rivoj topadi.

Jismoniy jihatdan rivojlanish, barkamol avlod bo'lib yetishishida inson tanasidagi barcha faoliyatlar (funksiya) va ularni tarbiyalash pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga egadir. Jismoniy

rivojlanishning shiddatli (keskin) davri, maktabgacha yoshdagi va kichik maktab yoshidagi davrga to'g'ri keladi va butun maktab yoshi davri davomida davom etadi.

Amaliyotda jismoniy rivojlanganlik ko'rsatkichlari degan iboraga duch kelamiz. Bu inson badanining a'zolarini bichimining o'lchami bo'lib, shug'ullanuvchilarni yoki individning jismoniy rivojlanishi haqidagi antropometrik ma'lumotlar tarzida ro'yhatga olinadi.

Jismoniy rivojlanishning yo'nalishi, xarakteri, darajasi, shuningdek, inson o'zida kamol toptiradigan fazilatlar va qobiliyatlari turmush sharoiti va tarbiyaga ko'p jihatdan bog'liqdir. Jismoniy rivojlanish qonunlarini egallash, ulardan o'z jismi tarbiyasi maqsadlarida foydalanish – jismoniy tarbiya nazariyasi va amaliyotining muhim vazifasidir. Jamiyatdagi ijtimoiy sharoit jismoniy rivojlanishni hal qiluvchi omildir. Omillar orasida mehnat bilan tarbiya jarayonining roli, ayniqsa jismoniy tarbiyaning roli muhimdir. Jismoniy rivojlanishga erishish uchun "jismoniy tarbiya" deb atalmish maxsus yo'naltirilgan va tashkil qilingan faoliyatdan foydalana boshlanildi.

Jismoniy tarbiya– pedagogik jarayon bo'lib, inson organizmini morfologik va funksional jihatdan takomillashtirishga, uning hayoti uchun muhim bo'lgan asosiy harakat malakasini, mahoratini, ular bilan bog'liq bo'lgan bilimlarni shakllantirish va yaxshilashga qaratilgan. Pestalotsi bolalarning "vujudini tarbiyalash"ni astoydil yoqlab chiqqan.

P.F. Lesgaft jismoniy bilim berishni, jismoniy tarbiyaning kengaytirilgan ma'nosi deb tushuntirgan. Lekin Lesgaftning jismoniy tarbiya haqidagi ta'limotning asosiy g'oyasi tom ma'nodagi jismoniy ta'lim g'oyasi edi.

P.F. Lesgaft jismoniy tarbiya jarayonida bolalar ayrim harakatlarni ajratib olishlari va ularni o'zaro taqqoslashni, ularni ongli ravishda boshqarishni va to'siqlarga moslashtirishni, bu to'siqlarni iloji boricha chaqqonlik va qat'iyat bilan o'tishni (yengishni), boshqacha qilib aytganda, iloji boricha kamroq vaqt mobaynida oz mehnati sarflangan holda, ongli ravishda eng ko'p jismoniy ish qilishni, yohud ko'rkam va g'ayrat bilan harakat qilishni o'rganishlari kerak, deb

hisoblardi. Bu yerda gap, bir tomondan, to'g'ri harakat ko'nikmalarini hosil qilish haqida, ikkinchi tomondan, harakatlarni bajarishga ongli munosabatda bo'lish negizida ko'nikmalardan turli hayotiy vaziyatning turli tasavvur hamda mahoratni qaror toptirish haqida bormoqda.

Jismoniy tarbiya jarayonida hamisha ham tarbiyaviy, ham ta'limiy elementlarning mavjudligi uni bir butun pedagogik jarayon deb qarashga olib keladi. Qayd qilingan elementlar qo'yilgan vazifaga qarab, har biri alohida ko'rinishda namoyon bo'ladi.

Jismoniy tarbiya – abadiy kategoriyadir, shu ma'nodaki tarbiyaning bu yo'nalishi jamiyat paydo bo'lgandan beri mavjud bo'lib, bunday tuzum ham ijtimoiy ishlab chiqarishning va inson hayotining zaruriy shartlaridan biri sifatida davom etaveradi.

Jismoniy tarbiyaning ijtimoiy hodisa sifatida o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, bu asosan jamiyatda inson jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qila olishligi va ayni paytda uning ma'naviy kamolotiga ham kuchli ta'sir ko'rsata olishligidadir. Mazkur xususiyat jismoniy tarbiyaning barchaga barobar umumiy qo'llaydigan xususiy belgisidir. Lekin jamiyatning real hayotida konkret tarixiy sharoitlardan tashqarida bo'lgan jismoniy tarbiya umuman yo'q. Har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyada jismoniy tarbiyani amalga oshirishning konkret tarixiy tipi rivoj topadi.

Jismoniy tarbiyada sport tayyorgarligi, organizmning funksional imkoniyatlarini takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan, yuqori sport natijasi kishilarning jismoniy tayyorgarligini baholash kriteriyasiga aylanadi va jismoniy tarbiyaga mo'ljal sifatida juda keng ko'lamda qo'llaniladi.

Tadqiqotchilar insonning rivojlanishini o'rganib chiqib, bir tomondan - rivojlanish jarayoni va uning natijalari o'rtasidagi qonuniy aloqalar, ikkinchi tomondan - ularga ta'sir etuvchi sabablarni ifodalovchi qator muhim bog'liqliklarni aniqladilar. Rivojlanish omillarini tahlil qilish antik (antichnie) olimlardan boshlangan. Pedagogika va psixologiyada maktab o'quvchilarining rivojlanishini o'rganishda P.P.Blonskiy, S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy,

G.S.Kostyuk sezilarli natijalarga erishganlar. Uzoq davom etgan tadqiqotlar umumiy qonuniyatni insonni rivojlanishi ichki va tashqi shart-sharoitlarga bog'liqligini ochib beradi. Ichki sharoitlarga organizmning fiziologik va psixik xossalari kiradi. Tashqi sharoitlar - bu inson yashayotgan va rivojlanayotgan muhit. Tashqi muhitning o'zaro ta'siri jarayonida insonning ichki dunyosi o'zgaradi, yangi o'zaro munosabatlar shakllanadi, bu esa o'z navbatida o'zgarishlarga olib keladi va bu benihoya davom etaveradi. Tashqi va ichki, ob'ektiv va sub'ektiv munosabat turlicha bo'ladi, u shaxsning hayotiy faoliyatining turli shakllardagi ko'rinishi va rivojlanishining turli bosqichlariga bog'liq.

2.2. Jismoniy tarbiya va sportning shaxs shakllanishiga ta'siri

Jismonan va ma'nan yetuk inson bo'lib yetishish g'oyalarining shakllanishida nafaqat G'arbda, balki Sharqda ham o'ylashgan, masalan Zardushtiylik ta'limoti va uning muqaddas kitobi "Avesto"-da shaxsning jismoniy va ma'naviy rivojlanishi bo'yicha qimmatli fikrlar talqin etilgan.

Jismoniy yetuk va ma'nan barqaror, komil inson bo'lib shakllanish borasidagi fikrlarni rivojlanishida Imom Buxoriy, At Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy va boshqalarning xizmatlari beqiyosdir.

Jismoniy tarbiya asosida esa insonni jismoniy rivojlanish va jismoniy tayyorgarlik orqali jismoniy hamda intellektual jihatdan komil insonni kamol toptirish, uning qobiliyatlarini va harakat faolligini takomillashtirish, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish, ijtimoiy moslashtirish kabilar yotadi. Demak, jismoniy tarbiyalash yuksak madaniyatga ega bo'lgan har tomonlama yetuk hamda jismonan sog'lom insonni shakllantirish maqsadida shaxsni tarbiyalashga, insonni jismoniy imkoniyatlarini rejalashtirishga, uning jismoniy tarbiya sohasida malaka va bilimlarini orttirishga

qaratilgan jarayondir. Jisman rivojlanish inson organizmining asta-sekinlik bilan tabiiy shakllanishi – tashqi ko‘rinishini va uning xizmatining o‘zgarishi jarayonidir.

Inson hayotining birinchi yetti yilligida bolalar sog‘ligining asosiga zamin tayyorlanadi, hayotiy zaruriy harakat malakalari shakllanadi, takomillashadi, keyinchalik jismoniy rivojlanish uchun lozim bo‘lgan shart-sharoitlar yuzaga keladi.

Russiyzabon olimlarimiz Shelovanova, Aksariynoy, Sorochek, Uvarov, Bikovlarni tadqiqotlarini natijalari shuni ko‘rsatadiki bolaning jismonan chiniqqan, chaqqon, kuchli bo‘lib o‘sishi uchun o‘z vaqtida to‘g‘ri rejalashtirilgan jismoniy tarbiya jarayoni muhim rol o‘ynaydi. Jismoniy tarbiyaning ahamiyatini noto‘g‘ri baholash bola organizmini rivojlantirishni susaytiribgina qolmay, uni aqliy rivojlanishiga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatishini jismoniy tarbiya amaliyoti isbotlab berdi.

Bolaning organizmi tez rivojlana boshlaydi. Lekin organizmning himoya refleksi sust rivojlangan bo‘ladi, nisbatan kasalga tez chalinadi. Shunga ko‘ra bu yoshdagilar **jismoniy tarbiyaning vazifasi** – ularning sog‘ligini saqlash va mustahkamlash, chiniqtirish, har tomonlama jismoniy rivojlantirish, gavnani to‘g‘ri tutish, umumiy va shaxsiy gigienaga e‘tibor beradigan qilib voyaga yetkazishdir.

Pedagogik jihatdan mos keladigan sharoitda jismoniy tarbiya va sport yordamida shaxsda jasurlik, matonat, jur‘atlik, xaqqoniylik, vijdonlilik, mehnatsevarlik o‘z imkoniyatlariga ishonch va boshqa xislatlar tarkib topadi. Jismoniy tarbiya umumpedagogik jarayonning bir qismi hisoblanadi.

2.3.Rivojlanish tushunchasi, odamning rivojlanishi, jismoniy va psixik rivojlantirish, ularning birligi va xususiyatlari

Har qanday jarayon o‘z natijasiga erishishga qaratilgan qonuniy va izchil harakatlardan iborat bo‘ladi. Tarbiya jarayonining eng asosiy natijasi har tomonlama kamol topgan shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Bu jarayon ikki tomonlama bo‘lib uyushtirishni va rahbar-

likni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning o‘zi aktivlik ko‘rsatishni ham talab etadi. Chunki u tarbiyaning umumiy maqsadlarini amalga oshirish dasturini ishlab chiqadi, tarbiya formalari, metodlari va usullarini asosli tarzda tanlab oladi va tadbir etadi.

Qadimda ajdodlarimiz komil inson haqida butun bir axloqiy talablar majmuasini zamonaviy tilda aytsak, sharqona axloq kodeksini ishlab chiqqanlar.

Sharq tarbiyasida islom dinining roli muhimdir. “Islom dini – bu ota-bobolarimiz dini, u biz uchun ham iymon, ham axloq, ham diyonat, ham ma’rifat ekanligini unutmaylik. Shuning uchun ma’rifatli kishilarimiz yaxshi o‘g‘itlarga amal qiladilar va jon-jon deb qabul qiladilar. Mehr-oqibatli, nomusli, oriyatli bo‘lishiga izzat-ehtirom tushunchalariga rioya etishga harakat qiladilar”. Islom dini har qanday davrda ham insonlarni poklikka undagan, yaxshi xislatlarni ko‘paytirib yomon xislatlardan xalos etishga chorlagan.

Pedagogika tarbiyalanuvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan eng samarali shart-sharoitlarni o‘rganadi va aniqlaydi. Bu masalani hal qilish uchun avvalo “shaxs” degan umumiy tushunchaning ma’nosini va shaxsning rivojlanish qonuniyatlari, rivojlanishning ko‘rsatkichlarini shaxsning shakllanishida ayrim muhim omillar rolini bilish, individning rivojlanish jarayoni bosqichlarini aniqlash, shaxsni shakllantirishda ta’lim-tarbiyaning shaxs faolligi rolini o‘rganish kerak bo‘ladi.

Birinchi galda rivojlanish tushunchasining ma’nosini ochib berish lozim. Bu masalaga filosofik, psixologik, jismoniy jihatdan baho berish bilan asoslanadi.

Filosofiya rivojlanishi – tabiat, jamiyat va tafakkurning xususiyati deb quyidan yuqoriga tomon bo‘lgan harakat deb, yangining tug‘ilishi va eskining yo‘q bo‘lishi yoki tubdan o‘zgarishi deb hisoblaydi.

Shuning uchun pedagogikada shaxsning rivojlanish jarayoniga inson shaxsini takomillashtirishning murakkab va ziddiyatli yo‘li deb qaraladi.

Murakkab bo‘lgan tushunchani tahlil qilinganda turli olimlar turli

xususiyatlarni asosiy tomonlar deb ko'rsatib kelganlar. Aql, hissiyot va irodani shaxsning uch asosiy tomoni deb ajratib ko'rsatish eng dastlabki urinishlardan edi. Keyinchalik pedagog olimlar shaxsni o'rganishga boshqacha yondasha boshladilar. Shaxs doim bir butun, murakkab hodisa bo'lib unda insonning biologik xususiyatlari ham, ijtimoiy xususiyatlari ham gavdalanadi. Bir shaxsda uning hamma tomonlari, xususiyatlari ham sifatleri bir-biri bilan bog'langan bo'ladi. Bu bog'lanishlar nihoyatda xilma-xil bo'lib, turli kishilarda turlicha sodir bo'ladi. Ba'zan ular bir-biriga zid va o'zgaruvchidir.

Psixologik rivojlanish – kishining har bir sifati, masalan irodasi, xotirasi yoki xarakter xususiyati uning qanday tilak va orzular bilan yoki boshqa sabablar bilan kirishganiga qarab mutlaqo har xil ahamiyat va qimmat kasb etadi. Xayol boyligi kishining ijodiy faoliyati uchun zarur bo'lgan qimmatli xususiyatdir, ammo, odam xayolida o'ylab turgan narsalarini amaliy faoliyatida ro'yobga chiqarmasa bu xayol boyligi salbiy xususiyat bo'lib qoladi. Musiqaga qobiliyati bo'lgan kishi uni yaxshiroq o'rganish uchun inutilmasa va mehnat qilmasa, uning qobiliyati o'smaydi.¹¹

Turmushda kishi o'zidagi ba'zi zaif tomonlarni, odatlarni kuchliroq sifatleri bilan qoplashga harakat qiladi. Biror narsani uncha tez tushunib ololmaydigan odam astoydil harakat qilib va zo'r berib uni tushunib oladi va mehnatini to'g'ri tashkil etadi. Har bir kishi juda ko'p odamlar bilan xilma-xil munosabatlarga kirishganda o'zining turli xususiyatlarini namoyon qiladi.

Shaxsning eng barqaror va ahamiyatli xislatleri uning boshqa odamlarga, mehnatga, Vatanga bo'lgan turli munosabatlarida ifodalanadi. Bu xislatlar kishidagi ayrim psixik jarayonlarning kechish xarakterini ham ko'p jihatdan belgilab beradi.

O'quvchi yoshlarni aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirish va hayot-turmushga layoqatli bo'lib yetishishida barcha fanlar kabi jismoniy tarbiya fani, sport turlari, sayohatlar, xalq milliy o'yinlari muhim o'rin tutadi.

---

¹¹ Ochilova G. O., Musaxonova G.M. «Pedagogika». Toshkent. TDIU, 2005 y. 36-bet.

Jismoniy rivojlanish – tananing barcha aʼzolari sogʻlom, harakatlarni ixcham va tez bajarishini tushuniladi. Bu oʻz navbatida chaqqonlik, epchillik, kuchlilik, chidamlilik, egiluvchanlik kabi qator jismoniy sifatlardan tarkib topadi. Ular ertalabki gimnastika, jismoniy tarbiya darslari, sport mashgʻulotlari (trenirovka), sport musobaqalariga tayyorgarlik va unda qatnashish yoʻllari bilan rivoj topadi.

Jismoniy jihatdan rivojlanish, barkamol avlod boʻlib yetishishida inson tanasidagi barcha faoliyatlar (funksiya) va ularni tarbiyalash pedagogik jihatdan muhim ahamiyatga egadir. Rivojlanish – inson organizmidagi miqdor va sifat oʻzgarishlari jarayonidir.

Pedagogika fani shaxsni biologik va ijtimoiy xususiyatlari oʻzaro chambarchas bogʻliq boʻlgan bir butun narsa deb hisoblaydi. Kishining yoshi, sogʻligi, kasalligi, uning faoliyatidagina emas, balki turmush tarziga ham taʼsir qiladi. Lekin shaxsning butun qiyofasini belgilab beradigan unga oʻz jismoniy kamchiliklarini xarakteridagi salbiy xususiyatlarni yoʻqotish kuch bagʻishlaydigan sabablar, qiziqishlar, maqsadlar, yaʼni ijodiy hayot natijalari hal qiluvchi rol oʻynaydi.

Shaxs tushunchasi ijtimoiy foydali faoliyatda qatnashishga ehtiyoj sezishini va aktiv ishtirok etishini har bir kishining boshqa odamlar bilan munosabatda boʻlishi ehtiyojini, bu munosabatning mazmuni va formalarini, shaxs bilan uning atrofidagi kishilar oʻrtasidagi munosabatlar tizimini, uning tabiatga tevarak atrofdagi dunyoga munosabatini shaxsning asosiy xususiyatlari deb ajratish mumkin. Shaxsning koʻp sohali va har tomonlama faoliyatida turli xil odamlar bilan aloqada shaxsning hamma qiziqishlari namoyon boʻladi, uning odamlarga umumiy ishga, oʻz malakasiga oʻziga boʻlgan munosabatlari shakllanadi. Biroq shaxs ijtimoiy turmush mahsuli boʻlish bilan birga tirik organizm hamdir. Organizmning hayoti biologik qonunlarga boʻysunadi. Birinchi galda nerv sistemasining xossalari mavjudga keltiradigan temperament xususiyatlari tufayli insonning butun xulq-atvori alohida xarakterga ega boʻladi. Shaxsning tarkib topishi va xulq-atvorida ijtimoiy va biologik jihatlar munosabati

nihoyatda murakkab bo'lib, kishi taraqqiyotining turli davrlarida uning boshqa odamlar bilan bo'lgan aloqalarining turli vaziyat va ko'rinishlarida har xil keskinlikda namoyon bo'ladi.

Shaxsga avvalo uning ijtimoiy qiyofasiga, kishining o'z atrofidagi odamlar hayoti bilan bog'liq holda ifodalangan qiyofasiga qarab baho beriladi, kishi tevarak atrofidagi odamlar bilan xilma-xil munosabatlarga ba'zan o'ziga bog'liq bo'lmagan munosabatlarga kirishib o'zining mohiyatini namoyon qiladi. Shaxsning barcha xislatlari atrofdagi kishilar bilan munosabatida shakllanadi. Shaxs odamlar orasidan tashqarida yashay olmaydi va shakllanmaydi.

Hozirgi davrda shaxsni ma'naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalash davlat siyosatining bosh mezonini hisoblanadi. Shaxs rivojlanishiga to'g'ri yondashish uchun shaxsning tabiatini, tuzilishini uning xulq-atvorini va unga ta'sir ko'rsatish vositalarini bilish zarur.

2.4. Shaxs rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Tug'ilgan inson shaxs bo'lib shakllanishi lozim. Bu jarayon bir qancha omillar ta'sirida sodir bo'ladi va muayyan qonunlarga bo'ysunadi. Odatda shaxs shakllanishi uchun uchta asosiy omillar tan olinadi. Bular **irsiyat, atrof-muhit va tarbiya**dir. Ushbu omillarning hech biri vaziyat va sharoitlarga bog'liq bo'lmagan holatda mustaqil ravishda shaxs shakllanishiga ta'sir eta olmaydi. Bundan tashqari ba'zi omillar faolroq, muntazamroq ta'sir ko'rsatadi va kishilarning ongli irodasiga bo'ysunadi boshqalari esa boshqarilishi qiyin bo'lgan omillardir. Ba'zi omillarning ta'siri stixiyali ravishda sodir bo'ladi va shaxs tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi ayrim kishilarning irodasiga, tashkilotchilik qobiliyatlarida va boshqalarda bog'liq bo'lmaydi.

Tarbiyaga shaxsni uning his-tuyg'ularini xarakterini, jismoniy rivojini, xulq-atvorini muayyan yo'nalishda shakllantirish maqsadida kishilar bir-biriga ta'sir ko'rsatadigan ijtimoiy hodisa deb qarash lozim. Pedagogika sohasining yetuk olimlari ijtimoiy omilning hal qiluvchi ahamiyatiga ega ekanligini himoya qiladilar, shaxs yaxshi

yoki yomon bo‘lib tug‘ilmaydi. Balki, tarbiyaning ta‘siri ostida yaxshi yoki yomon bo‘lib o‘sadi deb isbotlaydilar. Xo‘sh shaxs tarbiyasi uchun ta‘sir etuvchi omillar qaysilaridan iborat? Bu asosan uchta omilni tashkil etadi. Biologik omil, atrof-muhit va tarbiyadagi omillardan iboratdir.

Biologik omil. Bu omilning ta‘sirini avvalo shuning uchun e‘tiborsiz qoldirib bo‘lmaydiki, shaxs tirik organizmdir, uning hayoti biologiyaning umumiy qonunlariga ham, yoshlar anatomiyasi va fiziologiyasining maxsus qonunlariga ham bo‘ysunadi. Hayotning muayyan davrlarida shaxsning ayrim organlari va butun bir organlar sistemasining tuzilishida va funksiyalarida o‘zgarishlar yuz beradi. Shaxsning sog‘liq holati va bu holat ko‘p yoki oz muddat buzilib turishi biologik omilga taalluqli. Shaxs hayotida nerv faoliyatining individual va tipologik xususiyatlari, yosh va jinsiy jihatdan bo‘lgan tafovutlar katta rol o‘ynaydi, ular oldida irsiy emas, balki tug‘ma xususiyat va tafovutlardir. Organizmning biologik yetilishi qonunlarga asoslanadi. Bu qonun muhitning ba‘zi bir tarbiyaviy ta‘sirilariga turli darajada bo‘ysungan holda amal qilishi kerak. Lekin shaxs organizmining biologik hayoti uning psixik rivojlanishini bevosita belgilab bermaydi va shu bilan birga, unga nisbatan mutlaqo betaraf va befarq hodisa bo‘lib ham qolmaydi. Biologiyaning asosiy tushunchasi bo‘lgan irsiyatning roli olimlar tomonidan jiddiy muhokama qilinib kelinmoqda. Ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ota-onaning organizmining uzoq muddat bir xil sharoitda yashash natijasida mustahkam o‘rnashib qolgan xossalari irsiyat yo‘li bilan o‘tadi. Abu Ali Ibn Sino oila tarbiyasida ota-onaning o‘rniga alohida to‘xtalib quyidagi fikrni ilgari suradi: “Bola tug‘ilgach, avvalo, ota-onaga yaxshi nom qo‘yishi, so‘ngra esa uni yaxshilab tarbiya qilishi kerak. Agar oilada tarbiyaning yaxshi usullaridan foydalanilsa, oila baxtli bo‘ladi”.

Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta‘siri deganda ota-onalarga o‘xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarni takrorlanishini tushunmoq kerak. Har bir bola ota-onasidan ba‘zi bir biologik belgilarga ega bo‘lgan holda dunyoga keladi, ya‘ni – tananing tuzili-

shi, sochini, ko'zining, terisining rangi, bo'yi-basti, qaddi-qomati, nerv tizimining xususiyatlari.

XVI asrda vujudga kelgan preformizm oqimi namoyondalarining fikricha, odam bolasi ona pushtidaligidayoq bo'lajak shaxsga xos barcha xususiyatlarga ega bo'ladi, rivojlanish ana shu xususiyatlarining miqdoriy ko'payib borishidan iboratdir.

Amerikalik pedagog va psixolog E. Torndaykning fikricha, shaxsning barcha xususiyatlari, shu jumladan ong va aqliy qobiliyat ham nasldan-naslga o'tadi, go'yo odamning boshqa a'zolari kabi qobiliyat ham tabiatdan berilganidir.

Ma'lum bir oilalardagi qobilyatlarning nasldan-naslga o'tishi haqida gapirganda ko'pincha, tegishli qobiliyatlarning rivojlanishi uchun qulay imkoniyat yaratayotgan oilaviy sharoitni hisobga olmaydilar.

Insonning rivojlanishi irsiy dasturlari determinirlangan (ma'lum bir sababga asoslangan) va o'zgaruvchan qismlarni o'z ichiga oladi, ular insonni inson ekanligini bildiruvchi umumiylik, hamda ularni bir-biriga o'xshamaydigan o'ziga xoslikni belgilaydi.

Irsiy xususiyatlarga asab tizimi xususiyatlari ham kiradi. Ota-onalarning nerv faoliyatidagi kamchiliklari, shu jumladan, patologik kamchiliklar – ular psixik asab buzilishlari va kasalliklarni (masalan, shizofreniya) keltirib chiqaradi va avloddan-avlodga o'tadi. Qon kasalliklari (gemofiliya), qand diabeti, ba'zi endokrinik kasalliklar (bo'y gipofizining buzilishi) ham irsiy xarakterga ega. Avlodga alkoholizm va ota-onalarning narkomanligi ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Insonning rivojlanish qonuniyatlarini tadqiq qilishning pedagogik aspekti uch asosiy muammoni o'rganishni talab etadi, bu – intellektual, maxsus va axloqiy xususiyatlarning irsiy o'tishi.

Taniqli genetik akademik N.P.Dubinini normal miya uchun genetik bog'lanish yo'q, deb hisoblaydi va intellekt ota-onadan farzandga o'tadi, degan keng tarqalgan fikr ilmiy-tadqiqot natijalariga muvofiq kelmaydi (ya'ni bu fikr noto'g'ri).

Maxsus sifatning irsiy o'tishi. Fiziologiya va psixologiya fanining ko'rsatishicha inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas,

balki biror bir qobiliyatni rivojlanishiga ta'sir etadigan imkoniyatlar, ya'ni shaxs xususiyatini ifodalaydigan layoqat bilan tug'iladi. Tug'ma layoqat go'yo mudroq holda bo'lib, uni rivojlanishi uchun qulay muhit kerak. Agar bola o'z layoqatiga mos sharoitda o'sib zarur faoliyat bilan shug'ullansa layoqat erta ko'rinib rivojlanishi, aksincha bunday bo'lmasa yo'q bo'lib ketishi mumkin. Ma'lum bir faoliyat turiga bo'lgan layoqat maxsus deb ataladi. Maxsus layoqatga ega bolalar (layoqat - bu qobiliyatni rivojlantirish imkoniyati) tanlagan faoliyatda jadal sur'atlarda yuqori natijalarga erishadilar. Maxsus layoqat deb musiqa, ijod, sport, tilga va boshqalarga bo'lgan layoqat tushuniladi.

Psixik – aqliy sifatlarning irsiy o'tishi o'ta muhim. Uzoq vaqt davomida shaxsning psixik xususiyatlari irsiy o'tmaydi balki organizmning tashqi muhit bilan o'zaro ta'siri jarayonida paydo bo'ladi, degan fikr bo'lgan.

Farzandlar o'z ota-onalarining axloqiy sifatlarini olmaydilar (insonning genetik dasturlarida ijtimoiy xulq-atvor haqida ma'lumotlar yo'q). Qadimda yangi tug'ilgan chaqaloqning qalbi toza qog'oz, unga hayot o'z chizgilarini chizadi, deb hisoblashgan. Insonning kim bo'lib voyaga yetishi to'liq uni o'rab turgan muhit va tarbiyaga bog'liq.

Demak, boladagi irsiy belgilarni o'sishi, muhitga va yashash sharoitidagi tarbiyaga bog'liq. Masalan: Navoiy onasidan shoir, Ulug'bek astranom, Ibn Sino tabib bo'lib tug'ilmagan. Ulardagi bu qobiliyatlarni rivojlanishiga iste'dodga aylanishiga ijtimoiy muhit, ta'lim va tarbiya sabab bo'lgan.

Muhit. Biologiya fani muhitni organizm yashaydigan joy deb, muhitning ta'siri esa organizm bilan bog'liq muhit o'rtasidagi assimiliatsiya va dissimiliatsiya yoki moddalar almashish qonuni asosida amalga oshadi, deb tushuntiradi. Bu qonunga binoan organizm yashab turgan muhit bir butun narsadir. Tabiiy muhit yorug'lik, issiqlik, ovqat, havo kabi komponentlari shaxsning organizm sifatida rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Ammo shaxsning shaxs sifatida shakllanishi uchun bu mutlaqo yetarli emas. Shaxsning yashab

turgan muhitida odamlar, birinchi navbatda tarbiyalanuvchiga yaqin kishilar, ya'ni oz sonli oila a'zolarigina emas, balki unga uzoqroq bo'lgan kishilar uning qo'ni-qo'shnilari, mahallasi, tarbiyalanuvchilar bog'chasidagi o'rtoqlari, so'ngra esa u birga o'qiydigan o'ynaydigan, birga ishlaydigan, turli aloqada bo'ladigan o'rtoqlari hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Hozirda tarbiyalanuvchilar ommaviy axborot vositalari orqali o'zlariga notanish avlod-ajdodlarning jonli obrazlariga duch keladilar. Bu obrazlar yosh avlodning fikr va hislariga uning voqea-hodisalarga beradigan baholariga va intilishlariga ta'sir ko'rsatadi. Bunday ta'sir ijobiy yoki salbiy o'tadigan birdan-bir yo'l shaxsning tevarak-atrofidagi odamlar bilan munosabatda bo'lishidir, shaxs munosabatda bo'lgan kishilar uning muhitidir. Shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi o'ziga xos modda almashish tipi bo'lgan aloqa orqaligina shaxs o'tmish-avlodlarining qimmatli tajribasini o'zlashtira olishi eng yaxshi katta kishilardan namuna ola bilishi mumkin.

Faqat munosabatda tarbiyalanuvchilarning tarbiyachilari-kattalarga emas, balki tarbiyalanuvchilarning o'zlari ham faol qatnashadigan mana shu aloqadagina, faqat ana shu ikki yoqlama jarayondagina shaxs xilma-xil bilim oladi, juda ko'p malakalarni va ish usullarini egallaydi, o'zining sezgi organlari orqali idrok qilgan narsalarini anglab olishga tashqi dunyodagi voqea va hodisalarga turli xil his-tuyg'ular fikr va tasavvurlar bilan javob berishga o'rganadi.

Odamlar bilan munosabatda u nima yaxshiyu nima yomonligini nimani qilish va qilmaslikni bilib oladi, u muayyan maqsad ko'zlab aqlga muvofiq tutishni hamda insonlarga va ularning fe'l-atvoriga tanqidiy baho berishni o'rganadi. Odamlar bilan bo'lgan munosabatlarida shaxs yaxshi fazilatlar bilan boshqa shaxslar o'rtasida ajralib tura boshlaydi, o'zi yashab turgan jamiyatda qabul etilgan axloq me'yorlarini boshqalarga va o'ziga nisbatan qo'llab, ularni o'z ishida mezon qilib ola boshlaydi. Demak, **birinchidan, muhit shaxsni rivojlantiruvchi omil** sifatida tarixan o'zgaruvchi ijtimoiy hodisadir, chunki muhit, hatto shaxs dunyoga kelgan dastlabki kunlardanoq uning hayoti o'tadigan eng tor muhit ham, ya'ni shaxsning

oilasi ham jamiyatning bir uyasi, hujayrasidir. Tarixiy taraqqiyotning har bir davrda yangi kishini tarbiyalashning maqsadlari va vositalari o'zgaradi, axloq me'yorlari, madaniyat boyliklari, katta yoshdagi odamlarning did va qiziqishlari, fikr yuritish usullari o'zgaradi.

Ikkinchidan, tarbiyalanuvchi o'z faolligi tufayli, moddiy, tabiiy va ayniqsa ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqaga kiradi. Faqat ana shu sharoitdagina muhit o'sib kelayotgan shaxsni rivojlantiruvchi omil bo'lib qoladi. Inson tarbiyasida muhit muhimmi yoki tarbiya degan savolni qo'yish mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Bu narsa g'ayriqonuniydir. Ammo muhit shaxsga ma'lum darajada tarbiyalovchi ta'sir ko'rsatgan taqdirdagina rivojlantiruvchi omil bo'la oladi. Bu ta'sir stixiyali, tartibsiz ko'rinishda bo'lishi mumkin, bunday holda shaxsning rivojlanishi ham muayyan maqsadga qaratilmagan bo'ladi, natijada shaxsda jamiyat uchun ham, shaxsning o'zi uchun ham zararli bo'lgan shaxsiy fazilatlar vujudga keladi.

Tarbiyalanuvchining o'z atrofidagi moddiy va ijtimoiy muhit bilan aloqada bo'lishi, uni rivojlantiruvchi asosiy sabab ekanini tushunish munozarali bir masalani, shaxsning psixik taraqqiyotida eng muhim narsa biologik omil yoki ijtimoiy omil degan masalani hal qilish imkoniyatini beradi. Shaxs hayotda va kattalar bilan munosabatda o'z individualligini tashkil etgan jismoniy va psixik sifatlarining butun majmui bilan harakat qiladi. Shunday qilib biologik va ijtimoiy omilni bir-biriga qarama-qarshi qo'yamaydi.

Pedagogikada tarbiyalanuvchining rivojlanishini uning faoliyati va shu faoliyat tufayli yuz beradigan, shaxsning tevarak-atrofdagi voqelikka bo'lgan munosabatlarida, bilish jarayonlari va xarakter xususiyatlarini rivojida hosil bo'ladigan sifat o'zgarishlardan iborat murakkab jarayon deb hisoblaydi. Faoliyatsiz rivojlanish bo'lmaydi. Shaxsdagi rivojlanish mohiyati avvalo shundan iboratki, uning faoliyati o'zgarib va takomillashib boradi, faoliyat turlari (o'yin, o'qish, mehnat va boshqalar) ko'payadi, har xil faoliyat turlarining o'zaro nisbati, ularning natijalari o'zgaradi va shu o'zgarishlar jarayonida shaxsning rivojlanishi yuqoriroq darajaga ko'tariladi. Shunday qilib, bilish jarayonlarida ham tarbiyalanuvchining dunyoga

bo'lgan munosabatida ham, uning turli faoliyatida ham murakkab sifat o'zgarishlari sodir bo'ladiki, bu shaxs rivojlanishining mohiyatini tashkil etadi.

Faoliyatning har xil turlarida shaxsning individual xususiyatlari shakllanadi. Bu xususiyatlar faoliyatning maqsadlarida, faoliyatga undagan sabablarda kishi o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshirish uchun foydalanadigan yo'l, usul va vositalarni va uning o'z ishiga, o'z faoliyatiga, o'zi va boshqalarning yutuq va muvaffaqiyatsizliklariga qanday qarashida namoyon bo'ladi.

Kishi o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishishda foydalanadigan vositalarga qarab ham shaxsga baho berishi mumkin. Bunda odam o'zidagi bilimini, o'zi yaxshi bilib olgan ish usullari, malaka va ko'nikmalarni qo'llaydi, qobiliyatlar ham shaxsning imkoniyatlaridandir. Kishining imkoniyatlari aksariyat hollarda o'zi o'ylaganidan ko'ra, ancha ko'p yoki oz bo'ladi. Talabchanlik darajasi ochiq ifodalangan sabab vaziyatning murakkabligi va masalani hal qilish yo'lini topish zarurligi unda bo'lgan yashirin imkoniyatlarini oshirib ko'rsatadi.

Shaxsning o'zi yutuq va kamchiliklariga munosabati, beradigan bahosi bu boradagi ruhiy kechinmalari ham uning onglilik darajasini ko'rsatadi. O'z yutuqlariga takabburlik yoki kamtarlik bilan baho berish, muvaffaqiyatsizlikka uchraganda umidsizlanish yoki masalani hal etish yo'lini topishi uchun yana ham ko'proq sabr, matonat bilan harakat qilish bu turli xil ruhiy kechinmalarning hammasi kishining o'ziga va boshqalarga bo'lgan talabchanligini, o'ziga-o'zi baho berishini va bu bahoning qanchalik asosli ekanini har xil tarzda yaqqol namoyon etadi.

Shunday qilib, shaxsning eng muhim xususiyati uning tevarak-atrofidagi dunyoga bo'lgan munosabatlari tizimidir. Kishi qancha ko'p bilsa, har-xil odamlar bilan aloqada bo'lib turli xil jamoa ishlarida ishtirok etsa, shaxs sifatida unda o'z mamlakatining fuqarosi, yangi jamiyatning faol bunyodkoriga xos eng yaxshi xislatlar shuncha yorqinroq ifodalangan bo'ladi.

Shaxs shakllanishi uchun zarur bo'lgan omillardan yana biri bu

tarbiyadir. Tarbiya bu aniq maqsadga yo'naltirilgan, muayyan vazifalar belgilangan, shuningdek, shaxsga ta'sir o'tkazishning aniq yo'l, vositalari ko'rsatilgan va maqsadga muvofiq tashkil etilgan jarayondir.

Tarbiyaning asosiy vazifasi yosh avlodni xalqning hayotini yaxshilashga, Vatanining gullab-yashnashiga sarflashni biladigan, istaydigan a'zolari qilib tayyorlashdir.

Tarbiya shaxsning rivojlanishini ta'minlashi uchun shaxsda gi rivojlanish mohiyatini tushunishi, uning bilish va aloqa boshlash faoliyatining o'zgarish sabablarini aniqlashi zarur. Tarbiyachi shaxsni rivojlantiruvchi eng muhim omilni ham bilishi, tizimli ta'sir ko'rsatayotgan omillarni bartaraf etishi, shaxsda dunyoqarashni shakllantirish, uning o'sishi va rivojlanishining muayyan yosh bosqichlariga oid tarbiya qonunlarini aniqlashi kerak. Tarbiyaning shaxsni rivojlantirishdagi roli to'g'risida turli xil nuqtai nazarlar bo'lganligi pedagogika fanining taraqqiyoti tarixidan ma'lumdir. Pedagogika tarbiya omiliga aktiv rol ajratadi va shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishiga to'g'ri tashkil etilgan tarbiyagina yordam beradi. Shu bilan birga tarbiyaga ikki yoqlama jarayon deb qaraladi, unda faqat katta yoshdagilar emas, balki kattalar tajribasini o'zlashtiruvchi shaxslar ham faol rol o'ynaydilar.

Tarbiyaviy ishda shaxsning kuchi va qobiliyatlarini hisobga olmaslik kabi jiddiy kamchilik ham uchrab turadi. Har bir shaxsning o'z ehtiyoj va qiziqishlari bor. U aqlli tarbiyachining izidan borishi yoki belgilangan yo'nalishda faol harakat qilishi, ba'zan esa tarbiyachiga e'tiroz bildirishi, kattalar bilan turli xil aloqada bo'lishi yoki boshqalarga qo'shilmay, passiv holda yurishi mumkin. Tarbiyalanuvchi o'z rivojlanishining ob'ekti va sub'ekti sifatida harakat qilganda bu jarayon muvaffaqiyatli bo'ladi. Shu bilan birga shaxsning faolligi, tashabbuskorligi, mustaqilligi ancha oshadi va uning o'zini o'zi tarbiyalashida namoyon bo'ladi.

Pedagogika fanining asoschisi Ya. A. Komenskiy: "Har bir hunarmand buyumni yasashga yaroqli materialning xossalarini o'rgangani singari, o'z oldiga insonning barkamol qilib tarbiyalash vazifasi

turgan pedagog ham shogirdining qanday xislatlarga ega ekanligini bilishi kerak”, – degan edi. Albatta pedagog qaysi fandan dars bersa o‘sha fanni to‘g‘ri o‘zlashtirishlariga yordam beradigan uslublarni yaxshi bilishlari lozim. Ammo shaxsning ehtiyojlari, qobiliyatlari qiziqishlari va ularning chin ko‘ngildan xohlab chidam va matonat bilan o‘qishga tayyormi-yo‘qmi ekanligini hisobga olinmasa, o‘qish qoniqarli natija bermaydi. Bunda pedagogning mehnati og‘ir kechadi. Shaxsning fikrlash qobiliyati va xarakter xususiyatlarini nazarda tutgan holda olib borilgan ta‘lim shaxsni bilim olishga rag‘batlantiradi, o‘qishning muvaffaqiyatini ta‘minlaydi, pedagog va o‘quvchilar faoliyatini zavqli ijodiy ishga aylantiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar Irsiyat, muhit, tarbiya, rivojlanish, individ, individual, davr, omil, shaxs, aqliy rivojlanish, jismoniy rivojlanish, axloqiy rivojlanish, davrlashtirish.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya va sportning shaxs shakllanishiga qanday ta‘siri bor?
2. Shaxs shakllanishida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati qanday?
3. Shaxs shakllanishida jismoniy tarbiyaning vazifasi qanday?
4. Rivojlanish deganda nima tushunasiz?
5. Jismoniy va psixik rivojlantirish, ularning birligi va xususiyatlari?

III-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT MUTAXASSISLARI FAOLIYATINING PEDAGOGIK JIHATLARI

3.1. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari. Sport pedagogiga qo'yiladigan talablar

Pedagoglik kasbi mamlakatimizda eng sharafli kasblardan biridir. O'qituvchilik kasbi o'z mohiyatiga ko'ra o'ta individualdir. Har bir o'qituvchining muhim hayotiy o'rni o'z ishining ustasi bo'lishdir. O'qituvchi mahorati uning faoliyatida ko'rinadi. O'qituvchi avvalo pedagogik jarayonning qonuniyatlari va mexanizmlarini yaxshi egallagan bo'lishi lozim. Shu ma'noda pedagogning umumlashgan malakalari, uning pedagogik texnikasi katta ahamiyatga molik bo'ladi.

Mahorat – bu alohida qudrat. Yuqori va kichik darajada usta bo'lishi mumkin emas. Mahoratga erishish ham, erishmaslik ham mumkin. Haqiqiy usta mehnat faoliyati chog'idagina go'zaldir. Pedagogik mahoratga yetishish o'qituvchining muayyan shaxsiy sifatleri bilan amalga oshadi. Pedagogik mahorat yuksak darajadagi pedagogik faoliyatning taraqqiy etishini, pedagogik texnikani egalashni, shuningdek, pedagog shaxsi, uning tajribasi, fuqarolik va kasbiy mavqeini ifodalaydi.

Pedagogik bilimdonlik pedagogik sohada mahorat bilan ishlayotgan kishining ta'lim va tarbiya ishida insoniyat to'plagan barcha tajribalardan ratsional foydalanish qobiliyatini ko'zda tutar ekan, demak, u yetarli darajada pedagogik faoliyat va munosabatlarning maqsadga muvofiq usullari va shakllarini egallashi lozim bo'ladi.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlikning bosh ko'rsatkichi bu insonga, shaxsga yo'nalganlikdir.

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik pedagogik voqelikni izchil idrok eta bilish va unda izchil harakat qila olish malakasini qamrab oladi. Bu xislat pedagogik jarayon mantig'ining yaxlitligicha va butun tu-

zilmasi bilan birgalikda ko‘ra olish, pedagogik tizimning rivojlanish qonuniyatlari va yo‘nalishlarini tushunish imkoniyatini ta‘minlaydi, maqsadga muvofiq faoliyatni konstruksiyalashni osonlashtiradi.

Bilimdonlik o‘qituvchi uchun o‘ta muhim bo‘lgan uchta holat bilan bog‘langan zamonaviy pedagogik texnologiyalarni egallashni taqozo etadi:

- *odamlar bilan o‘zaro aloqada bo‘lishda madaniy muloqotda bo‘lish;*

- *fani sohasi bo‘yicha axborotlarni qabul qila bilish va uni o‘qitish mazmuniga moslab qayta ishlash va undan mustaqil tahsil olishda foydalana olish;*

- *o‘quv axborotlarini boshqalarga bera olish.*

Kasbiy-pedagogik bilimdonlik asosan to‘rtta komponenti bilan xarakterlanadi:

- *shaxsga, insonga yo‘nalganlik;*

- *pedagogik voqelikni izchil idrok etish;*

- *fan sohasiga yo‘nalganlik;*

- *pedagogik texnologiyalarni egallash.*

Hozirgi ta‘lim sharoitida kasbiy-pedagogik bilimdonlik yana uch komponent bilan to‘ldiriladi:

- *bilimdonlik, umuman, o‘z faoliyatini jahon pedagogik madaniyati darajasida ishlab chiqilgan tajribalar asosida tashkil etish qobiliyati, unga va vatanimizdagi pedagogikaga integratsiyalasha olish;*

- *o‘z safdoshi tajribasi va innovatsion tajribalar bilan o‘zaro samarali munosabat o‘rnatish qobiliyati;*

- *o‘z tajribalarini umumlashtirish va boshqalarga bera olish malakasida namoyon bo‘ladi.*

Pedagogning kasbiy bilimdonligi kreativlik bilan xarakterlanadi.

Pedagoglik mehnatining hamma turlari uning ixtisosi, o‘quv-tarbiya jarayonining xarakteri, ish sharoitlariga qarab muayyan xususiyatlariga ega. Bu jihatdan jismoniy tarbiya o‘qituvchisi faoliyatining o‘ziga xos xususiyati to‘g‘risida gapirish mumkin.

P.F. Lesgaft jismoniy tarbiya o‘qituvchisiga ham maxsus talablar

qo‘yar edi. *“Jismoniy ta‘lim rahbari.... o‘qitishga aloqador bo‘lgan har bir kishi kabi, - deb yozgan edi u, yaxshi ma‘lumotli kishi bo‘lishi, o‘z fanini, shuningdek, yosh organizmning formasi va rivojlantirish faoliyatini yaxshi bilishi kerak. Lekin asosiysi – uning intizomli, vazmin, o‘z harakatlarini nozik boshqara oladigan kishi bo‘lishi lozim”.*

Jismoniy tarbiya va sport pedagogi maktabda katta ommaviy ishlarni olib borishadi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi faollarni tarkib toptiradi va tarbiyalaydi. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi murakkab sharoitlarda ishlaydi. Sport zali sinf xonasiga qaraganda ancha katta, jismoniy tarbiya darslaridagi sharoit vaqti-vaqti bilan almashtirib turadi (sport maydonchasi, gimnastika zali, basseyn, chang‘i mashg‘ulotlari uchun ochiq joy va boshqalar), o‘quvchilar xilma-xil va uyushmagan holda foydalanishganda, ko‘pincha xavfli bo‘lgan asboblarni qo‘llaydilar. Bundan tashqari, o‘quvchilarning yuqori darajadagi harakat faolligi yomon oqibatlarni jarohatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bir kunda turli yoshdagi o‘quvchilar bilan olib boriladigan mashg‘ulotlar alohida kuch-g‘ayrat talab etadi, shunday ekan, aniq sinf o‘quvchilarining jismoniy rivojlanganlik darajasini hisobga olish lozim bo‘ladi. Umumiy ta‘lim maktablaridagi jismoniy tarbiya darsida o‘qituvchi faqat aqliy kuchini emas, balki ko‘pgina jismoniy kuch ham sarflaydi, negaki, u tez-tez harakatlarni ko‘rsatib beradi, o‘quvchilar sport snaryadlarida mashq qilayotganda ularni ehtiyotlaydi va hokazo.

Bolalar va o‘smirlar sport maktabi treneri ishining o‘ziga xos xususiyatlari.

Sport pedagogi trenerning faoliyati jismoniy tarbiya o‘qituvchisining ishidan jiddiy farq qiladi. U shug‘ullanuvchilarning sport qobiliyatini aniqlash va rivojlantirishga, ularning “sportdagi hayot yo‘lini” oldindan aytib berishga qaratilgan.

BO‘SM treneri faoliyatining ba‘zi bir spetsifik xususiyatlarini qarab chiqamiz. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Mashg‘ulotlar motivining o‘ziga xosligi va shug‘ullanuvchilar tomonidan ularning ixtiyoriy tanlanganligi.

BO'SMdamashg'ulotlarning ihtiyoriy tanlanganligi shug'ullanuvchilarning trener bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlari xarakteriga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Sport pedagogi trener bilan aloqa, unga ishonch va o'zaro hurmat munosabatlarning yo'qligi kelajagi porloq sportchining BO'SMdan ketishiga sabab bo'lishi mumkin.

2. Aloqa qilishning alohida shartlari (musobaqalar davrida vujudga keladi).

Ko'pchilik trenerlar trenerovkalarda, mashg'ulotlardan tashqarida va sport yig'ilishlari vaqtida sportchilar o'zaro munosabatlarni yo'lga qo'yishda qiyinchilik sezmaydilar. Musobaqalar davrida ob'ektiv sabablar tufayli kelib chiqadigan qiyinchiliklar paydo bo'lishi mumkin.

Sportchining noroziligini keltirib chiqaradigan sabablar orasidagi munosabatlarning yomon tashkil etilishini; musobaqada muvaffaqiyatsiz qatnashishdan qo'rqishni; sportchining oldiga qo'yilgan vazifalarni bajara olmasligini aytib o'tish mumkin. Asosiy tarkibga kiritilgan zahirada turgan hamda "musobaqalardan tashqarida" qolgan sportchilarning psixik holati har xil bo'ladi.

Trenerdan har bir tarbiyalanuvchiga xushmuomalada bo'lish talab etiladi. Startdan oldingi holatni faqat sportchi emas, balki trener ham boshidan kechiradi, talabalarning xatti-harakati va musobaqada ishtirok etishi ko'p jihatdan trenerning musobaqa paytida o'zini qanday tutishiga ham bog'liq.

Bo'lajak murabbiy muloqot kompetensiyasini egallashi. Kommunikativ faoliyat doirasida sport murabbiylari bilan sportchilar orasidagi o'zaro munosabatlar amalga oshiriladi. Ushbu munosabatlar ijtimoiy-psixologik hamda ahloqiy-tarbiyaviy xarakter kasb etadi. Mazkur faoliyatning mazmuni o'zaro axborot almashinishdan iborat. Sport murabbiylari turli kommunikativ vositalar yordamida sportchilarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadilar, ular orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish usul va metodlarini qo'llaydilar. Buning natijasida guruhdagi sportchilar orasida pozitiv xarakterdagi o'zaro munosabatlar va hamkorlikni yo'lga qo'yadilar. Sport murabbiysi mashg'ulotlar davomida ushbu jarayonni faollashtiradi. Sport-

chilarning faoliyatlarini boshqaradi. Ular orasida vujudga keladigan turli munosabatlar, shu bilan bir qatorda ziddiyatlarni ham bashorat qiladi hamda pedagogik faoliyatning muloqotga asoslanganligini namoyon etadi.

3. Jismoniy imkoniyatlar va texnik mahoratning yuqori darajasini doimo saqlab turish zarurligi.

Trenerning jismoniy imkoniyatlari deganda uning jismoniy holati, mashqlarni shug‘ullanuvchilar bilan bajarish imkoniyati nazarda tutiladi. Texnik kamolot deganda trenerning mashqni texnik jihatdan to‘g‘ri bajarish malakasi tushuniladi. Jismoniy imkoniyatlar va texnik mahorat darajasi mashqni ko‘rsatishga va, tabiiyki, trenerning obro‘-e‘tiboriga jiddiy ta‘sir etadi.

Masalan: trener yosh sportchiga chambarak bilan bajariladigan ixtiyoriy programma elementini tushuntiryapti. Qizcha mashqning taklif qilingan elementlarini bajarib ko‘rmoqchi, lekin buning uddasidan chiqolmayapti. Trener chambarakni olib, mashqni bajaradi. Sportchi mashqni takrorlashga harakat qiladi.

Trenerning yaxshi jismoniy holatda bo‘lishi - o‘z kuchiga ishonch bo‘lishiga yordam beruvchi kerakli psixologik faktor. Trenerning mashqni yaxshilab bajara olishi uning obro‘yini oshiradi. Trener o‘quv-trenerovka mashg‘ulotlari vaqtida pedagogik jarayonga rahbarlik qilibgina qolmaydi, uning tarbiyaviy faoliyati BO‘SMdan tashqarida ham davom etadi. U musobaqalarning juda mas‘uliyatli davrida o‘z talabalarining ustozlari bo‘lib qoladi, tarbiyalanuvchilarning butun hayot tarziga, ularning hayot yo‘lini tanlashiga, hayotiy mavqelarini vujudga keltirishga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Trener har bir tarbiyalanuvchilarini yaxshi biladi, uning ma‘naviy va jismoniy hayotidagi barcha tafsilotlarni tushunadi, uning organizmi holatini chuqur o‘rganadi hamda hayot, mehnat, dam olish vaqtini tashkil etilishini diqqat bilan kuzatadi.

4. Trener – odatdagi o‘quvchilar yoki ishlab chiqarish jamoasidan boshqarish strukturasi alohida murakkabligi bilan farq qiluvchi sport jamoasining tashkilotchisi.

Sport jamoasining a‘zolari, odatda, bir vaqtning o‘zida ish yoki o‘qish joyidagi jamoa a‘zolari hamdir; ko‘pincha ularning sport ja-

moasiga birlashuvi muvaqqat harakatida bo'ladi (terma jamoada, o'quv-trenirovka yig'ini va hokazo). Trenirovka jarayonlarini o'tkazish vaqtida jamoada vujudga keltirish trener uchun ancha qiyin bo'ladi, chunki trenerovkaga sportchilar turli shahar va sport jamiyatlaridan keladilar.

Sport jamoasi va ayrim sportchilar faoliyatiga ko'pincha murakkab musobaqalar sharoitida (sportchining axloqiy va jismoniy sifatlariga maksimal talablar qo'yiladigan bir paytda) boshchilik qilishga to'g'ri keladi. Bu davrdagi trener ishining muvaffaqiyati pedagogik vositalarning xilma-xilligiga bog'liq bo'ladi.

Trener sportchilarning turli xil talablarini va ularning sport faoliyatida qatnashish sabablarini yaxshi bilishi kerak. Bu uning sportchilar bilan bo'ladigan muomalasida o'z nuqtai nazarini aniqlab olishiga va jamoani boshqarishiga yordam beradi.

O'qituvchi va trenerga qo'yiladigan talablar:

O'qituvchi va trenerning butun faoliyati (uning yo'nalishi, mazmuni, ish metodlari va formalari) ularning dunyoqarashlari bilan belgilanadi. Kundalik aloqa jarayonida o'qituvchi va trener o'z o'quvchilariga to'g'ri dunyoqarash tarkib toptiradi. Bularning hammasi yuksak darajadagi g'oyaviy e'tiqodni, axloqiy dunyoqarashni ijobiy fazilatlarni shakllantiradi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchi va trener faqat o'rgatibgina qolmasdan, balki tarbiyalaydi. Bunda esa ong-bilim doirasi keng bo'lmasdan turib tarbiya berish mumkin emas. Tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning xilma-xil mayl va qobiliyatlariga to'g'ri yo'nalish bera olishi kerak. Shuning uchun o'qituvchi va trener doimo o'zlarining madaniy saviyalarini oshirib borishlari, har tomonlama ma'lumotli kishi bo'lishlari lozim.

Doimo fan yangiliklarini nazarda tutadigan, trenirovka jarayonining tuzilishida uning ma'lumotlariga tayanadigan tarbiyachi yaxshi ishlaydi. Yangi, innovatsion material o'qituvchi, trenerning o'quvchilarda o'qitiladigan fanga jonli qiziqishini uyg'otadi. O'qituvchi va trener o'zi o'qitadigan fanni mukammal bilishi kerak. Bundan tashqari, pedagogika, psixologiya, anatomiya, fiziologiya masalalarini yaxshi tushunishlari lozim. Ana shu bilimlar va amaliy tajriba

asosida pedagogik jarayonni boshqarish, ya'ni o'qitish, tarbiyalash malakasi rivojlanadi.

O'quvchilarning ijodiy faolligiga rahbarlik qilishda, ular havaskorligining turli shakllarini tashkil qilishda, tarbiyaning vazifalarini hal etish yo'lida mahorat va pedagogik texnikaning tarkibiy qismlarini mukammal bilish lozim.

3.2. Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogining qobiliyati

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi yoki trener o'quvchilarga biror sport turini o'rgata olishi uchun ular bilan munosabatga kirishishi shart. Munosabat odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Munosabat kishilar o'rtasida faoliyat davomida axborot ayriboshlashni o'z ichiga oladi.

Munosabatning ikkinchi jihati muloqatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki hatti-harakatlar bilan ham ayriboshlanadi. Uchinchi jihati munosabatga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlarini taqazo qilishdir. Shunday qilib, yagona munosabat jarayonida shartli ravishda kommunikativ (axborot o'tkazish), interfaol (o'zaro birgalikda idrok etish) jihatlari alohida ko'rsatish mumkin.

Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogi yoki bu so'zni ishlatganda anglashilmovchilikka yo'l qo'ymasligi kerak. Mohiyatlar tizimi kishining butun hayoti davomida rivojlanib va boyib boradi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogi quyidagi qobiliyatlarga ega bo'lishi lozim.

Bilish qobiliyati – Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogi o'z fani va sohasini o'quv kursi hajmida emas, balki chuqurroq bilishi, kuzatishi, nazariy va amaliy ishlanmalarni va zamonaviy sportda ro'y berayotgan voqea va hodisalardan xabardor bo'lishi lozim.

Tushuntira olish qobiliyati – Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogi mamlakatimiz sportchilarining imkoniyatlari va jahon sportidagi o'ziga xos yutuqlarni solishtirishi va bizning mintalitetimizga mos keladigan amaliy tajribalarini tatbiq eta olmog'i kerak.

Kuzatuvchanlik qobiliyati – Jismoniy tarbiya va sport sohasi

pedagogi tarbiyalanuvchilarning ichki dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq psixologik kuzatuvchanlikdir.

Nutq qobiliyati - nutq yordamida, trener o'z shug'ullanuvchilariga imo-ishora vositasida o'z fikr tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyati. Trenerning nutqi aniq, jonli, obrazli, talaffuz jihatdan yorqin, ifodali his-hayajonli bo'lishi lozim.

Tashkilotchilik qobiliyati – sport jamoalarini shakllantirish jipslashtirish muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, o'z ishini to'g'ri uyushtirishni nazarda tutadi. Sport jamoalarini shakllantirish bosqichlarini to'g'ri belgilab olishi va unda olib boriladigan birgalikdagi do'stona munosabatlar, jipslikni maqsad sari birgalikdagi faoliyatni tashkil eta olishi lozim. Sport jamoalariga kelgan har bir ko'ngilli sportchilarni sport jamoasida o'z o'rmini egallashi uchun tashkilotchilik faoliyatini to'g'ri yo'naltira olishi: – yaqin kelajak, o'rta kelajak, olis kelajakda amalga oshiradigan rejalashtirilgan ishlarni loyihalashtirishi va kelajakni ko'ra olishi muhim hisoblanadi.

Trener uyushgan sport jamoasini shakllantirishi uchun tarbiyaviy ishlarni, tashkiliy ishlarni, birgalikdagi faoliyatni rivojlantirishda pedagogik trening, davra suhbatlari, dunyo sport reytingida nufuzga ega bo'lgan mashhur sportchilar bilan uchrashuvlar o'tkazish ijobiy samara beradi.

Yuqorida ko'rsatilgan barcha qobiliyatlar jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogida ham nazariy ham amaliy jihatdan yuqori darajada bo'lishi kerak. Bu o'z o'rnida sport faoliyatini amalga oshirayotgan sportchilarda reyting natijasini yuqori darajaga ko'tarishida poydevor vazifasini o'taydi.

3.3. Bo'lajak sport murabbiylarini guruh a'zolari orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga tayyorlashda akmeologik yondashuvning ijtimoiy-psixologik ta'siri.

Bugungi kunda bo'lajak pedagog murabbiylarni tayyorlash, ularda sportchilar orasida tez-tez vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etish tajribasini hosil qilish, ushbu maqsadda akmeologik yon-

dashuv prinsipidan foydalanish alohida dolzarflik kasb etmoqda. Mamlakatimizda sportchilarni tayyorlash, ularning samarali faoliyat ko'rsatishi uchun shaxsiy sifatlarini rivojlantirish, sportchilarda shaxslararo munosabat tajribasini hosil qilish, ular orasida vujudga keladigan ziddiyatlarning sabablarini aniqlash va bartaraf etish pedagog-murabbiylarning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun ham bo'lajak pedagog-murabbiylarni ushbu faoliyatga tayyorlashning o'ziga xos pedagogik tizimini yaratish o'z yechimini kutayotgan muammolardan biridir. Ushbu yo'nalishdagi vazifalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5924-son farmoni[1]da ham nazarda tutilgan.

Pedagogika ensiklopediyasida "Akmeologiya (*yunoncha akme - yetuklik, cho'qqi, kamolot, yuksalish, logos - ta'limot*) – shaxsning kasb-hunarni egallashda yuksak cho'qqiga erishishi bilan bog'liq masalalarini o'rganuvchi fan"[2] sifatida talqin qilingan.

Akmeologiya nazariyasi XXI asrda o'zining talqiniga ega bo'lib, ushbu sohada taniqli pedagoglar N.V.Kuzmina[3], A.A.Bodaleva[4], A.A.Derkach[5], Ye.A.Klimova[6], L.M.Mitina[7]; o'zbekistonlik olimlardan R.G.Safarova[8], N.Muslimov[9], B.Ma'murov[10]lar izlanishlar olib borganlar.

Akmeologiyaning o'ziga xos xususiyati yuqori darajadagi kasbiy mahoratni shakllantirishning shart-sharoitlari, vosita va metodlarini tadqiq qilishida namoyon bo'ladi. Akmeologik tadqiqotlar doirasida o'qituvchi va murabbiylarning kasbiy shakllanish jarayoni, pedagogik mahoratni rivojlantirish mazmuni, shakllari va texnologiyalari o'rganiladi.

Akmeologik yondashuv pedagogikaga yangi tushunchalarni kiritish bilangina emas, balki mavjudlari ustida chuqur o'ylash, ularni qayta talqin etishni ham anglatadi. Kasbiy mahorat yaxlit pedagogik hodisa sifatida tushuniladi. U o'z tarkibiga kasbiy ko'nikmalar va faoliyat usullari, o'quv jarayonidagi ijodiy faoliyat tajribasi, shaxsiy jihatdan o'z-o'zini namoyon qilish va ijodkorlik mayllarini qamrab oladi. Ushbu sifatlardan kelib chiqqan holda pedagoglar va mu-

rabbiylarning kasbiy-ijodiy faoliyati sifati va mahorati haqida fikr yuritish mumkin.

Bo'lajak pedagog-murabbiylar akmeologik yondashuv asosida o'zlarini rivojlantirish va namoyon qilish ko'nikmalarini egallashlari haqida fikr yuritilganda quyidagi qadriyatlarga alohida e'tibor qaratish lozim.

1. Insonning yaxlitligi. Bu hodisaga nisbiy nuqtai nazardan yondashish lozim. Insonning yaxlitligi uning ichki munosabati va o'z-o'ziga munosabati, o'zligini qabul qilishi, o'z-o'zini hurmat qilishi, yuksak darajadagi tartiblilik, turli ijtimoiy aloqalari, madaniy aloqalar va munosabatlari kasbiy rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Xuddi shunday qadriyatlar yordamida bo'lajak mutaxassisning kasbiy taraqqiyoti ta'minlanadi. Buning uchun u mustaqil bilim olishi, o'z faoliyatini tashkil etishi lozim.

2. Shaxsning o'z kelajagi va istiqboldagi faoliyatini mustaqil tanlash huquqiga egaligi. Bu o'rinda pedagog murabbiyning mavqeiga alohida e'tibor qaratiladi. Shaxsga ko'maklashish o'z-o'zi haqidagi tasavvurlari, o'zaro mahsuldor faoliyati, refleksiyasi, ijodkorligini shakllantirishga xizmat qiladi.

3. Kasbga tayyorlash jarayonini insonparvarlashtirish. Mazkur holatda bo'lajak pedagog-murabbiyning ijtimoiy madaniy, individual-shaxsiy, ma'naviy rivojlanish yo'nalishlarini yaxlit tarzda hisobga olishni anglatadi.

Ushbu jarayonda kasbiy yuksalish tushunchasi statistik xarakter kasb etmaydi. Bu o'z navbatida Bo'lajak pedagog-murabbiylarning kasbiy-shaxsiy rivojlanish yo'li bo'lib, barcha kasbiy xodisalarning xarakterli jihatlari o'z ichiga qamrab oladi. Akmeologik yondashuvning o'ziga xos jihati bo'lajak mutaxassisning o'z faoliyati boshlang'ich nuqtasini anglab yetishidadir. Bunda pedagogik faoliyat va muloqotning turli uslublari haqida fikr yuritish mumkin. Har bir bo'lajak mutaxassisning psixotiplarini hisobga olgan holda ularni "tashkilotchi", "aloqaga kirishuvchi", "ziyoli", "fan mutaxassisi", "do'st", "yetakchi" sifatida tasavvur qilish imkonini beradi. Har bir shaxs o'z imkoniyatiga ko'ra muloqotning turli yo'nalishlarini tanlaydi. Kasbiy rivojlanish jarayonida to'la shakllanmagan layoqatlar

rivojlantirilib, qisman shakllanganlari takomillashtiriladi. Bunda muloqot va o'zini anglash shakllariga e'tibor qaratiladi.

Bo'lajak mutaxassislarni kasbiy rivojlantirishda o'z-o'zini anglash texnologiyalarini qo'llashga alohida e'tibor qaratiladi. Bo'lajak pedagog-murabbiylarni o'z-o'zini boshqarish usullari bilan tanishtirish ham ularni kasbiy rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Har bir talabanning individual-ta'limiy yo'nalishini loyihalash orqali ularni kasbiy yuksalish sari undash mumkin.

Akmologik yondashuv asosida bo'lajak pedagog-murabbiylarni tayyorlash o'quv jarayonini maqsadga yo'naltirgan holda model-lashtirishni talab qiladi. Bunda bo'lajak murabbiylarga maslahatlar berish, treninglar o'tkazish orqali ularni sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishga tayyorlash metodikalari bilan qurollantirish alohida ahamiyatga ega.

Akmeologik yondashuv asosida bo'lajak murabbiylarni tayyorlash va ularning kasbiy ko'nikmalarini diagnostika qilishda an'anaviy "yaxshi-yomon" tarzidagi shkalali baholashdan voz kechib "o'quv portfoliosi" metodidan samarali foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu jarayonda bo'lajak mutaxassislar o'quv hamda kasbiy rivojlanish natijalarini ifodalovchi barcha hujjatlarni tizimli tarzda taqdim etishlari lozim.

Akmeologik yondashuv doirasida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy shakllantirish va rivojlantirishning qat'iy chegaralangan bir qolipdagi modelini tadbiiq etishga yo'l qo'yilmaydi. Bu o'rinda trener-konsultantlarga alohida talablar qo'yiladi. Chunki ular bo'lajak pedagog-murabbiylarning kasbiy shakllanishi va rivojlanishi uchun mas'ul hisoblanadilar.

Bo'lajak mutaxassisning kasbiy rivojlanishiga yo'naltirilgan maslahatlar va treninglarning asosiy maqsadi o'z faoliyati mazmunini tushunishiga ko'maklashish, kasbiy hamda shaxsiy muammolarning mohiyatini anglashi, ichki bo'shliqlarni bartaraf etish va kasbiy-shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini tanlashiga yo'naltirishdan iborat. Kasbiy maslahat bo'lajak mutaxassisni kasbiy-shaxsiy rivojlantirish sohasida qo'yilgan dastlabki qadam hisoblanadi. Biz bo'lajak pedagog-murabbiylarni akmeologik yondashuv asosida

kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularning sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etish mahoratini shakllantirishda xalqaro miqiyosdagi ilg'or pedagogik tajribalarga tayangan holda ommalashgan standartlardan foydalanishga harakat qilamiz.

Bo'lajak pedagog-murabbiylarni tayyorlash jarayonida kasbiy maslahat faoliyati bilan shug'ullanadigan mutaxassislarning o'ziga xos jihatlari quyidagilardan iborat:

- talabalarning huquqlarini hurmat qilish va ularga ishonish;
- jarayon sub'ektlariga nisbatan qiziqish va ular bilan muloqotga kirishish istagining paydo bo'lishi;

- atrofdegilarning xulq-atvori va ustanovkalariga nisbatan sezgirlik bilan munosabatda bo'lish;

- o'z-o'zini anglash va talabalarning kasbiy layoqatlarini hisobga olish;

- maslahat berish uchun shaxsiy muammolarni bartaraf etish, sub'ektlarga nisbatan toqatli va ob'ektiv munosabatda bo'lish;

- kasbiy maslahat berish jarayonini muntazam takomillashtirish.

Pedagog-maslahatchining quyidagi o'ziga xos jihatlari ijobiy baholanadi: hayotiy faoliyatining sub'ekti ekanligini anglab yetishi, atrofdegilarning tajribalariga nisbatan ochiq munosabatda bo'lishi, o'zini anglash ehtiyojining mavjudligi, shaxsiy identivligi, noaniqliklarga nisbatan tolerantligi, noaniq vaziyatlarda osoyishtalikni saqlay olishi, maqsadlar va empatiyaning haqqoniyligini tan olishi kabilar.

Pedagog-maslahatchi uchun zararli bo'lgan xarakterli xususiyatlar ham mavjud. Ular: avtoritarlik, sustkashlik va qaramlik, yopiqlik, bo'lajak mutaxassislarning o'z ehtiyojlarini qondirishlariga ko'maklashishga moyillikning namoyon bo'lmasligi, talabalarning turli harakatlariga toqat qila olmaslik kabilar.

Bo'lajak pedagog-murabbiylarni kasbiy rivojlantirish jarayoni pedagogik tajribalarni keng ommalashtirish bilan bog'liq tarzda amalga oshiriladi. Akmeologik yondashuv asosida bo'lajak pedagog-murabbiylarni tayyorlash ushbu maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayonini to'laqonli modellashtirishni talab qiladi.

Pedagogik mahoratga erishishning nazariy modelini ishlab chi-

qish, shuningdek, kasbiy rivojlanish konsepsiyasini yaratish nafaqat oliy pedagogik ta'lim, balki pedagogik-psixologiyaning ham muhim vazifalaridan hisoblanadi. Bunday konsepsiya nafaqat o'quv jarayoni mazmuni, uning shakllari va metodlarini ham taqdim etishi kerak. Pedagog-murabbiylarni tayyorlash vositalari bilan bir qatorda talabalarning egallanayotgan kasbga yaroqliligini ham aniqlash mexanizmlari ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega. Bunday modelni konstruksiyalash ikki yo'nalishdagi harakatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Buning natijasida talaba pedagog-murabbiylik kasbini tanlaydi yoki undan uzoqlashadi.

Ushbu maqsadga yo'naltirilgan pedagogik faoliyatni amalga oshirish parametrlari alohida ahamiyatga ega bo'lgan dastlabki yo'nalish hisoblanadi. Bunda pedagog-murabbiylik kasbga qo'yiladigan talablar aniqlanadi. Ushbu yo'nalishda qo'llaniladigan model profesigrafik model hisoblanadi.

Bo'lajak mutaxassislar pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishlari uchun quyidagilarga erishishlari zarur: keng, umumiy hamda ilmiy dunyoqarash, chuqur pedagogik-psixologik bilimlar, o'z predmeti va uni o'qitish metodikasiga oid bilimlar, shu bilan bir qatorda quyidagi ko'nikma va malakalarni ham egallashlari muhim: gnostik ya'ni bilishga oid bilimlarni qo'llash, tashkilotchilik, kommunikativ, korreksiyalash, loyihalash kabi.

Shartli ravishda shaxsiy deb nomlanadigan model bo'lajak mutaxassisning tayanch shaxsiy o'ziga xos bilimlarini o'z ichiga oladi. Bunday bilimlar o'z ichiga yuksak darajadagi emotsional intellekt va ijtimoiy kompetentlikni, umumiy kreativ intellekt hamda umumiy layoqatlarni rivojlantirish, shaxsiy o'ziga xos sifatlarni qamrab oladi. Bo'lajak pedagog-murabbiyning shaxsiyati uning kasbiy rivojlaniishi uchun asosiy instrument sifatida xizmat qiladi.

Pedagoglik kasbi shaxsning o'z bilimlari va layoqatlaridan imkon qadar to'liq foydalanishni talab qiladi. Shu narsa aniqki, bo'lajak mutaxassisning yetukligi va mavjud kamchiliklari betakror kompozitsiya sifatida uning kasbiy ko'nikmalarini namoyon etadi. Bunday sifatlar ba'zan pozitiv, ba'zan esa negativ natijalarga olib keladi.

Bo'lajak pedagog-murabbiylarni tayyorlashda ushbu holatga alohida e'tibor qaratgan holda talabning negativ natijaga erishishiga asos bo'ladigan holatlarni bartaraf etish uning kasbiy rivojlanishini samarali tashkil qilish imkonini beradi.

Bo'lajak mutaxassislarda yuksak kasbiy mahoratni shakllantirish jarayonida ularning sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf eta olish layoqatini rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ziddiyatlar nazariyasini konfliktologiya fani o'rganmoqda.

Shunga ko'ra, pedagogik konfliktologiya tadqiqotchilarda alohida qiziqish uyg'otmoqda. Bu sohada yirik tadqiqotlar amalga oshirilmaganligi uchun ham olimlar uning mazmunini turlicha talqin qilmoqdalar. Masalan, falsafiy nuqtai nazardan konfliktologiya – jamiyat va davlat hayotidagi ziddiyatlarni oldindan ko'ra olish, u haqida ogohlantirish va ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan fandır.

Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan konfliktologiya – alohida shaxslar va guruhlar orasidagi ziddiyatlarni oldindan ko'ra olish, ular haqida ogohlantirish, ziddiyatlarni bartaraf etish va munosabatlarni uyg'unlashtirish yo'llari va usullarini tadqiq etishga yo'naltirilgan ilm sohasidir.

Tibbiy nuqtai nazardan esa, konfliktologiya – shaxslararo munosabatlar gigienasi, ular orasidagi ruhiy psixosomatik kamchiliklar haqida ogohlantiruvchi ilmiy bilimlar sohasi hisoblanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan konfliktologiya – ta'lim jarayonida sodir bo'ladigan o'quvchi va talabalar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish yo'llari, usullari haqidagi pedagogik-psixologik bilimlar majmuidir.

Biroq, mutaxassislar orasida konfliktologiya tushunchasi turlicha talqin etilmoqda. Masalan, A.Ya. Ansupov va A.I. Shipilovlar uni mujassamlashgan ilm sohasi sifatida tavsiflaydilar. Aksariyat mutaxassislar konfliktologiyani ijtimoiy ziddiyatlar dinamikasining sabablari, shakllari hamda mazkur ziddiyatlar haqida ogohlantirish yo'llarini mujassamlashtiruvchi ilm sohasi sifatida e'tirof etganlar. Bu doiraga mansub mutaxassislar shaxslararo munosabatlar gigienasi va psixologiyasidagi ziddiyatlarni ham kiritganlar. Ziddiyatlar-

ni keng miqyosda tadqiq qilgan mutaxassislar X.Kornelius, Sh.Feyrlar ham uni mustaqil fan sifatida e'tirof etishga intilganlar. Ularning ta'biricha, konfliktologiya sotsiologiya, psixologiya hamda psixiatriya negizida ularning uyg'unlashuvi asosida vujudga kelgan.

Ba'zi bir mutaxassislar esa, konfliktologiyani amaliy faoliyat sohasini o'rganuvchi fan sifatida talqin etganlar.

Shu tariqa, konfliktologiya ilmiy bilimlarning yangi sohasi sifatida endigina vujudga kelib, o'zining taraqqiyot jarayoniga kirishganligi uchun ham unga nisbatan turli-tuman yondashuvlar mavjud.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bugungi kunga qadar konfliktologiya sohasida to'plangan tajribalar va ilgari surilgan yondashuvlar sportchi o'quvchi va talabalar orasidagi ziddiyatlarni aniqlash, tahlil qilish, ularning tabiatini tushunish va bartaraf etish mexanizmlari, yo'llari, usullarini tadqiq etishda nazariy manba bo'lib xizmat qiladi. Biz ham o'z tadqiqotimiz doirasida bo'lajak sport murabbiylarini sportchi o'quvchi va talabalar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish yo'llari, usullari, mexanizmlarini aniqlashda xuddi mana shu metodologik asosdan foydalanishga harakat qildik. Shuning uchun ham pedagogik konfliktologiya birinchi navbatda pedagogikaning tushunchalar apparati va metodologik asoslariga tayanadi.

“Ziddiyat arabcha so'z bo'lib, O'zbek tilining izohli lug'atida, mazkur so'z quyidagicha tavsiflangan, ziddiyat – dushmanlik, qarshi chiqish, bir-biriga xiloflik, fikriy qarama-qarshilik, akslik ma'nolarini anglatadi¹²”.

Pedagogika ensiklopediyasida “Pedagogik ziddiyatlar (*arabcha* – dushmanlik, qarshi chiqish) – ta'lim jarayoni sub'ektlari orasidagi qarama-qarshiliklar, nomuvofiqliklar, fikriy to'qnashuvlarni ifodalovchi tushuncha” tarzida talqin qilingan¹³.

Shaxslar orasidagi ziddiyatlar jarayonida ularning qarashlariga xos bo'lgan nomuvofiqlik, o'zaro muvofiq kelmaydigan ikki xil mulohaza, nuqtai nazar namoyon bo'ladi. Bu shaxslar, fikrlar orasidagi kurashni ifodalaydi. Ziddiyatlar birinchi navbatda tafakkur taraqqi-

---

¹² O'zbek tilining izohli lug'ati, – T.: 2006 y. 146-bet.

¹³ 3-jild, 82-83-bet.

yotining manbai, harakatga keltiruvchi kuchi, ichki mazmuni sifatida e'tirof etiladi. Har qanday taraqqiyot ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf etilishini taqozo qiladi. Bunday rivojlanish shaxslararo ziddiyatlarni bartaraf etish jarayonida ta'lim oluvchilar tafakkurida ham ro'y beradi. Sportchi o'quvchi va talabalar orasida vujudga keladigan ziddiyatlar pedagogik nuqtai nazardan antagonistik bo'lmagan ziddiyatlar murosaga keltiriladigan, bartaraf etiladigan bo'lib, u murabbiyning pedagogik ta'siri, qo'llab-quvvatlashi va ko'magi yordamida bartaraf etiladi.

Sport to'garaklarida ta'lim oluvchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlar pedagogik usullar, vositalar, metodlar yordamida bartaraf etiladi. Bunga ziddiyat jarayoni sub'ektlarini o'zaro kelishtirish, murosaga keltirish, hamjihatlik va hamkorlik muhitini tashkil etish orqali erishiladi.

Konsensus (o'zaro kelishuv) usuli ham sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishda alohida ahamiyatga ega. Konsensus usuli ilk bor Hegel tomonidan taklif etilgan bo'lib, tomonlarni murosaga keltirishning samarador usuli sifatida e'tirof etilgan. Uni bartaraf etish uchun murabbiylar ziddiyatlarning turlarini o'zaro farqlashlari lozim. Sportchi o'quvchi va talabalar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarga e'tibor bilan qaragan holda aniq yondashish, ziddiyatlar namoyon bo'ladigan pedagogik vaziyatlarni hisobga olish talab etiladi.

Ziddiyatlar jarayonida o'zaro muvofiq kelmaydigan ikki xil mulohaza, nuqtai nazar namoyon bo'ladi. Bu shaxslar, fikrlar orasidagi kurashni ifodalaydi. Ziddiyatlar birinchi navbatda, tafakkur taraqqiyotining manbai, harakatga keltiruvchi kuchi, ichki mazmuni sifatida e'tirof etiladi. Har qanday taraqqiyot ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf etilishini taqozo qiladi. Bunday rivojlanish o'zaro ziddiyatlarni bartaraf etish jarayonida sportchi o'quvchi va talabalar tafakkurida ham ro'y beradi.

Ko'rinib turibdiki, ziddiyat tushunchasi qadimiy bo'lib, uni pedagogik jihatdan talqin etish va tavsiflashga oid yondashuvlar o'tgan 20 asrning oxirlarida boshlangan. Chunki sobiq sovet pedagogikasida ta'lim oluvchilar orasida ziddiyatlar mavjud emas, degan noto'g'ri qarash hukmron edi. Ayniqsa, so'nggi yillarda pedagogik

ziddiyatlarni ilmiy jihatdan asoslashga bo'lgan qiziqishlar kuchaydi. Nazariyotchi pedagoglar oldiga ziddiyatlarni ilmiy pedagogik tushuncha sifatida tavsiflash vazifasi qo'yilmoqda.

Biz quyida ziddiyat tushunchasining tavsifi ustida fikr yuritamiz. Mazkur tavsif jamiyatshunoslar, ruhshunoslar tomonidan bir qadar tan olingan va asoslangan. O'tmishda ziddiyat tushunchasiga asosan siyosiy nuqtai nazardan baho berilgan. Bugungi kunda esa, mavjud tushunchaning haqqoniy tavsifini aniqlash ehtiyoji vujudga keldi. Pedagogik tadqiqot doirasida mazkur tushunchaga murojaat qilish qanday o'ziga xos maqsad va vazifalarga ega, degan savolga javob izlash ayniqsa muhimdir.

Jamiyatshunoslar ziddiyatni nuqtai nazarlar, qarashlar, intilishlar orasidagi qarama-qarshilik sifatida tavsiflaydilar. Barcha mavjud lug'atlar va ensiklopediyalarda ziddiyatga xuddi shunday ta'rif berilgan. Shu tariqa ziddiyat so'zining ma'nosi keng ko'lamda qarama-qarshilik tushunchasi bilan bog'liqdir.

Ziddiyat tushunchasiga ruhshunoslar bir-biriga mos kelmaydigan o'zaro qarama-qarshi qarashlar majmui sifatida yondashdilar. Ziddiyat inson qiyofasida alohida namoyon bo'ladigan holatlar, shaxslararo hamda guruhlararo o'zaro mos kelmaydigan munosabatlar demakdir. Bunday munosabatlar kishilarning salbiy nuqtai nazarlari, hissiyotlari, qarashlari asosida vujudga keladi. Bu muloqot jarayonidagi ziddiyatlar sifatida namoyon bo'ladi. Bunga muloqotga kirishgan shaxslarning ob'ektiv hamda sub'ektiv nuqtai nazarlari, o'zaro salbiy munosabatlari ta'sir ko'rsatadi. Bunday psixologik tavsif ziddiyatning pedagogik mohiyatiga ham xosdir. Buning asosiy negizi muloqot ko'rinishlari va hissiy kechinmalarda namoyon bo'ladi.

Mutaxassislarining ta'biricha, pedagogik ziddiyatlar mohiyatan ijtimoiy ziddiyatlarga yaqin turadi. Chunki ijtimoiy ziddiyat tushunchasi ostida ijtimoiy qarama-qarshiliklar yotadi. Bunday ziddiyatlar turli xarakterdagi ijtimoiy munosabatlar jarayonida vujudga keladi. Ijtimoiy ziddiyatlar turli guruhlar yoki shaxslar orasidagi baxslashuvlar negizida tarkib topadi. Ziddiyatlarning ijtimoiy tavsifi asosida ilmning boshqa sohalaridagi tavsifi aniqlanadi.

Ziddiyatning pedagogik tavsifini aniqlash uchun uning falsafiy,

ijtimoiy, psixologik tavsiflarini har tomonlama o'rganish lozim. Pedagogik ziddiyatlarni bartaraf etish yo'llarini aniqlash uchun esa, ziddiyatga borayotgan ta'lim oluvchilar yoki ularning guruhlar orasidagi qarama-qarshilikning xarakterli xususiyatlarini oydinlashtirish zarur. Ziddiyat bilan bog'liq tushunchalar sirasiga ko'pgina tadqiqotchilar to'qnashuvlar, kurashlar, qarama-qarshiliklar kabi atamalarni ham kiritadilar. Bunda har ikkala tomonning o'zaro mos kelmaydigan ehtiyojlari, mayllari, maqsadlari, yondashuvlari, nuqtai nazarlari, xulq-atvorlari aksariyat hollarda kuchli hissiyotlar asosida vujudga keladigan oqibatlarda namoyon bo'ladi.

Pedagogning muhim vazifalaridan biri, xuddi mana shu oqibatlar ni oldindan his etish va bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishdan iborat.

A.Zdravomislov(55)ning ta'biricha, ziddiyatlarni namoyon qilishga bo'lgan intilish qarama-qarshiliklarning ko'proq keng ko'lam kasb etishi shaxsiy ziddiyatli munosabatlarga bepisandlik bilan qarashga asos bo'ladi. Shuning uchun ham, ziddiyatlarga nisbatan yondashuvlar yetarlicha qaror topmagan. Bunday yondashuvlarning ko'pchiligi noto'g'ri qarashlar negizida shakllangan.

Aksariyat olimlarning fikrlariga tayangan holda shuni ta'kidlash lozimki, ularning ziddiyatlarga bo'lgan munosabatlari juda ko'p va serqirralidir. Ziddiyatlarga nisbatan 3 ta nuqtai nazarni alohida ajratib olib tahlil qilish mumkin.

Birinchi nuqtai nazar olimlarning ziddiyatlarga bo'lgan bir xildagi qarashlarni o'zida ifodalaydi. Bunda ziddiyatning markaziga ob'ektlar, qarama-qarshiliklar, to'qnashuvlar qo'yiladi. A.Giddens(209)ning fikriga ko'ra, qarama-qarshilik tushunchasi bir qator tuzilmalarga taalluqli bo'lib, uning tarkibida nozik o'rinni egallaydi. Ijtimoiy tizim tarkibida zaif o'ringa ega bo'lgan qarama-qarshiliklar kishilarning turli guruhlariga bo'linishiga sabab bo'ladi. Qarama-qarshiliklar har doim o'zida ziddiyatlarni ifodalayvermaydi. Qarama-qarshiliklarni ziddiyatlarga aylantirish uchun xulq-atvor mayllari va qiziqishlarning qarama-qarshi jihatlarini anglash muhimdir. Bunday holat mavjud bo'lmagan vaziyatlarda ziddiyatlar vujudga kelmaydi.

Ikkinchi nuqtai nazarga ko'ra, ziddiyat bu his-hayajonli holatlar, mavjud rivojlanishdan chekinishdir. U rivojlanishning ikkita o'zaro qarama-qarshi holati natijasida vujudga keladi: 1) hayajonli, bosim ko'rsatadigan munosabatlar vujudga kelgunga qadar; 2) bunday munosabatlardan keyin namoyon bo'ladi.

Uchinchi nuqtai nazar, ziddiyatning markazida sub'ektlarning qo'yilishi va uning vaziyat sifatida namoyon bo'lishi, mazkur jarayonda shaxsga o'zaro qarama-qarshi kuchlar va munosabatlar ta'sir ko'rsatadi. Bunday vaziyatda shaxs ziddiyatni anglaydi, idrok etadi va undan himoyalanihga harakat qiladi. Chunki bunday ziddiyatli vaziyatlar uning manfaatlariga zarar yetkazadi. Shu tariqa, shaxs vaziyatning boshqa tomonlari haqida fikrlaydi va uni uyg'unlashtiradi.

Turli nazariyalarning mavjudligiga asoslangan holda ziddiyat tushunchasini oydinlashtirish uchun, shaxslararo munosabatlar va boshqa bir qator mezonlarga tayanish lozim.

Bugungi kunga qadar ziddiyatlarni tasniflashga oid turli-tuman yondashuvlar mavjudligini kuzatish mumkin. Ko'pchilik tadqiqotchilar ziddiyatlar asosida turgan qarama-qarshiliklarnigina o'rganib qolmasdan, ularni turli asoslarga ko'ra tasniflashga intilganlar. Bu ta'lim oluvchilar orasidagi ziddiyatlarni o'rganish va ularning amaliy yechimlarini topish uchun nihoyatda zarur.

Ziddiyatlarning turli tasniflari mavjud. Mazkur tasniflar yordamida turli-tuman pedagogik muammolar hal etiladi. Shuning uchun ham, mazkur tasniflarning barchasi ta'lim oluvchilararo ziddiyatlarni tahlil qilish tizimida o'z o'rniga ega. Bunda pedagogik xarakterdagi aloqalar tizimi va ziddiyat ishtirokchisi bo'lgan ta'lim oluvchilar yoki ularning guruhlarini muhim o'rin egallaydi. Pedagogik xarakterdagi barcha ziddiyatlar ta'lim oluvchilar va ularning guruhlarini ichida vujudga keladi. Ular o'z navbatida alohida-alohida ko'rinishlarga ega. Mazkur ko'rsatkichlar pedagoglarda alohida qiziqish uyg'otib, ta'lim oluvchilararo ziddiyatlarni o'rganish nuqtai nazaridan o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, o'quv-tarbiya jarayonida vujudga keladi.

Z.Freyd (178) o'z tadqiqotlarida guruhlar orasidagi ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi 3 ta ruhiy sabab mavjudligini ko'rsatib o'tgan:

1) har qanday guruhlararo hamkorlikda bir guruh a'zolarining boshqa guruh a'zolariga nisbatan umumiy, inkor etib bo'lmaydigan salbiy munosabatning vujudga kelishi;

2) mazkur salbiy munosabatning vazifasi — guruh a'zolarining barqarorligi va hamfikrliligini ta'minlashdan iboratligi;

3) boshqalarga nisbatan dushmanlikning vujudga kelish mexanizmlari va o'zinkilarga nisbatan g'amg'o'rlik, sadoqatlilikning namoyon bo'lishi.

A.G.Pochebut va V.A.Chikerlarning ta'kidlashlaricha, guruhlar ichidagi ziddiyat – o'zaro aloqalar va faoliyat jarayonidagi hamkorlikning ifodalanishi demakdir. Shuning uchun ham, bunday ziddiyatlar ijobiy, tarkibsiz va barqarorlashtiruvchi xarakterga ega bo'lishi mumkin.

Tarkibsiz ziddiyatlar guruh ichida tarkib topgan me'yorlar va qadriyatlarni buzishi, guruh rivojlanishining yangi bosqichiga o'tishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ba'zan esa, guruhning eski me'yorlar va qadriyatlarga qaytishiga ham sababchi bo'ladi. Shuning uchun ham, ziddiyatga yangidan-yangi ishtirokchilar jalb etiladi, farqlar miqdori ko'payib, ziddiyatlashuvchi tomonlarning munosabatlari salbiy kechinmalar hisobiga jo'sh uradi. Buning natijasida buzg'unchilik va aldov ko'lami kengayadi. Natijada guruh a'zolarining o'quv faoliyati samaradorligi pasayadi. Ziddiyatlarning murakkablashuvi sababli muammoni tinch yo'l bilan yechish imkoniyatlari yo'qoladi. Shuning uchun ham, tarkibsiz ziddiyatlar buzg'unchi xarakterga egadir.

Ijobiy xarakterdagi ziddiyatlar – jamoa va uning a'zolari hayotiy faoliyatiga ta'sir ko'rsatadigan qarashlarning xilma-xilligi demakdir. Ijobiy xarakterdagi ziddiyatlar tarkibsiz ziddiyatlarning aksi sifatida o'zgaruvchan sharoitlarda guruh a'zolarining barqarorligini ta'minlash imkoniyatiga ega. Uning asosiy vazifasi, tarkibi, tomonlar orasidagi o'zaro munosabatni qayta qurishdan iborat. Bunda guruh a'zolari pedagog bilan hamkorlikda vujudga kelgan ziddiyatni yechishning aniq, samarali yo'lini izlaydilar. Natijada jamoa faoliyat ko'rsatishning yangi, sifat jihatdan yuqori darajasiga erishadi. Bu esa, ta'lim oluvchilarning shaxsiy rivojlanishlari uchun muhim yo'naltiruvchi quvvatga ega.

Guruhlar ichidagi ziddiyatning uchinchi turi barqarorlashtiruvchi ziddiyatlar bo'lib, u me'yorlardan chekinishning oldini olib, mavjud me'yorlarni barqarorlashtiradi, guruh a'zolari orasidagi tenglikni ta'minlash imkonini beradi.

Shaxslar orasidagi ziddiyat vaziyatlar va munosabatlarning o'ziga xosligigagina bog'liq bo'lmasdan, shaxsning individual xususiyatlarini ham o'zida ifodalaydi. Shuning uchun ham, jamoa va uning a'zolari hayotining ko'p jihatlariga ta'sir ko'rsatadi. Bunga ko'pincha muayyan darajada guruh rahbari jalb etiladi. Shaxslararo ziddiyatlarning kelib chiqish sabablari A.G.Pochebut va V.A.Chikerlarning ko'rsatishlaricha, turli-tumandir: jamoa a'zolarining shaxsiy o'ziga xosliklari; shaxsning vaziyatlarga o'ziga xos tarzidagi munosabati; shaxslararo munosabatlarning psixologik xususiyatlari kabi. Bunga misol bo'la oladi.

Shaxslararo ziddiyatlarning umumiy tarzda mavjud bo'lgan tasnifidan qat'iy nazar N.V.Grishinaning ko'rsatishicha, ishlab chiqarish ziddiyatlariga taalluqlidir.

Ziddiyatga kirishuvchi tomonlar uchun ziddiyatlar ham ijobiy, ham salbiy ahamiyat kasb etadi. Pedagogik ziddiyatlarning vazifalari ta'lim jarayoni va o'qituvchilarning ta'lim oluvchilarni tushunishlari va ularning yangi sifatlarini kashf etishlari uchun muhim ahamiyatga ega. Bu pedagogik ziddiyatlarning ko'p parametrlilik xususiyatiga egaligidan dalolat beradi. Ziddiyatlar muayyan vaziyatlarda ta'lim oluvchilarning taraqqiyotlarini ta'minlab ular faoliyatining yangi sifat bosqichiga ko'tarilishiga ko'maklashadi. Shunday vaziyatlar ham bo'ladiki, ziddiyatlar ta'lim oluvchilar guruhi ichida bo'linishning vujudga kelishiga sabab bo'lib, ularning buzilishi va natijada yangi guruhlarning shakllanishiga asos yaratadi. Bunday guruhlar bilan pedagoglar tarbiyaviy ishlarni izchil tarzda amalga oshirishlari lozim. Buning uchun ular guruhning o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarini har tomonlama tahlil qilishlari kerak. Pedagoglar ziddiyatlarni faqatgina salbiy hodisa emas, balki

a) ziddiyat ishtirokchilari haqida qo'shimcha axborot olish va ularning turli-tuman nuqtai nazarlari bilan tanishish;

b) ko'plab muqobil qarashlar va muammolarni aniqlash imkonini

yatini beruvchi ijtimoiy pedagogik hodisa sifatida baholay olishlari kerak. Bu esa, pedagoglarga ziddiyatli vaziyatlarni bartaraf etishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Shuningdek, ziddiyatlarga kirishuvchi ta'lim oluvchilar guruhi vakillariga o'z fikrlarini bayon etish, shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun qulaylik yaratadi. Shuning uchun ham, pedagogik ziddiyatlar va ularning samarali yechimlarini topish pedagoglarga ta'lim-tarbiya jarayoni samaradorligi va shaxsiy xavfsizliklarini ta'minlash uchungina emas, balki ta'lim oluvchilarni kashf etish uchun ham muhimdir.

Har bir ziddiyatli vaziyat uning ishtirokchilari bo'lgan ta'lim oluvchilarning samarali rivojlanishlari uchun qulay omil bo'lishi kerak. Bu ko'p jihatdan pedagogning ziddiyatlarni bartaraf etish va unga ijobiy tus bera olish mahoratiga bog'liq.

Pedagogika fanida ham boshqa sohalarda bo'lgani kabi, ziddiyatlarga bo'lgan munosabatning turli-tumanligini ko'rish mumkin. Bir guruh olimlar o'quv-tarbiya jarayonidagi ziddiyatlarni tabiiy holat sifatida baholashsa, boshqa bir guruh olimlar unga salbiy holat sifatida yondashadilar. Ular pedagogik ziddiyatlarning ikki turini farqlashga intiladilar. Ulardan birinchisi, bu o'zaro aloqador bo'lgan pedagogik tuzilmalarning tabiiy o'ziga xosligi bilan bog'liq bo'lib, ularning rivojlanish sharoitlarini ta'minlasa, bunday ziddiyat pedagogik jarayonning taraqqiyotiga asos bo'ladi. Ikkinchisi – tasodifiy ziddiyatlar, bunday ziddiyat o'qituvchilar va ta'lim muassasalari rahbarlarining noto'g'ri qarorlar qabul qilishlari natijasida vujudga keladi. Bunday qarorlar pedagoglarning maqsadga muvofiq tarzda ishlashlariga to'sqinlik qilib, salbiy oqibatlariga sabab bo'ladigan ziddiyatlar sifatida namoyon bo'ladi.

M.M. Ribakova, A.G.Kovalev kabi olimlar ziddiyatga ta'lim jarayoniga putur yetkazuvchi uni buzuvchi hodisa sifatida qaraydilar. Ularning ta'kidlashlaricha, pedagogik faoliyat doirasidagi ziddiyatlar o'qituvchilar va o'quvchilar orasidagi munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada o'qituvchilar o'z ishlaridan norozi bo'lib qo'rquvga tushib qoladilar. O'z navbatida V.A.Suxomlinskiy ziddiyatlarni "ta'lim muassasasining katta fojiasi" deb baholagan edi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, pedagogik ziddiyatlarga bo'lgan munosabatning o'zgarishi mazkur hodisaga nisbatan pedagoglarda ob'ektiv yondashuvni qaror toptirish zaruriyatini qo'ymoqda. Bugungi kunga kelib S.A.Belkin, V.I.Juravlev, A.L.Krupenin, I.M.Kroxina, N.V.Samsonova kabilar pedagogik ziddiyatlarning bunyodkorlik imkoniyatiga egaligini e'tirof etmoqdalar. Ular ta'lim oluvchilararo ziddiyatlar tizimini ekstremal va muammoli vaziyatlar sifatida baholaydilar. Bu ta'lim oluvchilar taraqqiyotining bir qator imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Pedagogik jarayonda ziddiyatlar ta'lim oluvchilarni birlashtirish omili hamda ziddiyatga kirishuvchi tomonlarga ajratuvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ikki tizim orasidagi ziddiyatlar yangi tizimning vujudga kelishiga asos bo'ladi. Bu tizim o'zida yangi xarakterdagi yaxlitlikni namoyon qiladi.

Bugungi kunga qadar pedagogik ziddiyatlarni tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar barmoq bilan sanarli darajada. Mutaxassislar pedagogik ziddiyatlarni aniqlashda asosan boshqa sohalar doirasida mavjud bo'lgan nazariy yondashuvlarga tayanmoqdalar. Bir guruh olimlar o'quv-tarbiya jarayoni ishtirokchilari orasida vujudga keladigan turli darajadagi qarama-qarshiliklarni asos qilib olsalar, boshqalari ziddiyatlarni yaxlit hodisa sifatida ifodalab, pedagogik tizim hayotiy faoliyatining tabiiy tarzda hosil bo'lgan holati sifatida qaraydilar. Pedagogik ziddiyatlarga nisbatan mavjud yondashuvlar uning xarakterli jihatlari sifatida ziddiyatlarni bartaraf etishga asoslanadi. Bir qator tadqiqotchilar pedagogik ziddiyatlarni nazariy hamda amaliy jihatdan asoslashga oid yondashuvlarni ilgari suradilar. Pedagogik ziddiyatlarga oid ayrim masalalarda olimlar orasida turli-tuman yondashuvlar ilgari surilmoqda va bahs-munozaralar davom etmoqda.

Pedagogik ziddiyatlarni tatqiq etgan mutaxassislar V.I.Andreyev (7), M.M.Ribakova (145), T.A.Chistyakova (188) kabilar ziddiyatga kirishuvchi ta'lim oluvchilar orasidagi to'qnashuvlarni asos qilib olganlar. Ular ziddiyatli vaziyatlarning negizini ochiq va yopiq tarzda qarama-qarshiliklar tashkil etganligini ko'rsatib o'tadilar. Chunki zid-

diyotga kirishuvchi tomonlarning har biri o'z maqsadlari, mayllari, istaklari, vositalari va muammolarni yechish usullariga ega bo'lib, ular ziddiyatli jarayoni sub'ektlari uchun muayyan ahamiyatga ega.

T.A.Chistyakovaning ta'biricha, ziddiyatli vaziyatlar tushunchasi, murakkab tarbiyaviy vaziyat bo'lib, pushaymonli vaziyatlar u bilan o'zaro aloqador va bir-birining o'rnini bosa oladi. Muallifning ta'biricha, ziddiyatga kirishuvchi pedagog axloqiy tanlov oldida turib kasbiy yechimlarni amalga oshirishi kerak. Ziddiyatlar munosabatlarni buzuvchi hodisa bo'lib, qarama-qarshi turuvchi dalillar pedagoglar va ta'lim oluvchilar orasidagi kurashning harakatlantiruvchi kuchidir. Murabbiyning pedagogik faoliyatida vaziyat bilan ziddiyat orasida muayyan chegara mavjud emas. Chunki ta'lim oluvchilar har doim ham o'z mavqelarini ochiqdan-ochiq namoyon qilavermaydilar. Shuning uchun ham, ta'lim oluvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishda pedagogik vaziyat muhim ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, pedagogik vaziyat ta'lim oluvchilar guruhi orasidagi aniq holat sifatida baholanadi. Pedagogik vaziyatlarda ta'lim oluvchilarga ta'sir ko'rsatish, ular orasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish usullari qo'llaniladi.

Ta'lim jarayoni sub'ektlari faoliyatining birligi pedagogik jarayonning tarkibiy qismi sifatida ta'lim oluvchilar shaxsining rivojlanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi, uning shaxsiy sifatlarini tarkib toptiradi.

V.V.Serikov o'quv vaziyatini o'ziga xos pedagogik mexanizm sifatida baholaydi. Bu jarayonda ta'lim oluvchi yangi vaziyatga kiradi, uning hayotiy faoliyatidagi dastlabki qadamlar xuddi mana shu jarayonda qo'yiladi. Buning natijasida ta'lim oluvchilardan xulq-atvorning yangi modeliga amal qilish talab etiladi. Ta'lim oluvchilar vujudga kelgan vaziyatni tahlil qiladi, qayta tahlil etadi va u haqida fikrlay boshlaydi.

Pedagogik vaziyatda pedagoglar ta'lim oluvchilar bilan uzluksiz tarzda hamkorlikka kirishadi. O'quv-tarbiya jarayoni yaxlit tarzda mana shu hamkorlikka asoslanadi. Buning uchun pedagoglar har bir ta'lim oluvchining o'ziga xosligi, betakrorligini anglab yetishi lozim. Bunday vaziyatlar o'z navbatida oddiy hamda murakkab xarakterga

ega bo'lishi mumkin. Odatiy pedagogik vaziyatlarni tashkil etish jarayonida pedagoglar ta'lim oluvchilarning hatti-harakatlarini zarur tomonga yo'naltira olishi kerak. Shundagina bu jarayon pedagoglar uchun ham, ta'lim oluvchilar uchun ham samarali kechadi. Murakkab vaziyatlarda pedagog hamda ta'lim oluvchilarning hissiy holati, kechinmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'plab omillar bilan bog'liq holda ta'lim oluvchilarning har bir hatti-harakatini aniq bashorat qilish pedagog uchun imkonsizdir.

Tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, pedagogik faoliyat ziddiyatlarsiz amalga oshishi mumkin emas. Chunki pedagoglar va ta'lim oluvchilar, orasida muloqot davom etar ekan, tabiiy tarzda fikrlar qarashlar qarama-qarshiligi vujudga keladi. Ta'lim oluvchilar o'zaro qancha ko'p muloqotga kirishsalar, ular bir-birlari haqida shuncha ko'p bilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular bir-birlarining yangi sifatlarini ochishga muvaffaq bo'lib, o'zaro tajriba almashadilar, buning natijasida ularda o'zaro bir-birlariga nisbatan ijobiy hamda salbiy qarashlar vujudga keladi. Natijada ba'zi hollarda o'zaro to'qnashuvlar ham paydo bo'ladi.

Pedagoglar hamda psixologlar ziddiyatlarni shaxslararo salbiy munosabatlar hosilasi sifatida baholaydilar. Bu o'rinda o'zaro ziddiyatga kirishgan ta'lim oluvchilar orasidagi kurash tushuniladi.

Pedagogik ziddiyatlarni tatqiq qilgan mutaxassislar ta'lim muassasasidagi ziddiyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, ta'lim muassasasida vujudga kelgan barcha ziddiyatlar pedagogik xarakterga ega degan fikrni ilgari surganlar. Chunki, ular bevosita va bilvosita ta'lim-tarbiya jarayoni bilan bog'liq bo'ladi.

Pedagogik faoliyatdagi ziddiyatlarga nisbatan yondashuvlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, bu sohada yagona yondashuvni qaror toptirishga bo'lgan urinishlar davom etmoqda. Shuni alohida hisobga olish kerakki, ziddiyatlar munosabatlarni buzishgagina olib kelmasdan, ziddiyatga kirishuvchi tomonlarning o'zaro murosa yo'lini tanlashlari va ularni rivojlantirishga olib keladi. Pedagogikada ziddiyatlarga bo'lgan yondashuvlarga tayangan holda shaxslararo ziddiyatning quyidagi ta'rifini keltirish mumkin. Bu ta'rif ziddiyatning

mohiyatini nisbatan to‘liq ifodalay oladi. Shaxslararo ziddiyatlar – bu shunday vaziyatki, u o‘quv-tarbiya jarayoni ishtirokchilari orasidagi qarama-qarshiliklarni ifodalab, ularning maqsadlari, mayllari, nuqtai nazarlari, mavqelari hamda shaxsiy qadriyatlarining o‘zaro bir-biriga to‘g‘ri kelmasligida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik ziddiyatshunoslik shakllanish jarayonini o‘tayotganligiga qaramasdan ko‘plab mutaxassislarning e‘tiborini o‘ziga jalb qilib kelmoqda. Jumladan, pedagogik ziddiyatlar har tomonlama tasniflanmoqda.

1.1-jadval

Pedagogik ziddiyatlar tasnifi

Mualliflar	Ziddiyatlarning turlari	Ziddiyatlarning muqobillari	
Juravlev V.I. (51)	Didaktik		
	Axloqiy		
	Axloqiy doiradan tashqaridagi ziddiyatlar		
	O‘quv predmeti doirasidagi ziddiyatlar		
Liseskiy K.S. (104)	Moyillikka asoslangan ziddiyatlar		
	Kognitiv		
	Faoliyatli		
	Tashkiliy		
Royak A.A. (143, 26)	Operatsiyalarga oid ziddiyatlar	Ishchan munosabatlarga oid imkoniyatli ziddiyatlar, shaxsning o‘z ichidagi va shaxslararo ziddiyatlar	
	Mayllarga oid ziddiyatlar		
Ribakova M.M. (145, 44)	Faoliyat	O‘quv va o‘quv jarayonidan tashqaridagi ziddiyatlar, o‘zlashtirish	
	Xulq-atvor		Hatti-harakatlar, yondashuvlar
	Munosabatlarga oid ziddiyatlar		Muloqot sohasi

Samoukina N.V. (148).	Yo'naltiruvchi	
	Tashkiliy	
	Faoliyatli	
	Moslashtiruvchi ziddiyatlar	

Pedagogik ziddiyatlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mutaxassislar barcha ziddiyatlarni yosh mezonlariga ko'ra tasniflashga intilganlar, harakat yo'nalishi va yo'naltiruvchi belgilariga ko'ra guruhlashga intilganlar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, buning natijasida har doim bir ziddiyat rivojlanib ikkinchisiga o'tadi. Har bir ziddiyatda boshqalariga xos belgilar ham mavjud bo'ladi.

Biz akmeologik yondashuv asosida bo'lajak sport murabbiylarini sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga tayyorlash haqida fikr yuritar ekanmiz, talabalarni mazkur ziddiyatlarni bartaraf etish vositalari, yo'llari, usul va metodlari bilan qurollantirish jarayonini tavsiflashga harakat qilamiz.

O'z tadqiqotimiz davomida pedagogik ziddiyatlarning o'ziga xos jihatlariga e'tibor qaratib V.N.Pokusayev, V.I.Juravlev (51), N.V.Samsonova (30), M.M.Ribakova(145)larning yondashuvlariga tayanamiz.

Bo'lajak sport murabbiylari pedagogik ziddiyatlarning quyidagi jihatlariga alohida e'tibor qaratishlari lozim:

- sport murabbiylarining qabul qiladigan qarorlari uchun kasbiy jihatdan mas'ulliklari;

- ziddiyat jarayoni ishtirokchilari bo'lgan sportchilarning jamoada tutgan mavqelarini aniq bilishlari;

- ziddiyat ishtirokchilari bo'lgan sportchilarning yoshlari hamda hayotiy tajribalari ularning qarama-qarshiliklar doirasida turlicha mavqeni egallashlariga asos bo'lishini anglashlari;

- voqealar va unda ishtirok etish sabablarini turlicha tushunish darajasining mavjudligini his etishlari;

- ziddiyatli vaziyatlarga boshqa sportchilarning ishtirok etishlari ularning guvohlardan ishtirokchilarga aylantirishi, ziddiyat esa ular uchun tarbiyaviy ahamiyat kasb etishini bilishlari;

– ziddiyatli vaziyatlarda murabbiyning kasbiy mavqei uning yechimi uchun tashabbusni o‘z zimmasiga olish majburiyatini qo‘yishini bilishlari;

– ziddiyatlarni bartaraf etishda murabbiy tomonidan yo‘l qo‘yilgan barcha kamchiliklar yangi ziddiyatlar va ziddiyatli vaziyatlarning kelib chiqishiga asos bo‘lishini tushunib yetishlari;

– pedagogik vaziyatlarda murabbiy ziddiyatlarni yechishdan ko‘ra u haqida sportchilarni ogohlantirishi vaziyatni yengillashtirishini tasavvur qilishlari kabilar.

Shuning uchun ham sport murabbiylarini tayyorlash jarayonida talabalarni shaxslararo munosabatlar va uni barqarorlashtirish madaniyatiga oid bilimlar bilan qurollantirish talab etiladi.

Jismoniy tarbiya sport akmeologiyasida faoliyat pedagogik tadqiqotning asosiy predmeti hisoblanadi. Faoliyat muammosini ilmiy jihatdan tadqiq qilgan mutaxassis A.N.Leontev hisoblanadi. Shaxsning yaratuvchilik faoliyati tushunchasi S.L.Rubinshteynning qarashlarida o‘z ifodasini topgan bo‘lib, uning asosini o‘yin, o‘rganish, mehnat tashkil etadi. B.G.Ananevning ta‘biricha bilish, anglash, muloqot, mehnat yaratuvchilik faoliyatining asosini tashkil etadi. Akmeologiyaning asosini o‘z-o‘zini rivojlantirish va korreksiyalash tashkil etadi. Talabalarning o‘z-o‘zlarini rivojlantirishlari va korreksiyalashlari bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirish natijasida to‘plangan tajribaning mahsuli hisoblanadi. Talabalar o‘z hatti-harakatlari va o‘zlari yaratgan ijod mahsuliga nisbatan mas‘uliyatli munosabatda bo‘ladilar.

Professionallik mutaxassisning barqaror faoliyati mahsulidir. Mahoratdan farqli tarzda professionalizm kasbiy ta‘lim jarayonida shakllanadi. Mahorat esa shaxsiy tajribaning ortishi natija tarkib topadi. Bunda bo‘ljak mutaxassis kuzatish, izlanishlar, mashqlar bajarish va o‘z yo‘lini ishlash natijasida kasbiy mahoratga ega bo‘ladi. Bo‘ljak mutaxassis o‘zining mustaqil bilim olish faoliyatini tashkil etish, o‘z-o‘zini nazorat qilish natijasida kasbiy yuksaklikka erishadi.

O‘z-o‘zini boshqarish ham akmeologiyada muhim ahamiyatga ega. O‘z-o‘zini boshqarish hayotiy faoliyatning turli bosqichlarida

ma'naviy, jismoniy, kasbiy yuksalish natijasida shakllanadi. Kasbiy rivojlanishning dastlabki bosqichidan eng yuqori cho'qqisiga erishgunga qadar bo'lajak mutaxassislar uchun o'z-o'zini boshqarish zarur hisoblanadi. O'z faoliyatini qayta tashkil etish kasbiy rivojlanishning yangi bosqichiga o'tishni anglatadi.

Taniqli mutaxassis A.A.Bodalev akmeologiyaning maqsad va vazifalarini oydinlashtirgan. Aga bolalardan maktabgacha va maktab yosh davridan boshlab u yoki bu kasbga nisbatan qat'iy nuqtai nazar shakllangan bo'lsa, oliy ta'lim jarayonida barqaror kasbiy qiziqishlar va mayllar vujudga keladi. Akmeologiya hodisasining ilmiy talqini shuni ko'rsatadiki, har bir shaxsning kasbiy qiziqishlari va mayllari o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Mahoratli o'qituvchi va trener o'quvchilar faoliyatini baholashda ehtiyotkor bo'lishi lozim. Zero, noto'g'ri qo'yilgan baho o'quvchi shaxsiga salbiy ta'sir ko'rsatib qolmay, balki uning o'qishga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi. O'quvchi faoliyatini baholashda pedagogik tajribasiga tayanib ish ko'rish maqsadga muvofiqdir:

Trener o'quvchilarga amaliy yondashish balki unga shaxs sifatida munosabatda bo'lishi lozim. O'quvchini kelajakka ishonch ruhida tarbiyalashi zarur; trener tomonidan sport jamoasining har bir a'zosining mehnatini rag'batlantirishi va uning dangasaligi va qobiliyatsizligi uchun jazo vositasi bo'lmashligi zarur. O'quv jarayonini samarali boshqarish va pedagogik nizolarni hal etish, pedagogik jarayondagi muhim hodisalardan biri nizo sanaladi.

Nizo – qarama-qarshi, bir-biriga to'g'ri kelmaydigan kuchlar to'qnashuvi, ikki yoki undan ko'p taraflar orasida o'zaro kelishuvning yo'qligini, manfaatlar to'qnashuvini ifodalovchi ziddiyat pedagogik nizo trener-sportchi, pedagog va talaba, ota-ona, hamkasblar yoki rahbariyat o'rtasida pedagogik jarayonda yuzaga kelgan manfaatlar to'qnashuvi, o'zaro qarama-qarshiliklardir. Pedagogik nizo bir qator belgilarga ega. Unga xos bo'lgan asosiy belgilar quyidagilardir:

- inqiroz;
- anglashilmovchilik;

- kutilmagan hodisa;
- zo'riqish;
- noqulaylik, ichki yoki tashqi xavotir, bartaraf etish qiyin bo'lgan qo'rquv;

Pedagogik nizolarni keltirib chiqaruvchi omillar quyidagilar

Pedagogik nizoni keltirib chiqaruvchi omillar

Davomiyligiga ko'ra pedagogik nizolar bir necha turli bo'ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardir

Pedagogik nizoning asosiy turlari.

Trener tomonidan adolatsizliklarga, ijtimoiy munosabatlardagi yakka hokimlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Trener pedagogik nizolarni hal etishda bir qator yo'l tutadi. Ular orasida eng samarali yo'llar quyidagilar sanaladi:

1. Shug'ullanuvchi bilan nizoning ta'sir doirasini kengaytirmaslik.
2. Trener tomonidan qulay yechimlarni taklif qilinishi.
3. Pedagogik faoliyat jarayonida trener tomonidan man etilgan usullarni qo'llamaslik, shakllardan foydalanmaslik.
4. Sportchilarnin shikoyatlari sonini qisqartirish.
5. Ikkinchi darajali masalalarni ham uzviy ravishda hal qilib borish.
6. Nizoga kirishgan sub'ektlar shaxsini kamsitadigan so'zlardan foydalanmaslik.

Pedagogik nizolarni hal etishda bir qator usullar ham qo'llaniladi. Ular orasida eng samarali usullar quyidagilar sanaladi. Nizoni hal qilishning pedagogik va ma'muriy usullari. Pedagoglar pedagogik nizo ishtirokchilariga pedagogik, pedagogik yordam ko'rsata olish imkoniyatiga ham ega bo'lishlari zarur. Bu borada ko'rsatiladigan yordam turlari quyidagilar sanaladi.

Trener pedagogik nizolarni hal qilishda keltirilgan usullardan samarali foydalanish yo'llarini bilishi lozim. Pedagog trener tomonidan nizolarni qilishning pedagogik usullari va nizolarni hal

qilishning ma'muriy usullari mukammal egallashi shart. Trener tomonidan nizolarning yordam turlarini bilish talab etiladi. Nizolarni hal qilishni to'g'ri ta'minlay oladigan jismoniy tarbiya o'qituvchisi hamda trener tomonidan pedagogik konfliktlar kelib chiqilishi oldi olinadi. Bu ish faoliyatining asosiy omil va mezonini sanaladi.

3.4. Sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga bo'lajak murabbiylarni tayyorlash yo'llari.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sportchilarning to'garakdagi faoliyatlarida bir qator ziddiyatlar namoyon bo'ladi. Jumladan, sportchi-o'quvchilar mashg'ulotlarga kechikib kelishlari, o'zaro baxslashishlari, bir-birlarini kamsitishlari, janjallashishlari mumkin. Bunday vaziyatlarda murabbiylar ularning o'zaro munosabatlarini chuqur tahlil qilib, ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish ko'nikmasini egallashlari lozim. Ayniqsa to'garaklarda aksariyat hollarda o'g'il bolalar qizlar bilan janjallashib qoladilar. Natijada o'g'il va qiz sportchilar orasida turli to'qnashuvlar vujudga keladi.

Sport mashg'ulotlari davomidagi ziddiyatli vaziyatlarning oldi olinmasa, sportchilar keng ko'lamli to'qnashuvlarga odatlanib qoladilar. Ular orasidagi shaxslararo munosabatlar murakkablashadi.

Sportchilar orasidagi o'zaro ijobiy muloqot va munosabatga kirishish tajribasining yetarlicha shakllanmaganligi tufayli, sportchilar orasidagi ziddiyatlar mashg'ulotlar natijaviyligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bu esa, sportchi o'quvchilar jamoasidagi ruxiy barqarorlikka putur yetkazadi.

Bo'lajak murabbiylarda sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish ko'nikmasini shakllantirish uchun shaxslararo munosabatlarni barqarorlashtirishga oid pedagogik bilimlarni taqdim etish lozim. Murabbiylarda shakllangan bunday bilim va kompetensiyalar bo'lajak murabbiylarni shaxslararo munosabatlarga oid bilimlar bilan qurollantirish natijasida hosil qilinadi. Shu bilan bir qatorda bo'lajak murabbiylarda sportchi o'quvchilar xarakterida ijobiy sifatning barqaror tarzda namoyon bo'lishi, shaxslararo muloqot

madaniyatini shakllantirishiga xizmat qiladigan pedagogik tajribalarning hosil bo'lishi muhim ahamiyatga ega.

Murabbiylarning muhim vazifalaridan biri to'garak mashg'ulotlari jarayonida sportchi-o'quvchilarning o'ziga xos jihatlarni rivojlantirish, mashg'ulotlar davomida turli vaziyatlarni vujudga keltirish, xulq-atvorning ijobiy me'yorlarini shakllantirishga ko'maklashishdan iborat.

Bugungi kunda murabbiylar sportchi-o'quvchilar orasida ijobiy munosabat tajribasini hosil qilishga yetarlicha e'tibor qaratmayaptilar. Bo'lajak murabbiylarning sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlar haqidagi bilim va tasavvurlarini kengaytirish uchun uni yechish yo'llari, usullari, ziddiyatli vaziyatlarda sportchi-o'quvchilarning hatti-harakatlarini boshqarish metodlaridan ularni xabardor qilish lozim. Bu birinchidan, mazkur muammoga oid ilmiy metodik qo'llanmalarining yetarli emasligi, sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish usullarining ishlab chiqilmaganligi, ikkinchidan, sport murabbiylarining ziddiyatlar haqidagi bilimlar va uni yechish mahoratiga yetarlicha ega emasliklari, ziddiyatlar vujudga kelgan vaziyatlarda ular o'zlarining nuqtai nazarlari doirasida harakat qilishlari bilan izohlanadi.

Sport mashg'ulotlari jarayonida murabbiylar yangicha mazmundagi amaliy tajribalarni qo'llashlari lozim. Bo'lajak sport murabbiylarining kasbiy mahoratini yangi bilimlar va pedagogik texnologiyalar yordamida rivojlantirish zaruriyati kuchaymoqda. Aksariyat hollarda sport murabbiylari ilg'or pedagogik tajribalarni o'zlashtirish davomida ularni pedagogik-psixologik jihatdan tahlil qilishga yetarlicha e'tibor qaratmaydilar. Sport murabbiylari faoliyatida shaxslararo munosabatlarni barqarorlashtirishga oid innovassion usullardan foydalanish mahoratiga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday faoliyat birinchi navbatda, sport murabbiylari bilan sportchi o'quvchilar orasida o'zaro ishonchga asoslangan munosabatlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Sport murabbiylari bilan sportchi o'quvchilar orasidagi o'zaro munosabatlarni demokratiya va insonparvarlik prinsiplariga asosla-

nishi mashg'ulotlarning natijadorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bunda murabbiylar faoliyatining asosini sportchi-o'quvchilar orasidagi munosabatlarni barqarorlashtirish, jamoada sog'lom pedagogik psixologik muhitni vujudga keltirish, sportchi-o'quvchilar orasida ijobiy ma'nodagi raqobat muhitini tashkil etishga yordam beradi.

Bo'lajak sport murabbiylari birinchi navbatda sportchi o'quvchilar, ularning imkoniyatlari, ular orasida vujudga kelgan shaxslararo munosabatlarga qadriyat sifatida yondashish tajribasiga ega bo'lishlari kerak. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, aksariyat hollarda sport murabbiylari sportchi-o'quvchilarga o'zlarining topshiriqlarini so'zsiz bajaruvchi ob'ekt sifatida munosabatda bo'lmoqdalar. To'garak mashg'ulotlarida sportchilar uchun mahorat sirlarini egalashga yo'naltirilgan pedagogik vaziyatlar vujudga keltirilishi kerak. Mazkur vaziyatlar sportchining mahorati bilan bir qatorda shaxsiy sifatlarini ham rivojlantirishga xizmat qilishi kerak.

Sportchi o'quvchilar birinchi navbatda murabbiylari, ularning kuchiga ishonishlarini xohlaydilar. Chunki ular birinchi navbatda o'z qiziqishlari doirasida sport sirlarini egallash va g'alabaga intilish motivatsiyasiga ega bo'lishni xohlaydilar. Bunday motivatsiya esa sport murabbiylari tomonidan hosil qilinadi. O'quvchilar sport sirlarini egallash barobarida mashg'ulotlar jarayonida shaxs sifatida shakllanishga ham muvaffaq bo'ladilar. Bo'lajak sport murabbiylarida shakllantiriladigan innovatsion faoliyat birinchi navbatda sportchi o'quvchilarning jamoada o'z mavqelariga ega bo'lishlari, o'zlari uchun qadrlig' bo'lgan sport sirlarini o'rganishlari uchun qulay sharoit yaratilishini ta'minlashi kerak. Buning uchun sport murabbiylari sportchi o'quvchilarga ruhiy ta'sir ko'rsatishlari, ularning ijobiy xatti-harakatlarini rag'batlantirishlari, jamoaning ikki a'zosini o'zaro qiyoslamasliklari talab etiladi.

Sportchi-o'quvchilarga insonparvarlik asosida yondashish ular orasidagi ziddiyatlarning o'ziga xos jihatlari tushunish imkonini beradi. Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va ularni bartaraf etish uchun bo'lajak murabbiylar quyidagi omillarga e'tibor qaratishlari lozim:

- sportchi-o'quvchilarning yosh xususiyatlari;
- sport mashg'ulotlarini tashkil etishning o'ziga xos jihatlari;
- sportchi-o'quvchilarning ziddiyatlarga munosabatlari, ularning ziddiyatli vaziyatlardagi xatti-harakatlari, qarama-qarshiliklar haqidagi tasavvurlari, ziddiyatli vaziyatlarda sportchi-o'quvchilarning o'zaro munosabatlarini hisobga olish kabilar.

Ma'lumki, sportchi-o'quvchilarning mashg'ulotlardagi faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ular:

- rivojlanish imkoniyatlarining kengayishi, hayot tarzi va faoliyat turining yangicha ahamiyat kasb etishi, muayyan kun tartibiga qat'iy rioya qilinishi kabilarda namoyon bo'ladi;

- jamoadagi sportchilarning murabbiy bilan o'zaro munosabatga kirishishlari, jamoa a'zolari bilan o'zaro hamfikrlilik asosida faoliyat ko'rsatish zarurligi kabilar;

- sportchi-o'quvchilar jismidagi jiddiy o'zgarishlar, jismoniy quvvatning ko'p sarflanishiga olib keladigan holatlar;

- sportchi-o'quvchilarda jismoniy zo'riqish oqibatida chekinish holatlarining vujudga kelishi, tabiiy harakatchanlikka intilish, uzoq vaqt mobaynida bir xil faoliyat bilan shug'ullana olmaslik;

- mashg'ulotlarning dastlabki bosqichida tez-tez charchashning kuzatilishi;

- sportchi-o'quvchilarning g'alabaga chanqoqligi, yangi harakatlarni o'zlashtirishning kuchliligi, jamoadoshlarining harakatlarini o'zaro tahlil qilishlari va bir-biriniki bilan qiyoslashlari, muayyan harakatlarga nisbatan o'z shaxsiy munosabatlarini bayon etishlari;

- yangi harakatlar va majburiyatlarning vujudga kelishi: murabbiylarning talablarini bajarish, jismoniy topshiriqlarni sidqidillik bilan bajarish, mashg'ulotlar davomida yangi bilim, ko'nikma, makalarni egallash;

- murabbiy shaxsi, uning kasbiy mahoratiga ishonish, o'zaro hamkorlik ko'nikmalari, o'zining jismoniy kuchiga ishonch tuyg'usining shakllanishi, o'z-o'zini munosib baholay olishlari, o'z harakatlarining murabbiy tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga isho-

nish, hissiy kechinmalarini boshqara olish kabi sifatlarning tarkib topishi;

- sportchi-o'quvchilarda ziddiyatli vaziyatlar vujudga kelganda unga ijobiy yechim topish tajribasining mavjud emasligi, ularda ijobiy hulq-atvor uslublarini egallashga bo'lgan intilishning vujudga kelishi;

- mashg'ulotlar taktikasi va strategiyasini egallash.

O'smir yoshdagi sportchi-o'quvchilar o'z kuchlarini sinashga moyil bo'ladilar. Sportchi-o'quvchilar ulg'aygan sari ularning tajribasi, kuch-quvvati, rivojlanishga bo'lgan moyilligi ortib boradi. Bu davrda ularga jismoniy mashqlar bilan bir qatorda intellektual mashqlarni ham ko'proq taqdim etish lozim. Sportchi-o'quvchilarning rivojlanishga bo'lgan moyilliklarini hisobga olgan holda ularga tadrijiy tarzda murakkablashib boradigan mashqlarni bajaritish talab qilinadi. Sportchi-o'quvchilar jismoniy mashqlarni bajarish bilan bir qatorda madaniy intellektual, axloqiy jihatdan ham rivojlanishlari nazarda tutiladi. Madaniy hulq-atvor shakllarini egallash jarayoni bevosita sport mashg'ulotlari jarayonida murabbiy tomonidan amalga oshiriladi. Yo'naltiruvchi omillar nafaqat rivojlantiruvchi, balki shaxsning ma'naviy-madaniy, jismoniy taraqqiyotini ta'minlovchi omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Bunda sport murabbiylarining kasbiy mahorati alohida o'rin egallaydi.

Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga yo'naltirilgan vaziyatlar murabbiy tomonidan oldindan loyihalashtirilishi kerak. Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish, ularning jamoada erkin harakatlanishlarini ta'minlaydi va g'alabaga bo'lgan ishtiyoqlarini rag'batlantiradi. Buning uchun murabbiylar sportchi o'quvchilarning jamoadagi xatti-harakatlarini har tomonlama tahlil qilish, ularning o'ziga xos ko'rinishlarini aniqlash mahoratiga ega bo'lishlari kerak. Bunday tahliliy vaziyatlar sportchi o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish vaziyatlari sifatida baholanishi kerak. Buning uchun bo'lajak murabbiylarda sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni aniqlash, tahlil qilish, baholash layoqati shakllangan bo'lishi lozim.

Bo'lajak sport murabbiysining kasbiy mahorat sirlarini egallash, akmeologik yondashuvga tayangan holda o'zining kasbiy bilimlarini oshirish imkoniyatlari kengaytiriladi. Bunday yondashuv natijasida bo'lajak murabbiyning shaxsiy-kasbiy bilimlari rivojlanadi va ular shaxsiy kompetensiya sifatida barqarorlashadi.

Shu bilan bir qatorda sportchi-o'quvchilar serqirra, jismoniy, intellektual faoliyatga jalb etiladilar. Bunday faoliyat natijasida sportchi-o'quvchilarda ziddiyatlarni keltirib chiqarmaslik, shaxslararo barqaror ijobiy munosabat tajribasi tarkib topadi. Bunday tajribani tarkib toptirish ko'p jihatdan sport murabbiylariga ko'p jihatdan bog'liq. Sportchi-o'quvchilarning ko'pqirrali faoliyati muntazam tarzda sport murabbiylari tomonidan nazorat qilinadi va tahlil etiladi. Bunday vaziyatlarda sportchi o'quvchilar mustaqil faoliyat ko'rsatish imkoniga ega bo'ladilar, natijada ularda o'z kuchlariga bo'lgan ishonch qaror topadi. Sport mashg'ulotlari jarayonida murabbiylar bilan sportchi-o'quvchilar orasijagi muloqot ko'lamini kengaytirish taqozo etiladi.

Sport to'garaklarida sportchi o'quvchilar harakatlarining ko'proq mustaqillik kasb etishi ular faoliyatining rivojlanishiga asos bo'ladi. Muayyan vaziyatda sportchi-o'quvchilar duch keladigan qiyinchiliklar sport murabbiysining ushbu jarayonni samarali tashkil etishga ko'maklashadigan usul va metodlarni qo'llashni talab qiladi. Buning uchun birinchi navbatda bo'lajak sport murabbiylarini sportchi-o'quvchilar orasida vujudga keladigan turli ziddiyatlarni bartaraf etish, jamoada sog'lom pedagogik psixologik muhit yaratish metodikalari bilan qurollantirish, shu maqsadda oliy pedagogik ta'lim jarayonida tashkil etiladigan mashg'ulotlarni akmeologik yondashuv asosida loyihalash talab etiladi.

Sportchi-o'quvchilarni shaxslararo munosabatlarga o'rgatish, ularning o'z-o'zlarini boshqarishlari va ijobiy jihatdan o'zgarishlarini ta'minlashga xizmat qiladi. Ushbu maqsadda bo'lajak sport murabbiylarini sportchilarda quyidagi sifatlarni shakllantirishga oid bilimlar bilan qurollantirish zaruriyati kuchaymoqda: mas'uliyatlik, o'zi va o'zgalarni hurmat qilish, guruhdoshlarining yutuqlarini

tan olish, ularning imkoniyatlarini baholash, shaxslararo munosabat tajribasini shakllantirish, raqobatlashish madaniyatini egallash, raqibini hurmat qilish, o'z kamchiliklari va mag'lubiyatini tan ola bilish kabilar.

Bo'lajak sport murabbiylarida jamoa a'zolarining rivojlanishlarini ta'minlashga asos bo'ladigan bilimlar va ko'nikmalarni hosil qilish alohida ahamiyatga ega. Mashg'ulotlar jarayonida sport murabbiylari sportchilarning o'z muammolariga mustaqil yechim topishlari uchun stimulyer xosil qilishi lozim. Buning uchun ularda sportchi shaxsining rivojlanishini ta'minlovchi eng zarur pedagogik, psixologik, metodik bilimlarning taqdim etilishi talab qilinadi. Murabbiylar sportchilarning harakatlarini aniq tahlil qilishlari, ularni munosib baholashlari lozim. Jamoadagi sportchilarning harakatlari munosib baholanganida ular orasida turli ziddiyatlar vujudga kelmaydi, mavjudlari esa tizimli tarzda bartaraf etiladi.

Murabbiyning to'g'ri taktikasi va strategiyasi tufayli sportchi-o'quvchilar jamoadoshlari bilan o'zaro hamkorlikka kirishadilar. Natijada sportchi-o'quvchilarning intellektual sohalari, sog'lom raqobat haqidagi qarashlari, tafakkur tarzlari rivojlanadi, jamoada sog'lom muhit tarkib topadi. Bunday muhit tufayli ziddiyatlarning kelib chiqish imkoniyati cheklanadi.

Bo'lajak sport murabbiylari mashg'ulotlar jarayonida o'quvchilarni mustaqil faoliyatga yo'naltirish, ularning yutuqlarini rag'batlantirish tajribasini ham egallashlari lozim. Shu bilan bir qatorda sport murabbiylari sportchi-o'quvchilar orasida vujudga kelishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarning oldini olish usullari va yo'llarini ham egallashlari talab etiladi.

Sport murabbiylari sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etishga xizmat qiladigan usullarni qo'llay olish kompetensiyasiga ega bo'lishlari muhim hisoblanadi. Bo'lajak sport murabbiylari sportchi-o'quvchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etish usullarini mustaqil izlab topish imkoniyatiga ya'ni, kreativ faoliyat tajribasiga ega bo'lishlari zarur.

Shu maqsadda bo'lajak sport murabbiylarini sportchi-o'quvchi-

lar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga xizmat qiladigan uchta muhim yo'nalish bilan yaqindan tanishtirish maqsadga muvofiq: ziddiyatli vaziyatlarni boshqarish tajribasini egallash; ziddiyatlarni bartaraf etish yo'llarini izlab topish, bunda vaziyatli yondashuvga tayanish; kelib chiqishi mumkin bo'lgan ziddiyatlarni oldini olish metodlari bilan qurollanish kabilar.

Bo'lajak sport murabbiylarini birinchi navbatda ziddiyatlarning xarakteri bilan yaqindan tanishtirish talab etiladi. Chunki har qanday ziddiyat o'zida muammo, ziddiyatli vaziyatlar, uning ishtirokchilari orasidagi to'qnashuvlarni qamrab oladi. Sport murabbiylari ziddiyatlarni bartaraf etishi uchun birinchi navbatda ziddiyatli vaziyatlarga muayyan darajada o'zgartirish kiritish layoqatigap ega bo'lishi kerak. Ziddiyatli vaziyatlar sportchi-o'quvchilar orasidagi qarama-qarshiliklar negizida ziddiyatga aylanadi. Bo'lajak sport murabbiylari ziddiyatlarning ushbu xususiyatidan xabardor bo'lishlari lozim. Agar vujudga kelgan ziddiyat aniq ziddiyatli vaziyatlarning maxsuli bo'lsa, dastlab, mazkur vaziyatning tabiatini aniq diagnostik metodikalar yordamida o'rganish talab etiladi. Ushbu jarayonda murabbiy imkon qadar vujudga kelgan ziddiyatli vaziyatlarning sabablarini aniqlay olishi lozim. Ziddiyatlarni muvaffaqiyatli bartaraf etish uchun vujudga kelgan qarama-qarshilikning o'ziga xos turlari va asl sabablarini ham o'rganish talab etiladi.

Bo'lajak murabbiylarni ziddiyatli vaziyatlarni bartaraf etishning quyidagi usullari bilan qurollantirish talab etiladi:

1) ziddiyatning manbalari, unga kirishuvchi tomonlarning ob'ektiv hamda sub'ektiv kechinmalari, kurash usullari, ziddiyat ichidagi voqelik, qarama-qarshi fikrlar va o'zaro adovatning sabablarini aniqlash;

2) ziddiyatning tabiati, chunonchi, kelib chiqishi, o'ziga xos xususiyatlari, rivojlanish manbalarini o'rganish;

3) ziddiyatga kirishuvchi tomonlarning tarkibi, manfaatlarini aniqlash;

4) ziddiyatga kirishuvchi sportchi-o'quvchilarning jamoadagi mavqelari va jamoadoshlari bilan o'zaro munosabatlari va manfaatlarini munosib baholash;

5) ziddiyatlarning kelib chiqish sabablari, sportchi-o'quvchilarning unga bo'lgan munosabatlari, bartaraf etishga nisbatan moyilliklari, ziddiyatlardan qutilishga bo'lgan ishonchlari, harakatlari, kutayotgan natijalar hamda ziddiyatlarni bartaraf etish shart-sharoitlarini aniqlash kabilar.

Sport murabbiysi guruhda vujudga kelgan ziddiyatlarni bartaraf etish uchun dastlab uning xarakteri va kelib chiqish sabablarini chuqur o'rganishi kerak. U vujudga kelgan ziddiyatli vaziyatlarni to'g'ri baholagandagina ularni bartaraf etishda ijobiy natijalarga erisha oladi. Shuningdek, ziddiyatlar haqida guruhdagi sportchi-o'quvchilarni ogohlantirish usullaridan samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun u guruhdagi sportchi-o'quvchilar orasida shunday munosabatni qaror toptirishi kerakki, natijada bu o'quv-tarbiya maqsadlariga erishish uchun qulay imkoniyat yarata olsun.

Ziddiyatli vaziyatlarga maqsadga muvofiq tarzda o'zgartirishlar kiritish uchun, o'qituvchilar bunday vaziyatlarni boshqarish asoslarini bilishlari lozim. Ziddiyatli vaziyatlarni boshqarish doirasida sport murabbiysi qarama-qarshilik haqida sportchi-o'quvchilarni ogohlantirish choralari qo'llay olishi kerak. Bunda qarama-qarshiliklarning ziddiyatga aylanishiga yo'l qo'yilmasligi zarur.

Bugungi kunga qadar sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni boshqarishning birday tan olingan maqbul usullari va texnologiyalari mavjud emas. Chunki, ziddiyatga kirishuvchi sportchilar o'zaro qarama-qarshi xarakterdagi maqsadlarga erishishni nazarda tutadilar. Mutaxassislar tomonidan shaxslararo ziddiyatlarni bartaraf etishning umumiy usul va metodlari taklif qilinmoqda. Bularning barchasi shaxslar orasidagi ziddiyatli vaziyatlarning ijobiy yechimga ega bo'lishi va ziddiyatga aylanmasligiga qaratilgandir. Mazkur yo'nalishlar o'zida qarama-qarshilik, ziddiyatga berilishga yo'l qo'ymaslik, uning yechimini ta'minlashga erishish imkonini beradi. Shu tariqa, qarama-qarshiklarni bartaraf etish orqali hali vujudga kelmagan ziddiyatlarning oldini olish mumkin.

Ziddiyatlarni samarali boshqarish uchun sport murabbiysi uning sportchi-o'quvchilar uchun xavf tug'diruvchi mohiyatini pasaytirish

ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. Ziddiyatni boshqarish, uni ijobiy tomonga yo'naltirish, yakunlash, oldini olish, natijaga erishilishini ta'minlash, bartaraf etish yo'llarini izlash maqsadga muvofiqdir. Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni boshqarish tajribasini egallash uchun bo'lajak sport murabbiylari quyidagilarni o'zlashtirishlari lozim:

- sportchilar orasidagi shaxslararo munosabatlarni barqarorlashtirishning maqbul usullarini bilishlari;

- guruhdagi har bir sportchining imkoniyatlarini aniq baholay olishlari;

- har bir sportchi oldiga aniq maqsad qo'ya olishlari;

- sportchi-o'quvchilarni rag'batlantirishning samarali usullaridan foydalana olishlari, ularning imkoniyatlarini o'zaro qiyoslamasliklari;

- sportchilarni ziddiyatlardan uzoqlashtirishning aniq chora-tadbirlarini ko'ra olishlari;

- sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatli vaziyatlarni ularda pozitiv emotsiya uyg'otish orqali bartaraf eta olishlari;

- guruhdagi sportchilarning o'zaro qarama-qarshiliklarni bartaraf etish mayllarini rag'batlantira olishlari;

- sportchi-o'quvchilar orasida o'zaro kelishuv muhitini yarata olishlari, bunda kelishuv strategiyalaridan foydalana olishlari;

- sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarga yechim topishning samarali usullarini qo'llay olishlari kabilar.

Bo'lajak sport murabbiylari sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni samarali boshqarish tajribasini egallashlari uchun quyidagilarga ham e'tibor qaratiladi: sportchi-o'quvchilarning vujudga keladigan ziddiyatlarga e'tibor qaratishlarini ta'minlovchi muhitni vujudga keltirish, unga bepisandlik bilan qarashlariga yo'l qo'ymaslik, o'zaro sog'lom musobaqa muhitini vujudga keltirish, muayyan vaziyatlarda taraflarni o'zaro murosaga keltirish, sportchi-o'quvchilarni o'zaro yon berish, hamkorlikka kirishish vaziyatiga olib kirish kabilar.

Bo'lajak sport murabbiylari ziddiyatlarga yechim topish uchun

sportchilarning faoliyatini rivojlantirish, ularning mashg'ulotlarda samarali harakatlanishlariga bog'liq ekanliklarini bilishlari talab etiladi. Ziddiyatlarning yechimi – uning rivojlanishidagi yakunlovchi bosqich ekanligini bo'lajak sport murabbiylari ongiga singdirish talab etiladi. Ziddiyatlarning mavjud xususiyatlarini o'rganish va har tomonlama tahlil qilish asosida ularning yechimiga turlicha yondashish tajribasini bo'lajak murabbiylarda shakllantirish ushbu yo'nalishdagi pedagogik jarayonning tarkibiy qismiga aylanishi lozim.

Sportchilar orasidagi ziddiyatlarni muvaffaqiyatli yechish uchun bo'lajak sport murabbiylari muayyan metodlar bilan qurollanishlari lozim. Ularning asosiylari majburlash va ishontirish metodlaridir.

Majburlash metodi yordamida sportchi murabbiy tomonidan qarama-qarshiliklarga yo'l qo'ymaslik, uning oldini olishga majburlanadi. Ishontirish metodi yordamida esa, sportchilar o'zaro kelishuvga erishish yo'llarini izlashga undaladilar. Buning natijasida ular, har ikkala tomon uchun foydali qarorlar qabul qiladilar. Bunda murabbiy sportchilarni ishontiruvchi aniq dalillardan foydalanadi. Bu jarayonda har ikkala tomonning qarashlari, harakatlari, mashg'ulotlarga qatnashish darajasi, mashqlarni bajarish ko'nikmasi murabbiy tomonidan aniq hisobga olinadi. O'zaro kelishuv yo'llarini izlash va unga erishish mazkur metoddan foydalanishda muhim ahamiyatga ega.

Ziddiyatlarning yechilishi birinchidan, aniq ziddiyatli vaziyatlarni imitatsiyalash, ikkinchidan ziddiyatli vaziyat ishtirokchilari bo'lgan sportchilar bilan ziddiyatli holatlarni takrorlash orqali yechimlar izlanadi. Bunday yechimlar qisman va to'liq bo'lishi mumkin.

Ziddiyatlarni bartaraf etish uchun bo'lajak sport murabbiylari quyidagi metodlarni ham o'zlashtirishlari talab etiladi. Ziddiyatlarni bartaraf etishning bir turkumdagi metodlari yoki ziddiyatlarni bartaraf etishning bevosita va bilvosita metodlarini qo'llash tavsiya etiladi. Ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida har bir sportchi yoki jamoaning barcha a'zolariga bevosita yoki bilvosita pedagogik ta'sir ko'rsatiladi. Bunday ta'sir ko'rsatish uchun, dastlab murabbiy jamoa a'zolari orasida vujudga kelgan ziddiyatlarning xarakterini o'rganishi, qarama-qarshiliklarga yechim topishi va vaziyat ishtirokchilari

rining o‘z hatti-harakatlarini mustaqil boshqarishlari uchun ijobiy muhitni vujudga keltirishi talab etiladi.

Ko‘pgina ziddiyatli vaziyatlarda haqiqatni ochish orqali uni bartaraf etishga erishiladi. Bu ziddiyatlarni bartaraf etishning murakkab bosqichi bo‘lib, yolg‘on va nohaqlik fosh qilinadi. Sportchi-o‘quvchilarning ziddiyat haqidagi noto‘g‘ri, bir yoqlama tasavvurlari uni to‘liq yechishga to‘sqinlik qiladi. Ob‘ektiv haqiqat bilan sportchilar tomonidan ko‘rsatilgan sabablar orasidagi nomuvofiqlik sportchining salbiy xulq-atvori ta‘sirida vujudga keladi.

Shu bilan bir qatorda, ziddiyatlarning vujudga kelishi va yechilishi ziddiyat ishtirokchilarining o‘zaro va ziddiyatning kelib chiqishiga bo‘lgan munosabatiga bog‘liq. Bunda sportchilarning hulq-atvorlari muhim o‘rin egallaydi. Agar ziddiyat jamoaning ikki a‘zosi orasida vujudga kelgan bo‘lsa, ular ziddiyat vujudga kelgunga qadar betaraf yoki o‘zaro do‘stona munosabatda bo‘lgan bo‘lsalar, ziddiyatdan tezroq chiqish uchun barcha choralarni qo‘llaydilar. Aksincha holatlarda ziddiyat og‘irlashib har ikkala tomon uchun ham salbiy oqibatlarni vujudga keltiradi. Bunday vaziyatda ziddiyatlashuvchi tomonlar va ziddiyatning ob‘ekti bilan bir qatorda, ularning axloqiy jihatlariga ham bog‘liq bo‘ladi. Faoliyat turi, uning maqsadi, natijalari, muloqot vositalarini uyg‘unlashtirgan holda ziddiyatdan chiqishning quyidagi strategiyasini qo‘llash mumkin: tajovuzkor xulq-atvor; moslashuvchanlikning namoyon bo‘lishi; to‘qnashuvlardan chekinish; ittifoqlar tashkil etish; mavqeni boy berishga moslashish kabilar.

Ziddiyatlarning yechilishi o‘zaro manfaatli yechimlarni topish jarayonidir. Bu jarayon ziddiyat ishtirokchilari bo‘lgan sportchilar uchun shaxsiy ahamiyatga ega. Ziddiyatlar natijasida ularning shaxsiy munosabatlari keskinlashadi. Ziddiyatli vaziyatlarni yechish jarayonida sport murabbiylari quyidagi vazifalarni bajarishlari lozim:

- 1) ziddiyatli vaziyatlarning haqiqiy ishtirokchilarini aniqlash;
- 2) ziddiyatga kirishuvchi sub‘ektlarning mayllari, o‘ziga xos xususiyatlari, maqsadlari, layoqatliliklarini o‘rganish;
- 3) ziddiyat ishtirokchilarining qarama-qarshiliklar vujudga kel-

gunga qadar mavjud bo'lgan o'zaro munosabatlarini o'rganish va har tomonlama tahlil qilish;

4) vujudga kelgan ziddiyatning tabiiy sabablarini aniqlash;

5) ziddiyatga kirishuvchi sportchilarning uni yechishga oid rejalari aniqlash va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilish;

6) ziddiyatli vaziyatlarda ishtirok etmagan sportchilarning unga bo'lgan munosabatlarini aniqlash, ularning ijobiy yechimidan manfaatdorlik jihatlari aniqlash;

7) ziddiyatli vaziyatlarni bartaraf etishning quyidagi usullarini qo'llash:

a) ziddiyat sabablarining o'zaro o'xshashligi;

b) ziddiyatga kirishadigan sportchilarning o'ziga xosliklarini hisobga olish;

v) ziddiyatlarning ijobiy xarakter kasb etishini ta'minlash;

g) ziddiyatlarning yechimi sportchilararo munosabatlarni yaxshilash va jamoani rivojlantirishga hissa qo'shishi kabilar.

Ziddiyatlarni yechishning tahliliy usullarini qo'llash ham alohida samaradorlikka erishish imkonini beradi. Bunda sportchi-o'quvchilarning hissiyotlarini nazorat qilish, qarama-qarshiliklarning sabablarini oydinlashtirish, to'g'ri yechimlarga kelish va qarorlar qabul qilish maqsadida izlanishlar olib borish, vujudga kelgan vaziyatni qismlarga bo'lib tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Sportchi-o'quvchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, uni muvaffaqiyatli bartaraf etish uchun muloqotga asoslangan hamkorlikdan faoliyatli hamkorlikka o'tish, ya'ni so'z bilan harakat birligini ta'minlash talab etiladi. Bunda o'zini boshqalar o'rni qo'ya olish, ya'ni introspeksiya metodidan foydalanish kutilgan samaradorlikka erishish imkonini beradi.

Ziddiyatlarni bartaraf etishda murabbiyning faoliyatli yondashuvga amal qilishi nihoyatda zarur. Bunday yondashuv murabbiylar tomonidan ikkita modelni qo'llashni taqozo etadi. Ular: arbitraj, ya'ni hakamlik modeli hamda vositachilik modeli kabilar. Hakamlik modelining mohiyati shundaki, hakam rolidagi murabbiy dastlab ziddiyatning mohiyatini o'rganadi. Keyin uni ziddiyat ishtirokchi-

lari bo'lgan sportchi-o'quvchilar bilan birgalikda muhokama qiladi. Shundan keyingina ikki tomon amal qilishi zarur bo'lgan yakunlovchi qarorni e'lon qiladi.

Ziddiyatning bartaraf etilishi uning ishtirokchilari bo'lgan sportchi-o'quvchilar yoki murabbiyning ijobiy harakatiga bog'lik. O'zaro kurashning tugashi va qarama-qarshiliklarning bartaraf etilishi tinch muloqot yoki kuch vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham, ziddiyatni bartaraf etishga nafaqat murabbiy, balki sportchi-o'quvchilarning o'zlari ham harakat qilishlari kerak.

Hakamlik modeli doirasida sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning pedagogik hamda ma'muriy usullari ham mavjud. Shuningdek, ziddiyatlarni bartaraf etishni mustaqil ommalashtirish hamda boshqalarning ishiga aralashish kabilarni ko'rsatish mumkin. Bunda sport murabbiyining tolerantlikka asoslangan harakatlari nazarda tutiladi. Agar sport murabbiysi sportchilar jamoasidagi ziddiyatlarni mustaqil tarzda boshqarab bartaraf eta olmasa, ikki xil usuldan foydalanishi mumkin. Bu bevosita va bilvosita muloqot usullaridir. Mazkur usullar ziddiyatlardan chiqish yo'llaridan biri sifatida namoyon bo'lsa-da, uni tamoman bartaraf etish imkonini bermaydi.

Vositachilik usuli esa, vositachilarning ziddiyatlarni bartaraf qilish jarayonida ishtirok etishlarini taqozo qiladi. Vositachilar muzokara jarayonini tashkil qilib, o'zlari betaraf mavqeda bo'ladilar. Vositachi rolidagi murabbiy ziddiyatga kirishgan sportchilarning vaziyatni to'g'ri tahlil qilishlariga ko'maklashib, undan chiqish yo'llarini ko'rsatuvchi maslahatlar beradi. Bu jarayonda ziddiyatga kirishuvchi sportchi-o'quvchilar hamda vositachilik qiluvchi murabbiy quyidagi qoidalarga amal qilishlari lozim:

- 1) ziddiyatga kirishuvchi sportchi-o'quvchilar, vositachilik qiladigan murabbiyning ob'ektivligiga ishonch hosil qilishlari;
- 2) vositachilik qiladigan murabbiy betaraf mavqeni egallashi;
- 3) ziddiyatlashuvchi sportchi-o'quvchilar vositachi sifatida murabbiyning ishtirok etishiga ko'nikishlari;
- 4) yakuniy qaror qabul qilishda uning tavsiyalarini bajarishlari;

5) vositachi murabbiy ziddiyatlashuvchi sportchi-o'quvchilarning har birini alohida-alohida tinglay olishi;

6) vositachilik qiladigan murabbiyning asosiy vazifasi, ma'lumotlarni to'plash, muammoni oydinlashtirishdan iborat bo'lib, u qaror qabul qilmasligi lozim;

7) o'z mavveidan kelib chiqqan holda vositachi murabbiy ziddiyatlashuvchi sportchilarni birvarakayiga bo'ysundiradigan bo'lsa, bu uning ziddiyatning bartaraf etishiga ta'sir ko'rsatmasligiga kafolat berishi kerak;

8) vositachi murabbiy ziddiyatga kirishayotgan sportchi-o'quvchilarning har biriga o'z hissiyotlari, qarashlari, nuqtai nazarlarini bayon qilishlari uchun imkoniyat yaratishi lozim;

9) muhokama qilinayotgan muammo doirasida har ikkala tomonning qarashlarini uyg'unlashtirish layoqatiga ega bo'lishi kerak;

10) murabbiy ziddiyatlashuvchi tomonlarning bir-birlariga qay darajada yon bosishlarini hal qilib olishlari uchun imkon berishi lozim.

Bo'lajak murabbiylar ziddiyatga kirishuvchi sportchi-o'quvchilarning xulq-atvorlaridagi ijobiy jihatlariga asoslangan holda qarama-qarshiliklarning yechimiga yo'nalish ola bilishi kerak. Ijobiy xarakterdagi muloqotlar, munozaralar teng huquqli, mustaqil sub'ektlarning muloqoti bo'lib, ular bir-birlarining qiziqishlari, manfaatlari, ijobiy yechimga erishish maqsadlaridan bir-birlarini xabardor qiladilar.

Ziddiyatlarni bartaraf etishning ikki usulini ko'rib chiqar ekanmiz, ziddiyatlarni vositachi yordamida yechish usuli ijobiy natijalar berishini ta'kidlash mumkin. Chunki, bo'lajak murabbiy ziddiyatlarni bartaraf etish jarayoniga vositachilik qilar ekan, u tomonlardan birining yutqazishidan manfaatdor bo'lmaydi. Shuning uchun ham, murabbiy qaror qabul qilmaydi. U o'z hatti-harakatlari bilan ziddiyatlashuvchi tomonlarning o'zlari ijobiy yechim yo'lini tanlashlari uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Quyidagi shartlarga amal qilish ziddiyatlarning ijobiy yechimini topish uchun muhim ahamiyatga ega. Jumladan, ziddiyatlarni o'rganishda ob'ektivlik tamoyiliga amal qilish; ziddiyatli vaziyatlarni

tahlil qilish ko'nikmasiga ega bo'lish; ziddiyatning asosiy negizi, qarama-qarshilikka kirishgan sportchilarning manfaatlariga e'tibor qaratish; oldindan xulosa chiqarishga yo'l qo'ymaslik; ziddiyatlashuvchi sportchilar uchun muvofiq keladigan muloqot usulini egallash kabilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga oid quyidagi yondashuvlarni alohida ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiqdir:

1) sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning bevosita hamda bilvosita usullarini qo'llashning muhimligi;

2) sportchi-o'quvchilarning hissiyotlarini nazorat qilish, ziddiyatlarning sabablarini aniqlash, to'g'ri yechimlarni izlash va tanlash, ziddiyatlarning tarkibini tahlil qilishning muhimligi;

3) o'zini ziddiyatga kirishayotgan sportchi-o'quvchilar o'rniga qo'ya olish usulidan foydalanishning zarurligi;

4) ziddiyatga uchinchi tomonni jalb qilish imkoniyatidan foydalanishning ahamiyatliigi kabilar.

Ziddiyatlarni bartaraf etish usullarini tahlil qilish natijasida ularning barchasi amaliy, yo'naltiruvchi xarakterga ega ekanligini asoslashga muvaffaq bo'ldik. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ziddiyatlarni bartaraf etishda bo'lajak sport murabbiyining markaziy masalalarni aniqlashi va ularga to'g'ri yechim topishi muhim ahamiyatga ega. Jumladan:

1) sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni boshqarish va ularga yechim topish uchun muayyan sharoitlarning zarurligi;

2) sportchi-o'quvchilarning o'zlari ziddiyatlarni boshqarishlari uchun aniq sharoitlar yaratish kerakligi;

3) sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning raqobatlashish va hamkorlik qilishga undovchi alohida usullarni qo'llash zarurligini anglab yetish kabilar.

Sportchi-o'quvchilar orasida vujudga kelgan har qanday ziddiyat o'z yechimiga ega bo'lishi lozim. Buning uchun esa, murabbiyda maqbul usulni qo'llash layoqati shakllangan bo'lishi kerak. Murabbiy ziddiyatning qanday bosqichda ekanligini chuqur tahlil qilgan

holda uni yechishning ijobiy usullarini tanlashi talab qilinadi. Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning aniq yechimi ta'lim jarayonining sifatini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, bunda ziddiyat jarayonida sportchi-o'quvchilarda vujudga keladigan hissiyotlarning xarakterini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Bo'lajak murabbiy sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish imkonini beradigan metodni tanlagandan keyin uni qo'llash uchun qulay bo'lgan vaziyatlarni ham aniqlashi kerak. Ziddiyatni muvaffaqiyatli bartaraf qilish uchun murabbiy ziddiyatlashuvchi sportchi-o'quvchilarning yashirin manfaatlarini aniqlay olishi muhim ahamiyatga ega. Chunki, sportchi-o'quvchilarning manfaatlarini qondirish ular orasidagi ziddiyatga ijobiy yechim topish imkonini beradi.

Sportchi-o'quvchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish va undan chiqishning eng samarali usuli muloqotdir. Bunda murabbiy muloqotning quyidagi tayanch elementlarini bilishi va sportchilardan talab qilishi lozim:

- ziddiyatga kirishayotgan sportchilarning nutqini har tomonlama tahlil qilish, ular nutqida ifodalanayotgan hissiyotlar va fikrlarni aniqlash;

- sportchilar nutqida yashirin fikrlar va yolg'onning ifodalanishi yoki ifodalanmaganligiga e'tibor qaratish;

- ziddiyatlashuvchi sportchilar orasidagi muloqotning ochiq xarakter kasb etishini ta'minlash;

- ziddiyatlashuvchi sportchilar nutqidagi noaniq va tushunarsiz fikrlarni oydinlashtirishga turtki berish;

- ziddiyatlashuvchi sportchilar bir-birlarining fikrlarini aniq tinglashlari va to'g'ri tushunishlarini ta'minlash;

- o'z fikrini bayon qilayotgan sportchiga nisbatan hurmat va qiziqish bilan munosabatda bo'lish;

- murabbiy o'z hissiyotlarini namoyon qilish orqali sportchilarga ularni tinglayotganligi va tushunayotganligini ko'rsatishi;

- murabbiy sportchilarning shaxsiyatini hurmat qilgan holda ularga nisbatan ijobiy munosabatini ifodalashi kabilar.

Sportchilar orasida vujudga keladigan turli darajadagi ziddiyatlarni yechish uchun bo'lajak murabbiylar quyidagilarni ham bilishlari lozim:

1) murabbiy ziddiyatga kirishayotgan sportchilardan biriga qarama-qarshilikning ko'lamini kamaytirishi va rivojlanishini to'xtatishi haqida samimiy, ochiq bayonot berishi;

2) murabbiy ziddiyatga kirishgan sportchilarni yarashtirish uchun zarur chora-tadbirlarni qo'llashi;

3) murabbiy har doim sportchilarga bergan va'dasining ustidan chiqishi;

4) murabbiy ziddiyatga kirishayotgan sportchilarni navbatmanavbat yon berishga undashi kabilar.

Agar sport murabbiysi o'z faoliyati davomida ziddiyatlashuvchi sportchilar orasida hakamlik qilsa, hech qanday ijobiy natijaga erisha olmaydi. Murabbiy har doim sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga ko'maklashishi lozim. Shuning uchun ham bo'lajak sport murabbiylari mazkur jarayonda bir qator qoidalarga amal qilish ko'nikmasini ham egallashlari lozim:

- sport murabbiysi har doim haqqoniy qarorlar qabul qilishi;

- murabbiy har doim betaraf mavqeni egallashi va ziddiyatga kirishgan sportchilarga va'zxonlik qilmasligi;

- murabbiy ziddiyatga kirishuvchi sportchilarning uni bartaraf etish uchun maqbul yo'lni topishlariga ko'maklashishi;

- murabbiy qo'llagan pedagogik chora-tadbirlar ziddiyatga kirishgan sportchilarning barchasi uchun maqbul kelishiga erishishi;

- murabbiy sportchilarning ishonchiga kira olishi va ziddiyatlarni bartaraf etishda undan unumli foydalanishi;

- murabbiy ziddiyatlarni bartaraf etish jarayonida sportchilarning mustaqilliklarini ta'minlay olishi;

- murabbiy sportchilarda ziddiyatlar va ularning yechimlariga nisbatan ongli munosabatni shakllantira olishi;

- sportchilar orasidagi ziddiyatlarni yechish jarayonida murabbiy o'z mavqegini aniq namoyon qila olishi;

- murabbiy o'zining insonparvarlikka asoslangan ish uslubi va

hatti-harakatlari bilan sportchilar orasidagi ziddiyatlarning bartaraf etilishiga ta'sir ko'rsatishi kabilar.

Sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishning muhim omili qarama-qarshi tomonlarni ishontirishdir. Ziddiyatga kirishuvchi sportchilarni ishontirishga intilish ularga maslahatlar berish va ijobiy ta'sir ko'rsatish orqali amalga oshadi.

Murabbiy sportchilar orasidagi ziddiyatlarga ob'ektiv nuqtai nazardan yondashgandagina ularning samarali yechimini ta'minlay oladi. Sportchilar orasidagi ziddiyatlarning ijobiy yechimini ta'minlashda quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

sportchilar orasida vujudga kelgan ziddiyatli vaziyatlarning ob'ektiv tabiatini o'rganish;

sportchilar orasidagi ziddiyatli vaziyatlarga ta'sir ko'rsatadigan har bir holatni hisobga olish;

sportchilar orasidagi ziddiyatlar oddiy hayotiy jarayon ekanligini e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim.

Bo'lajak murabbiylar sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishda quyidagilardan samarali foydalanishni bilishlari talab etiladi:

- bo'lajak murabbiylar o'z faoliyatlari jarayonida ziddiyatli vaziyatlarning vujudga kelishi tabiiyligini tushunib yetishlari;

- bo'lajak murabbiylar tabiiy tarzda vujudga keladigan ziddiyatli holatlarni bilishlari va ularni bartaraf etish usullaridan xabardor bo'lishlari;

- bo'lajak murabbiylar sportchilar orasidagi ziddiyatli vaziyatlarni vujudga keltiradigan tabiiy sabablarni anglashlari, ularni bartaraf etish yo'lidagi qiyinchiliklarni tasavvur qilishlari hamda ulardan sportchilarni ogohlantirish yo'llari va usullarini o'zlashtirgan bo'lishlari;

- bo'lajak murabbiyning zimmasida sportchilar orasida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etish mas'uliyati mavjudligini anglab yetishlari;

- bo'lajak murabbiylar ziddiyat ishtirokchilarining turlicha xulq-atvoriga egaliklari va bu turli usullarni qo'llash ehtiyojini vujudga keltirishini anglab yetishlari;

- bo'lajak murabbiylar sportchilarning yosh xususiyatlari va imkoniyatlari ziddiyatlarda o'z aksini topishini hisobga olishlari;

- bo'lajak murabbiylar sportchilar tomonidan voqea-hodisalar va ularning kelib chiqish sabablarini turlicha tushinilishini tasavvur etishlari;

- bo'lajak murabbiylar har doim ham sportchilarning kechinmalarini to'laligicha anglab yetmasliklari, sportchilar esa o'zlarining his-tuyg'ularini bo'ysundirib unga aql bilan yondashishga qiynalishlarini anglab yetishlari;

- bo'lajak murabbiylar ziddiyatli vaziyatlarda aksariyat sportchilar o'zlarini guvoh mavqeida ko'rishlari, unga bevosita qo'shilishlari va bunday vaziyatda ziddiyatlar jamoaviy xarakter kasb eta boshlashini aniq tasavvur eta olishlari; bu guruhdagi barcha sportchilarning shaxsiy sifatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Natijada sportchilar cho'chiydilar, ularning ruhiyatlari shikastlanadi. Bir qator mezonlar ziddiyatlarning ijobiy yoki salbiy xarakterga egaligini asoslash imkonini beradi.

Ijobiy yechimni ta'minlovchi mezonlar quyidagilar:

aniq qarama-qarshiliklar va kurashlar bartaraf etilgandagina ziddiyatlarning o'z yechimiga ega bo'lishi;

sportchi-o'quvchilarni cho'chitadigan omillarning bartaraf etilishi;

sportchilar xulq-atvoridagi ijobiy holatlar va ziddiyatning samarali yechimiga erishish natijasida ziddiyatlashuvchi tomonlarning o'z maqsadlariga erishishlari ta'minlanishi;

hissiy kechinmalarning ijobiy tomonga o'zgarishi natijasida ziddiyatga kirishuvchi sportchilar xulq-atvorida ijobiy o'zgarishlarning vujudga kelishi;

sportchi-o'quvchilarda to'g'ri harakatlanish va qarorlar qabul qilish ko'nikmalarining shakllanishi kabilar.

Salbiy natijaga olib keluvchi mezonlar quyidagilar:

qanoatlanmaslik, sportchi ruhiyatida yomon holatning vujudga kelishi, mashg'ulotlar samaradorligining pasayishi;

sportchilar orasida hamkorlik va muloqotning murakkablashishi;

qarama-qarshi tomonga nisbatan dushmanlik kayfiyatining vujudga kelishi;

qarama-qarshi tomon bilan hamkorlik va o'zaro munosabatning yo'qolishi yoki salbiy natijaga ega bo'lishi;

aniq muammolarni yechishdan ko'ra ziddiyatda g'alabaga ko'proq e'tibor qaratilishi kabilar.

Sportchilar orasidagi ziddiyatlarlarni bartaraf etish jarayoni bilan ularning maqsadlari, istaklari, intilishlarini qondirish darajasi orasida to'g'ridan-to'g'ri aloqadorlik mavjud. Ziddiyatli vaziyatlar vujudga kelganda har bir sportchida o'ziga xos xulq-atvor yo'nalishi mavjud bo'ladi. Bu, o'z navbatida, qarama-qarshiliklarga nisbatan ta'sirni vujudga keltiradi. Ziddiyatli vaziyatlarda sportchilarning xulq-atvori va xarakteri qadriyatli yo'nalishlar, qabul qilgan rollarning o'ziga xos xususiyatlari, dinamik holati va faoliyat mayllarining mazmuni orqali aniqlanadi. Ziddiyatli vaziyatlarda sportchining o'zi hatti-harakatlarining mazmunini aniqlaydi.

Ziddiyatlar qanday rivojlanadi, ulardan chiqishning qanday yo'llari mavjudligi haqida bo'lajak murabbiylarda aniq tasavvur hosil qilinishi lozim. Ziddiyatli vaziyatlarda sportchining xulq-atvori uning hatti-harakatlari uslubini belgilaydi. Sportchilarda vujudga keladigan ziddiyatli xulq-atvorning quyidagi yo'nalishlari va strategiyalari mavjud: raqobatlashuvchi; muammoni yechuvchi; yon beruvchi; uzoqlashuvchi; ziddiyatdan qochuvchi; murosaga keluvchi; qarshi kurashuvchi; tajovuzkorona; siquvga oluvchi; qo'llab-quvvatlovchi; ehtiyotkorlik, hukmronlikka undovchi; hamkorlikni ta'minlovchi kabilar.

Ziddiyatli harakatlar birinchi navbatda shaxsiylik va vaziyatlilik xarakteriga ega. Shaxsiy asoslar sportchilarning quyidagi harakatlari namoyon bo'ladi: vaziyatlarni ob'ektiv baholay olmaslik, mantiqiy tafakkurning bo'sh rivojlanganligi, jizzakilik, man-manlik, o'ziga yuqori baho berish, o'z xis-tuyg'ularini boshqara olmaslik kabilarda. Murabbiylarda esa, pedagogik tafakkurning to'g'ri shakllanmaganligi, avtoritar ish uslubiga egalik, pedagogik muloqot ko'nikmasining yetarlicha tarkib topmaganligi va uni to'g'ri yo'lga

qo‘ya olmaslik, kasbiy hamda shaxsiy madaniyatning pastligi, pedagogik odobning yetishmasligi kabilarda namoyon bo‘ladi.

Ma‘lumki, murabbiyning pedagogik jarayonni boshqarish uslubi – demokratik, erkin, avtoritar xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Avtoritar xarakterdagi ish uslubi mavjud bo‘lgan murabbiy va sportchilar orasida ziddiyatli vaziyatlar tez-tez vujudga keladi. Vaziyatli asoslar o‘z navbatida muayyan vaziyat bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- axloqiy tanlovning murakkabligi, u mayllar kurashi bilan tavsiflanadi. Bunday holat asosan qarorlar qabul qilish jarayonida vujudga keladi. Qarama-qarshi mayllar bir vaqtning o‘zida o‘z tadbqiqiga ega bo‘lmaydi. Bu sportchilar orasida qarama-qarshi harakatlarni vujudga keltiradi;

- vaziyat ishtirokchilari va holat haqida ob‘ektiv ma‘lumotlarning yetarlicha mavjud emasligi, u sportchining hatti-harakatlari tashqi harakatlar bilan muvofiq kelmagan holatlarda vujudga keladi. Bunda ziddiyatlashuvchi har ikkala tomon bir-birlarining harakatlari mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklarni yaqqol ko‘radilar va shunga asoslanadilar. Ichki qarama-qarshiliklar esa, to‘qnashuvning vujudga kelishiga asos bo‘lgani holda jarayon sub‘ektlari nazaridan chetda qoladi;

- vaziyatning hissiy jihatdan aniqligi – vujudga kelgan ziddiyatlarning o‘tkirliги va tashvishlanarliligi bilan tavsiflanadi. Inson huquqlariga ziyon yetkazuvchi har qanday holat og‘ir oqibatlariga olib keladi.

Ayni bir sportchining hatti-harakatlari ziddiyatning kelib chiqishi yoki uning bartaraf etilishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Kuzatishlarimiz natijasida shu narsa ayon bo‘ldiki, ziddiyatni bartaraf etishdan ko‘ra uning vujudga kelishi haqida sportchilarni ogohlantirish murabbiy uchun bir qadar yengil kechadi. Salbiy xarakterdagi sportchilararo ziddiyatlarda shaxslararo ziddiyatning vujudga kelishida ijobiy xulq-atvor tajribasining shakllanishi, murabbiylar ziddiyatli vaziyatlarni boshqarish va yechishlarida uning oldini olish metodlaridan ham foydalanishlari lozim.

Sportchilararo ziddiyatlarning oldini olish ziddiyatli vaziyatlar haqida ularni ogohlantirishga xizmat qiladigan tadbirlar tizimini joriy etishdan iborat. Bunda ziddiyatli vaziyatlarni modellashtirish metodi muhim ahamiyatga ega. Mazkur metod birinchi navbatda sportchilarning intellektual quvvatlarini ro'yobga chiqaradi, ijobiy xarakterdagi bahs-munozaralarni amalga oshirishga mashqlantirish imkonini beradi. Ziddiyatli vaziyatlarni quyidagi usullar yordamida modellashtirish mumkin:

sportchilar guruhi tomonidan taqdim qilingan yechimlarni inkor qilish;

tasdiqlash, himoya qilish, yetakchi xarakterdagi muqobil yechimni ma'qullatish;

murabbiyning muammo mohiyatini tushunmasligiga o'xshatib vaziyatni modellashtirish kabilar.

Bunday vaziyatda murabbiy muammoni muhokama qilishi va adolatli tarzda uning natijalarini umumlashtirishi lozim. Sportchilarga muammoning yechimini turli chizmalar va yozuvlar bilan namoyish qilish, bosiq sportchilarga so'z navbatini berish, taklif qilingan har bir yechimni baholash uchun jamoa a'zolari orasidan xolis ekspertlarni tanlash kerak.

Murabbiy muammolarni yechish usullarini qo'llar ekan, har doim sportchilarning yosh xususiyatlariga alohida e'tibor qaratishi lozim. Shuningdek, u kasbiy axloq doirasida sportchilar orasidagi ziddiyatlarga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishi kerak. Sportchilar orasidagi ziddiyatlarni bartaraf etish usullari hamda uning yechimlaridan murabbiylar sportchilarning ziddiyatlarni bartaraf etishga oid ko'nikmalarini shakllantirishda foydalana olmaydilar. Bo'lajak murabbiylarda ziddiyatlarni bartaraf etish ko'nikmalarini shakllantirishda shaxsga yo'naltirilgan vaziyatlarni tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: trener, nizo, bilim, ko'nikma, malaka, mahorat, pedagogik mahorat, pedagogik texnika, qobiliyat, bilish qobiliyati, nutq qobiliyati, tushuntirish qobiliyati, ke-lajakni ko'ra bilish qobiliyati, pedagogik usullar.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflang.
2. Sport pedagogiga qo'yiladigan talablar, ularni izohlang.
3. Kasbiy-pedagogik bilimdonlik nima?
4. BO'SM treneri faoliyatining spetsifik xususiyatlarini ko'rsating.
5. O'qituvchi va trenerga qanday talablar qo'yiladi?
6. Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogining kommunikativ qobiliyatlarini ochib bering.
7. Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogining tashkilotchlik qobiliyatlarini ochib bering.
8. Jismoniy tarbiya va sport sohasi pedagogining tolerantligi va uni faoliyat olib borishidagi ahamiyati nima?
9. Sportga oid o'zaro munosabatlarda nizolar tushunchasi, sport faoliyatida yuzaga keladigan nizolar tasnif bering.
10. Sportga oid o'zaro munosabatlarda nizolarning kelib chiqish sabablari nimada?

IV-BOB. DIDAKTIKA – PEDAGOGIK TA'LIM NAZARIYASI SIFATIDA

4.1. Didaktika haqida tushuncha

Didaktika (yunoncha didaktikos – o'qitish, o'rgatish) pedagogikaning ma'lumot olish, ta'lim va tarbiya nazariyasiga oid sohasidir. Didaktika maktab o'quvchilarini ma'lumotli qilish vazifalariga va shu ma'lumot mazmuniga o'quvchilarning bilimlarini o'zlashtirish va ko'nikmalar hosil qilish jarayoniga, ta'lim prinsiplari, usullari va uni tashkil etishga oid hamma masalalarni o'rganadi. "Didaktika" atamasi dastlab, asosan XVII asrda chex pedagogi Ya.A.Komenskiy tomonidan ishlatilgan. U "Buyuk Didaktika" asarida (1657) didaktikaning asosiy masalalarini ishlab chiqdi. XIX asrning o'rtalaridan didaktika pedagogikaning alohida sohasi sifatida ko'p mamlakatlarda o'rganila boshladi.

Didaktika qamrovidagi hamma masalalar demokratik jamiyat quruvchi avlodni tarbiyalash sohasidagi umumiy maqsad va vazifalardan kelib chiqadi. Ma'lumot mazmuni jamiyat taraqqiyoti bilan birgalikda fan va texnika taraqqiyoti darajasini hamda ijtimoiy ishlab chiqarishning ob'ektiv ehtiyojlarini o'zida aks ettirgan holda rivojlanadi va o'zgarib boradi. Ma'lumot mazmunining o'zgarishi esa ta'lim prinsiplari, usullari va tashkiliy shakllarining o'zgarishiga, rivojlanishiga ham sabab bo'ladi.

Ta'lim prinsiplari (didaktika prinsiplari) ta'lim usullari va tashkiliy shakllarni ham belgilab beradi. Ta'lim prinsiplarining asosiy tashkiliy shakli o'rta maktabda dars bo'lib, uning ko'p turlari bor. Qay turdagi darsni qo'llash o'rganiladigan materiallarining hususiyatiga, o'quvchilarning yoshiga va bilim omillariga bog'liq. Darsdan tashqari, ta'limning boshqa tashkiliy shakllari – laboratoriya mashg'ulotlari, ekskursiyalar, uy vazifalari, o'quv-tajriba uchastkasida bajariladigan amaliy mashg'ulotlar qo'llaniladi.

Didaktika bu – tadqiqot usullari (o'quv jarayonini kuzatish, o'quvchilar bilan subbatlashish, o'quvchilarning ishlarini tahlil qi-

lish, o'quvchilar bilan suhbatlashish, anketalar tarqatish, matematik usullar va boshqalardan foydalanishdir.

Mustaqillik yillarida muhim voqealardan biri, ya'ni 1997 yil Oliy Majlisning IX-sessiyasida "Ta'lim to'g'risida"gi qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ni qabul qilishi bo'ldi. Bu asosida ta'lim tizimi bosqichma-bosqich isloh qilinadi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek: "Hayotimizni hal qiluvchi muhim masalalar qatorida ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talabiga ko'tarish, barkamol avlodimiz kelajagiga dahldor qonun loyihalari ham bor".

Bu muhim hujjatlar asosida ta'lim tizimida katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda va ular o'z navbatida har tomonlama mukammal, kamol topgan insonlarni voyaga yetkazishda muhim omil bo'lib hizmat qilmoqda.

"O'z mustaqil fikriga ega bo'lgan, o'z kuchiga, o'zi tanlagan yo'lning to'g'riligiga ishongan inson doimo kelajakka ishonch bilan qaraydi. U jamiyatdagi fikrlar hilma-hilligidan cho'chimaydi, balki zamonaviy bilim va falsafiy qarashlarga, hayot haqiqatiga suyangan holda har qanday g'arazli niyat, tahdid va intilishlarini fosh qilishga qodir bo'ladi." (I.A.Karimov).

Didaktikaning predmeti – ta'lim-tarbiya muassasasi sharoitida muallimning rahbarligi ostida amalga oshadigan o'quv jarayonidir. Didaktikada ana shu jarayonning qonuniyatlari o'rganiladi, o'qitish vositalari va usullari samaradorligini oshirish yo'llari hamda ta'limning tashkiliy shakllari ishlab chiqiladi.

Didaktika ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi qismidir.

Ta'limning asosiy vazifasi yosh avlodni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar tizimi bilan qurollashtirishdan iborat.

Ta'lim inson bilish faoliyatining eng murakkab turlaridan biri bo'lib, individual psixik rivojlanishni va bilimlarni o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Bilimlar – bu o'quvchilar ongida tizimli mustahkamlangan, ularning shaxsiy mulkini tashkil etadigan ma'lumotlar, ilmiy

nazariy tushunchalardir. Buni asosida ko'nikma, malaka hosil bo'ladi. O'quvchilarning bilim doirasini kengaytirish jismoniy kamol topish jarayonini samarali qiladi. Bilimlarning amalda bir necha bor qo'llanilishi, ko'nikmalarning hosil bo'lishiga olib keladi.

Ko'nikma – bu shaxsni ongli ravishda maqsadga yo'naltirilgan harakatlarni amalga oshirishdagi qobiliyatidir. Ko'nikma mashq qilish va takrorlash orqali malakaga aylanadi.

Malaka – o'rganib qolingana, muayyan usul bilan behato bajariladigan harakatdir. Malakalar har xil bo'ladi: o'quv malakalari; mehnat malakalari; harakat malakalari (yurish, yugurish, uloqtirish);

Malaka egallangan bilimlar asosida hosil bo'ladi. Ta'limda bilim yetakchi o'rinni egallaydi.

Beruniyning ta'kidlashicha, o'qitish izchil, ko'rsatmali, maqsadga muvofiq bo'lishi va ma'lum tizimda olib borilishi lozim. Chunki ko'rsatmalilik ta'limining tushunarliroq va qiziqarliroq bo'lishini ta'minlaydi, tafakkurni rivojlantiradi.

Alisher Navoiy hayotining so'nggi yillarida yaratgan “Mahlub ul qulub” chuqur tarbiyaviy ahamiyatga ega falsafiy asardir. Asarda donishmand allomaning o'g'itlari pand-nasihatlari mujassamlashgan. Bu asar boshdan oyoq hikmatu nasihatlariga boy bo'lib, pedagoglar ta'lim jarayonida bu pandu-nasihatlardan unumli foydalanishlari kerak. Chunki asardagi muammolar bugungi kunimizda ham dolzarbdir. Didaktika rivojiga buyuk cheh pedagogi Yan Amos Komenskiy ham katta hissa qo'shgan.

Uning “Buyuk didaktika” asari o'qitishni rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatdi. “Buyuk didaktika” asarida o'quv-tarbiya ishining maqsadi, imkoniyatlari va amaliy ahamiyati kabi umumpedagogik masalalar asosiy o'rinni egallaydi. Undagi asosiy fikrlardan biri tarbiya va o'qitishning tabiatga uyg'un bo'lishi haqidagi g'oyadir.

Komenskiy tarbiyaning tabiatga molik prinsipini pedagogikada birinchi marta nazariy jihatdan asoslab beradi.

O'qitish jarayonining metodologik asosi.

Insonning boshqa mavjudodlardan farqi, uning har qanday harakati maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi. Kishi maqsadga erishishi

uchun yoʻlda uchragan toʻsiqlarni yengib oʻtishi lozim boʻladi. Bu toʻsiqlarni bartaraf qilish uchun u bir qator choralarni qoʻllaydi.

Maqsadga yetishishdagi muayyan toʻsiqni yengish uchun qoʻllaniladigan tadbir va choralar yigʻindisi usul (metod) deyiladi.

Yuqorida aytganimizdek kishi maqsadiga yetishishda bir qancha toʻsiqlarni yengish uchun turli usullarni qoʻllaydi. Ularni u maʼlum bir qonuniyat asosida yaʼni tartib bilan qoʻllaydi. Shundan kelib chiqib, maqsadga yetishishda qoʻllaniladigan usullar tizimini yoʻl, uslub (metodika) deyiladi.

Taʼlimdagi yutuqlar avvalo – oʻqituvchiga bogʻliq. Mutahassis sifatida oʻz fanini chuqur bilishi pedagogik muloqot ustasi boʻlishi, uslubiy bilim va malakalarni egallagan boʻlishi, pedagogik taʼsir koʻrsatishning usul va vositalarini tanlab olish qobiliyatiga ega boʻlishi kerak.

Taʼlim oʻqituvchi va oʻquvchilarning birgalikdagi faoliyati boʻlib yaʼni unda oʻqituvchi va oʻquvchi faol ishtirok etadi. Oʻqituvchi aniq maqsadni koʻzlab, reja va dastur asosida bilim, koʻnikma va malakalarni singdiradi, oʻquvchi esa uni faol oʻzlashtirib oladi. Bilimlarni oʻzlashtirish jarayonida sezgi, idrok, tasavvur, tafakkur kabi psixik jarayonlar faol ishtirok etadi. Oʻqituvchi, oʻquvchi va talabalardagi fikrlash jarayonini toʻgʻri yoʻlga solish uchun amaliyotdan keng foydalanish kerak.

Oʻquvchi va talabalarning erkin fikrlash qobiliyatini amaliy mashgʻulotlar oʻtkazish yoʻli bilan oʻstirish lozim. Yaqin va Oʻrta Sharqda Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom kabi mutaffakkirlar ilmiy didaktika asoschilaridir. Farobiy matematika fani misollari asosida oʻqitishning ilmiylik, koʻrsatmalilik, tushunarlilik va izchillik prinsiplarini ishlab chiqqan.

4.2. Didaktikaning asosiy kategoriyalari

1. Taʼlim jarayoni. Bu oʻqituvchi va oʻquvchi oʻrtasidagi bir maqsadga qaratilgan faoliyat boʻlib, uning natijasida oʻquvchilar maʼlumot oladilar va tarbiyalanadilar.

2. Taʼlim qonuniyatlari. Didaktikaning muhim talablar tizimi-

ni tashkil etadi va ular o'qitish jarayonining mazmunli bo'lishini ta'minlaydi.

3. Ta'limning mazmuni. Ta'limning mazmunini bilim malaka va ko'nikmalar tashkil qiladi va ular shaxsini shakllanishi va rivojlanishida asos bo'lib hizmat qiladi.

4. Ta'lim usullari. Ta'lim jarayonidagi o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati bo'lib, u o'quvchilarga bilim berish, malaka va ko'nikma hosil qilish, tarbiyalashdagi usullar demakdir

5. Ta'limni tashkil etish shakllari. O'qituvchi tomonidan tashkil etilgan, o'qitish faoliyati amalga oshiriladigan mashg'ulotlar bo'lib ular o'quvchilarni birlashtirishni o'ziga hos hususiyatidir.

4.3. Ta'lim jarayonida bilish faoliyatining bosqichlari

O'qituvchi o'quvchi - talabning bilish faoliyatlarini tashkil qilish maqsadida o'quv ishlarini olib borar ekan ta'lim jarayoni, ya'ni bilim berish orqali uch maqsadni hal qilishi kerak. Bu maqsadlar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini birlashtiradi.

1. Ta'limiy maqsad - o'quv materiallarining mazmunini bilish, ya'ni ushbu fanga tegishli ilmiy bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotga tadbiq qila olishdir.

2. Tarbiyaviy maqsad - fanni o'zlashtirish orqali undagi g'oyalalar, dunyoqarashlar ta'sirida o'zining shaxsiy sifatlarini shakllantirishdir.

3. Rivojlantiruvchi maqsad - ta'lim jarayoni ta'sirida shaxsning bilish qobiliyatini, o'qishga, mehnatga bo'lgan munosabatini rivojlantirishdan iborat.

Bu maqsadlarni amalga oshirish natijasida o'quvchida mustaqil ishlash iste'dodi paydo bo'ladi, ongda ma'lum o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu jarayonni guruhlariga ajratganimizda quyidagi bosqichlarni ko'ramiz.

Birinchi bosqich

O'quv materiallarini idrok qilishdan iborat. Bunda o'quvchi ta'limning mazmuni bilan tanishib, o'zining bilish vazifalari nima-

lardan iborat ekanligini tushunib oladi. Bunda sezgi, idrok, tasavvur kabi jarayonlar faol ishtirok etadi.

Bu bosqich asosan kishining yoshlik va o'smirlilik davriga mansubdir.

Ikkinchi bosqich

O'quvchilar o'quv materiallarini tushunib oladilar, uning mohiyatini tushunib yetadilar. Natijada ularda yangi bilimlar paydo bo'ladi. Buning uchun ular analiz, sintez, taqqoslash hulosa chiqarishdan foydalanadilar. Bu bilish bosqichi kishining voyaga yetgan davriga to'g'ri keladi.

Uchinchi bosqich

Yangi bilimlar, mashqlar, mustaqil ishlar, o'qituvchining qo'shimcha izohlari orqali izohlanadi. O'quvchilar o'zlashtirib olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq etadilar. Bunday bilish bosqichini kishi voyaga yetganda "yetuklik yoshi" da egallashi mumkin.

Bu bosqichlarni har birida o'ziga hos bilim egallash va amaliy harakatlarning usul va uslublari mavjud. Bularni bilish orqali o'qituvchi ta'lim tarbiya jarayonini samarali boshqarishi mumkin. Shuning uchun o'quv jarayonining hamma bosqichlarida o'qituvchi yetakchilik va boshqaruvchilik rolini o'ynaydi.

Yuqoridagi fikrlardan hulosa chiqaradigan bo'lsak, o'qitish jarayoni bilish faoliyatini muhim tarmog'i sifatida qator vazifalarni bajaradi, ya'ni:

- o'quvchi va talabalarda bilim, ko'nikma malakalarni hosil qiladi;

- ularning dunyo qarashini o'stiradi;

- yoshlarning o'qimishli, madaniyatli, tarbiyali bo'lib yetishishlariga qobiliyat va iste'dodlarini o'stirishga erishiladi.

Bir so'z bilan aytganda, o'qituvchi keng ko'lamdagi didaktik bilimlarga, pedagogik mahoratga ega bo'lishi lozim. Shundagina u zamon talabi darajasida ta'lim jarayonini tashkil qiladi va boshqaradi.

Yuqorida aytganimizdek kishi maqsadga yetishishda bir qancha to'siqlarni yengishi uchun turli usullarni qo'llaydi. Ularni u ma'lum bir qonuniyat asosida, ya'ni tartib bilan qo'llaydi. Shundan kelib

chiqib, maqsadga yetishishda qo'llaniladigan usullar tizimini yo'l, uslub (metodika) deyiladi.

Demak, inson har qanday faoliyat ko'rsatishi vaqtida, faoliyati yakunida qanday ko'rsatgichlarga erishishini ko'z oldiga keltirib, tabiat va jamiyat rivojlanishining umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqib amalga oshiradi. Shularni e'tiborga olib, metodologiya tushunchasiga quyidagi ta'rifni beramiz.

Metodologiya deb - kishining bir maqsadga qaratilgan harakatida unga tamoyil sifatida xizmat qiluvchi turg'un imkoniyatlar majmuasiga aytiladi.

Pedagogikaning umumiy metodologiyasi bo'lib, didaktika qonuniyatlaridan kelib chiqqan tamoyillar tizimi hisoblanadi.

4.4. Ta'lim haqida umumiy tushuncha

Ta'lim insonning mehnat olamiga samaraliroq kirishini jamiyat hayotiga qo'shilishini ta'minlaydi. Mustaqillikka erishib, erkin bozor munosabatlari asosida demokratik huquqiy davlat sifatida shakllanishi yo'lga o'tgan O'zbekistonda hozirgi bosqichda halq ta'limi tizimiga pedagogika faniga, yosh avlodda mustaqillik va faollikni, ishbilarmonlik va tadbirkorlikni shakllantirishga jiddiy e'tibor berilmoqda.

XX asr pedagoglari va psixologlarining diqqat markazida o'quvchilarning aqliy qobiliyatlarini shakllantirish, ularni o'qitish, tarbiyalash va kamol toptirish jarayonlarini uyg'unlashtirish kabi muammolar asosiy o'rin oldi.

Ta'lim jarayon bo'lib, u natija va tizimidir. Ta'lim jarayon sifatida - bilimlar, ko'nikma va malakalarning yig'indisini faoliyat va munosabatlarning tajribasini o'zlashtirishga qaratilgan mahsus ishlarining tashkil qilinishidir.

Ta'lim natija sifatida - bilimlarni faoliyat va munosabatlar tajribasini o'zlashtirishda erishilgan darajadir.

Ta'lim tizim sifatida - davlat muassasalari va boshqarish organlarining majmuasi bo'lib, ular doirasida insonning tarbiyalash jarayoni amalga oshiriladi.

Ta'lim deganda shaxsning jismoniy va ma'naviy kamol topishi, har tamonlama barkamollikka intilish jarayonini tushunish mumkin.

Ta'lim deganda ma'lum hajmdagi bilimlar, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tushuniladi. Ta'limga shaxsni o'qitish va kamol toptirish jarayoni sifatida qarash ham to'g'ridir. Bundan tashqari, ta'lim, bilimlar, ko'nikma va malakalarni berish va ularni o'zlashtirish bilan bog'liq faoliyat tizimi hamdir.

Ko'rib turibmizki, ta'lim turli shakllarda namoyon bo'ladigan serqirra hodisadir.

O'quv tarbiya jarayonining mazmuni, pedagoglar va o'quvchilarning faoliyati, shuningdek amalga oshirilgan ishlarning natijasiga bog'liq. Mana shularni hisobga olib quyidagilarni aytish o'rinalidir:

Ta'lim mustaqil tizim bo'lib, uning vazifalari jamiyat a'zolarini muntazam ravishda o'qitish va tarbiyalash orqali ularni ko'nikma va malakalar hamda axloq normalari bilan qurollantirishdir. Endilikda bilimdan kishilarni tarbiyalashdek an'anaviy vazifa o'rniga, atroflicha fikr yuritadigan ijodkor kishilarni yetishtirish vazifasi olg'a surilmoqda.

Ilgari ma'lumotlik darajasi o'rganilgan qoidalar, tahlil qilingan asarlar soni va masalalarni yechish ko'nikmasi bilan belgilangan bo'lsa, hozirgi kunda eng muhim masalalarni qo'ya bilish, har qanday ishga ijodiy yondoshish kabi hislatlar, ma'lumotlilik darajasini ko'rsatadi.

Ta'lim insonni bilimlar bilan qurollantiribgina qolmasligi, balki uni shaxs sifatida kamol toptirishi ham kerak. Boshqacha qilib aytganda, jamiyatda ta'limni insonparvarlashtirish g'oyalari keng yoyilmoqda. Ta'limni insonparvarlashtirishning eng zarur tomonlaridan biri maktab faqat o'quvchilarga ma'lum hajmdagi bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirishda yordam berib qolmay, balki ularni madaniyat boyliklari, uning xilma-xilligiga jalb etish kerak.

Ta'lim mazmuni uning maqsadidan kelib chiqadi. Ta'limning

mazmuni deganda, o'quvchilarning o'qish jarayonida egallab olishi zarur bo'lgan bilim, malaka va ko'nikmalarning aniq belgilangan doirasi tushuniladi.

Maktablarda beriladigan ta'limning tarixiy hamda sinfiy xarakterga egadir. Jamiyat tarixiy taraqqiyotining hamma bosqichlarida yoshlarga beriladigan ta'limning mazmuni o'sha ijtimoiy tizimni talab va ehtiyojlari, fan va texnika taraqqiyoti darajasi bilan belgilab kelingan, shu davr iqtisodiy ma'naviy maqsadlari uchun xizmat qildi.

Hozirgi zamon maktablarida ta'limning mazmuni iymonli, e'tiqodli yoshlarni tarbiyalab yetishtirishdan iborat. Bundan tashqari maktablarda yoshlarga faqat ilmiy bilimlar berilmasdan, balki turmushda zarur boladigan, axloq odob yo'nalishidagi fanlarni o'qitish talab etilmoqda. Ya'ni: "Odobnoma", "Milliy istiqlol g'oyasi" kabi.

Ta'limning mazmuni o'zgaruvchan, u doimo yangilanib turadi. Hozirgi kunda fan va texnikaning jadal rivojlanishi, madaniyatning yuksalishi tufayli bu jarayon ayniqsa tezlashdi.

Yangi demokratik jamiyat qurayotgan bizning mamlakatimizda ta'limning mazmunini quyidagicha shakllashtirish nazarda tutiladi:

- Fan va tajribadagi eng yangi muvaffaqiyatlarni aks ettirish;
- Ikkinchi darajali va ortiqcha murakkablashtirilgan materialdan qutulish;
- O'rganilayotgan fanlar ro'yxatini va materiallar hajmini aniqlash hamda o'quvchi yoshlar o'zlashtirib olishi kerak bo'lgan malaka va ko'nikmalarning optimal hajmini belgilash;
- O'quv fanlariga oid asosiy tushunchalarni aniq bayon qilish;
- O'quvchilarni kompyuter, kseroks, elektron pochta va shu kabi boshqa bilimlar bilan qurollantirish, hamda shu texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalarini hosil qilish.

Umumiy ta'lim, kasbiy ta'lim biror maqsadga qaratilganligi bo'yicha farq qilishi kerak.

Umumiy ta'lim.

- Bu o'quvchilarning har tomonlama umumiy tayyorgarligini va rivojlanishini ta'minlovchi fan asoslarini egallab olishidir.

Kasbiy ta'lim.

- Insonni o'zi tanlagan, nisbatan tor yo'nalishdagi mehnat faoliyatiga xizmat qiladi.

Akademik litseylar.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlari tanlagan yo'nalishi bo'yicha bilimlarini oshirish va muayyan fanlar asoslarini chuqur mukammal o'zlashtirish imkoniga ega bo'ladilar. Akademik litseylar asosan oliy o'quv yurtlari qoshida tashkil etiladi.

Kasb-hunar kollejlari – o'quvchilarni tanlagan yo'nalishlari bo'yicha kasb egallash imkonini beradi. Kasb-hunar kollejlari o'quv dasturlari oldingi o'quv bosqichi - umumta'lim maktablari va keyingi pog'onadagi - oliy o'quv yurtlarining o'quv dasturlari bilan o'zaro mutanosiblikda bo'lib, ta'limning uzluksizlik va izchillik prinsipiga amal qiladi.

Barcha maktab predmetlarida beriladigan ta'limning mazmuni davlat hujjatlarida, o'quv rejasida, o'quv dasturlari va darsliklarida aks etgan. Ana shu hujjatlar respublikadagi barcha maktablar uchun majburiydir.

4.5. Ta'lim jarayonini ifodalovchi me'yoriy hujjatlar

Maktabning o'quv rejasi, maktabda o'rganiladigan o'quv predmetlarining taqsimlanishi, har bir predmetga ajratilgan soatlar miqdori va ularni haftalarga bo'linishini belgilaydi. O'quv rejasi halq ta'limi vazirligi tomonidan tuziladi va tasdiqlanadi hamda respublikadagi barcha maktablar uchun majburiy hisoblanadi. O'quv rejasi ta'limning mazmunini belgilaydigan eng muhim hujjat bo'lib, unda mazkur o'quv yurtida o'rganiladigan o'quv predmetlarining tarkibi, ularning o'quv yili va haftalari bo'yicha taqsimlanishi, har bir o'quv predmeti uchun ajratilgan vaqtlar miqdori ana shularga muvofiq ifodalanadi.

O'quv rejasi – ta'lim mazmunini yaxlit xolda aks ettiradigan aso-

siy hujjatdir. O'quv rejaları o'quvchilarning yosh xususiyatlariga muvofiq tuziladi. O'quv rejasini tuzishda quyidagi omillarga asoslanadi;

1. O'quv rejasi o'quv tarbiya ishining maqsad va vazifalariga asoslanadi. Maqsad – ilmiy bilimlar berish, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olishga o'rgatish.

2. Umumta'lim maktablarda o'quvchilarga bir butun tugal bilim beriladi.

3. O'quv rejasiga kiritilgan fanlar, ajratilgan soatlar, bolalarning yoshi va bilim saviyasiga qarab beriladi. O'quv rejasiga kiritilgan fanlar birinchi navbatda geografiya, biologiya, ximiya, fizika, astronomiya, matematika, informatikadir.

Ijtimoiy fanlar, jismoniy tarbiya, mehnat ta'limi bo'yicha ham o'tkaziladigan mashg'ulotlar ko'rsatilgan bo'ladi.

O'quv dasturi.

Xuddi o'quv rejasi kabi, o'quv dasturi ham davlat hujjati bo'lib, unda har bir o'quv predmetning mazmuni ochib beriladi va o'quv yilida o'zlashtirib olish zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar hajmi ko'rsatiladi.

O'quv dasturi ikkita vazifani bajaradi;

Ta'limning mazmunini o'quv predmeti doirasida aks ettiradi va predmet uchun muayyan normativ sifatida hizmat qiladi.

O'quv dasturi quyidagi bir qator qoidalarga amal qilgan holda tuziladi.

1. O'quv dasturi jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlar sohasida erishilgan darajani aks ettirishi kerak hamma o'quv fanlariga oid dasturlarning bir necha yil mobaynida qat'iy bo'lishiga erishmoq kerak.

2. O'quv dasturida ilmiylik qoidasi. Dasturga borliqni aniq aks ettirgan ishonchli materiallar kiritadi. Ilmiy bilimlarning tobora rivojlanib borishi tufayli o'quv fanlariga ham o'zgarishlar kiritiladi va o'quv dasturidagi ayrim eskirgan masalalar o'quv fanlaridan chiqarib tashlanadi.

3. O'quv materiallari mazmunini to'g'ri tanlashi, undagi aniq

misollar, isbotlarga alohida e'tibor beriladi. Aniq misollar bo'lmasa, o'rganilayotgan hodisalarni nazariy jihatdan tushunish qiyin.

4. Nazariyaning amaliyot bilan birligi qoidasi – bunda ilmiy, nazariy bilimlarning turmushda, ishlab chiqarishda tutgan o'rni ko'rsatib beriladi. Ta'lim jarayonidagi nazariy malumotlarning amalda qo'llanib borish jarayonida o'z aksini topadi.

5. O'quv dasturlarida tarixiylik qoidasi, o'quv dasturlari tarixiylik qoidasiga amal qilgan holda tuziladi. Har bir fanlarni o'qitishda fan olamida ma'lum ilmiy hodisa va qonunlarning paydo bo'lishiga oid ma'lumotlar berib o'tiladi.

6. Dastur ikki usul bilan; ketma-ket va konsentrik (markazlashgan) tarzda joylashtiriladi.

7. Ketma-ket joylashtirilgan, o'quv materialining har bir keyingi qismi avvalgi qismining davomi bo'ladi.

8. Markazlashgan tuzilishida – tegishli fan o'quv materialini o'qitishning keyingi bosqichlarida murakkab ko'rinishda takrorlanadi.

Darslik – asosiy normativ hujjat hisoblanadi. Darslik o'quvchilarning kitobi va eng muhim qurolidir.

Darslik – o'quv materialini o'zlashtirishda o'quvchiga yordam beribgina qolmay, mustaqil bilim olish ishtiyoqini ham paydo qilishi kerak.

Har bir o'quv fanining mazmuni darslikda batafsil yoritib beriladi.

Darslik bilan bir qatorda masalalar va mashqlar to'plami, xrestomatiyalar, lug'at kitoblari ham tuziladi.

Darslik o'qituvchi uchun ham, metodik qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Tushunchalarni kiritish tartibini, ularni yoritish, o'quv materiallariga vaqtning taqsimlanishini belgilaydi. O'quvchilar darslik bilan ham darsda, ham uy sharoitida mustaqil ish olib boradilar.

Obrazli qilib aytganda, darslik o'qitish jarayonining "senariysi"dir. O'qituvchi doimo o'quv yili boshlanishidan oldin va har kuni darslikka murojaat qiladi. Darslik o'qituvchining qo'lida juda

ko'p vazifalarni bajaradi. U avvalo predmetni o'qitish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: didaktika, ta'lim, ta'lim nazariyasi, ta'lim jarayoni, ta'lim mazmuni, ta'lim metodlari, ta'lim shakllari, didaktikaning asosiy kategoriyalari.

Nazorat savollari

1. Didaktika deb nimaga aytiladi?
2. Didaktikaning asosiy kategoriyalarini ko'rsating.
3. Bilim, ko'nikma, malaka tushunchalariga ta'rif bering.
4. Ta'lim jarayonida bilish faoliyatining bosqichlarini ko'rsating.
5. Ta'lim mazmunini nimalar tashkil qiladi?
6. Ta'lim jarayonining mohiyati nimadan iborat?
7. SHaxs rivojlanishida ta'limning roli qanday?
8. O'quv rejasini qanday xujjat hisoblanadi?
9. O'quv rejasini tuzishda qaysi omillarga asoslanadi?
10. O'quv dasturi nima?
11. Darslik nimalarga asoslanib yoziladi?
12. Darslikni o'quvchilarga moslashtirishda nimalarga e'tibor berish lozim?

V-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA TA'LIM TAMOYILLARI

5.1. Sport faoliyatida ta'lim tamoyillari

O'qitish jarayonining asosiy qonuniyatlari didaktik qoidalarda o'z ifodasini topgan. Didaktik qoidalar deganda o'qitish va o'qish jarayonida amal qilinadigan asosiy qoidalar tushuniladi.

O'qitish tamoyillari – jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning ish faoliyati jarayonida qo'yiladigan talablar yig'indisidir.

Ta'lim qoidalari deb, umuminsoniy tarbiyaning maqsad va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan o'qish va o'qitish jarayonining yo'nalishi, o'quvchilar tomonidan ilmiy bilimlarni o'zlashtirilishi, bilim va malakalar hosil qilishning asosiy qonun va qoidalari yig'indisiga aytiladi.

O'qitish tamoyillari bir-biri bilan bog'liq. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trener tomonidan o'qitish tamoyillaridan birining buzilishi o'z-o'zidan ikkinchisining buzilishiga olib keladi.

O'qitish tamoyillari qadimdan yoritilib berilgan. Ular buyuk Sharq va G'arb allomalarining ijodiy merosida aks ettirilgan. Buyuk o'zbek mutafakkiri Farobiy "Namunali ta'lim" haqidagi risolasida o'quvchilarning o'zlashtirishi lozim bo'lgan materialni bayon qilishni eng yaxshi usuli haqida to'xtalib bu ishni ikkita yo'lini tavsiya etgan: ularning biri - sezishga yaqin narsalarni oldingi o'ringa qo'yishdan va ikkinchisi aqlga yaqin narsalarni ilgari surishdan iboratdir. U o'zining fikrini tushuntirib shunday yozgan: "Aql o'z harakatini avval seziladigan narsalarga keyin esa xossalarni sintez qilishga yo'naltirishi ma'qul". O'qitish prinsiplari qadimdan yoritilib berilgan. Ular buyuk Sharq va G'arb allomalarining ijodiy merosida aks ettirilgan.

Ibn Sino ham o'z asarlarida didaktikaning ko'rsatmali tamoyil haqida alohida to'xtalib o'tgan. U inson o'quv mashg'ulotlarida buyumni tashqi xossasini ya'ni buyumning tasvirini ko'rib chiqsa, o'zi mustaqil holda bilimlarni o'zlashtira oladi deb hisoblagan va

inson mavjud narsalarni ularning tasvirini idrok etish tufayli, unda voqelikni aks ettiruvchi tasavvur shakllanishini uqtirgan. Olimlarning yuqoridagi fikr va mulohazalarini umumlashtirib aytishimiz mumkinki, o'qitish tamoyillari yosh avlodga ta'lim tarbiya berish maqsadga muvofiq, ular o'qishning asosiy yetakchi qoidasidir.

Ya.A.Komenskiy o'zining "Buyuk didaktika" asarida aynan didaktikaning o'qitish tamoyillarini ishlab chiqqan.

5.2.Sport faoliyatida ta'lim tamoyillariga tasnif

Didaktik qoidalar, ta'lim tamoyillari quyidagilardir:

1. Ilmiy bo'lish tamoyili;
2. Tizimli va izchil bo'lish tamoyili;
3. Ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyili;
4. Nazariyani amaliyot bilan bog'lab o'qitish tamoyili;
5. Onglilik, faollik va mustaqillik tamoyili;
6. Ko'rgazmalilik tamoyili;
7. Bilim, ko'nikma va malakalarni puxta o'zlashtirish tamoyili;
8. Har qaysi o'quvchiga xos xususiyatlarni hisobga olish tamoyili.

Bu tamoyillarga barcha predmet o'qituvchilari rioya qilishlari kerak. Jahon xalqlarining jismoniy tarbiya va sport turlarini o'rgan-gan holda, ular bilan shug'ullanib yuqori ko'rsatkichlarni qo'lga kiritish uchun harakat qilish; O'zbek milliy o'yinlarini jahonga yo-yish; Kurashning qisqa muddatda qiziqarli xalqaro sport turiga aylanishini asoslash; Pedagogika uchun umumiy sanalgan ta'lim-tarbiya tamoyillariga jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini tashkil etishda qat'iy amal qilishga erishish.

Ilmiylik, tizimiylik, izchillik, tushunarli bo'lish, ko'rgazmalilik, yosh va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olish bilan bir qatorda insonparvarlik, vatanparvarlik, demokratiya talablariga rioya qilish kabi tamoyillar jismoniy tarbiya va sportni yuksaklikka ko'tarilishi-ga hissa qo'shadi.

Ilmiy bo'lish tamoyili. Sport zamonaviy fan asoslarida olib bo-rilishi lozim. Bunda sportchilarda ilmiy dunyoqarashlar shakllanadi,

tafakkur rivojlanadi. Ilmiylik qoidasi sport jarayonida yutuqlaridan foydalana oladigan usullarini takomillashtirishni talab etadi. Ilmiylik tamoyilida trenerdan sportchining og‘zaki nutqiga alohida e‘tibor berish u yoki bu sportdagi nazariy masalalarni ilmiy asosda tushunishni va qo‘llashni talab qiladi. Sportdagi o‘zgarishlarni ilmiy jihatdan aniq bayon qilish katta ahamiyatga ega. Sportchilar o‘z sport sohasi bo‘yicha ta‘lim olishning dastlabki vaqtlarida sportning paydo bo‘lish tarixi, rivojlanishi, sportning har qaysi turidagi rekordlar soni, sport jarayonidagi yutuqlarni va sport sohasida nazariyani mukammal o‘rganishi va vaqti kelib o‘z shug‘ullanuvchilariga ham ilmiy jihatdan ishonarli, amalda sinab ko‘rilgan ma‘lumotlar berilishini talab etadi.

Trener o‘z sport sohasini sirlarini ilmiy jihatdan mukammal egalashi bu tamoyilning ahamiyatini belgilab beradi.

Ta‘limning tizimli va izchil bo‘lishi tamoyili. Ta‘limning bu qoidasi – ta‘lim jarayonini to‘g‘ri rejalashtirishga, yagona o‘quv dasturiga ega bo‘lishiga, ta‘limda tizimlilikka rioya qilgan holda dars materialini to‘g‘ri taqsimlanishiga diqqatni qaratish talab qilinadi.

Bu tamoyilning asosini, bugun o‘rganilgan bilimlar kechagini mustahkamlashi, ertaga o‘rganiladiganiga zamin tayyorlashni tashkil etadi.

Ya.A.Komenskiy va I.G.Pestalotssi o‘z davrilaridayoq bilimlarni o‘rganish uchun ularning navbatdagi har bir zvenosi, o‘zidan oldinlariga asoslanishi, yangi bilim, ilgari o‘zlashtirilgan bilimlarga mantiqiy bog‘lanishi zarurligini ishonarli tarzda isbotlaganlar.

Jismoniy tarbiya darslarini o‘tkazishdan maqsad – bolalarning salomatligini saqlash, ularning jismonan yetuk bo‘lib yetishishlari uchun shart-sharoitlar yaratish va mashg‘ulotlarda xavfsizlik qoidalariga rioya qilish ko‘nikmalarini shakllantirish. Qanday holatda bo‘lmasin, barcha imkoniyatlardan foydalanib, jismoniy tarbiya darslarini muntazam tashkil etish, ularda o‘quvchilarning faol qatnashishini ta‘minlash, organizmiga foydali yuklamalar berish juda muhim. Avvalo, jismoniy tarbiya darslari va sport trenirovkalari ham tizimlilik va izchillilik tamoyiliga asoslanadi. Mashg‘ulot jarayonida har bir shug‘ullanuvchining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishni ta‘minlaydi.

Ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyili. Maktablarda beriladigan ta'lim bilan tarbiya bir butun pedagogik jarayonni tashkil etadi. Maktab ta'limida o'quvchilar turli fanlarni o'rganish orqali dunyoqarashlari kengayadi. Bu esa ularning ma'naviy siyosiy dunyoqarashlarini shakllantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Chunki o'quv fanlarining har bir mavzusi tarbiyalovchilik harakteriga ega. Umuman olganda ta'lim jarayonida ikki o'zaro bog'liqlik, ya'ni hayotni bilish va unga bo'lgan munosabatni tarkib toptirish jarayoni ajralib turadi.

Har bir dars o'quvchilarni yangi bilimlar bilan boyitishi ularning ong bilim doiralarini kengaytirishi, yangi ko'nikma malakalarni shakllantirishi yoki ilgari egallaganlarini takomillashtirishi kerak. O'quvchilar darsdan darsga go'yo pastdan yuqoriga qadam qo'yganidek, bilishning cheki yo'q narvonidan yuqoriga ko'tariladilar.

Jismoniy tarbiya darsida o'qituvchi aniq bir maqsadni ko'zlab inson jismoniy holatini o'zgartirilishi jismoniy tarbiyaning asosiy vazifasidir. Jismoniy tarbiya - pedagogik jarayon bo'lib, inson organizmini takomillashtirishga, harakat malakasini va ko'nikmasini, mahoratini shakllantirishga qaratilgan. Yangi avlod faoliyatni o'zidan avvalgi avloddan o'rgangan bo'lib, ularning o'rtasida bilimlarni, mahorat va malakalarni o'rgatishdan iborat aloqa va davomiylik o'rnatiladi. Jismoniy tarbiyani o'ziga xos xususiyatlari nuqtai nazaridan bir biriga singib ketgan ikki guruhga bo'lish mumkin.

1. O'quvchilarda jismoniy salomatlikni mustahkamlash maqsadida jismoniy kamolotga ta'sir o'tkazish, jismoniy sifatlarga ega bo'lish va ularni takomillashtirish.

2. O'quvchilarda jismoniy ta'lim-maxsus mahorat, ko'nikma va bilim beradigan ta'limni tashkillashtirish.

Jismoniy tarbiya darsi jarayonida aqliy, axloqiy va estetik tarbiya vazifalarini hal etish uchun juda katta imkoniyatlar bor. Bu vazifalarni hal etish shaxsni har tomonlama kamol toptirish omili sifatida jismoniy tarbiyaning rolini kengaytirib, bevosita jismoniy tarbiyaning o'z muvaffaqiyatini ta'minlaydi. Ma'naviy va jismo-

nan har tomonlama kamol topgan kishilargina takomillashgan jamiyat quruvchilari bo'lishi mumkin. Barkamol insonni tarbiyalash jismoniy tarbiya to'g'ri tashkil etilgan sharoitda amalga oshadi. Har tomonlama rivojlangan shaxs bo'lib yetishish biologik hamda ijtimoiy qonuniyatlar talabidir. Insonning jismoniy barkamolligi uning ruhiy kamoloti bilan uzviy bog'liqdir. Odamning ruhiy dunyosi tashqi ta'sirlar, ijtimoiy muhit hamda insonning atrofidagi sharoitlarni o'zgartirishga qaratilgan harakati tufayli shakllanadi. Insonning jismoniy tarbiya va sportdagi yutuqlari, rekordlari, oliy darajadagi harakat va ko'nikmalari shakllanishi sportchining aqliy, axloqiy, ma'naviy estetik va g'oyaviy-siyosiy shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'lganda qadr-qimmatga ega bo'ladi. Har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarlik inson kamolotining asosiy qonuniyatlaridandir. Jismoniy fazilatlarining takomillashuvi oliy darajadagi harakat malaka va ko'nikmalarini shakllanganligi maxsus jismoniy tayyorgarligini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Sportda rekordlar ketidan quvish yoki shuhratparastlik hislati shaxsni har tomonlama rivojlantirish tamoyilini buzadi va natijada jamiyat uchun xos bo'lmagan axloqsiz sportchilar shakllanadi.

Ta'limda nazariyani amaliyot bilan bog'lab o'qitish tamoyili. Didaktikaning asosiy va yetakchi tamoyili ta'limni turmush bilan, ishlab chiqarish amaliyoti bilan bog'lab olib borishni taqozo etadi. Biz o'quvchilarimizni hayotga, jamiyat qurilishida qatnashishga tayyorlaymiz. Shuning uchun ta'lim amaliyot bilan bog'lanishi kerak. Nazariyani amaliyot bilan bog'lash tamoyilini ta'lim-tarbiya ishining hamma yo'nalishlarida amalga oshirish zarur.

Farobiy ham o'z davrida har qanday fanni ikki qismga, amaliy va nazariy qismlarga ajratgan. Mana shu qismlardan hayotda foydalanish imkoniyatlarini hisobga olgan. Uning amaliy va nazariy qismlarga bergan ta'riflaridan, ta'limni amaliyotga, kishilarning kundalik faoliyatiga bog'lash fikri tug'iladi.

Nazariyani amaliyot bilan bog'lash tamoyilini amalga oshirish uchun quyidagi tadbirlarga tayanish kerak:

1. O'rganiladigan materialni o'quvchilarning shaxsiy tajribasi

bilan, kichik sinflarda esa ularning o'yinlari bilan bog'lash zarur, chunki kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni o'qitish albatta o'yin faoliyatini talab qiladi;

2. Ta'limni atrofda hayot bilan, yangi jamiyatni qurish amaliyoti bilan bog'lash;

3. Nazariyani amaliyot bilan, turli qadamjolarga sayohatlar shaklida bog'lash;

4. Nazariy va amaliy yo'sindagi turli masalalarni hal qilish, laboratoriya ishlari bilan shug'ullanish va ishlab chiqarishga doir, mavjud bilimlar asosida praktikumlar o'tkazish;

5. O'quvchilarning unumli mehnat, ya'ni ijtimoiy-foydali ishlarini o'zlariga mos shaklda yo'lga qo'yish – bu prinsip mehnat tarbiyasi va ta'limi jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, ilmiy bilimlarni mazmunini o'zlashtirib olishgina emas, balki bilimlarni amalda qo'llay bilish ham kerak. O'quvchilar ishini nazariy jihatdan o'rganar ekan ilmni amaliy ehtiyoj tufayli paydo bo'lganini va ilm ishlab chiqarishni takomillashtirishga va hayotni yaxshilashga yordam berishini bilib boradilar. Maktab ta'limi tizimida nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi tamoyili o'qish jarayonida amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan nazariy bilimlar, o'quv laboratoriyalari, tajriba yer uchastkalarida qo'llaniladi. Bu mashg'ulotlar ularni ilmiy nazariy bilimlarni amalda qo'llay olish tajribasi bilan qurollantiradi. Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida tajriba o'tqazish orqali olgan bilimlarni ishonarli ekanligini tekshiradilar va mustahkamlaydilar. Olgan bilimlarini amalda qo'llash malakalarini hosil qiladilar. O'quvchilar jismoniy tarbiya darslarida olgan nazariy ma'lumotlarni, sport maydonlarida, zalda, amaliy faoliyatda sinab ko'radilar va ma'lum natijalarga erishadilar.

Onglilik, faollik va mustaqillik tamoyili. Ta'limning ongliligi o'quvchilarning o'qishga ma'suliyatli munosabatda bo'lishni, o'qituvchi bergan topshiriqni o'z vaqtida bajarishini anglatadi. Bilimlarni ongli va faol o'zlashtirish o'quvchilarni ijodiy tashabbuskorligi va mustaqilligini oshiradi, tafakkuri va nutqini rivojlantiradi, dunyo-

qarashini shakllantiradi. Onglilik tamoyilini sport turini anglashda namoyon bo'ladi. Jismoniy tarbiya darsi jarayonida shug'ullanuvchilar faolligi dastavval sport turlari bo'yicha nazariy bilimlarning aqliy faoliyat va tafakkur qilish faoliyatidir. Mustaqillik qoidasi – o'z sport turi bo'yicha trener yordamisiz berilgan topshiriqlarni bajarish.

O'qitishga ongli munosabat va unda shug'ullanuvchining faolligi har qanday pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi. P.F. Lesgaft ilgari surgan jismoniy tarbiya ta'limidagi onglilik va faollilik tamoyili harakat faoliyatlarini mexanik ravishda taqlid qilib bajarish orqali harakatlarni o'zlashtirishni qat'iy qoralaydi va birinchilardan bo'lib harakatlarni taqqoslay olish, uning tahlilini qilish orqali nazariy bilimlarni va harakat faoliyatlarini egallash g'oyasini ilgari surdi. U "jismoniy mashq bilan shug'ullanish faqat kuchni, jismoniy rivojlanganlikni ko'rsatkichlarini oshiradi", – degan qo'pol tushunchani asosiy xatolardan biri deb ko'rsatdi.

Jismoniy tarbiya jarayonida ongli analiz va jismoniy mashqni bajarishda nazoratdan foydalanish ta'limning tamoyillar mexanizmlaridan biridir.

Ongli ravishda bajarilayotgan "ixtiyoriy harakat"ning mohiyatiga yetib, uning bajarilishi texnikasining asosi, zvenolari, detallarini nazorat qila olishning ahamiyati ta'lim jarayonida o'z samarasini berishi ilmiy-amaliy isbotlangan. Jismoniy tarbiya darslarida shug'ullanuvchilarda quyidagi ongli bilimni va faollikni mustaqillik ta'minlash lozim.

➤ o'quvchilarda yuksak axloqiy, ma'naviy fazilatlarni, irodaviy sifatlarni mehnatsevarlik, faollikni tarbiyalash;

➤ o'quvchilarda hayotiy muhim malaka va ko'nikmalarni yurish, yugurish, ulotqirish, tirmashib chiqish va tushish, suzish, sayohat asbob-anjomlaridan foydalana olish shakllantirish;

➤ o'quvchilarda jismoniy mashqlar gigienasi, anatomiyasi va fiziologiyasiga doir bilimlarini boyitish:

➤ sport bo'yicha targ'ibotchilik, jamoatchilik, tashkilotchilik, instruktorlik malakalarini singdirish, harakatlarning estetikasini to'g'ri talqin qilishga odatlantirish;

➤ yuqori sinf o'quvchilarida ularning kelajakda egallaydigan kasblarini hisobga olgan holda kasb-hunar va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish;

➤ o'quvchilarni olimpiya o'yinlari tarixi, Firdavsiy, Abu Ali Ibn Sino, Navoiy, Bobur, Maxmud Qoshqariy, Abdulla Avloniy va boshqa buyuk olimlarning g'oyalari, Alpomish, Pahlavon Maxmud, Barchinoy, To'maris, Asqar polvon va boshqa pahlavonlarning hayotiy, respublikamizning hozirgi kundagi atoqli sportchilarini bilish;

➤ Bolalarning maktabda o'qitishning birinchi kunlaridan boshlab jismoniy tarbiya darslarida ularning tabiat-sog'liq inson tushunchasini o'zlashtirib olishlariga erishish kerak.

Masalan: bir kishi haqida o'zining mustaqil fikriga ega mustaqil fikrlaydi desak, boshqa kishi to'g'risida "nimani eshitsa, ishonaveradi, o'zining mustaqil fikriga ega emas" deymiz. Ana shunday bilimlar ishonchga aylanishining yagona yo'li o'quv materialini o'quvchilar ongida qayta ishlanishidir. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va sport pedagogigining vazifasi o'zlashtirilgan bilimlarni ishonchga aylantirishdan iborat va bunda shug'ullanuvchining faolligi muhim o'rin tutadi.

Bu esa shug'ullanuvchilarni mustaqil fikrlashga faollik ko'rsatishga majbur qildi. Bilimlarni ongli o'zlashtirishlarini ta'minladi. Jismoniy mashqlarni ongli o'rganish tarafdori bo'lgan P.F.Lesgaft o'qituvchiga taqlid qilishga yo'l qo'ymaslikni talab qildi. U ko'r - ko'rona taqlid qilish o'quvchilarning aqliy va axloqiy rivojlanishlariga, mustaqilligiga zarar yetkazadi deb ta'kidladi. P.F.Lesgaft jismoniy mashqlarni egallash jarayonida onglilikni talab qiladi, chunki faqat ana shundagina o'z harakatlarini ongli boshqarish qobiliyati egallanadi.

Ta'limda ko'rgazmalilik tamoyili. Bu didaktik tamoyili muhim hisoblanadi. Bu tamoyili o'qitish jarayonini sifatini oshirishda alohida ahamiyatga ega. Bu tamoyili ta'limning his-tuyg'ular, aniq tasavvurlar asosida qurilishini ta'minlaydi. U ko'rish, eshitish va boshqa sezgilarni qo'zg'atadi. Ko'rgazmali qurollar bayon qilinayotgan mavzuni mazmuniga mos keladigan, o'quvchilarni yoshiga mos bo'lishi zarur.

Ko'rgazmali qurollarni o'quvchi idrok etadi. Idrok etish ushlab ko'rish bilan ham amalga oshadi. Ushlab ko'rish, narsaning issiqligi, sovuqligi, yumshoq-qattiqligi, og'ir-yengilligi shakli va boshqalarni bilish imkonini beradi, Ya.A.Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida "oltin qoida"ni ifodalagan. "O'quvchilar", – deb yozadi u, sezib idrok etish mumkin bo'lgan narsalarni, sezgilar vositasi bilan, ko'rish mumkin bo'lgan narsalarni ko'z bilan ko'rib, hidi bor narsalarni hidlab ko'rib, ta'mini sezish mumkin bo'lgan narsalarni ta'tib ko'rib, ushlab sezish mumkin bo'lgan narsalarni ushlab bilib olishlari kerak.

Jismoniy tarbiya darslari va sport mashg'ulotlarida so'z va ko'rgazmalilikni birga qo'shib olib borishning qaysi shakllaridan ko'proq va qanday aniq sharoitlar bilan bog'liq ravishda foydalaniladi.

Yangi harakatni o'rganishda pedagog odatda uni avval tushuntiradi, so'ngra ko'rgazmalilikning u yoki bu usuli yordamida tushuntirish jarayonida egallangan tasavvurlarni tasdiqlaydi va oydinlashtiradi. Mashqlarni o'rganishda pedagog uni o'zi ko'rsatadi yoki uni bajarishni o'quvchilardan birortasiga taklif qiladi, keyin esa tushuntiradi.

Ta'limda bilim, ko'nikma va malakalarni puxta o'zlashtirish tamoyili. Umumiy ta'lim maktabining eng muhim vazifasi o'quvchilarga ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanadigan bilim berishdir. Boshqacha aytganda bu prinsip o'quvchilarning o'quv materiallarini esda qoldirish, eslab qolish kabi xotira faoliyatiga bog'liqdir.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trener o'quv materiallarining tizimli va ongli o'zlashtirilishi, ularni mustahkam esda saqlab qolishga yordam beradi. Puxta o'zlashtirilgan nazariy va amaliy bilimlar keyingi murakkabroq mashq elementlari, materiallarni o'zlashtirib olish uchun yordam beradi. Bilimlarni puxta o'zlashtirishning muvaffaqiyatli takrorlash va mashq qildirishga ham bog'liq. Takrorlash natijasida oldindan o'zlashtirilgan bilimlarga esga tushurilmay, balki yangi ma'lumotlar ham beriladi.

Avvalgi darsni yangi material bilan bog'lash maqsadida ham takrorlash o'tkaziladi. Chorak davomida o'tilgan mavzular yuzasidan takrorlash olib boriladi.

Ta'limda har qaysi o'quvchilarga xos xususiyatlarni hisobga olish tamoyili. Didaktikaning bu tamoyili ta'lim berish jarayonida o'quvchilar jamoasiga xos xususiyatlarini kuzatish hamda shu xususiyatga mos muomala qilish juda muhimdir. O'quvchilarni darsdagi va amaliy mashg'ulotlar jarayonidagi ishini uy vazifalarini bajarishni kuzatadi va kuzatish jarayonida u o'quvchining individual xususiyatlarini, qiziqishlari, nutqi, xotirasi, irodasi tafakkuriga mos bo'lgan xususiyatlarni bilib oladi. Bo'sh o'zlashtiruvchilarning orqada qolish sabablarini aniqlaydi. Diqqati tarqoq o'quvchilarni oldingi qatorga o'tkazish, ulardan tez-tez so'rash, o'rtoqlari javoblarini to'ldirishga majbur qilish lozim.

Ko'zi ojiz yoki yomon eshitadigan o'quvchilarni ham oldingi qatorga o'tkazish kerak. Ushbu qoidaga jismoniy tarbiya darslarida amal qilish zarurdir. Individning imkoniyati, qobiliyati, xususiyati, jinsi, yoshi, jismoniy rivojlanganligi, jismoniy tayyorgarligi va hokazolar bu tamoyil mazmunining omillari bo'lib, ta'lim jarayonini boyitadi. Ta'limga ongli munosabat, bu jarayondagi faollikni namoyon bo'lishi, tanlangan faoliyatning ijrosida ko'rgazmalikning samarasi, kuchiga yarashalilik va individning xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq va ko'zlangan maqsadga tez erishish uchun vositadir.

Kuchiga yarashalilikning tub ma'nosi organizmning hayotiy faoliyatining ma'lum ishdagi funksional xususiyati va qobiliyatini hisobga olish demakdir. Bu tamoyil qobiliyatning chegarasini aniqlay olish talabini qo'yadi. Demak, ta'lim jarayoni turli sharoitda xilma-xil tashqi ta'sirini hisobga olishni, shug'ullanuvchi uchun me'yor tanlay bilishni taqozo etadi. Me'yor bo'lib turli xil yoshdagilarning jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish dasturlari, ularning jismoniy sifatleri uchun belgilangan normalar xizmat qilishi lozim.

Jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish mashg'ulotlarida me'yorni aniqlash tarbiyachi murabbiylar va pedagoglar, tibbiy xodimning birgalikdagi tizimli izlanishlar orqali amalga oshiriladi. Mashq qilish uchun organizmga kuchiga yarasha bo'lmagan mashq me'yoriga mashqni organizmni zo'riqishi orqali energiya sarflashga sistemali majbur qilishning salbiy oqibatleri ham hozirgi kunda ham ilmiy, ham amaliy jihatdan isbotlangan. Ma'lum darajadagi jismoniy tayyorgar-

likka ega bo'lgan sport tayyorgarligi bor shug'ullanuvchining organizmi uchun me'yor hisoblangan hajmdagi jismoniy mashqlar yangi, shug'ullanishni endigina boshlaganlar uchun kuchiga yarasha bo'lishi mumkin, lekin uni me'yor qilib olish noto'g'ri bo'ladi.

Ma'lumki, yangi harakat vujudga kelgan harakatlarning eskilari-ni bazasida shakllanadi. Shunga ko'ra jismoniy tarbiya jarayonidagi asosiy hal qiluvchi rol mashqini o'zlashtirishni egallaydi. Material-ni shunday o'rgatish lozimki, uning mazmuni, organizmga ta'siri-ni kuchli, o'qitishning navbatdagi etapi uchun yangi pog'ona rolini o'ynasin. Bundan tashqari, vazifalarni mashg'ulotdan-mashg'ulot-ga, asta-sekinlik bilan qiyinlashtirish ham ta'lim jarayonning asosiy shartlaridan biridir. Bu esa osondan qiyinlikni taqozo etadi. Bular albatta ta'lim jarayonining uslubiy xususiyatlarini vujudga keltiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: ta'lim, tamoyil, faollik, onglilik, mustaqillik, ilmiylik, tarbiya, tizimli, izchillik, amaliyot, nazariya, bilimlarni puxta o'zlashtirish, ko'rgazmalilik.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ta'lim tamoyillarining ahamiyati qanday?
2. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ilmiy bo'lishi tamoyili-ni ahamiyati qanday?
3. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi tizimli va izchil bo'lishi tamoyilining ahamiyati qanday?
4. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyilining ahamiyati qanday?
5. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi nazariyani amaliyot bilan bog'lab o'qitish ahamiyati tamoyili qanday?
6. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi onglilik, faollik va mus-taqillik tamoyilining ahamiyati qanday?
7. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi ko'rgazmalilik tamoyili-ni ahamiyati qanday?
8. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi bilim, ko'nikma va ma-lakalarni puxta o'zlashtirish tamoyilining ahamiyati qanday?

VI-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA QO‘LLANILADIGAN TA‘LIM METODLARI

6.1. Ta‘lim metodlarining umumiy tavsifnomasi

Maktabdagi o‘quv jarayonining sifati ko‘p omillarga bog‘liq bo‘lib ular orasida o‘qitish metodlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki ular bilimlarni ongli va chuqur o‘zlashtirishga o‘quvchilarda mustaqillik va ijobiy faollikni rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

O‘qitish metodlarini tanlashda o‘qitilayotgan fanning xarakteri o‘quvchilarning yosh xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi hisobga olinadi.

O‘qitish metodlari ta‘lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyatining qanday bo‘lishini, o‘qitish jarayonini qanday tashkil etish va olib borish kerakligini belgilab beradi.

O‘qitish metodlari - ikki tomonning (aktiv) faoliyati ya‘ni o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarni bilim ko‘nikma va malakalar bilan qurollantirish va o‘quvchilar tomonidan o‘sha nazarda tutilgan ilmiy bilim malaka va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish faoliyatidagi yo‘llari tushuniladi.

O‘qitish metodlari darsning mazmuniga qarab o‘qituvchi tomonidan tanlanadi. Masalan: yangi materialni bayon etishda bir xil metodlar qo‘llanilsa, uni mustahkamlashda ikkinchisi va mavzuni umumlashtirishda yana boshqa xil metodlar qo‘llaniladi.

Barcha qomusiy olimlar foydalangan o‘qitish metodlarini bir necha xil guruhlariga ajratish mumkin. Bular: ko‘rsatma tajriba metodlari (Ibn Sino) bilimlarni bayon qilishning savol javobli metodlari (Abu Rayhon Beruniy, Al-Xorazmiy) ko‘nikma va malakalarni hosil qilish, bilimlarni tekshirish metodlari (Farobiy, Al-Xorazmiy) va boshqalardan iboratdir.

Bu olimlarning hammasi o‘quvchilar faoliyatini kuchaytirish va ularda mantiqiy tafakkurlarni rivojlantirish maqsadini ko‘zlaganlar. Har bir o‘qituvchining ishida turli metodlar mavjud bo‘lishiga qaramasdan, ularni qo‘llashdan ko‘zlanadigan maqsad umumiy, ya‘ni

tarbiyalanuvchilarni maqsadga muvofiq ta'lim olishlarini ta'minlashdan iborat. O'qitish jarayonini samarali amalga oshirish uchun uslubiy vositalaridan foydalaniladi. Bularga vosita-yordamchi o'quv materiallari: asboblari, apparat, tasviriy ko'rgazma materiallar, mikroskop eksponatlar va boshqalar kiradi. Usul va vositalar o'qitiladigan mavzuning mazmuniga qarab tanlanadi. Masalan: jismoniy tarbiya darslarida mashq qilmay, mashqlarni muntazam tayyorlamay, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. O'qitish metodlariga qo'yiladigan asosiy talablar ta'limning maqsadidan kelib chiqadi. O'qitish metodlari qo'yiladiganlarni ya'ni:

- ta'limning hayotiy – ommaviy xarakteri va dunyoqarashni tarkib toptirishni;

- o'quvchilarni puxta, tizimli bilim ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishni;

- o'quvchilarni har tomonlama aqliy rivojlanishini;

- bilimga bo'lgan qiziqishini rivojlantirishni ta'minlashi kerak.

O'quv materiallarni o'rganishda darsning maqsadlari anglab olishdan boshlanadi, keyinroq uning mazmun-mohiyatini aniqlash, tamoyillar birikmasini tushunish, mashg'ulot shaklini tanlab olish, metod va vositalarini ajratib qo'yish vazifalari qo'yiladi. O'qituvchi ta'lim berishda har bir dars boshlanishidan avval "qanday o'rgataman?" degan savolga javob berib, butun bir birikmadan, katta to'plamdan metodlarni saralab oladi. Haqiqatdan ham, ta'lim jarayonida o'qituvchilar aynan ta'lim metodlari orqali muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'quvchi-talabalar tomonidan egallashga ko'maklashadilar.

Metod (yunon tilidan) atamasi, nimagadir usul, yo'l degan ma'noni anglatadi, ya'ni maqsadga erishish yo'lini, ish yo'riqnomasini tanlash metodini bildiradi. Shuning uchun ham kasb ta'lim metodlari deganda o'qituvchi va o'quvchi-talabalarning birgalikda bajaradigan faoliyat usullari tushuniladi va bu usullar yoshlarning kerakli bilimlarni, ko'nikma va malakalarini egallashlariga, mustaqil ravishda bilim olish va bu bilimlardan amalda foydalanish qobiliyatini oshirishga qaratilgan bo'ladi.

6.2. Ta'lim metodlarini tanlash

Ta'lim mazmunini o'zlashtirishda, o'quvchi-talabalarning bilim saviyasi, o'zlashtirish qobiliyati, ta'lim manbai, didaktik vazifalarga qarab, munosib ravishda har xil metodlar qo'llaniladi. Didaktik metodlaridan unumli foydalanishimiz uchun ularni bir tizimga keltirib olishimiz zarur. Metodlarni har qanday muammoni yechish, maqsadni bajarish, axborotni uzatish va qabul qilish, bilim-malaka berish va ularni o'zlashtirish tasnifiga qarab quyidagi to'rtta guruhlariga ajratish mumkin:

Metodlar usullarga bo'linadi va ta'lim jarayonining boshqarish mexanizmi hisoblanadi. Birinchi guruh metodlari – **“O'qituvchi faoliyati bo'yicha”** degan metodlar ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quvchi-talabalarni o'qitish maqsadida hatti-harakatlarni bildiradi. Bu guruh ichida:

- So'z orqali ifodalanadigan metod;
- Ko'rgazmali metod;
- Amaliy metod kiradi.

So'z orqali ifodalanadigan metod – so'z orqali uzatish va axborotlarni eshitish orqali qabul qilish og'zaki metodik turlarini, usullarni ya'ni hikoya, ma'ruza, suhbat, kitob o'qish va boshqalarni o'ziga qamrab oladi.

Fanlarni o'rganish jarayonida o'quv materialini hikoya, ma'ruza, suhbat, og'zaki bayon, kitob o'qish, gapirib berish va tushuntirish orqali amalga oshiriladi, bunda mavzu to'liq taqqoslaniladi, isbotlanib, misollar bilan tushuntiriladi. Ma'ruza qilinayotgan material o'quvchi-talabalarning tushunishi uchun qiyin bo'lgan yangi ma'lumotlarni xabar qiladi. O'quv ishlarni bajarish yo'llarini talab qilingan hollarda tushuntirib berish maqsadida ma'ruzachi shu ishlarning aniq mazmuni, mantiqiy tuzilishi va ketma-ketligini ifodalab berishga yoshlarga tushunarli va oson yetib boradigan, har bir bosqichda fikrni aniq va ravshanligi, yoshlarning e'tiborligini, faolligini oshirishga so'z orqali harakat qiladi. Ma'ruza va hikoyada o'quv materialini aytib berish, tasvirlash, mulohaza qilish usullardan

foydalaniladi. Ushbu tarzdgagi metodni qo‘llashda o‘qituvchi so‘z vositasida mavzuni bayon qiladi va tushuntiradi. O‘quvchilar esa tinglashadi, eslab qolish, anglab yetish orqali uni faol qabul qiladi va o‘zlashtiradi. Ma’ruza matnini tushuntirish uzoq vaqt davomida diqqatni ushlab turish, yoshlarning fikrlashini faollashtirish usullari, ya’ni isbotlash, tasniflash, mustahkamlash, tizimlashtirish, umumlashtirish kabi usullaridan foydalaniladi. Tushuntirish metodi atroflicha o‘ylangan fikrlar, savollar yordamida bilim berilib, u o‘quvchini isbotlar tizimini, yangi tushunchalar va qonuniyatlarini o‘zlashtirishga olib keladi.

Mavzuning asosini tushuntirish va uqtirishda hikoya metodidan foydalaniladi. O‘quv materiallari mazmunini og‘zaki bayon qilish, uning asosiy joylarini tushuntirish ko‘zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun, hikoya metodini qo‘llash samarali natija beradi. Bu metod orqali mavzuga xizmat qiladigan ma’lumot va voqealarni bayon qilish diqqatni faollashtiradi, xotirada saqlashni jadallashtiradi. Hikoyani bayon qilish metodini samarali qo‘llash shartlari: rejani qunt bilan o‘ylash, mavzuni yoritishning oqilona izchilligini ta’minlash, misollar va hikoyalarni to‘g‘ri tanlash darkor. Hikoya bir necha turga bo‘linib, hikoya-muqaddima, hikoya-bayon, hikoya-xulosalarga bo‘linib, ular mavzuni yoritishga xizmat qiladi. Mavzuni tushuntirishda og‘zaki bayon qilish, tushuntirish yoki biror bir lavhani ko‘rsatishni ko‘zda tutib, hikoyadan o‘zining hajmi kattaligi, mantiqiy qo‘yilishi, isbotlash va umumlashtirish orqali mavzu maqsadiga erishiladi, hikoya qilish mavzuning maqsadini bir qismiga xizmat qiladi.

Suhbat ta’limning shunday bir metodiki, unda o‘qituvchi to‘g‘ri qo‘yilgan savollar yordamida yoshlarda ilgari o‘zlashtirilgan bilimlar hosil qilib esga tushiradi va shu asosda mustaqil ravishda yangi bilimlar hosil qilishga undaydi. Yoshlarni o‘quv-bilish faoliyatini tashkil qilishi va boshqarish savol-javob suhbatlari orqali amalga oshiriladi. Bunday suhbatni evristik suhbat deyiladi. Bu suhbatning didaktik ma’nosi, o‘qituvchi yoshlar oldiga yangi savol-javoblar qo‘yib, ularning mantiqiy ma’nolari yechiladi va ularda o‘quv ma-

teriali bo'yicha aniq fikrlar hosil qilinadi. Bu orqali o'qituvchi yoshlarga oldin egallagan bilimlaridan va kuzatuvlaridan, hayotiy va o'qish tajribalaridan foydalanishga, ularni taqqoslashga, aqliy xulosalar chiqarishga yordam beradi. Suhbatlar ta'lim oluvchilarni qiziqishini, diqqatini oshirishga, bilimlarni yaxshi egallashga olib keladi. Lekin suhbat boshqa og'zaki usullardan ko'ra murakkabroqdir va o'qituvchidan darsga puxta tayyorlanishni talab qiladi.

Fanlarni o'rganishda evristik suhbatning quyidagi shartlarini ko'rsatish mumkin:

1. o'quv material mazmuni mantiqiy to'g'ri tuzilgan;
2. yangi o'quv materialini o'rganishda mavzuni ko'proq mulohaza va muhokama qilishga qaratish kerak;
3. suhbatni boshqa metodlar va o'quv ishlar turlari, masalan, tushuntirish, kitob bilan ishlash, kuzatuvlar bilan birga o'tkazish kerak.

Evristik suhbatda savollar keng qamrovli tuzilgan bo'lishi lozim. Savollar muammoning ko'rinishini, jarayonini, dalillarini va boshqalarni ko'rsatishi, muammo yechishda eski va yangi bilimlaridan foydalana olishi, bahs-munozara payti fikrni isbotlashga imkon yaratishga qaratilgani lozim. Suhbat o'tkazishda uning mantiqiy rejasiga qat'iy rioya qilish kerak, savol-javoblarning ketma-ketligi shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, unda mavzu murakkablashib, rivojlanib borishini barchalar sezib anglay olishi kerak. Suhbat xulosa bilan tugallanadi.

Kitob bilan ishlashning ko'pgina metodik turlari didaktikada aniq ko'rsatilgan. Bular tez o'qitish, konspekt olish, tayanch va asosiy-larini aniqlash, reja tuzish; misollar muhokamasi, mustahkamlash, umumlashtirish va nazorat savollarni qo'yishdir. Kitob bilan ishlashlarida o'quv materialni, vazifalarni yaxshilab o'rganish kerak. Bu vazifalarni rasm chizish tuzilmani yig'ish, jadval to'ldirish orqali kabi ham o'rganiladi.

Ko'rgazmali metod – o'quv axborotni ko'rgazmali tasviriy namoyish qilish, uzatish va ko'rish orqali qabul qilish metodidir. Insonning tashqi olamni sezishining eng muhim organlari – ko'z va quloqdir. Miyaga axborot 80 foizi ko'z va quloq retseptorlari orqali

tushadi hamda tasvirlash, ma'lumotlar olish operatsiyalari 80 foizi shular orqali qabul qilinadi. Shulardan ta'lim-tarbiya jarayonida ko'rgazmali metod katta ahamiyatga ekanligini xulosa chiqarishimiz mumkin. Ko'rgazmali metod – bu o'quv jarayonida, o'quv nazariy va amaliy ishlarda ko'rgazmali vositalardan foydalanish, ularni bi-ron narsani tasvirlash va bilim-malakalarni mustahkamlashda ishlatishdir. Uning besh turlari mavjud:

Tabiiy - o'quv jarayonda o'simlik va hayvonot olamidani, odam tanasidan olgan ko'rsatkichlardan o'quv ishlarda foydalanish;

Moddiy - texnik anjom va inshootlar o'zi, real asbob-uskunalar, dastgoh, tayyor mahsulotlar va jihozlardan foydalanish;

Tasviriy - o'quv jarayonda plakatlar, model va mulyajlar, maket va chizmalardagi jihozlar, auditoriya doskasi, doska-stend, doska-bloknot, tarqatmali didaktik materiallar, ishchi varaqalari, nazorat (test) varaqalari, ma'ruza matnlari, jadvallar, yo'l-yo'riq xaritalari, topshiriq kartochlaridan foydalanish;

Nashr qilingan - barcha chop etilgan o'quv va ko'rgazmali materiallar, darslik va boshqa o'quv qo'llanmalar kabi kitoblardan foydalanish;

Texnik - radio va televizorlar, audio-videoapparatlar, kompyuterlar va ular yordamida eshitish va ko'rsatishga tayyor disklar, kassetalar, kino va videofilmlar, slaydlar, multimediyadan foydalanish.

O'qituvchi mavzuni tushuntirishda, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlarni o'tkazishda ko'rgazma sifatida, yoki bir xil hollarda o'rganilayotgan fan bo'yicha aniq ko'rgazma sifatida, yangi axborotlarni berishda ko'rgazmali metod juda qulaydir. O'quv jarayonida ko'rgazmali metodni qo'llashda didaktik qonunlarga muvofiq bo'lishi darkor, shu metodni qo'llash maqsadga erishish yo'lidir. O'quvchi-talabalarga savollar berilib, ko'rgazmali metod orqali, masalan, multimedia slaydlari ko'rishga beriladi va har bir kadrgi anglab olishda muntazam, ketma-ket tahliliy savollar beriladi, muammolar qo'yiladi, o'quvchi-talabalar sobit qadam vazifalarni bajarishadi. O'qishga berilgan usullarni ko'rsatish vaqtida o'qituvchi ularning diqqati va qiziqishini ko'rsatilayotgan narsaga qaratiladi.

shi, ularni o'qish harakatlarini faol va ongli ravishda o'zlashtirishga undaydi.

O'qitishning amaliy ishlar metodi. Bu metod o'quv axborotlarini amaliy mehnat harakatlari orqali berish bilan mashqlar, amaliy, seminar va laboratoriya ishlari, mustaqil ishlar, tajribali-amaliy ishlar, o'yinlar va taqlidli vaziyatlar hosil qilish, kuzatuv va hokazolarini o'z ichiga olib, qo'yilgan masalalarni yechishga qaratilgan. Didaktik vazifalarga bog'liq holda amaliy metodning bir necha turlari qo'llaniladi:

- bilimlarni hosil qilish, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilimlarni qo'llash, mustahkamlash, bilim, ko'nikma, malakalarni tekshirish.

Amaliy metod ko'pincha o'ziga xos mazmuniga ko'ra aniqlanadi:

- ko'p komponentli o'quv tuzilma, ob'ektlarni turli xil amaliy yo'nalishlarda o'rganish;

- o'quv materialining keng qamrovligini, o'quvchi-talaba turli xil usullarda bilim-malakalarni qabul qilishi;

- o'quv ishlar mehnat va kasb ta'limi bilan o'zaro aloqadorligi;

- o'quv materialni keng qamrovligi, tajribaviy izlanish soni va sifati jihatidan bilim-malakalarni amaliy o'rganish;

- o'quv materiali mazmuniga yangi texnologiyalarni kiritish, mahalliy shart-sharoitni aks ettirish.

Mashq amaliy metodning asosiy turlaridan hisoblanadi. Mashq o'tkazishning asosiy maqsadi o'qitish jarayonida o'quvchi-talabalar fanlar bo'yicha egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llay bilishni o'rgatishdir. Mashqlar bilim-malakalarni mustahkamlash jarayonida hosil bo'ladigan masalalarni yechish uchun qo'llaniladi. Bunday mashqlar hayoti va faoliyatida sodir bo'ladigan jarayonlarga yoshlarni tayyorlaydi. Mashqlarni o'tkazish uchun jarayon hosil qilish kerak bo'ladi. Masalan, o'quvchi-talabalarning jismoniy tarbiya va sport tayyorgarligini hayotiy holatlarda hosil bo'lishini sodir qilishi ayni muddaodir. Bunday jarayonlarni texnologik vazifa sifatida berish mumkin. O'quvchi berilgan vazifani o'rganib, nima sababdan jismoniy rivojlanishi, jismoniy rivojlanishining kelib chi-

qishi, maqsad qo'yish va yechimini topishi, aniqlashi kerak bo'ladi. Bu vazifalar ta'lim oluvchilarga ikki usulda berilishi mumkin: savol va javoblar bilan va savollarning o'zi. Birinchi usuldagi mashqda aniq jarayonni muhokamasi va texnologik jarayonlarni o'rganadi. Bu usullardagi vazifalar o'qitishning boshlang'ich bosqichlarida qo'llaniladi. Ta'lim oluvchilarni ko'nikmasi oshgan sari ularning diqqatini mustaqil ishlab chiqarishda hosil bo'ladigan jarayonlarni o'rganishga qaratish lozim. Bunda ikkinchi usuldagi vazifalardan foydalanish kerak bo'ladi. Ko'nikma va malaka mashqlar orqali hosil qilinadi. Mashq bu – harakatlarni ko'p marotaba takrorlashdir. Ta'limdagi mashqlar bir tizimda olib borilishi zarur. Mashqlar tizimida aloqadorliklar bor, masalan o'rganilayotgan mehnat faoliyatini to'g'ri bajarish, uning aniqligi, ishda aniq bir tezlikka ega bo'lish, mustaqillikni shakllantirish, mehnatga badiiy yondashish. Mashqlar tuzilmasiga ikki tomonlama yondashish mumkin.

birinchidan – didaktik maqsad: malakasini shakllantirish bo'yicha mashqlar, boshlang'ich ko'nikmalarni shakllantirish mashqlari.

ikkinchidan – mazmuniy: mehnat harakatlarini bajarish, mehnat jarayonlarini bajarish bo'yicha mashqlar, texnologik jarayonni boshqarish bo'yicha mashqlar o'tkazish.

Haqiqatdan ham, bilim-malakalarni egallash uchun yangi o'quv vazifalarini bosqichma-bosqich bajarish orqali yangi maqsadlarga ham erishish mumkin. Bu esa – mashq o'tkazishning muhim belgisidir. Amaliy metod usullarini bajarish sohasidagi mashqlar o'quv ko'nikma va malakalarni tarkib toptirish hamda mustahkamlash maqsadida muayyan harakatlarni ko'p marta takrorlash bilan ajralib turadi.

Amaliy va laboratoriya ishlar amaliy metodining turlaridan hisoblanadi. Ta'limda amaliy va laboratoriya ishlari nazariya va amaliy o'qitishni tashkil qilishda muhimdir. Ular ishlash jarayoni, tuzilishi, kamchiligi, boshqarishni amaliy o'rganish uchun o'tkaziladi va shu bo'yicha xulosalarni evristik yakuniy suhbat orqali chiqariladi. Ta'limning amaliy metodiga muammoli usulni ham kiritish mumkin.

Muammoli vaziyatlar fanlarning real materiallari va ta'limida ke-
lib chiqadi:

- O'quvchi-talabalar egallagan bilimlarini o'zlariga notanish bo'lgan sharoitlarda amaliy qo'llash;

- Ularni shunday sharoitga qo'yish kerakki, egallagan bilimlari oldiga qo'yilgan masalani yechishi uchun ham yetarli emasligini ongli tushunishi.

Bunda o'quvchi-talabalarning bilimlari mustahkamlanadi, bilish, malaka, ko'nikma shakllanadi va hayoti va faoliyatida ham o'z bilim-malakalarini qo'llay olishga yordam beradi.

Amaliy va laboratoriya ishlarining turlari:

- o'quv predmetini, uning xossasi, mahsulotlarini kuzatish va tahlil qilish;

- o'quv mehnat turi (mashina, mexanizm, asboblarni)ni kuzatish va asbobini o'rnatish va ishlatish.

Amaliy metodiga seminar darslar ham kiradi. O'quvchi-talabalar seminar mavzusi bo'yicha mustaqil uy vazifalarini tayyorlab kelishadi va seminarda shu tayyorlab kelgan matnlari bilan so'zga chiqadi va ko'rgazmalari qurollardan, asboblardan, jihozlardan foydalanib tushuntirib beradi. Amaliy mashg'ulotlardan seminarlar farqi – bunda o'quvchi-talaba shu ma'ruzaning mavzudagi mustaqil ishni tayyorlashda ma'ruzada yechilmagan masalalarini izlash va topib olishga urinadi va o'z so'ziga bularni bayon qiladi. O'quvchi-talabalarning ichki va tashqi faolligini oshirish uchun turli xil o'yinlardan foydalaniladi. Didaktik o'yinlar ko'p qo'llaniladi. Bular “bumerang” va “ariqcha”, “kichik tanlov”lar, “kim epchilu-kim chaqqon”, “aqliy kurashlar”, “buzilgan telefon”, “taqlid qilgan vaziyat”lar va h.k..

Amaliy ishlarda integrativ darslar ham keng qo'llanilmoqda. Bu darslarda ikki yoki bir necha fanlarning mavzulari o'rtasidagi aloqadorlik o'rganiladi. Masalan, jismoniy tarbiya va matematika (jismoniy tarbiya va sportda hisoblash turlari), jismoniy tarbiya va fizika (odam tashqi ko'rinishining fizik tomonlari), jismoniy tarbiya va kimyo (odam organizmida kimyo jarayonlari), jismoniy

tarbiya va biologiya (odam biologik o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va fiziologiya (odam fiziologik ko'inishi va o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va anatomiya (odam tanasining tuzilishi), jismoniy tarbiya va psixologiya (odam aqliy va ruhiy o'sishi qonuniyatlariga rioya qiluvchi jismoniy tarbiya usullari), jismoniy tarbiya va tarix (jahon sport va olimpiya o'yinlari tarixi), jismoniy tarbiya va adabiyot (yunon va o'zbek mifologiyasi), jismoniy tarbiya va gigiena (odam tanasi va ruhiyatiga ta'sir etuvchi ozodalik), jismoniy tarbiya va madaniyat (jismoniy tarbiya madaniyatning bir turi hisobida) aloqalarni ta'lim jarayonda o'rnatish bo'ladi. Bunday darslar ayrim hollarda mavzularni fanlar o'rtasidagi bog'liqlik orqali tushuntiriladi va ta'lim oluvchilarning fanni, mavzuni o'rganish bo'yicha qiziqishi ortishiga xizmat qiladi.

Jismoniy tarbiya va boshqa fanlar o'rtasidagi integratsion bog'liqlik butun darajada (masalan, o'rta maxsus kasb-xunar ta'lim muassasalarida "Jismoniy madaniyat" kursida "Odam organizmida kimyo jarayonlari" mavzusi mavjud) yoki qisman darajada, fanlararo aloqadorlik, integratsiya shakli bo'lib, fanlar mazmunidagi umumiy elementlar ko'riladi va didaktik sintez orqali umumiy ob'ekt o'rganiladi, amalga oshiriladi (masalan, jismoniy tarbiya darslarida albatta, majburiy tarzda anatomiya fanidan odam tanasining tuzilishi to'g'risidagi bilimlar o'zlashtiriladi).

Amaliy metod o'quvchi-talabalarning o'quv bilish faoliyati faolligi darsdan tashqari ishlarda ham intilishiga oid bilim-malakalarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi. Darsdan tashqari amaliy ishlar – tanlovlar, ilmiy-amaliy anjumanlar, uchrashuvlar, namunalik ishlar ko'rganmasi, mehnat va ijodiy to'garaklari sport seksiyalarida yaqqol ko'rinadi.

Amaliy metodning ta'limdagi asosiy maqsadi shu soha bo'yicha bilim va malakalarni shakllantirishdir. Shu asosiy maqsadga bosqichma-bosqich erishiladi.

Quyida amaliy ishlar tushunchasini ochib beruvchi mezon ko'rsatkichlari keltirilgan:

- bajarilayotgan ishning sifati – talablarni bajarish, me'yor va ko'rsatkichlarga mos kelishi, ijobiy natijalar olish;

- vazifa, topshiriq bajarishini tashkil qilish – belgilangan vaqtda bajarish; vaqtdan to'g'ri foydalanish, ish vaqtida tejamkor bo'lish;

- mustaqil ish turini tanlashni bilish, ishning yuqori sifatini ta'minlash, to'g'ri xulosalar chiqarish, o'z-o'zini boshqarishni ishda tashkil qilish, mehnat madaniyati – o'z mehnatini, ishini rejalashtirish, yangi texnologiya bilan ishlay olish, yuqori intizom, bilimlarni ishda qo'llay bilish, mehnat faoliyatini va ish joyini tashkil qilish;

- mehnatda ijobiy yutuqlarga intilish va qobiliyatini o'stirish;

- mehnat faoliyati har tomonlama jihatlardan tahlil qilish va umumlashtirishdir.

Amaliy metod orqali o'quvchi-talabalar mehnat faoliyatini aniq va ravshan ko'rishadi, hamda ish jarayonida mashqlar o'tkazish bilan o'zlarining mehnat faoliyatlari bilan taqqoslay oladilar. Ularda o'quv mehnat faoliyati ko'rsatilayotgan narsalarni o'rganib olishi, ularni to'liq tushunishi, qismlarni o'rganishi bilan faollik paydo bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchi o'z faoliyatida bilim va malakalarni sekinlik bilan ko'rsatib, tuzilmalarni bo'laklarga bo'lib, har birini alohida tushuntirib, ko'rsatib berishi, harakat turlarini takrorlab turib, uni qayta-qayta ko'rsatish kerak.

Amaliy metod deganda mustaqil ishlash tushunchasi ham ifodalanadi. Mustaqil ishlash o'quv vazifa va topshiriqlarni bajarishdan mashqlar jarayonida hosil qilingan o'quv va mehnat ko'nikma va malakalarini to'la-to'kis shakllantirish, yanada takomillashtirish va mustahkamlash maqsadida foydalaniladi. Mustaqil ishlarga muamoli ma'ruza, ijodiy, modellashtirish, ilmiy tadqiqot ishlari kiradi.

Kuzatuv amaliy metodning metodi bo'lib, o'qituvchi rahbarligida va vazifalar bo'yicha o'tkazishadi. Vazifada kuzatishning maqsadi qo'yiladi, ularni olib borish ketma-ketligi, qo'yilgan savollari, kuzatuv ketma-ketligi, mumkin bo'lgan qiyinchiliklar, ularni yechish yo'llari, kinga murojaat qilish, xulosalarni qanday to'ldirish kerakligi ko'rsatiladi, tushuntirib beriladi.

Ikkinchi guruh metodlari "O'quvchi-talaba o'zlashtirish da-

rajasi bo'yicha" degan metodlar ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarining o'qish maqsadida hatti-xarakatlarini bildiradi.

Bu guruh ichiga:

- Reproduktiv metod
- Produktiv metod;
- Ijodiy metod kiradi.

O'quvchi-talabalarining bilim va malakalarini shakllantirish, mustahkamlash, rivojlantirishda ularning o'zlashtirish darajasini aniqlab olish muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, o'quvchi-talabalar hammalari birdek va bir ko'rinishda fanlarni o'zlashtira olmaydilar. Ularning birinchi guruhi – o'quv materialni faqat taqlid qilishi bilan o'zlashtirishi mumkin (taqlid qilish, o'xshatish darajasi), ikkinchi guruhi – namunaga, misolga qarab o'zlari uni ozmuncha to'ldirishga, o'zgartirishga undaydilar va o'quv materialni ana shunday o'zlashtirishlari mumkin (namunaga qarab ishlash darajasi), uchinchi guruhi – shu narsa, hodisa, vaziyatdan mantiqiy xulosa chiqaradilar va shu xulosa bo'yicha boshqa bir ishlarni bajarishlari mumkin, shuning bilan o'quv materialni ana shunday o'zlashtirishlari mumkin (mantiqiy xulosa darajasi). Shuning uchun ham o'quvchi-talabalar uchun berilgan o'quv ishlarni, hamma mashqlarni uchta asosiy metod ichiga sig'dirish kerak va ularni quyidagi me'yorda keltirish mumkin: reproduktiv (taqlid qilish, o'xshatish darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun), produktiv (namunaga qarab ishlash darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun) ijodiy (mantiqiy xulosa darajasida bo'lgan o'quvchi-talabalar uchun).

Reproduktiv metod orqali mashqlarni bajarishda o'quvchi-talabalar qurilmaning tuzilishi, materiali, asbob-uskunalar, yozma vazifalarni o'rganishadi. Reproduktiv metoddagi mashqlarda o'qituvchi rahbarligida vazifa va topshiriqlar to'liq ifodalanib beriladi, muhokama qilinadi va faqat shundan so'ng o'quvchilar ularni bajarishadi. Bu yerda ko'pincha o'qituvchining harakatlarni takrorlab berish, matnni o'qib aytib berish, qonun va qoidalarni yodlab olishi bilan o'quv materialni o'rganish mumkin.

Produktiv metod turdagi mashqlarni bajarishda o'quvchi va

talabalar egallagan bilim va malakalaridan turli xil birikmalarda foydalaniladi, ya'ni oldiga qo'yilgan vazifalarning mustaqil, asliy javoblarini topishadi. Produktiv mashq turlaridan biri produktiv masalalarni hal qilish: ob'ektni to'g'ri tanlash, taqqoslash va baholash (ishni bajarish yo'li, qo'llanilishi, jarayonlar borligini aniqlash), aniqlashga bog'liq bo'lgan talab, aloqadorlikka muvofiqlik, turli xil harakat va jarayonlarni tushuntirish. Bu turdagi mashqlar orqali o'rganilayotgan narsa, ish, hodisa, vazifa tuzilgan reja asosida yechiladi. O'quvchilar, masalan, bu orqali ikki narsadan asosiysini, keraklisini ajratib olishadi.

Ijodiy metod egallangan bilimlarni mashqlarda ijodiy qo'llashga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatidan foydalaniladi va shularni o'stirishga yordam beradi. Ijodiy metodning o'quv fanlarga tegishli bo'lgan bosqichlari va turlari quyidagilar:

Tashxisli mashqlar ish sabablarini o'rganishadi, ishlar bo'yicha jadvallar, vazifalar tuziladi. Mantiqiy mashqlar o'quvchi-talabalar har xil vaziyatlardan chiqqa olishni, masalalarni yechishni o'rganishadi. Izlanish mashqlari sekin-astalik bilan o'quvchi-talabaning mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirib boradi. Ular tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- tuzilmaga o'zgarishlar kiritilganda masalani hal qilish;
- tuzilmada yetishmaydigan narsa bilan to'ldirib, kamchiliklarini bartaraf qilib, masalani hal qilish;
- reja, chizma bo'yicha tuzilma loyahasini tuzish;
- talabga ko'ra mustaqil tushunib olish, qurish.

Uchinchi guruh metodlari "**O'quvchi-talaba faolligi, harakatlari bo'yicha**" degan metodlar ta'lim jarayonida o'quvchi-talabalarining o'qish maqsadida hatti-xarakatlarini bildiradi. Bu guruh ichiga:

- Passiv metod.
- Faol metod.
- Interfaol metod kiradi.

Passiv metod ta'lim jarayonidafaqat o'qituvchining hatti-xarakatlarini yaqqol bildiradi, o'quvchi-talabalar esa shu payt uning ish-

lariga qarab turadi, gaplarini tinglab, yozib oladi, fahmlab, anglab oladi. Bu metod ma'ruza, hikoyani tinglashda, o'qituvchining laboratoriyada ishlab turganiga qarashda, video, kino, sahnalashtirilgan hodisa, vaziyatni ko'rishga qaratilgan.

Faol metod – bu jarayonda esa nafaqat o'qituvchining hatti-harakatlarini, balki o'quvchi-talabalar faolligini yaqqol bildiradi. O'quvchi-talabalar o'qituvchining savollariga javob beradi, o'rta tashlagan muammoni yechadi, vazifa va topshiriqlarni bajaradi. Bu metod nafaqat amaliy mashqlarda, balki ilmiy va nazariy ma'ruzalarda ham faol ishlatiladi

Interfaol metod ta'lim jarayonida faqat o'quvchi-talabalar bir-biri bilan bo'lgan munosabatlarda hatti-harakatlarini yaqqol bildiradi, o'qituvchi esa oldindan shu faolliklarni rejalashtirib, loyihalashtirib, shu payt ularning ishlariga qarab turadi, gaplarini tinglab, yozib oladi, nazorat qiladi va baholab oladi. Bu metod bo'yicha ko'p yangi interfaol usullar mavjud va ular bunaqa ishlarini ijobiy o'tkazishga imkon yaratadi.

To'rtinchi guruh metodlari "**O'qituvchining tushuntirish yo'nalishi bo'yicha**" degan metodlar ta'lim jarayonida o'qituvchi o'qitish maqsadida hatti-harakatlarini bildiradi. Bu guruh ichiga:

- Induktiv metod.
- Deduktiv metod kiradi.

Induktiv metod o'qituvchilar tahsil qilayotgan barcha bilimlarni induktiv shaklida, ya'ni ilmiy voqeani ayrim yoki hamma qirralari, qismlari, xususiyatlari, holatlarini ta'riflab, o'quv materiali tizimida narsalarning, hodisalarning real munosabatlarini tasavvur eta olib, shu bilimning ilk manbaini ko'ra bilishdan, ya'ni yagona yoki unchalik umumiy bo'lmagan turidan ko'proq darajadagi yoki shu turlardan iborat tuzilmaga o'tishdan va umumiy xulosaga kelishidan iborat bo'lib ishlatiladi.

Deduktiv metod o'qituvchilar tahsil olayotgan barcha bilimlarni deduktiv shaklida, ya'ni bilimning ilk manbaini ko'ra bilishdan va umumiy xulosani anglab olishidan boshlab, keyincharoq ilmiy voqeani ayrim yoki hamma qirralari, qismlari, xususiyatlari, holatlari-

ni ta'riflab, o'quv materiali tizimida narsalarning, hodisalarning real munosabatlarini tasavvur eta olishidan, ya'ni umumiy qoidalardan bo'lgan xususiy turlariga o'tishdan iborat bo'ladi. O'quvchi-talabalarni o'qitishga berilgan metodlarni tanlash asosiy mezon – ta'lim mazmuniga mos kelishidir. Mazmunlardan biri amaliy metod orqali yaxshi yoritib berilishi, boshqasi esa – so'z orqali metod yordamida yoritib berilishi mumkin. Birida faol metodni qo'llash, yana biriga interfaol metod to'g'ri kelishi ham mumkin. Lekin butun o'quv jarayonini tashkil qilish uchun ta'limning turli xil metodlaridan foydalanish zarur bo'ladi. Ta'lim metodini tanlashda o'qituvchi o'zining imkoniyatlari va pedagogik bilim darajalariga asoslangan holda yondashish kerak, bu orqali yuqori darajadagi o'quv tarbiya natijalariga erishish mumkin bo'ladi.

Mustaqil ish usuli. Kichik maktab yoshidan boshlab o'quvchilarning ijobiy fikrlashini shakllantirish, mustaqil ishlashga o'rgatish juda muhimdir. Chunki boshlangich sinflarda ta'limning birinchi yili bolalarda o'qish qobiliyatlari shakllana boshlaydi.

Darslarda rasm asosida hikoya tuzish, hikoyaning rejasini tuzish, bayon yozish, rasmlar asosida yoki berilgan javoblar asosida masalaning shartini tuzish kabi topshiriqlar – mustaqil ish usullari hisoblanadi.

Mustaqil ish usuli asosan o'zlashtirilgan ilmiy bilimlarni mustahkamlash va uni amalda qo'llay olish malakalariga ega bo'lishni ta'minlashga qaratilgan.

Mustaqil ish usulida har qaysi o'quv fanining o'ziga xos hususiyatlari hisobga olinadi. Ona tili bo'yicha grammatik tahlil, matematikadan misol va masalalar yechish, tabiatdan o'simliklarni turlarga ajratish va x.k. Yuqori sinflarda algebra, fizika, ximiya fanlari bo'yicha o'ziga xos mashqlar asosida o'tkaziladi.

Mustaqil ish usulida o'quvchilarning yozma ijodiy ishlari alohida o'rin egallaydi. Yozma ijodiy ishlar asosan ona tili va adabiyot, tarix va geografiya fanlarida ko'proq qo'llaniladi.

O'quvchilarning yana bir muhim yozma ijodiy ishlari ma'lum mavzularda dokladlar yozishdir. Dokladning inshodan farqi shun-

daki, doklad mavzusi ma'lum bir muammo va masalani hal etilishiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilar shu mavzuga oid mustaqil o'qib o'rganagan materiallar yuzasidan o'z fikrlarini ifodalaydilar. Dokladlar sinf o'quvchilarining faol ishtirokida muhokama qilinadi.

Ta'lim jarayoni o'quvchilarni rag'batlantirish va tanbeh berish usuli.

Rag'batlantirish – o'quvchini maqsad sari undaydigan kuchdir. O'qishga qiziqishni rag'batlantirishda o'quvchiga uddasidan chiqa oladigan vazifani topshirish, qulay ruhiy muhitni ta'minlash muhimdir. O'quvchi vazifani uddalay olmaganda, unda o'ziga nisbatan ishonchsizlik, qo'rqish hissi paydo bo'ladi. Bunday xavotirlik holati o'rni, ishonch tuyg'usi bilan to'ldirish kerak.

Ragbatlantirish: O'qish jarayonida muvaffaqiyatli vaziyatni yaratish.

Tanbeh berish: Og'zaki tanbeh berish, bahosini pasaytirish, xulqi uchun baholash, kundalik daftariga yozib qo'yish kabi.

O'qitishda nazorat va o'z o'zini nazorat qilish usuli.

O'z-o'zini nazorat qilish o'quvchilar o'quv faoliyatini muhim qismlardan biridir. O'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qila olish mahoratini shakllantirish lozim. Nazorat qilish natijasida o'z kamchiliklarini aniqlash, ularni vaqtida tuzatish, o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'z oldiga vazifa qo'yishni amalga oshiriladi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi o'quvchilarni o'rtoqlari javobini nazorat qilishga, ularni to'ldirishga, tuzatish va qo'shimchalar qilishga undaydi va bu o'quvchilar diqqatini dars mavzusiga qaratishlariga imkon beradi.

Og'zaki nazorat turida – yakka va umumiy so'rash amalga oshiriladi. Og'zaki so'rashda o'quvchilar bilimlarni qay darajada egalaganliklari aniqlanadi.

Yozma nazorat – diktant, insho, bayon yozish orqali o'quvchilar bilimni yozma nazorat qilib boriladi.

Kitob bilan ishlash usuli.

Darslik va kitob bilan ishlash o'quvchilarning bosma matn bilan mustaqil ishlashni tashkil etishdan iborat. Binobarin, kitobsiz,

kitobdan foydalanish madaniyatiga ega bo'lmay turib, fan-texnika va san'at sohasida ishlash mumkin emas.

O'quvchilar kitobdan bilimlarini mustahkamlash, uy vazifalarini bajarishda foydalanadilar.

O'quvchi kitob bilan muvaffaqiyatli ishlash uchun tegishli ko'nikma va malakalarni egallashi kerak. O'quvchilarga darslik bilan mustaqil ishlashni o'rgatish o'qituvchining muhim vazifasidir.

Darslikni mashg'ulotlarini tashkil qilish uchun foydalaniladigan yordamchi vosita deb bo'lmaydi. U bayon etilgan materialni mustahkamlash, o'quvchilar aqliy ishlarini faollashtirishning samarali vositasi sifatida xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonidan kitob bilan ishlash, bir tomondan, o'qish-o'qitish ishini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun yordam bersa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning kelajakdagi faoliyati uchun zarur bo'lgan ilmiy adabiyotlarni mustaqil o'qib o'rganish madaniyati bilan ko'nikma, malakalar bilan qurollantirish tufayli katta ahamiyatga ega.

O'quv adabiyotlari bilan ishlash murakkab psixik jarayonni o'z ichiga oladi. O'qish jarayonida o'qituvchi tomonidan bayon qilinayotgan bilimlarni, o'quv materiallarini kitob matnidan ko'rib, ongli idrok qilish faoliyatini rivojlantirish ham nazarda tutiladi.

Darslik va kitob bilan ishlash ikki yo'nalishda boradi.

- dars jarayonida darslik va o'quv adabiyotlari bilan ishlash;
- sinfdan tashqari vaqtlarda darslik va o'quv adabiyotlari bilan mustaqil ishlash.

Kitob bilan ishlashning yuqoridagi har ikkala shakli deyarli hamma sinflarda, hamma o'quv predmetlari bo'yicha qo'llanilishi mumkin. Biroq qanday adabiyotlardan nimani o'qish kerakligi va kitob bilan ishlashning qaysi shaklidan foydalanish zarurligi, albatta ma'lum maqsadni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim.

I-IV sinflarda kitob bilan ishlash asosan dars jarayonida olib boriladi va u quyidagi muhim vazifalarni hal qilishni nazarda tutadi: o'quvchilarni zarur o'qish malakasi bilan qurollantirish. Ya'ni o'qi-

tilayotgan matnни tushunib, ifodali qilib o‘qishga o‘rgatish. O‘qish kitobi, tarix va tabiatshunoslik darsliklaridagi matn mazmunini tushunib o‘qishlari va o‘qitilayotgan materiallar ustida mustaqil fikr yuritishlari nazarda tutiladi.

IV-IX sinflarda darslik va kitob bilan ishlash dars jarayonida ham, sinfdan tashqari vaqtlarda ham, asosan mustaqil o‘qish orqali olib boriladi.

IV-IX sinflarda ko‘p va xilma-xil adabiyotlar va o‘quv qo‘llanma materiallari: darslik va xrestomatiyalar, misol va masalalar to‘plami, badiiy adabiyotlar, gazeta-jurnal materiallari, turli lug‘atlar bilan ishlashga to‘g‘ri keladi.

X-XI sinflarda esa yana ham keng va chuqur mazmundagi murakab o‘quv materiallari – yirik badiiy asarlar, nazariy va amaliy qimmatga ega bo‘lgan kitoblar, laboratoriya mashg‘ulotlarini o‘tkazishga oid qo‘llanmalardan keng va unumli foydalanish talab qilinadi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: ta‘lim metodlari, induktiv, deduktiv, darslik, o‘quv qo‘llanma, reproduktiv, produktiv.

Nazorat savollari

1. Ta‘lim metodlari to‘g‘risida tushuncha bering.
2. Ta‘lim metodlariga tasnif bering.
3. O‘qitishning og‘zaki metodiga tasnif bering.
4. O‘qitishning ko‘rgazmali metodiga tasnif bering.
5. O‘qitishning amaliy metodiga tasnif bering.
6. O‘qitishning induktiv va deduktiv metodiga tasnif bering.
7. Ta‘limida ko‘rgazmali metodlardan foydalanish va ularning ahamiyatini ko‘rsating.
8. Ta‘limda faol va interfaol metodlar va ularning ahamiyatini izohlab bering.

VII-BOB. TA'LIMNI TASHKIL ETISH TURLARI VA SHAKLLARI

7.1. O'qitish jarayonining shakllari va klassifikatsiyasi

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev 23 sentyabr kuni "Ta'lim to'g'risida"gi qonunni imzoladi, deya xabar qildi Adliya vazirligi matbuot xizmati. Mazkur hujjat 19 may kuni Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatlari tomonidan ikkinchi o'qishda qabul qilinib, 7 avgustda Senat tomonidan ma'qullangan edi. "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida (2020) ta'lim davlatimiz ijtimoiy taraqqiyot sohasida ustuvor deb e'lon qilinishi pedagogika fani zimmasiga juda katta ma'suliyat yukladi. Juda boy ilmiy, ma'naviy, madaniy merosimizni qayta tiklanishi ularning zamon talabi bilan uyg'unlashtirib faqat shaxsiy, milliy manfaat kasb etilib qolmasdan umumjahon iqtisodiy taraqqiyotiga katta hissa bo'lib qo'shilmogda.

Ana shu yangi, keng qamrovli ilmiy g'oya yangicha fikr, ta'lim-tarbiyani yangicha metodologik asosini boshlab beruvchi yo'nalishdir.

Ta'lim berish ya'ni o'qitish ijtimoiy hodisa bo'lib, uning tarixi juda uzoqdir. Ta'lim to'plangan tajribalarni, dunyo haqidagi axborotlarni berish jarayonini ta'minlagan.

O'qitish – bu o'quvchilarda bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish. O'quvchilar o'qish orqali bilim bilan qurollanadilar.

Uzluksiz rivojlangan jamiyatda ta'limning mukammal jamoa shakli, ya'ni dars, ming yillar mobaynida vujudga kelgan. Ya.A.Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida ta'limning asosiy didaktik prinsiplarini ifodaladi, maktab ta'limida sinf-dars tizimini yaratdi. O'sha zamondan buyon ko'p yillar o'tdi. Shu vaqt mobaynida darsning tashkiliy shakllari, ta'lim usullari ham takomillashib ketdi.

Tarbiya va ta'lim asta-sekin amalga oshadi va o'qituvchi rahbarligidagi barcha ta'limiy ishlarning hajmi va muntazamligiga bog'liq.

Ta'limni boshqarishning asosiy tashkiliy shaklida mashg'ulotlarni quyidagi guruhiy tarzda o'tkaziladi:

- har yili o'quv mashg'ulotlarining bir paytda boshlanishi;
- mashg'ulotlar va ular orasidagi tanaffuslarning ma'lum vaqt davom etishi;
- guruhlardagi bolalarning yoshi va soni jixatdan baravarligi;
- material o'rganish jarayonining bir xilligi;
- o'quv mashg'ulotlarining ma'lum tashkiliy shaklda o'tkazilishidir. Bunday tartibda o'tkaziladigan mashg'ulotlar sinf-dars tizimi deb ataladi. U hozir ham keng tarqalgan, ancha takomillashgan holda mavjuddir.

Sinf – bu yoshi va bilimi jihatdan bir xil bo'lgan o'quvchilar guruhi. Ta'limni amalga oshirish pedagogik jarayonni takomillashtirishning turli-tuman shakllarini bilish va qo'llashni talab etadi.

“Shakl” lotincha so'z bo'lib tashqi ko'rinish, tashqi chizgi degan ma'noni bildiradi. Shunga ko'ra, ta'lim shakli didaktik kategoriya sifatida o'quv jarayonining tashqi tomonini bildiradi. U o'qitilayotgan o'quvchilar soni, ta'lim vaqti va joyi, hamda uni amalga oshirish tartibiga bog'liq.

Demak, ta'lim shakli bir maqsadga yo'naltirilgan, mazmunan boyitilgan va metodik jihozlangan, o'qituvchi va o'quvchilarning muloqoti, o'zaro harakati, munosabatlaridir. Ta'lim shakli ta'lim vositalari va metodlarini maqsadga yo'naltirib tashkillashtirishning birligi sifatida amalga oshiriladi.

Ta'limning alohida va ajralgan shakli (dars, ma'ruza, laboratoriya ishi, seminar mashg'uloti, ekskursiya va boshqa) xususiy (shaxsiy) ta'lim beruvchi tarbiyalovchi ahamiyatga ega. U bolalar tomonidan aniq dalillar, umumlashmalar, xulosalar, alohida malaka va ko'nikmalarni o'zlashtirishni ta'minlaydi. Turli shakllar tizimi esa butun tizimlar, mavzular, nazariyalarni ochib berishga, o'zaro bog'langan malaka va ko'nikmalarni qo'llashga imkon beradi, u umumiy ta'lim beruvchi ahamiyatga ega, o'quvchilarda tizimli mashqlar va shaxsiy sifatlarni shakllantiradi. Ta'lim shakllarining tizimli bog'liqligi va rang-barangligi, ta'lim mazmunining, hamda turli yoshdagi bolalar-

ni o'quv materialini qabul qilishi va o'zlashtirishi xususiyatlariga bog'liq. Ilm-fan mazmuni va maktab o'quvchilarining yosh xususiyatlari ta'lim shakllarining mosini talab qiladi, uning xarakterini: ta'lim jarayonidagi o'rni, tashkillashtirish usullari, metodik jihozlarnishini belgilab beradi. Bu komponentlarning turli birikmalari ta'lim shakllarini rang-barang bo'lishiga imkon beradi.

Hozirgi kunda maktablarda qo'llanilayotgan sinf-dars tizimi quyidagi tashkiliy shakllarda olib boriladi.

1. Har qaysi sinf yoshi va bilimiga ko'ra bir xil bolalardan tashkil topadi.

2. Dars mashg'uloti 45 daqiqaga mo'ljallangan bo'lib, qat'iy jadval asosida olib boriladi.

3. Dars o'qituvchining bevosita rahbarligi ostida olib boriladi.

4. Dars o'tiladigan materialning mazmuniga qarab turli usullardan foydalangan holda olib boriladi.

O'qitish shakllarining klassifikatsiyasi. O'quv jarayonini tashkillashtirish shakllarining turli klassifikatsiyalari mavjud, ularning barchasi o'quv jarayonining didaktik maqsad va vazifalariga qaratilgan. Uzoq vaqt mobaynida pedagogik adabiyotlarda barcha tashkiliy shakllarni umumiy qabul qilingan bo'linishi mavjud.

- Umumsinfy yoki frontal mashg'ulotlari;
- Guruhli (zvenolarga bo'linib);
- Individual.

1. Birinchi – o'qituvchi ma'lum yoshdagi o'quvchilar guruhi bilan belgilangan reja asosida bir vaqtda o'qitish jarayonini olib boradi. Agar sinfda hamma o'quvchilar bir xil ishni bajarsalar, bunday mashg'ulotlarni frontal deb atash mumkin.

2. Ikkinchisida – jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarning bir necha guruhi ishlaydi. Umumiy ish kichik guruhlar bilan olib boriladi. O'quvchilarni uyushtirish shaklini tanlash, ularning yoshiga ta'lim-tarbiyaviy vazifalar xarakteri hamda o'quv materialining mazmuniga bog'liq bo'ladi. Bunda guruh tarkibini o'zgartirib turish kerak.

3. Uchinchisida – o'qituvchi har bir bola bilan alohida shug'ullanadi. Har bir o'quvchi ishni individual, hech kimning yordamisiz bajaradi.

7.2. O'qitish shakllarining funksiyalari

O'qitishni tashkillashtirish shakllarining quyidagi funksiyalari belgilanadi:

1. O'rgatuvchi – ta'lim beruvchi.
2. Tarbiyaviy.
3. Tashkil etuvchi.
4. Psixologik.
5. Rivojlantiruvchi.
6. Tizimlovchi va strukturalash.
7. Kompleks va koordinasion.
8. Rag'batlantiruvchi.

O'qitish shakllarining funksiyalari murakkab va serqirra. Ulardan birinchisi:

1. **O'rgatuvchi - ta'lim beruvchi funksiya.** Ta'lim shakli loyihalalanadi va bolalarga bilim, malaka, ko'nikmalarni berish uchun yaxshi sharoitlar yaratish, ularning dunyoqarashini shakllantirish, iste'dodlarini rivojlantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy hayotda faol ishtirokini qo'llab-quvvatlash.

2. **Tarbiyaviy funksiya.** O'quvchilarni ta'lim shakllari turli faoliyat turlariga asta-sekin jalb qilishni ta'minlaydi. Natijada ishga barcha ma'naviy va jismoniy kuchlar: intellektual, emosional-ixtiyoriy kuchlar kiritiladi. Bola maqsadga erishadi, anglashdagi qiyinchiliklarni yengib o'tadi, g'alabalaridan quvonadi, do'stlariga yordam beradi, sabr-toqat va irodani namoyon qiladi. Bola shaxsining axloqiy irodalilik sifatleri mustahkamlanadi.

3. **Tashkil etuvchi funksiya.** Ta'lim mazmuni hajmi, sifatini bolalarning yoshiga mos kelishi, o'qituvchidan materialni aniq tashkiliy-metodik loyihalash, yordamchi vositalarni to'g'ri tanlashni talab etadi. U yoki bu shaklga o'quvchilarni moslashtirish, ularni faoliyatga tayyorlash, ma'lum sharoitlarda mehnatga yo'llash imkonini beradi.

4. **Psixologik funksiya.** O'quvchilarda belgilangan faoliyat bioritmini, bir vaqtning o'zida ishga odatlantirishni ishlab chiqishdan

iborat. O'quv mashg'ulotlarining odatiy vaqti va tanish shart-sharoitlari bolalarda erkinlik, psixik xolatini vujudga keltiradi. Qiziqarli va zavqli mehnat sharoiti yaratiladi. O'quv mashg'ulotlarining mazmuni shaklli faol usullar bilan birga rivojlantiruvchi funksiyani bajaradi.

5. Rivojlantiruvchi funksiya. O'quv jarayonida ko'plab shakllar qo'llanilganda bu funksiya samarali bo'ladi. Shakllarning ko'pligi va turli-tumanligi aqliy, mehnat, o'yin faoliyati uchun boy shart-sharoit yaratadi, bu esa butun psixik jarayonlar majmuini ishga tushirishga imkon beradi.

O'quv jarayonini tashkil etish shakllari bolalarning individual va jamoaviy faoliyatini ta'minlaydi.

6. Tizimga soluvchi va strukturalash funksiyalari. Tizimga soluvchi va strukturalash barcha o'quv materialini qism va mavzularga bo'lish, uni butunligicha va har bir mashg'ulot uchun strukturalash va tizimga solishni talab etadi.

7. Ta'lim shakllari bir-biriga nisbatan kompleks va koordination funksiyalarni bajarishga qodir. Bolalar tomonidan materialni samaraliroq o'zlashtirilishi maqsadida ta'limning qandaydir shakli asosida birlashtirilishi va boshqa shakllarning tarkibiy qismlari sifatida qo'llanilishi mumkin. Ekskursiya vaqtida kichik ma'ruza o'qiladi, suhbat uyushtiriladi va bolalar amaliy ishda ishtirok etadilar. Mavzu o'rganilayotganda biror shakl, masalan dars va boshqa shakllar - qo'shimcha malumot beruvchi seminar, guruhli amaliy mashg'ulotlarga nisbatan asosiy, yetakchi o'rin tutadi.

8. Rag'batlantiruvchi funksiya. Rag'batlantirish – o'quvchilar va sportchilar ishi ijobiy deb topilganda qo'llaniladi, o'z kuchiga ishonchni mustahkamlaydi, mas'uliyatni oshiradi.

Rag'batlantirilayotganda o'quvchilarni darslarni o'zlashtirishini, sportchilar yutuqlarini, ularning mehnatga, jamoat ishlariga munosabatini hisobga olish kerak.

O'quv jarayonini tashkil qilish shakllarining asosiy funksiyalari shular.

7.3. O'qitish jarayonining qonuniyatlari

O'qitish jarayonining qonuniyatlari. Ijtimoiy hodisalar qonuniyati sifatida hodisalar yoki jarayonlar o'rtasidagi ob'ektiv mavjud bo'lgan ularning rivojlanishini xarakterlovchi aloqa tushuniladi. Qonuniyat ob'ektiv olamdagi hodisa va xususiyatlar o'rtasidagi sabab, mustahkam bog'lanishning belgilangan tartibini aks ettiradi, unda bir hodisaning o'zgarishi ikkinchi hodisani keltirib chiqaradi.

Ta'lim jarayonining asosiy qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ta'lim jarayoni ijtimoiy jarayonlar va jamiyat ehtiyojlariga bog'liq (bu jamiyatning barkamol rivojlangan shaxsga bo'lgan ehtiyoji).

2. Ta'lim jarayoni qonunan ta'lim, tarbiya va rivojlanish jarayonlari bilan bog'liq.

3. Ta'lim jarayoni o'quvchilarning aniq o'quv imkoniyatlariga, o'quv mehnatining bilim, malaka va ko'nikmalarining shakllanish darajasiga bog'liq. O'qishga munosabat tushunarlik tamoyilini qo'llashdan kelib chiqadi.

4. Ta'lim jarayoni olib boriladigan tashqi shart-sharoitga bog'liq.

5. Ta'lim berish va o'qitish jarayonlari o'zaro bog'langan (ya'ni, ta'limga pedagogik rahbarlik, o'quvchilar faolligi bilan birgalikda olib boriladi). Bunda pedagog rahbarligidagi o'quvchilarning onglik va faollilik tamoyili kelib chiqadi.

6. Ta'lim mazmuni-qonunan uning o'zida jamiyatning ehtiyojlari, fanning rivojlanish darajasi, ta'limning imkoniyatlari va shart-sharoitlarini aks ettiruvchi vazifalariga bog'liq

7. Ta'limni tashkil qilish shakllari qonunan ta'lim vazifalari, mazmuni va usullariga bog'liq (bu qonuniyat ta'limning turli shakllari-umumiy sinf, guruhli, individual, darsdagi va darsdan tashqari ta'lim vazifalari, mazmuni va usullariga ko'ra birgalikda olib borish tamoyilida hisobga olinadi).

8. O'quv faoliyatini rag'batlantirish, tashkil qilish va nazorat qilish usul, vositalari ta'lim vazifalari, mazmuniga bog'liq. Shug'ullanuvchilarning yoshi, individual imkoniyatlari hisobga olinadi.

9. O'quv jarayoni barcha komponentlarining o'zaro bog'liqligi tegishli shart-sharoitlarda qonunan ta'limning mustahkam va mavjud natijalarini ta'minlaydi. Bu qonuniyatdan ta'lim natijalarining mustahkamligi, tushunarlilik va hayotiyiligi tamoyili kelib chiqadi.

7.4. O'qitish turlari

O'qitish turlari. Qadimgi Yunonistonda o'qitish individual xarakterga ega edi. O'rta asrlarga kelib mashg'ulotlar kichik guruhlarda o'tkazila boshladi. XVII asrda YA.A.Komenskiy sinf-dars tizimini nazariy asoslab berdi. Dars-o'qitishni tashkil qilishni shunday shaklligi, unda o'qituvchi yoshi va bilimi jihatdan bir xil bo'lgan, tarkibi o'zgarmaydigan o'quvchilar guruhi bilan, ma'lum belgilangan vaqt va jadval asosida mashg'ulot olib boradi. Komenskiy, o'qituvchi bir vaqtda 40-50 tagacha o'quvchini o'qitishi mumkin deb aytgan. Sinf-dars tizimi juda mukammal bo'lib, u ko'p davlatlarda qo'llanila boshladi.

O'qitishni 7 ta turlari mavjud:

1. Dars.
2. Ma'ruza.
3. Amaliy va seminar mashg'ulotlar.
4. Fakultativ.
5. Ekskursiya
6. Qo'shimcha mashg'ulot (konsultasiya)
7. Uy vazifasi.

Dars deb – bevosita o'qituvchilar rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim mashg'ulotiga aytiladi. Dars – o'quv ishlarining asosiy tashkiliy shaklidir.

So'nggi yillarda darsni tashkil etishning umumiy, yakka tartibdagi va guruhliy shakli keng tarqalmoqda.

Umumiy shakl – darsda o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining shunday turidirki, unda o'quvchilar hammalari uchun umumiy ishni baravar bajaradilar. Olingan natijalar sinf bo'yicha muhokama qilinadi.

O'quv ishining umumiy shakli bolalarda jamoatchilik hissini tarbiyalash imkonini beradi.

Individual ta'lim – har bir o'quvchiga yetarli darajada chuqur va puxta bilim berish uchun, har bir o'quvchi maqsadga muvofiq kamol topishini va o'zining bilimlarini mustahkam holda to'ldirib borish ko'nikmasiga ega bo'lishini ta'minlash uchun kerak.

Guruhiy shaklning asosiy belgilari: mazkur darsda muayyan o'quv vazifalarini hal qilish uchun sinf bir necha guruhlariga bo'linadi;

– har bir guruh ma'lum topshiriq oladi va uni birgalashib o'qituvchining rahbarligida bajariladi;

– guruhning tarkibi doimiy bo'lmaydi. Guruhda o'zaro salbiy munosabatdagi bolalar bo'lmashligi kerak.

Shunday qilib dars-maktabdagi o'quv ishini tashkiliy shakli bo'lib, unda o'qituvchi aniq belgilangan vaqt ichida, o'quvchilarning doimiy guruhi bilan qat'iy jadval bo'yicha, o'quv dasturiga muvofiq, turli usullardan foydalangan holda shug'ullanadi.

Har bir dars, darsni tashkil etishdan boshlanadi. Darsni tashkil etish – sinfning tayyorgarligini kuzatish, o'quvchilar diqqatini o'ziga jalb qilishdan iborat. Agar darsni maqsadi yangi materialni bayon qilishdan iborat bo'lsa, dars mavzusi aytiladi. Mo'ljallangan mavzuni bayon qilib bo'lingach, albatta mavzudan xulosa chiqarib, umumlashtirib, darsni yakunlash kerak.

Eng ko'p qo'llaniladigan dars turlari beshta.

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'tilgan materiallarni mustahkamlash darsi.
3. O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini (ya'ni o'zlashtirishini) tekshirish va baholash darsi.

4. Takrorlash va umumlashtiruvchi dars.

5. Aralash dars turi.

1) Yangi bilimlarni bayon qilish darsi mazmuniga quyidagilar kiradi:

Darsni tashkil qilish.

Yangi bilimlarni bayon qilish.

Yangi bilimlarni mustahkamlash.

2) O'qitilgan materiallarni mustahkamlash darsi. *Savol-javob o'tkazish, yangi bilimlar ustida mashq qilish.*

3) O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va baholash darsi. *Masala va misollar yechdirish, grammatik tahlil, grafik ishlar olib borish.*

4) Takrorlash va umumlashtiruvchi dars. *O'tilgan mavzular bo'yicha mustaqil ish yozish, og'zaki savol-javob o'tkazish.*

5) Aralash dars turining tuzilishi.

Uy vazifasini so'rash, tekshirish.

Yangi materiallarni bayon qilish.

Yangi materiallarni mustahkamlash.

Darsni umumlashtirib yakunlash.

Uyga vazifa berish.

Dars turlari o'zgarishi bilan, darsning tuzilishida o'zgarishlar bo'ladi.

Darsning bosqichlari.

I. Darsni tashkil qilish.

II. Uy vazifasini tekshirish va baholash.

III. Yangi mavzuni bayon qilish.

IV. Yangi mavzuni mustahkamlash.

V. Uyga vazifa berish.

VI. Darsni yakunlash.

I. Bosqich.

Tashkiliy qism - bu qismga salomlashish, o'quvchilarning va sinf xonasidagi jihozlarning darsga tayyorligini tekshirish, darsda yo'q o'quvchilarni aniqlash, ishning rejasini e'lon qilish kiradi. Tashkiliy qismning maqsadi-darsda ish vaziyatini vujudga keltirishdir.

II. Bosqich.

Yozma va og'zaki uy vazifasini qo'yilgan maqsaddan qat'iy nazar turli usullar bilan tekshirish.

III. Bosqich.

Turli ko'rgazma qurollari yordamida o'tiladigan mavzuni tushuntirish.

IV. Bosqich.

Savol-javob o'tkazish, misol yechish va mashqlarni bajarish.

V. Bosqich.

Uyga topshiriq berish. Darsning bu qismiga mazkur topshiriqni bajarish usulini tushuntirish, uni o'qituvchining o'zi doskaga yozi-shi, o'quvchilarning daftarga yoki kundalikka ko'chirishi kiradi.

VI. Bosqich.

Darsni tugallashdan iborat bo'lib, bu ish tashkiliy ravishda amal-ga oshirilishi kerak.

Darsga qo'yilgan umumiy didaktik talablar.

1. Har bir dars ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratil-gan, puxta rejalashtirilgan bo'lishi lozim. Darsni qanday boshlash, qanday tamomlash, ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilar-ni oldindan hal qilib olinadi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy-siyosiy yo'nalishga ega bo'lishi lozim.

3. Har bir dars turmush va amaliyot bilan boglangan bo'lishi lozim.

4. Har bir dars turli usullardan foydalangan holda olib borilishi lozim.

5. Darsga ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydala-nish kerak.

6. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabat-da bo'lishi lozim.

7. Darsda o'quv materialining mazmuniga oid ko'rsatmali qurol-lar, texnika vositalaridan foydalanish lozim.

8. Dars mashg'ulotini butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan individual (shaxsiy) xususiyatlari hisobga olingan holda olib borili-shi kerak.

9. Darsni mazmuni va xarakteriga qarab xalqimizning ma'naviy merosidan samarali foydalanish kerak.

Ma'ruza. Ta'limning so'z bilan ifodalash usulidan biri sifatida o'quv materialini og'zaki bayon qilishni ko'zda tutib, hikoyadan o'z hajmining kattaligi, mazmunining murakkabligi, ilmiy asoslan-gan bilimlarga boyligi, mantiqiy isbotlash va umumlashtirishning murakkabligi, bilan ajralib turadi. Ma'ruza davomida axborotni og'zaki bayon qilish, uzoq vaqt davomida diqqatni tutib turish, ting-

lovchilarning fikrini faollashtirish usullari, isbotlash, tizimlashtirish, umumlashtirishdan foydalaniladi.

Ma'ruzalar asosan o'rta maktablarning yuqori sinflarida, akademik litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida o'tiladi. Ma'ruza rejasini aniq o'ylash va ma'lum qilish zarur. Reja bandlarining barchasida, ularning har birining yakun va hulosalarini izchil bayon qilishda mantiqiy uyg'unlik bo'lishi kerak. Ma'ruza shunday sur'atda o'qiladiki, tinglovchi uning zarur joylarini yoza olsun. Shuning uchun ham o'qituvchi ma'ruzaning yozib olinadigan joylarini aniq ajratishi, yozib olishlarini yengillashtirish uchun zarur bo'lsa takrorlashi lozim. Ma'ruzaga taalluqli adabiyotlar tavsiya qilinadi.

Amaliy va seminar mashg'ulotlari. Ta'limni tashkil qilishni darsni to'ldiruchi shakllaridan biri amaliy mashg'ulot hisoblanadi. Amaliy mashg'ulotlar katta sinf o'quvchilari bilan o'tkaziladi va o'z shakliga ko'ra laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar hisoblanadi. Unda o'quvchilar dasturga muvofiq belgilangan ishni bajaradilar. Amaliy mashg'ulotlar laboratoriya va ustaxonalar, o'quv xonalari va o'quv tajriba maydonlari, o'quv ishlab chiqarish kombinatlari va o'quvchilarning o'quv ishlab chiqarish brigadalarida olib boriladi. Oddiy laboratoriya ishlari va amaliy mashg'ulotlariga nisbatan amaliyotlar o'quvchilarning mustaqilligi va ishga ijodiy munosabati bilan xarakterlanadi. Amaliy mashg'ulotga ajratilgan vaqtgacha o'qituvchi ish rejasini tuzadi, o'quv qo'llanmalari va darslikka qo'shimcha ravishda kerakli ko'rsatmalar tayyorlaydi. Sinfdagi har o'quvchini o'quv asboblari bilan ta'minlashni iloji bo'lmaganda yoki ishni o'quvchini bir o'zi bajara olmaganda vazifani guruh bilan bajarish tashkil etiladi. Bunda amaliy mashg'ulot dasturida nazarda tutilgan barcha ishlarni bajarish har bir o'quvchi uchun majburiy hisoblanadi. Doimiy rahbarlikni amalga oshirib va kerakli yordamni ko'rsatib, o'qituvchi o'quvchining amaliy topshiriqlarini mustaqil bajarishda yuqori darajaga erishadi.

Seminarlar yuqori sinflarda odatda gumanitar fanlar dasturlari asosiy bo'limlarini o'rganib chiqilganidan keyin o'tkaziladi. Ta'limni tashkil qilishni bunday shaklidan foydalanish o'rganilgan mate-

rialni nazariy umumlashtirish, o'quvchilarni mustaqil fikrlar bilan chiqishi, baxsga kirishishi, o'z fikr-mulohazasini bildirishi, o'quvchilarni jamoat ishlarida qatnashishiga imkon beradi.

Seminar mashg'ulotlarni o'tkazish rejasi o'qituvchi tomonidan oldindan tuziladi va uni o'quvchilar bilan muhokama qilish chog'ida tahrir qilanadi. Qabul qilingan rejaga muvofiq har bir o'quvchi va butun sinfnng seminarga tayyorgarlik dasturi belgilanadi, topshiriqlar bo'lib beriladi, adabiyotlar ro'yxati tavsiya etiladi. O'quvchilarning fikrlari va referatlari seminar muammoli shaklda qo'yiladi. O'qituvchi ularning tayyorgarligiga rahbarlik qiladi, kerakli maslahatlar beradi. Seminar mashg'uloti odatda, o'qituvchining qisqacha chiqishi bilan boshlanadi, unda mazkur seminar asosiy vazifalari ko'rsatiladi, muhokama uchun muammolar qo'yiladi. Seminar mashg'ulotlari o'quvchilar tomonidan yuksak faollik va mustaqillikni nomoyon etishga mo'ljallangan. Ba'zan referat, yoki ma'ruzalar mavzularini oldindan berish, har bir o'quvchiga seminar mashg'uloti rejasi bo'yicha topshiriq berish maqsadga muvofiq emas. Mashg'ulot jarayonida bahs-munozaraga chorlash zarur. Mashg'ulot so'ngida o'qituvchi uni yakunlaydi, ta'limning aniq vazifalari bilan bog'laydi.

Fakultativ mashg'ulotlar va ularni tashkil qilish. O'quvchilarning xohish va istagi bilan ta'minlangan ilmiy nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni chuqurlashtirish hamda kengaytirish uchun o'rgatiladigan **o'quv fanlari fakultativ deb ataladi.**

Umumiy ta'lim o'rta maktabning namunaviy o'quv rejasiga fakultativ mashg'ulotlari kiritilgan.

Fakultativ mashg'ulotlar maxsus dasturlari asosida olib boriladi. Bu dasturlar o'quvchilar faolligi va mustaqilligini oshirishga, ularning bilimga qiziqishlarini rivojlantirishga mo'ljallangan. Fakultativlar ro'yhatini tuzayotganda maktab nafaqat o'quvchilarning shaxsiy xohish-istagidan, balki maktabning imkoniyatlaridan ham kelib chiqadi. Fakultativ mashg'ulotlarida ma'ruzalar amaliy mashg'ulotlar bilan bog'liq olib boriladi, bunda o'quvchilar adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmalari, mustaqil aqliy mehnat malakalariga ega

bo'ladilar, murakkab bo'lmagan eksperimentlarni o'tkazish uslubini egallaydilar, texnika va laboratoriya asboblardan foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradilar. Fakultativ mashg'ulotlarida muammoli ta'lim keng qo'llaniladi, o'quvchilarning individual ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga erishiladi. Fakultativ mashg'ulotlar majburiy fanlar bo'yicha darslar bilan bog'liq holda o'tkazilishi kerak. Ta'limning bu ikki shakli dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

O'quv ekskursiyalari (sayohatlar). O'quv ekskursiyalar – bu ta'lim shaklidir. U kuzatuvlar olib borish, hamda turli predmet, hodisa va jarayonlarni tabiiy sharoitda o'rganishga imkon beradi. O'quv dasturlarida nazarda tutilgan ekskursiyalar majburiy sanaladi va biror fan uchun ajratilgan o'quv vaqti doirasida o'tkaziladi. Ekskursiyalar ham boshqa ta'lim shakllari kabi didaktika prinsiplarini amalga oshiradi. Estetik va boshqa shaxsiy sifatlarni shakllantirish, o'quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlashga yordam beradi.

Ekskursiyalar darslarda dasturning ma'lum bir bo'limlarini o'rganish maqsadida o'tkaziladi: tabiat qo'yniga (tabiatshunoslik ekskursiyalari), sanoat korxonalariga (ishlab chiqarish ekskursiyalari), muzey, tarixiy joy va yodgorliklarga (tarixiy ekskursiyalar) olib boriladi. Yana geografik, adabiy ekskursiyalar va boshqalar mavjud.

Ko'pchilik hollarda bir vaqtning o'zida bir necha fan bo'yicha ekskursiyalar o'tkaziladi. Bunday ekskursiyalar kompleks deb ataladi. Ular fanlararo bog'lanishni amalga oshirish, kuzatuv ob'ektini har tomonlama o'rganish, vaqtdan unumli foydalanish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Kompleks ekskursiyalar tabiat qo'ynida va ishlab chiqarishda o'quvchilarni kasbga yo'naltirish maqsadida o'tkaziladi.

O'quv jarayonidagi ekskursiyalarni:

– kirish, yoki boshlang'ich, ya'ni ular darsda materialni o'rganmasdan oldin o'tkaziladi va uning maqsadi – darsda qo'llash uchun zaruriy materialni yig'ish yoki kuzatishlar olib borish hisoblanadi;

– joriy yoki ergashtiruchi, ular darsda dastur bo‘limlarini o‘rganish bilan parallel ravishda alohida masalalarni asoslab ko‘rib chiqish maqsadida o‘tkaziladi;

– yakuniy yoki tugallovchi, ma’lum bir mavzu yoki dastur bo‘limi bo‘yicha o‘quv ishini yakunlaydi.

Ekskursiyalar o‘tkazish puxta tayyorgarlikni talab qiladi. O‘qituvchi ekskursiya vazifalari va mazmunini belgilaydi, ob’ektни tanlaydi va u bilan tanishadi.

Ekskursiyaning vaqti ob’ekt xarakteri, o‘tkazish maqsadlari, o‘quvchilarning yoshiga bog‘liq. Ekskursiya o‘tkazilayotganda barcha o‘quvchilarning faol ishlashi, kuzatuvlar olib borishi, tartibga rioya qilishi, xavfsizlik texnikasiga rioya qilishi, ta’minlanadi.

O‘quvchilar bilan qo‘shimcha mashg‘ulotlar (konsultasiya). O‘quvchilar bilim olishda ortda qolmasliklari uchun qo‘shimcha mashg‘ulotlar o‘tkaziladi. Ta’limni tashkil qilishning bu shakli o‘quvchilarning ilmiy bilimlar, texnika yoki san’atning biror sohasini chuqurroq o‘rganishlari uchun qo‘llaniladi. Qo‘shimcha mashg‘ulotlar o‘qituvchi tomonidan darsdan tashqari vaqtda o‘tkaziladi.

O‘qituvchi maslahatlari joriy, mavzuviy va umumlashma bo‘ladi (masalan, imtihon va sinovlarga tayyorgarlik ko‘rilayotganda).

Qoloq o‘quvchilar bilan qo‘shimcha mashg‘ulotlar zarur bo‘lganda o‘tkaziladi. Alohida o‘quvchilarning bilimlaridagi bo‘shliqni aniqlagach, o‘qituvchi buning sabablarini aniqlaydi. Qo‘shimcha mashg‘ulotlarda ularni bartaraf qilish chora tadbirlarini qo‘llaydi. Qo‘shimcha mashg‘ulotlar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini to‘liqroq hisobga olish, ularda o‘z kuchiga ishonch va fanga qiziqishni oshirishga imkon beradi.

O‘qituvchidan tashqari, qoloq o‘quvchilar bilan, qo‘shimcha mashg‘ulotlarni, sinfning yaxshi o‘zlashtiruvchi o‘quvchilari, yuqori sinf o‘quvchilari, pedagogika o‘quv yurtlarining talabalari olib borishlari mumkin.

O‘qituvchining majburiyatiga ularni bu mashg‘ulotlarni olib borishlariga uslubiy rahbarlik qilish va doimiy nazorat qilish kiradi.

O‘quvchilarni alohida fanlar yoki dastur bo‘limlarini chuqurroq

o'rganishga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun o'qituvchi ular bilan individual mashg'ulotlar o'tkazadi, ularga qiyinroq topshiriqlar beradi va qo'shimcha adabiyotlar tavsiya etadi.

Uy ishi. Uy ishi o'quvchilarning darsdagi faoliyatini to'ldiradi, mustaqillik va o'qituvchining rahbarligisiz ish olib borilishi bilan ajralib turadi. O'quvchilarning uy ishi nafaqat ta'lim beruvchi, balki tarbiyaviy ahamiyatga ham ega. O'quvchilar tomonidan uy ishlarining bajarilishi darsdagi o'quv faoliyatini to'ldiradi, yangi materialni o'zlashtirishga tayyorlaydi, egallangan bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, yangi malaka va ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlaydi.

O'quvchilarning uy ishi quyidagi asosiy shartlarni bajarishni hisobga olib tashkil etiladi;

o'quvchilarda bajarilayotgan vazifalarga qiziqish va ishning maqsadi haqida tushuncha borligi. Bu shart uy vazifasi bilan darsdagi o'quv ishlarini birgalikda olib borish, bu vazifalarni hayot va amaliyot bilan bog'liq holda qo'yish bilan bajariladi;

o'qituvchilarning pedagogik rahbarligi va ota-onalarning nazorat qilishi orqali o'quvchilarda uy vazifalarini bajarishga ma'suliyatli munosabatni tarbiyalash;

didaktika tamoyillariga eng avvalo tushunarliklik tamoyiliga amal qilish, ya'ni berilayotgan uy vazifalarining oson-qiyinligi, uning bajarilishiga belgilangan vaqt me'yorida qat'iy amal qilish.

O'quvchilarni uy ishini bajarishga tayyorlash darsda o'qituvchi tomonidan bajariladi. U o'quvchilarda masalalarni mustaqil yechish ko'nikmalarini shakllantirish, uy vazifalarini bajarish mazmuni va uslubiyotini tushuntirishdan iborat. Darsda darslik, ma'lumotnoma bilan mustaqil ishlash, kuzatuv va tajribalar, o'z-o'zini tekshirish usullari qo'llaniladi. Bular o'quvchiga uy vazifasini bajarish uchun kerak bo'ladi.

Bundan tashqari, o'quvchida uy sharoitida vazifani qanday bajarishi va nima qilishi kerakligi haqida aniq tasavvur hosil qilish lozim. Uyg'a vazifa qo'ng'iroq chalingunga qadar, aniq va ravshan e'lon qilinishi, sinf doskasi va kundalikka aniq yozilishi kerak.

Uy vazifasining hajmi cheklangan vaqt me'yorlariga muvofiq belgilanadi, bu me'yorlar umumiy o'rta ta'lim maktabi nizomida berilgan.

Ota-onalar yordami uyda kerakli sharoitni yaratish, belgilangan gigiyenik talablarga javob beruvchi, kerakli o'quv qurollari bilan jihozlangan o'z ish joyiga ega bo'lishi, o'quvchilarni fan bo'yicha vazifalarni, avval qiyinroq topshiriqlarni bajarishga o'rgatish, har 30-40 daqiqada yoki bir fandan vazifani bajarib bo'lgandan keyin tanaffus qilishga o'rgatishdan iborat.

Uy vazifasini tekshirish dars vaqtida o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

O'quvchilar tomonidan uy vazifasi sifatida bajarilgan yozma va grafik ishlarning asosan katta hajmdagi va murakkab qismini o'qituvchi darsdan keyin tekshiradi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: Sinf, dars, o'qitish shakli, o'qitish qonuniyat, o'qitish funksiya, o'qitish turi.

Nazorat savollari

1. O'qitish jarayonining shakllarini aytib bering.
2. Sinf-dars tizimini ta'riflang.
3. Nima uchun dars o'quv ishini tashkil qilishning asosiy shakli hisoblanadi?
4. O'qitish shakllarining funksiyalariga ta'rif bering.
5. O'qitish jarayonining qonuniyatlarini aytib bering.
6. O'qitishning nechta turi bor? Ularga ta'rif bering.
7. Eng ko'p qo'llaniladigan dars turlari qaysilar?
8. Dars bosqichlarini aytib bering.
9. Darsga qo'yilgan umumiy didaktik talablar haqida aytib bering.

II-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA ASOSLARI

I-BOB. TARBIYA MAZMUNI VA UNING JISMONIY TARBIYA VA SPORTDAGI AHAMIYATI

1.1. Tarbiya mazmuni.

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining tarkibiy qismi bo‘lib, tarbiyaviy jarayon mazmuni, shakl, metod, vosita va usullari hamda uni tashkil etish muammolarini o‘rganadi. Yosh avlodni tarbiyalashda nimalarga e‘tibor qaratmoq lozim? Bunday masalalarni hal etishda avvalo mamlakatimizda siyosiy-ijtimoiy sohalarida yuz berayotgan islohotlar mohiyatini chuqur va atroflicha mushohada qilib olishga to‘g‘ri keladi. Chunki davr ham, inson tarbiyasi ham o‘zgarib bormoqda. Ayniqsa, XXI asr insoniyat tarixida kompyuter davri bo‘lib kirib keldi. Biroq, fan-texnika qanchalik jadal rivojlanib, jamiyat hayotida muhim joy olib, ishlab chiqarish jarayonlarini tezlashuviga qanchalik samarali ta‘sir etmasin, tarbiya nazariyasida shaxsni komil etib tarbiyalash, bu borada Markaziy Osiyo mutafakkirlari, xalq pedagogikasi hamda jahon pedagogikasining ilg‘or fikrlariga tayanib ish ko‘rish zarur bo‘ladi. Yoshlarni barkamol inson qilib tarbiyalashda birinchi navbatda sharq mutafakkirlarining qimmatli ma‘naviy meroslari muhim dasturi amaliy ahamiyatiga ega bo‘ladi. Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Farobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad al-Farg‘oniy, Imom Ismoil al-Buxoriy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Nahshband, Amir Temur, Muhammad Tarag‘ay Ulug‘bek, Alisher Navoy va Zahiriddin Muhammad Bobur singari olamga mashhur allomalarning ijtimoiy, siyosiy va falsafiy qarashlari barcha zamonlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O‘z o‘tmish madaniy merosini chuqur o‘rganmagan va e‘zozlamagan, ajdod-avlodlari bosib o‘tgan tarixiy yo‘lni idrok etmagan, milliy mustaqillik yo‘lida jon fido qilgan buyuk ajdodlar faoliyatidan xabardor bo‘lmagan inson o‘zligini hech hachon anglab yetolmaydi.

O‘tmish madaniy merosini o‘rganish murakkab jarayon sanaladi. Madaniy meros namunalari va ularda ilgari surilgan ezgu g‘oyalarni

yosh avlod ongiga singdirish uzluksiz, izchil, tizimli hamda maqsadga muvofiq amalga oshirilishi zarur.

Tarbiya - muayyan, aniq maqsad hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama o‘stirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirish jarayonidir. Turli zamon va makonda ijtimoiy tarbiya mohiyatan turlicha ifodalab kelingan bo‘lib, uning mazmuni ijtimoiy maqsadlardan kelib chiqib asoslangan.

Tarbiya maqsadi - ijtimoiy buyurtma asosida belgilanadi. Eng oddiy harakatdan tortib to keng ko‘lamli davlat dasturi asosida tashkil etiluvchi tarbiya doimo muayyan maqsadga yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Maqsadsiz, ma‘lum g‘oyani ifoda etmaydigan tarbiya bo‘lmaydi. Tarbiya maqsadi asosida uning mazmuni asoslanib, maqsadni amalga oshirishga xizmat qiluvchi metod va usullar aniqlanadi. Tarbiya maqsadining muammosi pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Axloqiy tarbiya. Jismoniy tarbiya axloq bilan uzviy bog‘liqdir. Mashg‘ulotlarda va ayniqsa sport musobaqalarida odam kuchli jismoniy kuchga ega bo‘lib, bu iroda, jasorat, o‘zini tuta bilish, qat‘iyatlilik, o‘ziga ishonch, chidamlilik, intizom kabi fazilatlarini shakllantirishga yordam beradi. Jismoniy mashqlar va sport yo‘naltirilgan va odatda jamoada o‘tkaziladi. Shu sababli sport faoliyati kollektivizm, o‘z jamoasiga sadoqat hissini uyg‘otadi. Sportda halollik, raqibga hurmat, o‘z xulq-atvorini sport etikasi qoidalariga bo‘ysundirish kabi axloqiy fazilatlar namoyon bo‘ladi.

Aqliy tarbiya. Tizimli jismoniy tarbiya va sport aqliy faoliyatini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, universitet talabalari uchun zamonaviy o‘quv dasturlarini ishlab chiqish muhim noprofessionik yuk bilan bog‘liq. Jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasi – bu o‘quv yili davomida aqliy faoliyat turg‘unligini ta‘minlovchi muhim omillardan biri. “Tana holati – optimal jismoniy faollik – aqliy mehnat qobiliyati” tizimida oxirgi aloqa to‘g‘ridan-to‘g‘ri birinchi ikkiga bog‘liq ekanligi aniqlandi. Shuningdek, o‘quv yili oxirigacha yetarlicha o‘qitilmagan o‘quvchilarning diqqat, xotira

va aqliy operatsiyalar soni kabi ko'rsatkichlar sezilarli darajada kamaygani qayd etildi. Ushbu davrda aqliy nogironlikni saqlab qolish har bir o'quvchining jismoniy holatini hisobga olgan holda jismoniy mashqlar va sportning uzluksizligini ta'minlash va bu borada o'quv yuklarini tartibga solish, shuningdek, sinfda ijobiy hissiy muhitni ta'minlashdir.

Mehnat ta'limi. Mehnat ta'limi mohiyati - bu shaxsiyat xususiyatlarining izchil va tizimli rivojlanishi, uning hayotga va ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlanish darajasini belgilaydi. Bu holda asosiy fazilatlar mehnatsevarlik, mehnatga ongli munosabat, mehnat madaniyatini mahorat bilan namoyon etishdir. Qattiq mehnat to'g'ridan-to'g'ri mashg'ulotlar va sport musobaqalarida, sportchilar jismoniy mashqlar yoki sport mashg'ulotlarida natijalarga erishish uchun jismoniy mashqlarni bajarish va takrorlashda, ya'ni charchoqni yengish uchun muntazam ravishda ish olib borishda tarbiyalanadi. Maqsadga erishishda qat'iylik, jismoniy tarbiya va sport paytida tarbiyalangan mashaqqatli mehnat keyinchalik ishlashga o'tkaziladi.

Estetik tarbiya. Sport bilan shug'ullanadigan kishi go'zallarning timsollari bilan doimiy ravishda tanishadi. Jismoniy mashqlar ta'siri ostida tana shakllari uyg'un rivojlanadi, harakatlar va harakatlar yanada nozik, baquvvat, chiroyli bo'lib qoladi. Ko'pinchalik sport bilan shug'ullanadilar, nafaqat aniq amaliy maqsadlar – sog'liqni saqlashni yaxshilash, rekord o'rnatishda va hokazolarga amal qiladilar. Ko'p jihatdan, ular darslardan estetik zavq olish, go'zallikni doimiy ravishda kuzatib borish va uni o'zingizning tanangizga ega bo'lishning nafisligi bilan mukammal go'zallik harakatlari shaklida yaratish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Jismoniy tarbiya va sport bilan estetik tarbiya o'rtasidagi bog'liqlik samarali, chunki u nafaqat tashqi go'zal qiyofani yaratishga, balki ayni paytda zamonaviy jamiyatda axloqiy va irodaviy fazilatlariga, harakatlar va xatti-harakatlar estetikasiga ta'sir ko'rsatishga imkon beradi.

Tarbiya maqsadi umumiy va individual xarakterga ega bo'lishi mumkin. Ilg'or pedagogika umumiy va individual maqsadlar birli-

gi va uyg'unligini namoyon etadi. Maqsad tarbiyaning umumiy ijtimoiy va ijobiy hal etilishiga yo'naltiriladi hamda aniq vazifalar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, tarbiya maqsadi tarbiya jarayonini tashkil etish asosida hal etiladigan vazifalar tizimidir. Tarbiya maqsadlari mohiyati va ko'lamiga ko'ra umumiy va aniq vazifalar sifatida guruhlanadi.

Tarbiya maqsadi qanday shakllanadi? Uning shakllanishida ko'plab ob'ektiv sabablar yetakchi rol o'ynaydi. Organizmning fiziologik yetilish qonuniyatlari, insonning ruhiy rivojlanishi, falsafiy va pedagogik fikrlar yutug'i, ijtimoiy madaniyat darajasi maqsadga umumiy yo'nalish beradi. Biroq asosiy omil doimo davlat mafkura va siyosati bo'lib qolaveradi. Hozirgi paytda O'zbekiston Respublikasi rahbariyati yoshlar orasidan eng iqtidorli, salohiyatlarini tanlab, saralab olib, ularni ilmiy, madaniy-ma'naviy jihatdan kamolotga erishishlari, zamonaviy fan-texnika asoslarini puxta o'zlashtirib olishlari uchun g'amho'rlik qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining istiqboli nazarda tutilib, ko'pgina yoshlarning Turkiya, Xitoy, Yaponiya, AQSH, Germaniya kabi rivojlangan xorijiy mamlakatlarga tahsil olish uchun yuborilayotganliklari fikrimizning yorqin dalilidir.

Jamiyat ma'naviyati va shaxs kamolotida muhim o'rin tutuvchi ma'naviy va axlohiy poklik, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat, keksalarga hurmat singari insoniy fazilatlar o'z-o'zidan shakllanmaydi. Barchasining asosida yosh avlodga oila, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar hamda oliy ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan ta'lim-tarbiya mazmuni, g'oyaviy yo'nalishi va samarasi yotadi.

O'sib kelayotgan yosh avlodning zamon talablariga mos, barkamol inson bo'lib shakllanishlari uchun ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlari – aqliy, ma'naviy-axloqiy, jismoniy, mehnat, estetik, huquqiy, ekologik, iqtisodiy hamda jinsiy tarbiyani tashkil etishga nisbatan yangicha nuqtai nazardan yondashish, ularning samarali yo'llarini ishlab chiqish alohida dolzarblik kasb etadi. Bu esa tarbiyadagi eng muhim vazifalardir.

1.2. Tarbiya mazmuning jismoniy tarbiya va sportdagi ahamiyati.

Tarbiya jarayonining mohiyati nimadan iborat? Bu oddiy savol bo'libgina qolmay, pedagogika rivojlanishi shu vaqtga qadar ushbu muammoni yechish yuzasidan ko'pgina qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi. Avvalo shu narsani bilib olish lozimki, tarbiya tushunchasi har xil mavzuda qo'llanilishi lozim. Masalan, tarbiya deganda, yosh avlodning kelajak hayotga tayyorlash deb tushuniladi. Lekin, bu tayyorlash maxsus tashkil qilingan tarbiya faoliyatlari bilan amalga oshirilishi mumkin.

Tarbiya sportchi shaxsini maqsadga muvofiq shakllantirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, shug'ullanuvchilarning shaxsiga muntazam va sistemali ta'sir etish imkoniyatini beradi. Tarbiya jarayoni o'zaro bog'liq bo'lgan ikki yoqlama faoliyatni sport pedagogi va shug'ullanuvchi faoliyatini o'z ichiga oladi. Tarbiya jarayonida sportchining ongi shakllanadi, his-tuyg'ulari rivojlanadi, ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan va ijtimoiy aloqalarga xizmat qiladigan xulqiy odatlarni hosil qilinadi.

Tarbiya jarayonida sportchining hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir.

Psixologik va pedagogik tadqiqotlarga qaraganda shaxsga tashqi omillar ta'siri u xoh ijobiy, xoh salbiy ta'sir ko'rsatsin, tarbiyalanuvchi tarbiyasida ular ta'sir ko'rsatadi. Tarbiyalanuvchining shaxsiy tajribasi va ehtiyojlari tashqi ta'sirga munosabatni belgilab beradi va uning xulqiga ta'sir etadi. Shuning uchun tarbiyalanuvchi faoliyatini uyushtirishning o'zigina kifoya qilmaydi. To'g'ri tarbiyalash uchun tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan qalbidan paydo bo'ladigan munosabatni, turli xil kechinmalarni qanday anglashni, his qilishni hamda ulardan o'zi uchun nimalarni maqsad qilib olganligini bilish zarur.

Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchining ongigina emas, balki, his tuyg'ularini ham o'stira borish, unda jamiyatning shaxsga qo'yadigan axloqiy talablariga muvofiq keladigan hulqiy malaka va odatlar-

ni hosil qilish lozim. Bunga erishish uchun talabning ongiga (ta'lim jarayoni asosida) hissiyotiga (darsda va turli sinfdan tashqari ishlarda) va irodasiga (faoliyatni uyushtirish, hulqini idora qilish jarayonida) sistemali va muntazam ta'sir etib boriladi. Talabani tarbiyalashda bularning birontasi (ongi, hissiyoti, irodasi) e'tibordan chetda qolsa maqsadga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun tarbiya jarayoni ko'p qirrali va murakkab jarayon deb yuritiladi. Uning xususiyatlari quyidagicha aks ettiriladi.

Tarbiya jarayoni o'ziga xos xususiyatlarga ega. Uning muhim xususiyati aniq maqsadga yo'naltirilganligidir.

Zamonaviy talqinda tarbiya jarayoni (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan samarali hamkorlik jarayoni demakdir

Jismoniy tarbiya jarayonida spetsifik vazifalarni hal qila turib, shaxsni har tomonlama rivojlantirish va tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. O'quv ko'nikma va malakalarini shakllantirish barobarida tafakkur operatsiyalari (taqqoslash, analiz, sintez, umumlashtirish), tarbiyadagi axloqiy sifatlar (onglilik, intizom va boshqalar), estetik did ham rivojlantiriladi. Jismoniy tarbiyani tashkil etishning turli formalarida (mashg'ulotlar, harakatli o'yinlar, mustaqil harakat faoliyati va hokazolar) tarbiyachining e'tibori fikrlaydigan, o'z yosh imkoniyatlariga ko'ra ongli harakat qiladigan, o'quv ko'nikmalarini muvaffaqiyat bilan egallaydigan, atrof muhitda mo'ljal ola biladigan, uchraydigan qiyinchiliklarni aktiv tarzda bartaraf etadigan, ijodiy izlanishga intiladigan bolani tarbiyalashga qaratiladi.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bola ruhiy faoliyatining neyrofiziologik mexanizmi shartli reflektor xarakteriga ega va u bolalik yillari davomida tashqi ta'sirlar, ya'ni tarbiya jarayoni ta'sirida shakllanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, fikrlash, his qilish, ongli rivojlantirishning potensial imkoniyatlariga ega bo'lgan inson organizmi hayotning birinchi kunidanoq, kompleks tarbiyaviy ta'sirni talab qiladi. Bu ta'sir inson shaxsini muntazam og'ishmay shakllantirib borishga yo'naltirilgandir, shuning uchun bolaning jismoniy

rivojlanishi va salomatligi haqidagi g'amxo'rlik uning ma'naviy, aqliy rivojlanishi bilan ifodalanadi.

Tarbiya jarayoni ko'p qirrali jarayon bo'lib, ular tarbiya mohiyatini yoritishga xizmat qiluvchi ichki va tashqi (sub'ektiv va ob'ektiv) omillar asosida tashkil etiladi. Sub'ektiv omillar shaxsning ichki ehtiyojlari, qiziqishlari, hayotiy munosabatlarini anglatish, ob'ektiv omillar esa shaxsning hayot kechirishi, shakllanishi, hayotiy muammolarini ijobiy hal etishi uchun sharoit yaratadi. Tarbiya maqsadi pedagogik faoliyat mazmuni, yo'nalishi, shakli hamda ob'ektiv sharoitlar bilan qanchalik mutanosib kelsa, shaxsni shakllantirish borasida shunchalik muvaffaqiyatga erishiladi. Tarbiya jarayonining tashkil etilishi va boshqarilishida nafaqat trener faoliyati, balki sportchining yosh va psixologik xususiyatlari, o'y-fikrlari, hayotiy qarashlari ham muhim o'rin tutadi.

Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati uning uzoq muddat davom etishidir. Tarbiya natijalari tez sur'atda yaqqol ko'zga tashlanmaydi o'zida insoniyat sifatlarini namoyon eta olgan sportchini tarbiyalab voyaga yetkazishda uzoq muddatli davr talab etiladi. Maktab tarbiyasi shaxs ongi, dunyoqarashini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Chunki yoshlik yillarida insonda odob tizimi yuqori darajada ta'sirchan hamda beqaror bo'ladi. Shu bois tarbiya muvaffaqiyati ayni o'quvchilik yillarida shaxsga to'g'ri tarbiya berish lozimligini taqozo etadi. Tarbiya jarayonining yana bir muhim xususiyati uning uzluksizligi sanaladi. Tarbiya jarayoni sportchi va trenerning birgalikdagi uzluksiz, tizimli harakatlari jarayonidir. Sportchida ijobiy sifatarni qaror toptirishda yagona maqsad sari yo'naltirilgan, bir-birini to'ldiruvchi, boyitib boruvchi, takomillashtiruvchi tarbiyani tashkil etish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois, oila, ta'lim muassasalari va jamoatchilik hamkorligida tashkil etilayotgan tarbiyaviy tadbirlarni uzluksiz o'tkazilishiga erishish maqsadga muvofiqdir.

Maktab yoshidagi bolani tarbiyalashda maktab yetakchi o'rin egallasa ham, bolalarga uzluksiz ta'sir o'tkaza olmaydi. Chunki bolalar ma'lum muddatgina maktab, jismoniy tarbiya o'qituvchisining

tarbiyaviy ta'siri ostida bo'lib, qolgan vaqtning asosiy qismini oilada, ko'chada, sport to'garaklari, jamoat orasida o'tkazadilar. Kuzgi, qishki, bahorgi va ayniqsa, yozgi ta'til davrlarida o'quvchilar maktab, o'qituvchi ta'siridan chetda qoladilar. Demak, maktabda bolalarni tarbiyalash vaqt jihatidan chegaralangan bo'lib, sinfdan va maktabdan tashqari amalga oshiriladigan tarbiyaviy ishlardan holi vaqtda ular o'qituvchi yoki tarbiyachining tarbiyaviy ta'siri va nazoratidan uzoqlashadilar.

O'quvchilarga nisbatan maktab (ta'lim muassasasi)ning ta'sirini susaytirmaslik maqsadida, sinfdan va maktabdan tashqari hamda ta'til davrlarida tarbiyaviy ishlarga alohida e'tibor beriladi.

Ayni vaqtda, respublikada o'quvchilarning ta'lim-tarbiya muassasalaridan uzoqlashtirmaslik maqsadida qo'shimcha ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatmoqda. Qo'shimcha ta'lim muassasalarida o'quvchilar xususiy fanlar va xorijiy tillarni mukammal o'rganishlari, texnika va badiiy yo'nalishlar bo'yicha bilim olishlari, amaliy faoliyat ko'nikmalariga ega bo'lishlari mumkin. Qo'shimcha ta'lim muassasalarida tashkil etilayotgan turli yo'nalish sport to'garaklari, sport klublari va mavzulardagi uchrashuv, ko'rgazma, ko'rik va suhbatlar o'quvchilarning tafakkur dunyosini boyitishda, ularda mustahkam xarakter va irodani tarkib toptirishda muhim o'rin tutadi.

Bundan tashqari, bu qarama-qarshiliklar ko'pincha bolaning ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq bo'lmasligidan, o'quvchilar yosh va shaxsiy psixologik xususiyatlari (fe'l-atvori, xarakteri, qiziqishlari, jismoniy, ruhiy va fiziologik sog'lomligi)ni yaxshi bilmasligi oqibatida kelib chiqadi.

Demak, tarbiya jarayoni o'zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

Tarbiya nazariyasi pedagogika fanining bir qismi bo'lib, tarbiyaviy jarayonning mazmuni, usuli va tashkil etilishi masalalarini o'rganadi. Tarbiya nazariyasi pedagogikaning umumiy asoslari, ta'lim nazariyasi, maktabshunoslik bilan uzviy bog'langandir.

Tarbiya vazifalarini to'la ma'noda faqat o'quv jarayonida hal etish mumkin emas. Tarbiya ta'lim berish bilan mustahkam aloqada

bo'lgani holda o'ziga hos qonuniyatlarga ham egadir. Ta'lim va tarbiya yagona jarayondir. Lekin ular bir-biriga aynan o'xshash emas. Ta'lim va tarbiyaning birligi avvalo ular maqsadining umumiyligidan iborat. Tarbiya bu har bir insonning hayotda yashashi jarayonida o'rtirgan saboqlari va intellektual salohiyatlarining ijobiy ko'nikmasini o'zgalarga berish jarayoni va tarbiya yosh avlodni muayyan maqsad yo'lida har tomonlama o'stirish uning ongi va hulq-atvorini tarkib toptirish jarayonidir.

Tarbiya hayotni bilish, unga tayyorlashdek ma'suliyatli vazifani bajaradi. Tarbiyaning vazifalari ko'p qirralidir. Tarbiyada o'quvchining jamiyatimizda qabul qilingan axloq-odob qoidalariga mos keladigan e'tiqodini, axloqiy malaka va ko'nikmalarini extiyoj va intilishlarini tarkib toptirish muhimdir. Bunda o'qituvchi va tarbiyachilarning yuqori tajribaga ega bo'lishlari katta ahamiyat kasb etadi. Bolalarni tarbiyalash, ular tug'ilgan vaqtdan boshlanadi va tizimli ravishda ta'lim berish bilan birga olib boriladi hamda ularni ilk yoshlik chog'idan boshlab jamiyat hayotida qatnashtiriladi. Bola maktabga borganda bu jarayon davom ettiriladi. Maktabdagi tarbiya inson shaxsini tarkib toptirish yuzasidan olib boriladigan ulkan ishning bir qismi xolos, u bolaning ilgarigi tajribalarini hisobga olgan holda tashkil etiladi, undagi barcha yaxshi sifatlarni o'stirib, noto'g'ri tasavvurlar, odatlarni tuzatib borishi va bo'lajak sifatga zamin tayyorlashi kerak.

Tarbiya o'quvchi maktabni tamomlagandan keyin ham tugallanmaydi, u butun umr bo'yi davom etadi.

Tarbiya ta'lim berish bilan bog'liq bo'lgani holda, o'z xususiyatlariga, o'ziga xos vazifalari, uni tashkil etishning shakl va usullariga ega bo'lib, maxsus ravishda o'rganilishi lozim, u tarbiya nazariyasida qarab chiqiladigan masalalar doirasiga kiradi.

Tarbiya jarayonida bolalarning hayoti va faoliyatini pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirish g'oyat muhimdir. Faoliyat jarayonida bola tashqaridan kelayotgan tarbiyaviy ta'sirlarga nisbatan ma'lum munosabatda bo'ladi. Bu munosabat shaxsning ichki ehtiyoji va hohishlarini ifodalaydi.

Bolaning shaxsiy tajribasi va ehtiyojlari tashqi ta'sirga munosabatini belgilab beradi va uning hulqida aks etadi. Shuning uchun bola faoliyatini uyushtirishning o'zigina kifoya qilmaydi. To'g'ri tarbiyalash uchun tarbiyalanuvchining bu faoliyatga nisbatan qalbidan paydo bo'layotgan munosabatni, turli xil kechinmalarni qanday anglashini, baholashini, his qilishini hamda ulardan o'zi nimalarni maqsad qilib olayotganini bilish zarur. Yana shuni hisobga olish kerakki, bularning barchasi turli kishilar bilan aloqa qilish, jamoadagi munosabatlar asosida ro'y beradi. Tarbiya natijasini shu xilda hisobga olish bolalar tarbiyasini samarali olib borishga imkon beradi. Demak tarbiya bu yosh avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayonidir. Tarbiya jarayonining mohiyati – shu jarayon uchun xarakterli bo'lgan va muayyan qonuniyatlarda namoyon bo'ladigan ichki aloqa va munosabatlarni aks ettiradi.

Tarbiya avvalo tarbiyalanuvchi shaxsning tarkib topishi jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi. Lekin tarbiyani bunday tushunish bir tomonlama bo'lib, o'zbek maktabining yangi vazifalariga to'la javob bera olmaydi. Shuning uchun o'zbek pedagogikasi bolalarning faoliyatini tashkil etishni, ularning to'g'ri axloq tajribalarini egallashlari uchun sharoit yaratishni tarbiyaviy jarayonning muhim tomoni deb hisoblaydi.

Bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlodni jismonan sog'lom, aqlan yetuk, ma'naviy boy, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalashdan iboratdir.

Bolalarni tarbiyalashning vazifalari jismoniy, aqliy, axloqiy, estetik, mehnat tarbiyasini berish va ularning tug'ma layoqati, qiziqishi, ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida muntazam (hayotga) tayyorlashdan iboratdir.

Ta'lim muassasalarida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining maqsadi va vazifalari bolalardagi turli jismoniy rivojlantirishni ko'nikma va malakalarini shakllantirish, ulardagi kuchlilik, tetiklik, chaqqonlik, ziyraklik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishdan iboratdir.

Muntazam ravishda o'tkaziladigan jismoniy mashg'ulotlar bolalarning o'sish va rivojlanish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy rivojlanish – odam organizmi shakl va funksiyalarining o'zgarish jarayonidir. “Jismoniy rivojlanish” termini tor ma'noda qo'llaniladi, bunda u antropometrik va biometrik ko'rsatkichlarni anglatadi, chunonchi: gavda, bo'y, og'irligi, ko'krak qafasi aylanasi, o'pkalarning tiriklik sig'imi, umurtqa pog'onasi egikligining darajasi, qaddi-qomatning jismoniy holati, kurak uchlari orasidagi masofa, tavon gumbazi o'lchovining ko'rsatkichi, o'ng va chap panja mushaklari kuchi, tik tura olish kuchi va boshqalar. “Jismoniy rivojlanish” terminini keng ma'noda qo'llaganda, unga jismoniy sifatlar (tezkorlik egiluvchanlik, muvozanat saqlay olish, ko'z bilan chamalash, kuch, chidamlilik) ham kiritiladi.

Ta'lim muassasalarida bolalarni jismoniy tarbiya mashg'ulotining maqsadlari quyidagilardir: 1) Bolani salomatligini mustahkamlash 2) Bolani jismonan baquvvatlashtirish 3) Bolalarni axloqiy sifatlarini tarbiyalash.

1.3. Jismoniy tarbiya va sport faoliyatida tarbiya jarayonining xususiyatlari

Tarbiya – har bir insonning hayotda yashashi jarayonida orttirgan saboqlari va intellektual salohiyatlarining ijobiy ko'nikmasini o'zgalarga berish jarayoni.

Chunonchi, tarbiya keng sotsial ma'noda ijtimoiy hodisa sifatida qo'llanilganda jamiyatning barcha tarbiyaviy vositalarini o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari, bu qarama-qarshiliklar ko'pincha bolaning ongi bilan xulqi bir-biriga muvofiq bo'lmasligidan, o'qituvchi va tarbiyachilarning o'quvchilar yosh va shaxsiy psixologik xususiyatlari (fe'l-atvori, xarakteri, qiziqishlari, jismoniy, ruhiy va fiziologik sog'lomligi)ni yaxshi bilmasligi oqibatida kelib chiqadi.

Tarbiya jarayonining yana bir xususiyati uning yaxlit tarzda tizimli tashkil etilishidir. Yaxlitlik shundan iboratki, tarbiya jarayoni-

ning maqsadi, mazmuni, vazifalari va metodlarining birligi shaxsni shakllantirish g'oyasi amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Bizga ma'lumki, shaxs sifatлари navbatma-navbat emas, balki yaxlit tarzda o'zlashtiriladi. Shu bois pedagogik ta'sir ham yaxlitdir, tizimlilik xarakteriga ega bo'lishi mumkin. Sportchi shaxsini shakllantirishda pedagog trener tomonidan tarbiyaning maqsadi, mazmuni, vazifalarini va metodlarini mukammal o'zlashtirish va tizimli pedagogik ta'sir ko'rsatish zarur.

Tarbiya jarayonining yaxlitlik, tizimlilik xususiyati bir qator muhim pedagogik talablarga amal qilishi pedagog trener bilan sportchilar o'rtasidagi hamkorlikni ehtiyotkorlik bilan qaror toptirishi talab qiladi.

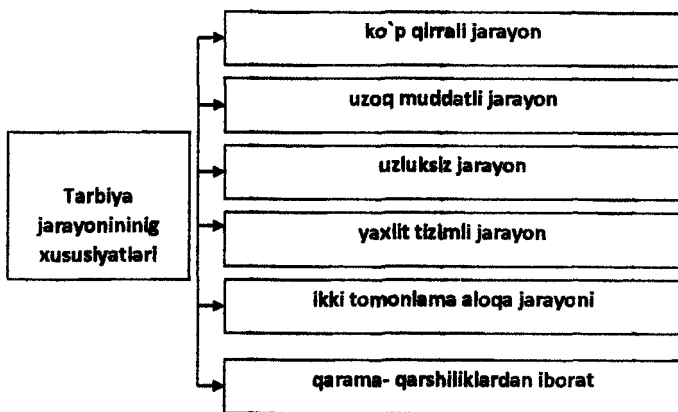
Ikki tomonlama aloqa ikki yo'nalishda, ya'ni, sportchining shug'ullanuvchiga nisbatan ko'rsatadigan ta'siri (to'g'ri aloqa) hamda shug'ullanuvchining pedagog trenerga nisbatan munosabati (teskari aloqa) tarzda tishkil etiladi.

Tarbiyaning pedagogik texnologiyasi nazariyasi g'oyasiga muvofiq endilikda o'quvchi tarbiya jarayonining ob'ektigina bo'lib qolmasdan, sub'ektiv sifatida ham faoliyat ko'rsatadi. Shuning uchun pedagog trener shug'ullanuvchining ichki imkoniyatlari, unga nisbatan bo'layotgan tashqi ta'sirlar, axborot manbalarini inobatga olishi zarur.

Agarda, mazkur talab unutilsa, shaxsni tarbiyalash qiyinlashadi yoki barcha urinishlar samarasiz yakunlanadi.

Mana shundan tarbiya jarayonining yana bir muhim xususiyati – tarbiyada qarama-qarshiliklarning mavjudligi kelib chiqadi. Ushbu qarama-qarshiliklar shug'ullanuvchilarda o'z tushunchalariga muvofiq paydo bo'lgan dastlabki sifatlar o'rtasida yoki shug'ullanuvchilarga qo'yiladigan talablar bilan ularni bajarish imkoniyatlari o'rtasida ziddiyatlarning kelib chiqishi uchun zamin yaratadi. Tarbiyadagi qarama-qarshiliklarning paydo bo'lmasligini oldini olishda pedagog trener tomonidan qo'yilayotgan talablar shug'ullanuvchilarning yosh xususiyatlari va imkoniyatlarini hisobga olish bilan belgilanadi.

Demak, tarbiya jarayoni o'zida quyidagi xususiyatlarni namoyon etadi:

Tarbiya jarayoni xususiyatlari

Tarbiyaning ob'ektiv qonunlari - o'quv-tarbiyaviy jarayonni tashkil etish va ijtimoiy hayotning shaxsni, uni o'ziga xosligi hamda sifatlarini shakllantirish talablardagi turg'un bo'lgan an'analardir.

Darhaqiqat, tarbiya ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan hodisalardir. Tarbiya yuksak ma'naviy, jismoniy barkamollik, yaxshining yomondan farqini anglash, yuksak insoniy fazilatlarini shakllantirish qudratiga egadir. Tarbiya kishilik jamiyatining hamma bosqichlarida rivojlanib, o'sib, avlod-dan-avlodga vorislik vazifasini bajaradigan hodisa. Lekin har bir jamiyatda tarbiyaning maqsadi, vazifasi, mazmuni o'ziga xosligi bilan farq qiladi.

1.4. Tarbiya prinsiplari haqida tushuncha

Respublikamizda ta'lim to'g'risidagi qonunni amalga oshirish, ta'lim tarbiyani zamonaviy talablar darajasida olib borish, maktablarni milliy lashtirish borasidagi ishlar madaniy ma'naviy taraqqiyotimizda o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatmoqda.

Tarbiya jarayonining mohiyati shu jarayon uchun xarakterli bo'lgan va muayyan qonuniyatlarda namoyon bo'ladigan ichki aloqa va munosabatlarni aks ettiradi.

Tarbiya avvalo tarbiyalanuvchi shaxsining tarkib topish jarayoniga rahbarlik qilishni taqozo etadi. Lekin tarbiyani bunday tushunish bir tomonlama bo'lib, o'zbek maktabining yangi vazifalariga to'la javob bera olmaydi.

Shuning uchun o'zbek pedagogikasi bolalarning faoliyatini tashkil etishni, ularning to'g'ri axloq tajribalarini egallashlari uchun sharoit yaratishni tarbiyaviy jarayonning muhim tomoni deb hisoblaydi.

Tarbiya prinsiplari (tamoyillari) bu tarbiyaning mazmuni, tashkil etilishi va usullariga qo'yiladigan asosiy talablarni belgilovchi dastlabki qoidalardir.

Bu g'oya va qoidalar yangi kishini tarbiyalash to'g'risidagi ta'limotga, mustaqil jamiyat sharoitida amalga oshirilgan tarbiyaviy ishlarning boy tajribalariga suyanadi va tarbiyaviy ishlarni turli tashkil etishga yordam beradi.

Tarbiya prinsiplari o'qituvchi trenerlarga, yo'l yo'riq ko'rsatuvchi qoidalar bo'lib hisoblanadi, yangi kishini shakllantirish vazifalari bilan belgilanadi.

Tarbiyaviy jarayonda bu prinsiplarga rioya qilish, uni samarali va natijaliroq qiladi.

1.5. Tarbiya prinsiplarining (tamoyillari).

Ana shularga asoslanib tarbiya prinsiplariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1-prinsip. Tarbiyaning maqsadga qaratilganlik va g'oyaviylik prinsipi. Bu pedagog butun faoliyatini o'sib kelayotgan avlodni g'oyaviy, axloqiy va ijtimoiy munosabat ruhida tarbiyalash vazifalariga bo'ysundirish demakdir. Bu prinsip pedagog faoliyatini yangi, har tomonlama kamol topgan kishini tarbiyalash ishi uchun kurashga yo'naltiradi.

Har bir o'qituvchi tarbiyachi ana shu maqsadlardan kelib chiqib,

tarbiyaviy ishlarning vazifalarini belgilaydi, uning mazmunini aniqlaydi, hamda maktab ish sharoitlarini hisobga olgan holda o'quvchilarni tarbiyalashning shakl va usullarini tanlaydi.

Sport amaliyoti sharoitida bu prinsipni amalga oshirish demak o'z shug'ullanuvchilari ongiga sport mashg'ulotlarining yuksak ijtimoiy maqsadlarini etkazish, ularda prinsipiialliq g'oyaviylik o'zi va o'rtog'ining xulq-avtoridagi kamchiliklarga, sport etikasi normalarining buzilishiga murosasiz bo'lishni tarbiyalashdir.

2-prinsip. Tarbiyaning hayot bilan, mehnat bilan bog'liqligi prinsipi. O'sib kelayotgan yosh avlodning o'sib ulg'ayishiga va shaxsning shakllanishiga hayot va mehnat katta ta'sir etadi.

Boshqa tomondan bolalarni tarbiyalashdan maqsad uni turmush uchun tayyorlashdir. Shunday ekan, maktab va tarbiya muassasalarida olib boriladigan ta'lim va tarbiya ishlari turmush bilan mustahkam bog'langan bo'lishi kerak.

Bolalarni hayot bilan tanishtirish yo'llari va shakllari xilma xildir.

Tarbiyaning turmush bilan bog'lanishi o'quvchilarning qiziqish doiralarini kengaytiradi, ularni jamiyatga foydali bo'lishga, jamiyat uchun zarur bo'lgan boyliklarni ishlab chiqarishda faol qatnashadigan qilib etishtirishni ta'minlaydi. Shuningdek o'quvchilarni ijtimoiy foydali faoliyatga va ijtimoiy hayotga tortish ham muhimdir. O'quvchilarni, ayniqsa katta yoshdagi o'quvchilarni ommaviy bayramlarda, sport musobaqalarida, badiiy havaskorlik to'garaklarida ishtirok ettirish kabi shakllari keng tarqalgandir.

Demaq o'quvchilarning ijtimoiy hayotda ishtiroki ularni ijtimoiy-siyosiy tarbiyalashning va ularda ijtimoiy aktivlikni rivojlantirishning eng yaxshi va samarali yo'lidir.

Bu prinsip, sport bilan shug'ullanuvchilar mamlakatimizdagi va chet ellardagi kundalik voqealar bilan muntazam suratda tanishib borishlari zarur degan talabni xam bildiradi. Shu maqsadda, sport komandalari va kollektivlarida doimiy ravishda siyosiy axborotlar, gazetalar o'qish, televidenie ko'rsatuvlarini tomosha qilish va boshqalar o'tkazib turiladi.

Mehnatning tarbiyaviy ta'sir kuchi g'oyat kattadir. Mehnatda

ishtirok etish va unumli mehnat qilish bilan shaxs o'z qobiliyati va iste'dodini namoyon qiladi. Mehnat yosh avlodning tarbiyasi uchun juda katta vositadir.

O'quv faoliyati va ijtimoiy foydali mehnat o'quvchi shaxsiga ijobiy ta'sir etadi. Bu ikki faoliyatning qo'shiluvi bolani faollashtiradi, tashabbuskor qiladi va shu bilan hulq birligini ta'minlaydi.

Mehnat bolalarga siyosiy-g'oyaviy tarbiya berish uchun, ularda dunyoqarashini tarbiyalash hamda ma'naviy jihatdan kamolga yetkazish uchun zamin hozirlaydi.

Kishi umummanfaati uchun mehnat qilmasdan turib har tomonlama o'sa olmaydi. Shuning uchun xam oilada xamda maktabda bolalarni ilk yoshligidan boshlab mehnatga muhabbat va hurmat ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor beriladi.

Maktablardagi o'quv ishlarida ham, tarbiyaviy ishlarda ham mehnat markaziy o'rinda turadi. Maktabda o'qishning o'zi ham mehnatdir.

Ta'lim jarayonida bolalarning o'quv ishlariga bog'liq bo'lgan o'quv vazifalarini qunt bilan bajarish, shu bilan birga o'qishni turmush bilan bog'lash, o'qish yuzasidan turli amaliy vazifalarni bajarish bilan bog'lik bo'lgan mehnat o'quvchilarda aqliy va jismoniy mehnat ko'nikma va malakalarini tarbiyalaydi.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiya ishlarini ko'pchiligi mehnat tarbiyasi bilan mustahkam bog'langandir.

Mehnatda tarbiyalash prinsipi bolalarning psixologik va yosh hususiyatlarini hisobga olishga asoslangandir.

Yoshlar serharakat bo'ladilar va faoliyatga intiladilar. Ular o'z kuch va quvvatlarini turli mashg'ulotlarga, avvalo mehnatga sarf qiladilar. Passivlik sustkashlik ishsiz o'tirish bola tabiati uchun yoddir. Mehnatda insonning kuchi, imkoniyati, xarakteri, o'z bilimini amalda ishlatish ko'nikmasi ro'yobga chiqadi.

Bolalarni mehnatkash, mehnatni hurmatlaydigan qilib tarbiyalash, nazariya bilan amaliyot birligi to'g'risidagi prinsipni amalga oshirishga imkon beradi.

Ta'limni mehnat bilan qo'shib olib borish, mehnat yordami bilan

tarbiyalash prinsipini amalga oshirish tufayli bolalarda axloqiy fazilatlar, xarakter belgilari kamol topadi.

3-prinsip. Tarbiyaga kompleks yondoshish prinsipi. Tarbiyaga kompleks yondoshish g'oyasi shaxsni har tomonlama rivojlantirish to'g'risidagi ta'limotdan kelib chiqadi.

Kompleks yondoshishning mohiyati tarbiyaning har tomonlama, eng avvalo, g'oyaviy siyosiy, mehnat va axloqiy tarbiyaning yaqin birligidan iboratdir.

Bu munosabat va aloqalar shu qadar bir-biriga yaqinki, ulardan biror komponentining o'zgarishi boshqashining ham o'zgarishga olib keladi.

Masalan: Agar biz mehnat tarbiyasini g'oyaviy-siyosiy tarbiya bilan bog'lab olib bormasak unda kishida mehnatga munosabatni tarbiyalagan bo'lmaymiz. Agar jismoniy tarbiya axloqiy tarbiya bilan bog'liq holda amalga oshirilmas ekan, biz kishining jismoniy imkoniyatlarinigina oshirgan bo'lamiz, ammo u shaxsiyatparast, boshqa kishilarga nisbatan qo'pol bo'lib qolishi mumkin.

Kishini har tomonlama rivojlantirish dunyoqarashning negizi bo'lib, bu uning g'oyaviy-siyosiy yo'nalishini belgilab beradi.

4-prinsip. Kollektivda tarbiyalash va kollektivga suyanib ish ko'rish prinsipi. O'z shaxsiy manfaatlari va orzularini kollektiv maqsadlari bilan qo'sha bilish ruhida tarbiyalashdir.

Ilg'or o'qituvchilar tajribasini ko'rsatishicha maktab va sinflardagi o'quvchilar ahil kollektiv bo'lib, uyushgandagina tarbiya ishlarini amalga oshirish ancha yengil bo'ladi va muvaffaqiyatni ta'minlaydi. Yaxshi uyushgan sog'lom kollektivda o'quvchilar jamoatchiligining fikri juda katta tarbiyaviy kuchga ega bo'ladi va tarbiyada o'qituvchilarning tayanchiga aylanadi. Bu xildagi kollektivda pedagogik ta'sirning kuchi ortadi va har bir shaxsga ta'sir etadi.

Ba'zan o'quvchilarda kollektivizm hissini rivojlantirish uchun barcha imkoniyatlardan yetarli foydalanilmaydi, o'quv ishlarida bolalarning bir-birlariga ko'maklashishi yaxshi uyushtirilmaydi. Bu xildagi kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish, ularda shaxsiyatparastlik xudbinlik psixologiyasini yo'qotishning yo'li asosan

bolalarni ijtimoiy foydali maqsadga qaratilgan kollektiv faoliyatiga jalb etishdir.

O'qituvchi va tarbiyalovchi o'zining tarbiyaviy ishlarida hamma vaqt o'quvchilar kollektiviga va ular orasidagi faol o'quvchilarga tayanmog'i, o'quvchilarni kollektiv bo'lib turli ishlarni bajarishga odatlantirib kollektivda yashash va ishlashga o'rgatib borishi lozim.

5-prinsip. Shaxsga talabchanlik bilan hurmatni birga qo'shib olib borish prinsipi. O'quvchilarni tarbiyalashning muhim prinsiplaridan biri bolalarga nisbatan talabchan bo'lish, ular shaxsini hurmat qilishdir.

Bu prinsip insonparvarlik munosabatidan kelib chiqadi. Talabchanlik ham, hurmat ham, ularga mehr muhabbat ishonish bilan mustahkam qo'shib olib borilmog'i lozim.

Eng yaxshi o'qituvchilar tajribalarining ko'rsatishicha, qayerda o'quvchilarga yuksak talabchanlik hurmat, muhabbat, ishonch bo'lsa, shu yerda tarbiyaning ta'siri samarali bo'ladi. O'qituvchi o'z o'quvchilarini yaxshi tarbiyalanishi uchun onadek g'amxo'rlik qilmog'i kerak. Buning uchun uning ijobiy fazilatlarga tayanib, ish ko'rish g'oyatda muhimdir.

Bolaga mehribonlik hurmat va muhabbat uning kuchiga kuch qo'shadi, o'ziga bo'lgan ishonchini orttiradi, bu ayni chog'da o'quvchilarning o'z o'qituvchisiga nisbatan hurmat, ishonch va mehribonlikni uyg'otadi. Bolalar g'amho'r, mehribon va talabchan o'qituvchini sevadilar, hurmat qiladilar va unga to'la ishonadilar. Mana bunday o'qituvchining tarbiyaviy ta'siri kuchli bo'ladi.

Agarda o'qituvchi o'z o'quvchilarining kuchiga va imkoniyatiga ishonch bildirsa, ular bu ishonchni oqlashga intiladilar, o'z kuchlariga ishonch hosil qiladilar.

Talabchanlik va hurmatni ishonch bilan qo'shib munosabatda bo'lishi, bolalar qalbiga yo'l ochadi va tarbiya ta'sirini samarali qiladi. O'quvchiga ishonmaslik va shubha bilan munosabatda bo'lish, uning hulqini oldindan baholab qo'yish, uni tarbiyachidan begonalashtiradi. Bunday holda o'quvchiga tarbiyaviy ta'sir etish qiyin bo'ladi.

Tarbiyachilarning o'quvchiga nisbatan haddan tashqari talabchan va qattiqqo'l bo'lishi ham, aksincha, ko'ngilchan bo'lishi va bolalarga bo'sh muomala qilishi ham yaramaydi. Shu ma'noda A.Navoiyning quyidagi nodir so'zlarini esga olish foydalidir: "Bolalarga mehribonlik yumshoq muomala albatta foydali, lekin bunda haddan oshirib yuborish zararlidir".

Talabchanlik muhim masalalarga nisbatangina bo'lib qolmay, balki odatda "mayda-chuyda" deb atalgan masalalarga nisbatan ham bo'lishi kerak chunki tarbiya masalalarining hammasi ham muhimdir. Masalan: ovqatni chapillatib eyish, hurillatib ichishdan boshlab, kattalarga salom berish, intizomli bo'lish va shu kabilarning hammasi muhim masalalardir.

Maktab ma'muriyati, sinf rahbarlari o'qituvchilar bilan ota-onalar o'quvchilarga bir xilda talab qo'yishini ta'min etishi zarur.

Ota-onalar ham o'z navbatida bolalarni tarbiyalashni maktab bilan mustahkam aloqada olib bormoqlari hamda bolalarga nisbatan maktab bilan birga bir xil talab qo'ymoqlari lozim.

6-prinsip. O'qituvchi, trenerlar, jamoat tashkilotlari va oilaning talab hamda tarbiyaviy ta'sirlarning birligi prinsipi. Tarbiyalanuvchining shaxsiy fazilatlarini oila, atrof-muhit, o'rtoqlar, o'rab olgan katta odamlar, jamoat tashkilotlari, pedagoglar kollektivi va boshqalar ta'sirida shakllana boradi. Bu esa butun tarbiyaviy zo'r berish va ta'sirlarni kelishib turib va bir-biriga muvofiq holda olib borishini talab qiladi.

Turli-tuman ta'sir etish doirasi orasida sport kollektivlari va trenerning roli har qancha ko'p bo'lsa-da, biroq tarbiyaviy ta'sir etishning boshqa doiralarini ham esdan chiqarmaslik kerak. Ota-ona tomonidan, maktab kollektivi tomonidan, trener tomonidan qo'yiladigan talablar yagona bo'lishi va bir-birini inkor etmasligi juda muhimdir.

7-prinsip. Tarbiyalanuvchilarni yosh va individual hususiyatlarini hisobga olish prinsipi. Tarbiyada bu prinsipni amalga oshirish avvalo o'quvchilarning yoshi, kuchi, jinsi va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ular uchun faoliyat turini tanlashni nazarda tutadi.

Bolalar maktabda rivojlanishning turli davrlarini: bolalik o‘smirlik balog‘at yo‘llarini bosib o‘tadilar. Shu davrlar ichida hayot, inson va o‘rab olgan dunyo haqida aniq bilimlarga ega bo‘ladilar. Ularning axloqi ham o‘zgarib boradi.

Shu yillar ichida bolaning axloqiy tuyg‘ulari rivojlanadi, ongi bilan hulqi o‘rtasida uyg‘unlik vujudga keladi, xarakteri tarkib topadi, o‘z hulqi va hatti-harakatlarini ehtiyojga va sharoitga muvofiqlash-tirishga intilish odatlari tarbiyalanadi.

Bolalarning yoshi va rivojlanish darajasiga ko‘ra ularga beriladigan tarbiyaning mazmuni, ularga nisbatan pedagogik rahbarlikning xarakteri ham o‘zgarib boradi. **Masalan:** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari maktabda o‘z asosiy vazifalarini: o‘zini maktabda, uyda, ko‘chada qanday tutish qoidalarini bilib oladilar. Bunday odatlarni ularga namuna ko‘rsatish, tushuntirish yo‘li bilan singdiriladi. Maktab davrida, ular hayotini, kattalar uyushtirib va unga bevosita rahbarlik qilishlari kerak.

Bolalarga kuchi yetmaydigan vazifalarni topshirmaslik kerak. Chunki bunday talablarni bajara olmagach, bolalarda o‘z kuchiga shubha uyg‘onadi, bu ularning aqliy, jismoniy va axloqiy rivojlanishiga salbiy ta‘sir etadi.

O‘smirlar o‘zlarining kuchlariga ortiqcha baho berishga moyildirlar. Masalan: ular sportga qiziqib, jon dillari bilan shug‘ullanadilar, ko‘pincha og‘ir va qiyin mashqlarni ijro etish natijasida o‘zlarini qiynab qo‘yadilar, organizmni zo‘riqtiradilar. O‘qituvchi va tarbiyachilar bolalarga normal o‘shishga halaqit beruvchi, zarar keltiruvchi zo‘riqishlardan saqlanish kerakligini tushuntirib berishlari kerak.

Tarbiya berishda o‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan tashqari, har qaysi bolaning o‘ziga xos (individual) xususiyatlarini hisobga olish ham katta ahamiyatga ega.

Bolalarning jismoniy va ma‘naviy o‘shishida bir qadar umumiylik bor. Biroq bolalarning yoshi, bo‘yi bir xil bo‘lsa ham ularning mijoz, xarakter xususiyatlari, qobiliyati, qiziqishlari, irodaviy sifatleri har xil bo‘ladi.

Bu farqlar, bolalarning hulqida, o'qish va mehnatida aks etadi.

8-prinsip. Tarbiya jarayonining tizimliliği va izchilligi prinsipi. Yosh avlodni tarbiyalashda ko'zlangan natijaga erishish uchun tarbiyaviy ishlar tizimli va izchil olib borilishi kerak.

Tarbiyaning murakkabligi shundaki, uni yaxshi uyushtirilgan birgina ish yordamida yoki qisqa vaqt ichida hal qilib bo'lmaydi. Tarbiyalashda amalga oshirayotgan barcha ishlarimiz bolaning oldingi egallagan axloqiy malaka va odatlariga asoslanishi ularning hayotiy tajribalariga suyanishi kerak. Shu asosda tarbiyaviy ishlar mazmunan kengayib, murakkablashib boradi.

Sinfda dars jarayonida olib borilgan tarbiya sinfdan va maktabdan tashqarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlar bilan qo'shilib ketadi.

Bolalar bilan olib boriladigan har bir tarbiyaviy ish butun tarbiya ishlarining ajralmas bir qismi sifatida olib borilgan taqdiridagina ta'siri kuchli bo'ladi.

Tarbiya ishidagi izchillik va tizimlilik prinsipi shundan iboratki, har bir tarbiyaviy ish maktab umumiy tarbiyaviy rejasiga asosan ma'lum izchillikda, oldingi ishlarning mantiqiy davomi sifatida tarbiya sohasida qilinayotgan ishlarni rivojlantirsin, mustahkamlasin va yanada yuqori darajaga ko'tarsin.

Tarbiya berishda **tizimlilik prinsipi** tarbiyani amalga oshiradigan barcha zvenolarining oila va maktab, maktabdan tashqari tarbiya muassasalari sport seksiyalari keng jamoatchilikning hamjihatlik va bamaslahat ish ko'rishini ko'zda tutadi.

Tarbiya jarayonida tizimlilik va izchillikni talab etadigan muhim shartlardan biri tarbiya sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash va mustahkamlashda uyg'unlikka rioya etishdir.

Shunday qilib, yuqorida, berilgan tarbiya prinsiplari yordamida tarbiya jarayonida yuqori natijalarga va tarbiyaning to'laqonli bo'lishiga erishish mumkin.

9-prinsip. Tarbiyada milliy va umuminsoniy qadriyatlarining ustunligi prinsipi. O'quvchilarni Vatanimiz qadriyatlari va g'oyalar har hil millat o'quvchilarini birlashtiradi, o'quv va mehnat faoliyatlarini uyushtirishga yordam beradi.

Xalqimizning ko‘p asrlik qadriyatlarini, ulkan va boy madaniy merosini chuqur bilmasdan, milliy o‘zlikni anglash, milliy g‘urur tuyg‘usini qaror toptirish mumkin emas. O‘zbek xalqi ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyotda katta madaniyatni yaratdi. U yaratgan boyliklar yoshlar tarbiyasida muhim vosita bo‘lib hizmat qiladi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: tarbiya, tarbiya maqsadi, tarbiya jarayoni, tarbiya qonuniyatlari, tarbiya usullari, ko‘p qirrali jarayon, uzoq muddatli jarayon, uzluksiz jarayon, yaxlit tizimli jarayon, ta‘lim tamoyillari.

Nazorat savollari

1. Tarbiya tushunchasiga ta‘rif bering.
2. Tarbiyaning maqsadi nima?
3. Tarbiya mazmuni va uning jismoniy tarbiya va sportdagi ahamiyati qanday?
4. Tarbiya maqsadi qanday shakllanadi?
5. Tarbiya jarayoni o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsating.
6. Jismoniy tarbiya va sport faoliyatida tarbiya jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari.
7. Ta‘lim tamoyillari ta‘lim jarayonida qanday vazifani bajaradi?
8. Ta‘lim tamoyillariga tasnifini bering.

II-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA QO‘LLANILADIGAN TARBIYA METODLARI

2.1. Jismoniy tarbiya va sport sohasida qo‘llaniladigan tarbiya metodlari

Sport faoliyati jismonan kuchli, mard, vatanparvar insonni tarbiyalashga ko‘maklashadi. Pedagogik talablar va pedagogning rahbarligi qo‘yilmagan va salbiy motivlar jamoadagi nosog‘lom munosabatlar xudbinlik, takabburlik va bir qancha salbiy illatlarni paydo bo‘lishiga olib keladi.

Axloqiy tarbiya metodlari – bu shaxsda axloqiy dunyoqarash, axloqiy ong, e‘tiqod, his-tuyg‘u va xulq-atvor qoidalarini tarkib toptirish maqsadida o‘qituvchi, trener va jamoa tomonidan qo‘llaniladigan tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatish usulidir.

Tarbiya metodlarini to‘g‘ri tanlanganda tarbiyalanuvchilarning unga javoban harakatlari tarbiyaviy vazifalarni hal qilishda pedagog trenerga yordam beradi. Bunday metodlarni tanlash esa tarbiyaviy faoliyatning vazifa va mazmuniga, shug‘ullanuvchilarining individual xususiyatlari hamda pedagog, trenerning pedagoglik mahorati darajasiga bog‘liqdir.

Zamonaviy pedagogikada tarbiya ishini tashkil etish shakllari (jamoaviy, guruh bo‘lib, yakka tartibda) va o‘quv tarbiya jarayonni tashkil etish shakllari (dars, musobaqa, estafeta, sport tadbirlari, sport to‘garaklari, sport klublari, o‘quvchilar ilmiy uyushmalari, sayohatlar) farqlanadi.

Tarbiyaviy ish shakllari tarbiyalanuvchilar jamoasi faoliyatini tashkil qilishda ularning ongiga, hissiyotlariga va xulqlariga ta‘sir qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyaviy shakllarni amalga oshirishda quyidagi bosqichlar bosib o‘tiladi.

1. Pedagogik maqsad: Jismoniy tarbiya o‘qituvchisi va trener tomonidan tarbiyaviy shakl tanlanadi va maqsad va vazifalar belgilanib, suhbat yo‘nalishini tanlanadi.

2. Birgalikda loyihalash: Tanlangan shakl uchun jamoaviy ijodiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish hamkorlik, do‘stona munosabatlarni shakllantirish.

3. Ishni tayyorlash pedagogik jarayondagi eng ma’suliyatli bosqichdir.

4. Ishni o‘tkazish keyingi tahlil uchun asosdir.

5. Refleksiya (o‘tkazilgan ish tahlili).

6. Yaqin oradagi natijalar. Bu bosqichda jamoa hamda uni tashkil etuvchi shaxslar shakllanishining zarur sharti hisoblanadi. Uning maqsadi – hamkorlik an’analarini shakllantirish jamoaning quvnoq hayoti va kelajagini qo‘llab quvvatlashdan iborat.

Hozirgi kunda pedagog tomonidan tashkil etilishi va o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan tarbiyaviy shakllar quyidagilardir.

1. Musobaqalar.

2. Estafetalar.

3. Treninglar.

4. Birgalikda o‘tkaziladigan sport bayramlari.

5. Mavzuli kechalar.

6. Tanlovlar.

7. Festivallar.

8. Axborot soatlari.

9. Tarbiyaviy soatlar.

10. Tarbiyaviy tadbirlar.

Tarbiyaviy shakllar jarayonida aqliy, axloqiy va estetik tarbiya vazifalarini hal etish uchun juda katta imkoniyatlar bor. Bu vazifalarni hal etish shaxsni har taraflama kamol toptirish omili sifatida tarbiyaning rolini kengaytirib, bevosita tarbiyaning o‘z muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Ma’naviy va jismonan har tomonlama kamol topgan shaxslargina takomillashgan jamiyat quruvchilari bo‘lishi mumkin. Barkamol insonni tarbiyalash tarbiyaviy shakllar to‘g‘ri tashkil etilgan sharoitda amalga oshadi. Har tomonlama rivojlangan shaxs bo‘lib, yetishish biologik hamda ijtimoiy qonuniyatlar talabidir. Insonning jismoniy barkamolligi uning ruhiy kamoloti bilan uzviy bog‘liqdir. Odamning ruhiy dunyosi tashqi ta’sirlar, ijtimoiy muhit

hamda insonning atrofidagi sharoitlarni o'zgartirishga qaratilgan harakati tufayli shakllanadi. Insonning jismoniy tarbiya va sportdagi yutuqlari, rekordlari, oliy darajadagi harakat va ko'nikmalari shakllanishi sportchining aqliy, axloqiy, ma'naviy estetik va g'oyaviy-siyosiy shakllanishi bilan uzviy bog'liq bo'lganda qadr-qimmatga ega bo'ladi. Har tomonlama umumiy jismoniy tayyorgarlik inson kamolotining asosiy qonuniyatlaridandir. Jismoniy fazilatlarining takomillashuvi oliy darajadagi harakat malaka va ko'nikmalarini shakllanganligi maxsus jismoniy tayyorgarligini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Sportda rekordlar ketidan quvish yoki shuhratparastlik xislati shaxsni xar tomonlama rivojlantirish tamoyilini buzadi, va natijada jamiyat uchun xos bo'lmagan axloqsiz sportchilar shakllanadi. Shuning uchun olib borilayotgan tarbiyaviy ishlarni o'z vaqtida amalga oshirish zarur.

Tarbiya jarayoni to'xtovsiz va tizimli davom etadigan jarayon bo'lib, unga pedagog, tarbiyachi rahnomalik qiladi va tarbiyaning ayni vaqt uchun zarur bo'lgan maqsadini, shu maqsadni hal etishga xizmat etadigan faoliyatni belgilaydi. Tarbiyalanuvchilarning ushbu faoliyatga aktiv ishtirok etishini ta'minlab, ular o'rtasida ijtimoiy, jamoa, o'rtoqlik aloqalari va munosabatlari uchun sharoit yaratadi.

Tarbiyani yaxshi yo'lga qo'yish uchun uning harakatlantiruvchi kuchini, tarbiya jarayoni manbaini yaxshi bilish va hisobga olish muhimdir. Bu tarbiya jarayonidagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklardan iboratdir.

Masalan, tarbiyalanuvchining odobliligi, yetukligi bilan unga qo'yiladigan talab o'rtasidagi farq tarbiyachi va jamoa ta'siriga shaxsning o'z pozitsiyasi, ya'ni munosabati tarbiya jarayonining ichki qarama-qarshiligi bo'lsa, tarbiyachining talablari bilan shaxs mikromuhit ta'siri o'rtasidagi uzilish tashqi qarama-qarshilikdir. Yana shuni e'tiborga olish kerakki, tarbiyada tarbiyalanuvchining tarbiyalanganlik darajasini ham e'tirof etish lozim. Bordi-yu, bu masala unutilib qo'yilsa, tarbiya jarayonida yana qarama-qarshiliklar vujudga keladi. Masalan, tarbiyalanuvchilarning faoliyatida faol ishtirok etishlarini ta'minlash uchun shu faoliyat nima uchun, qaysi

maqsadda, qancha muddatda bajarilishini ularning ongiga yetkazish, bajarish usuli va natijasini hisobga olishda esa o'zlariga havola qilish ma'qulroqdir. Bordi-yu, yaxshi faoliyat turi tavsiya qilinganda ularning onglilik va ishni bajarishga tayyorgarlik darajasi hisobga olinmasa, uni bajarish istagi uyg'otilmasa, tarbiyachining urinishlari befoyda bo'ladi, talabalar passiv, behafsala bo'lib qolaveradilar.

Tarbiya usullarida har tomonlama shaxsni shakllantirish maqsadida shaxs ongi, his tuyg'ulari, irodasi va munosabatlar sistemasiga ta'sir ko'rsatish usulini tushunish kerak

Tarbiya usullari ham ma'lum bir elementlarga bo'linib tarbiya usullari deb yuritiladi. Masalan, pedagog tarbiyalanuvchiga biror bir vazifani topshirdi. O'z navbatida bu vazifani bajarish uchun ko'rsatmalar beradi. Bu ko'rsatmalar va tushuntirish maxsus holda metodik usul sifatida namoyon bo'ladi. Tarbiya usullari va vositalari o'zaro mustahkam bog'liqdir. Tarbiya usullari shaxsga ta'sir ko'rsatishdan iborat emas. Tarbiya ikki tomonlama jarayon bo'lib pedagog tarbiyachi faoliyati bilan talaba faoliyatini birlashtiradi.

Talabalarning tarbiyaviy ta'sirga faol tayyor bo'lishiga erishish uchun buni muayyan sharoitga qo'yish, uning faol faoliyatini tashkil etish lozim. U yoki bu tarbiyaviy vazifalarni hal etishning muvofiq tashkil etilgan metodik yo'llari tarbiya vositalari deb yuritiladi. Talabalar bilan tarbiyaviy ishda foydalaniladigan vositalar bunda televidenie, radio, kitoblar shaxslar jalb qilinadigan faoliyat turlari tarbiya vositalari bo'la oladi.

Pedagogning jonli nutqi, shaxslarning o'yinlari, jamoatchilik, havaskorlik to'garaklari tarbiya vositasi vazifasini bajaradi. Ammo tegishli tarbiyaviy vazifalarni hal etish uchun ularni albatta murabbiy pedagog ishining muayyan sistemasiga kiritish kerak. Tarbiya natijasining samarali bo'lishi tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari, vositalari va shakllaridan mohirona foydalanishga va ularni qo'shib olib borishga bog'liq.

Tarbiya usulini tadbir etish muayyan yoshdagi shaxs faoliyatiga mos kelsa muvaffaqiyatli bo'ladi. Tarbiyaning umumiy usullari asosan 4 gruppaga bo'linadi.

1. Ijtimoiy ongni shakllantirish usuli.

2. Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari.

3. O'z-o'zini tarbiyalash usullari.

4. Rag'batlantirish va jazolash usullari.

Tarbiya usullari bola shaxsini har tomonlama kamol toptirish maqsadi bilan belgilanadi.

Bolalarning yoshi ulg'aygan sari ularning tarbiya jarayonidagi faolligi va mustaqilligi osha boradi, ular tarbiyachilar rahbarligida va o'z tashabbuslari, intilish va istaklari bilan yangi-yangi axloqiy fazilatlar orttirib, mukammallashtirib boradilar.

O'qituvchi qo'llayotgan usul va vositalar ta'sirida bolaning ongi-da va hulqida ham o'z shaxsini o'zgartirish istagi va intilishi vujudga keladi. Bola o'z-o'zini kuzatmasa, farosatini ishga solmasa, tarbiya ko'zlangan natijani bermaydi, mo'ljaldagi samarani ko'rsata olmaydi.

Tarbiya usullari turli elat, millat va davlatlarda turli tumanligi bilan farq qiladi. Osiyo mamlakatlarida, xususan O'zbekistonda tarbiya tizimining o'ziga xosligi umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish bilan birga o'zidan kattaga alohida hurmat, kattalar gapiga quloq solishlik, o'qituvchi-murabbiyning fikrini va vazifasini bajarishga qaratilgan.

Tarbiya usullariga bir xilda yondoshish mumkin emas. Ayni bir usulning o'zi foyda ham, zarar ham keltirishi mumkin. Ba'zi hollarda qattiq jazolash, boshqa hollarda esa ma'qul ko'rmagandek qarab qo'yish yoki shunchaki ogohlantirishning o'zi yetarlidir. Bu tarbiyalanuvchida yaxshi yoki yomon odatning qanchalik chuqur ildiz otganiga bog'liq.

Shuning uchun, tarbiyachi usullarni tanlashda qator shart-sharoitlarni hisobga olishi lozim. Usullarni tanlash tarbiyaviy faoliyatning vazifa va mazmuni, o'quvchi, sportchi hamda jamoalarni tarbiyalanganlik darajasi, tarbiyalanuvchining individual xususiyatlari, tarbiyachi va pedagog-trenerning pedagogik mahorati darajasi bilan bog'liqdir.

Tarbiya usullari o'quvchini ijtimoiy hayot hodisalarini, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni bilib olishga, undagi mavjud tartib qoidalariga amal qilishga qaratilgan. talabalarning ongli, his tuyg'usi va irodasiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish usullarini umuman shaxs ongiga ta'sir ko'rsatishni o'z ichiga oladi.

Bola o'sib ulg'ayishi bilan atrof-hodisalardan yaxshilik va yomonlikni ham o'rganib olish mumkin. Shuning uchun tarbiya usullari bola shaxsini "loyiha"lab hulqiga tuzatishlar kiritib borishga xizmat qiladi.

2.2. Tarbiya metodlari haqida tushuncha va ularning klassifikatsiyasi

1. Ijtimoiy ongni shakllantiruvchi usullar.

Bular o'quvchilarning ongiga ta'sir etishga xizmat qiladigan usullar guruhi bo'lib, ular jamiyatning tarbiya maqsadlarini shaxs faoliyati va xulqining motiviga aylantiradi.

Bu usullarning vazifasi o'quvchining ongida hayot, axloq, mehnat, kishilar munosabati bilan bog'liq normalar haqida tushuncha hosil qilish va bilim berishdan iborat bo'lib, natijada bu qoida va normalar shaxsning e'tiqodi, ishonchi va qarashlariga aylanadi. Bu guruhga turli mavzulardagi suhbatlar, hikoyalar, namuna usullarini kiritish mumkin.

Bu usullarda asosiy vosita so'z.

Suhbat usuli tarbiyada alohida o'rin tutadi. Maktablarning tajribasida bilim olishga yordam beradigan axloqiy normalar, estetik bilimlar, siyosiy masalalarga oid suhbatlar keng o'rin egallaydi. Suhbatlar yordamida bolalar ongida turli masalalarga oid tushuncha, bilim, mulohazalar to'planadi.

Tarbiyadagi suhbat usulining afzalligi shundaki, muhokamada o'quvchilar faol ishtirok etadilar, voqealarga baho beradilar, ma'lum holatda nima to'g'riligini tushunib, o'z pozitsiyalarini belgilab olishga o'rganadilar.

Maktabda suhbatlar dars jarayonida ham, darsdan tashqari ham

o'tkaziladi. Masalan: Jismoniy tarbiya o'qituvchisi biror sport turi ni tahlil qilganida sport bo'yicha eng yaxshi rekordlar va sportchi xulq-atvori va harakatini ochib beradi, yaxshi fazilatlarini ajratib ko'rsatadi. Shuningdek boshqa predmetlar materiallarini o'rganish jarayonida ham, ayrim sport tarixi va sportchilar to'g'risida ularning sportdagi o'rni, insoniy hislatlari haqida so'zlab beradi. Bunday holda dars ta'limiy ahamiyatgagina emas, tarbiyaviy ahamiyatga ham ega bo'ladi.

Ba'zan dars jarayonida yuz bergan ahvolga qarab, o'qituvchi shu darsda o'tilayotgan materialga bog'lanmasa ham, axloqiy mavzularda yo'l-yo'lakay suhbat o'tkazishi mumkin. Suhbatlar mavzusi har bir shug'ullanuvchining yoshi va individual xususiyatlariga hamda jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning o'z oldiga qo'ygan tarbiyaviy vazifalariga qarab xilma-xil bo'ladi. Masalan: vatanparvarlik, yurt ravnaqi, burch, do'stlik va o'rtoqlik o'z qadr-qimmatini bilish, olijanoblik va kamtarlik to'g'risida suhbat o'tkazish mumkin. O'tkaziladigan har bir suhbatdagi dalillar suhbatni ishonarliligini oshiradi. Suhbatda hamma vaqt ijobiy materiallardan emas, balki salbiy materiallardan ham foydalaniladi.

Individual suhbatlar doimo yaxshi samara beradi. Shuningdek 3-4, 5-6 boladan iborat bo'lgan kichik guruhlar bilan ham suhbatlar o'tkazish mumkin.

Tarbiyada suhbat usulidan foydalanganda quyidagilarga alohida e'tibor berishi lozim:

a) mavzuning to'g'ri tanlanishiga, uning dolzarbligiga, tarbiyalanuvchilar ehtiyojiga mos va amalga oshirilayotgan tarbiya vazifasiga aloqadorligiga;

b) suhbat mazmuni puxta o'ylab olinishiga;

v) ma'lum bo'lmagan faktlar bilan boyitilishiga;

g) o'quvchilarning bilimi, tushunish darajasi, tajribasi, qiziqish sohalariga;

d) suhbat mazmunining aniqligiga (ko'rsatma qurollar, texnika vositalaridan foydalanish), vaziyatning samimiy, do'stonaligiga, ochiq fikr almashish uchun sharoit yaratilishiga.

Namuna-usuli soʻz orqali va shaxsiy namuna koʻrsatish orqali ifodalanishi mumkin. Namunaning tarbiyaviy vazifasi gʻoyat xilma-xildir. Agar tarbiyachi bolaga biror hatti-harakatning andozasini koʻrsatish uchun namunadan foydalansa, bu usul boʻladi. Oʻqituvchi axloqiy tushunchalarni aniqlashtirish, talabning, axloq normalarini ahamiyatini, unga boʻysunishning foydali ekanligini, hamisha jamiyat manfaati yoʻlida halol mehnat qilish kishini ulugʻlashini isbotlash uchun namunadan foydalanadi. Bular namunaning tarbiyaviy vazifasidir.

Namunadan xalq pedagogikasida ham keng foydalanilgan. Otabobolarimiz oʻz farzandlarini hamisha yaxshilardan, donolardan, ulugʻ kishilardan ibrat olishga daʼvat qilib kelganlar. Ibrat uchun ular ajoyib ertaklar aytib berganlar, sarkardalar, olimlar, afsonaviy qahramonlar hayotidan hikoyalar qilganlar. Bolalar juda kichik yoshdan boshlab oʻzlarining tevarak-atrofidagi kishilarning xulqlari va hatti-harakatlarini kuzatib boradilar, ularga taqlid qiladilar. Biroq, ular hali nima yaxshi, nima yomon ekanini farq qila olmaydilar. Shuning uchun ular tarbiyachilarning yordamiga muhtoj. Bola dastlab oila aʼzolaridan ibrat oladi. Ota-ona va oilaning katta yoshdagi aʼzolarining namunasi kichik yoshdagi bolaga tarbiyaviy taʼsir koʻrsatishda asosiy manbadir. Bolaning maktabga borishi bilan taqlid etadigan, ergashadigan va ibrat oladigan shaxslar doirasi kengayadi.

Yuqori sinf oʻquvchilari yurish-turishda mustaqildirlar. Lekin kattalarning xulq-atvori va yurish-turishlariga koʻproq tanqidiy koʻz bilan qaray boshlaydilar. Bu davrda taqlid uchun ijobiy obrazlarni tanlashda axloqiy va siyosiy-gʻoyaviy motivlar katta ahamiyatga ega.

Ota-ona namunasi. Bola dastlabki tarbiyani oilada oladi. Bola asosan oilada oʻsib kamolga etadi. U hamma vaqt ota-onasi, aka-ukalari, opa-singillari bilan birga boʻladi. Shuning uchun ham bola shu oila ruhida tarbiya topadi. Bola avvalo ota-onaga va oiladagi odamlarga taqlid qiladi, ergashadi va ulardan oʻrganadi. Xalqimizning “Qush uyasida koʻrganini qiladi”, “Onasini koʻrib qizini ol” va boshqa maqollari ham shundan dalolat beradi.

Eng yaxshi oilada bola maktabda olayotgan fazilatlarini singdirib olishi davom ettiriladi. Madaniyatsiz oilada bola tomonidan maktabda olingan taassurotlar va tushunchalar uyga kelgach, barbod bo'ladidi. Ota yoki onaning bolalar tushunchalari va taassurotlariga zid bo'lgan gaplari, qarashlari, hamda bolani qurshab olgan kishilarning nojo'ya qiliqlari bola qalbini jarohatlaydi, uni ikkilantiradi.

Shuning uchun maktab, sinf rahbarlari, tarbiyachilar, ota-onalar bilan mustahkam aloqada bo'lishlari va ular o'rtasida pedagogik tashviqot olib borishlari, ota-onalar o'z bolalariga namuna bo'lishlari to'g'risida suhbatlar o'tkazishlari lozim.

Jismoniy tarbiya o'quvchisi va trenerning shaxsiy namunasi. Tarbiya ishida o'qituvchi va trenerning obro'si katta kuchdir. Chunki bolalar uchun ularning har bir hatti-harakati namunadir. Bu holat o'qituvchi-trenerlardan bolalarga nisbatan juda ziyrak munosabatda bo'lishni talab etadi. Shuning uchun o'qituvchi va trenerlar o'z faoliyatidagi bilim, ko'nikma va malakalarni puhta o'zlashtirishi bilan birga axloqli, odobli nazokatli bo'lmog'i, o'z tarbiyasidagi bolalarni sevmog'i, hurmat qilmog'i, o'quvchilar o'rtasida katta obro' qozonmog'i kerak. O'qituvchi o'nlab bolalar ko'z tashlab turadi. Odamning hayotidagi hamma o'zgarishlarga bolalarning ko'zidek juda diqqat bilan, ziyraklik bilan nazar tashlab turadigan va ularni darrov payqab oladigan narsa yo'q, hamma nozik narsalarni bolalar ko'zidek hech kim darrov payqab olmaydi. Buni esda tutmoq kerak. Agar o'qituvchi, o'zi ilgari surgan axloqiy tamoyillarga o'zi rioya qilmasa, o'quvchilar bu axloqiy tamoyillarning to'g'ri va hayotiy ekanligiga ishonmaydilar.

O'quvchi o'qituvchining aytgan yaxshi fikrlariga emas, balki uning yomon qiliqlarga ergashishi mumkin. O'qituvchi faqat sinfda va maktabdagina emas, hamma joyda muallim bo'lib qolmog'i lozim. Yuqorida bayon qilingan fikrlar, sport trenirovkalariga ham bevosita taalluqlidir.

2. Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari. Bu guruhga ijtimoiy xulq bilan bog'liq tajribalarni o'ttirishga xizmat qiladigan usullar kiradi.

Bular yordamida o'quvchida axloqiy odatlar hosil bo'ladi. O'quvchining xulqida tarbiyaning mazmuniga muvofiq axloqiy, estetik mehnat qilish odatlarini hosil qilish lozim. Bunday odatlar asosan faoliyat zaminida tarkib topadi. Demak bola shaxsini ifodalaydigan ijtimoiy xulq odatlarini hosil qilish uchun uni faoliyatga jalb etish yo'li bilan ijtimoiy aloqalar sharoitiga qo'yamiz va xarakteri, individual xususiyatlarini belgilaydigan odatlar hosil qilamiz. Bu guruh usullarga vazifalari bir-biridan farq qiladigan juda ko'p usul va yo'llar kiradi.

Masalan: O'quvchiga ijobiy xatti-harakatlarga undash maqsadida talab qo'yish, jamoatchilik fikridan foydalanish, o'rgatish, mashq qildirish, unda odatlar hosil qiladi. O'quvchi egallagan ijobiy tajribalarni mustahkamlash maqsadida musobaqa, topshiriqlar berish yo'llaridan foydalanish mumkin.

Bu usullarning asosiy vazifasi bolalarda axloqiy xislatlarni tarkib toptirish uchun ularni zarur bo'lgan jamoa munosabatlar sharoitiga qo'yish yo'li bilan ularda amaliy tajribalar hosil qilishdan iborat. Tarbiyada samarali natijaga erishmoq uchun bolalar hayotini yo'lga qo'yish, ularni turli ijtimoiy faoliyatga jalb etish g'oyatda muhim. Bu guruhga kiradigan usullardan foydalanish tarbiyachining tashkilotchilik tajribasi va mahoratiga bog'liq.

Tarbiyachi tomonidan bolalar hayotini ma'lum pedagogik maqsadni ko'zda tutib tashkil qilish orqali ularni faoliyat jarayonida o'z tengdoshlari bilan muomala qilishga o'rgatish, o'zaro to'g'ri munosabat tajribasini egallash, ijtimoiy xulqqa oid odatlar hosil qilish mumkin bo'ladi. O'quvchilar faoliyati mazmuniga o'yin, ijtimoiy foydali mehnat, ijtimoiy ishlar, xilma-xil topshiriqlar, bolalarning hayot va xulq rejimlarini kiritamiz. O'quvchi ana shu jarayonda qatnashib jamoa aloqalar olamiga kiradi, ma'suliyat, javobgarlik talablarga bo'ysunish va bajarish, ishda tashabbus ko'rsatish va ijod qilish, turli xil vaziyatlarda o'zini tutish, yonidagi o'rtoqlarining fikri bilan hisoblashish, o'zaro yordam va hamkorlik kabi ajoyib sifatlarini egallab oladi.

Faoliyatda tarbiyachi mashq qildirish, o'rgatish, odob berish

usullaridan foydalanadi. Ijtimoiy foydali mehnat jarayonida bolalarda mehnatga, o'rtoqlik va do'stlik tuyg'usi, sof ko'ngillilik jamoat mulkini ko'zqorachig'idek saqlash kabi axloqiy fazilatlar tarkib topadi.

Bolalar mehnatda qiyinchiliklarni yengishga o'rganadilar. Mehnat ularda eng yaxshi fazilatlar tarbiyalashga yordam beradi. Jamoa mehnat qilish bolada hamjihatlik birgalikda ishlashda o'rtoqlarcha yordamlashish, intizomlilik kabi fazilatlar tarkib topishiga imkon beradi. Ijtimoiy ishlarni bajarish o'quvchilarda bir-biriga yordam berish va jamoada javobgarlikni sezish kabi hislarni o'stiradi. O'quvchilarning maktabda va maktabdan tashqari paytlarda olib boradigan ijtimoiy foydali ishlari hammadan burun maktabning o'quv tarbiya maqsadlariga bo'ysunmog'i, o'z xarakteri, mazmuni bilan ma'lum yoshdagi o'quvchilar talab va qiziqishlariga javob bermog'i, ularning kuchi yetadigan bo'lmog'i kerak. Ijtimoiy foydali ishlar o'quvchilar o'rtasida har bir o'quvchining individual xususiyatini hisobga olib, barobar taqsimlanmog'i lozim.

Ijtimoiy-foydali ishlarning eng muhimlaridan biri bolalarning ishlab chiqarishda ishtirok etishidir. U mehnat darsida maktab uchun foydali buyumlarni tayyorlashdan tortib, ishlab chiqarishda qatnashishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tadi.

Maktab sharoitida ijtimoiy-foydali ishlar: maktab atrofini ko'klamzorlashtirishda ishtirok etish, qog'oz parchalari, temir-tersaklar to'plash, shuning kabi xilma-xil ishlardir.

Bolalar hayotida turli o'yinlar va sport mashg'ulotlari g'oyat katta o'rin tutadi. Mahorat bilan to'g'ri uyushtirilgan o'yinlar o'quvchilarda jamoada hamjihatlik tuyg'ularini tarbiyalash vositalaridan biridir. O'yin bolalarni intizomlikka va uyushqoqlikka o'rgatadi.

Bolalarning o'yinlarida ko'pincha katta yoshdagi kishilarning ijtimoiy hayoti aks etadi. Masalan: boshlang'ich maktab bolalari "Bolalar bog'chasi", "Maktab", "Temir yo'l" kabi o'yinlarni jon dillari bilan o'ynaydilar. Bu o'yinlarning manbai bolalarning tevarak-atrofdagi hayotga qiziqishi va unda faol ishtirok etishga intilishidir.

O'quvchilar hayotida turli harakatli o'yinlar, fizikultura va sport

o'yinlari g'oyat katta ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'pchilik o'ynaydigan o'yinlarda bajonidil qatnashadilar. Yuqori sinf o'quvchilari harakatli sport o'yinlarini (voleybol, basketbol va boshqa.) sevadilar. Ular sinf o'quvchilari odatda guruh, komanda sport kollektiviga birlashadilar. O'yin jarayonida vazifalar aniq taqsimlanadi, mustahkam intizom o'rnatiladi, do'stlik aloqalari mustahkamlanadi.

Sport o'yinlari o'quvchilarning sog'ligini mustahkamlash bilan bir qatorda ularning irodasini va ma'naviy sifatlarini tarbiyalashga katta ta'sir etadi. O'rta va yuqori sinf o'quvchilari aqliy jihatdan o'stiradigan, yuksak axloqiy fazilatlarini tarbiyalaydigan o'yinlarda ishtirok etadilar. Masalan: jamoa bo'lib adabiyotga, matematikaga oid topishmoqli o'yinlarda (viktorina) ishtirok etish o'tkir zehnlilar mushoirasi kabi o'yin mashg'ulotlar bolalarning saviyalarini oshiribgina qolmay, balki ularda tashabbuskorlik va ijodiy qobiliyatni ham o'stiradi.

Katta va o'rta yoshdagi bolalar orasida rebuslar, krossvordlar tuzish, topishmoqlar to'qish va javob topish kabi o'yinlar keng tarqalgan. Hozirgi kunda qiziqarli startlar, spartakiada va turnirlar alohida o'rin tutadi.

Ota-onalar va o'qituvchilar rahbarligida o'quvchilar hayotini yo'lga qo'yish va ularni turli xil faoliyatga jalb etish tufayli munosabatlar tajribasi ko'payib boradi, his-tuyg'ular rivojlanadi, ijtimoiy xulq ko'nikma va odatlar hosil bo'ladi, mustahkamlanadi. Yuqorida aytilganlar, faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari guruhining usullari yordamida kengroq yoritiladi.

a) mashq va o'rgatish;

b) topshiriq;

v) pedagogik talab.

Mashq va o'rgatish usullari – o'rgatish usuli o'quvchilarning hayotini, mehnatini, dam olishlarini batafsil o'ylab chiqilgan holda tashkil etishni hamda dastlabki axloq normalarini tarkib toptirish maqsadida o'quvchilarni yurish-turish qoidalarini bajarishga o'rgatib borishni nazarda tutadi.

Ayniqsa boshlang'ich maktabda o'rgatish o'qituvchining biror-bir hatti-harakat namunasini, surat, filmlar namoyish qilish, ta'sirli, namunalilik hikoyani o'qib berish yordamida boshlanadi.

Xalq pedagogikasida, o'qituvchilarning tarbiyaviy tajribalarida o'rgatish usuli mustahkam o'rin egallaydi. Zotan, tarbiyaning o'zi o'rgatishdan boshlanadi.

Ota-onalar bolalarni ham juda kichik vaqtidanoq, vaqtida ux-lash, o'z buyumlarini yaxshi tutish, odobli bo'lish, kattalarni hurmat qilish, ota-onalar bilan, katta yoshdagi kishilar bilan xushmuomala bo'lish kabi fazilatarga o'rgatadilar. Kattalarning (o'qituvchilar, ota-onalarning) bolalar hatti-harakatini nazorat qilib turishi ham o'rgatishda muhim ahamiyatga ega. Bu nazoratning muntazam, tizimli va puxta bo'lishi juda muhimdir. O'rgatish usuli bolalarning yoshi va tarbiya sharoitlariga qarab o'zgarib turishi mumkin. Chunki, har doim bolalarning oldiga biror hatti-harakat usullarini egallab olish vazifasini qo'yish hamma vaqt ham maqsadga muvofiq emas.

Tarbiyachi bolaga ma'lum bir topshiriqni (navbatchilikni) berishi mumkin. Tarbiyalanuvchi bu topshiriqni bajarish davomida zarur axloq normalarini egallab boradi. Odatda maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni va kichik yoshdagi o'quvchilarni o'rgatish shu yo'l bilan amalga oshirib boriladi. Lekin ba'zida bolalar oldiga, o'zini ma'lum bir holatda tutish, masalan, hushmuomala, ehtiyotkor bo'lish vazifasi ham qo'yiladi. Bunday holda bolalarga aniq bir obrazni ko'rsatish va ularda bu obrazga taqlid qilishga intilish uyg'ota bilish katta ahamiyat kasb etadi.

Turli-tuman mashqlar tarbiyada muhim o'rinni egallaydi. Bu mashqlarning o'zi bevosita o'rganish bilan bog'langandir.

O'quv ishlarida mashqlardan o'quvchilarda malaka va ko'nikmalar tarkib toptirish uchun foydalaniladi. Ba'zi hollarda mashqlardan tarbiyada biror-bir narsani o'rgatish maqsadida qo'llaniladi. Yaxshi odatlarga o'rganishda, axloqiy ko'nikmalarni hosil qilishda mashq usulining ahamiyati katta. Bunda o'quvchi ma'lum faoliyat bo'yicha biron-bir vaziyatga qo'yilib ayrim harakatlarni takroran bajaradi.

Mashq harakatlarni takrorlash bo'lib, axloqiy ko'nikma, malaka

va odat hosil qilish maqsadida o'quvchilarning maxsus uyushtirilgan faoliyatidir.

Mashq usuli ta'lim jarayonida ham ishlatiladi, ammo tarbiyadagi mashq ta'limdagi mashqdan farq qiladi.

Tarbiyadagi mashqda o'quvchi bir xil mashqni turli sharoitlarda qo'llaydi. Masalan: Axloqiy mashqlar hayotning turli vaziyatlarida qo'llaniladi, intizomlilik dars paytida ham, tanaffusda ham, ijtimoiy paytlarda ham bir xilda talab etiladi.

Tarbiyada mashqlardan faqat hatti-harakat uslubini singdirish usuli sifatidagina emas, balki inson shaxsini tarkib toptirish yo'li sifatida ham foydalanish kerak. Shuning uchun o'rgatish va mashq qildirish usulidan foydalanishda bolalarning axloq borasida erishilgan natijalaridan qanoatlanish va o'z shaxslarini takomillashtirib borishga intilish hissini sezishlari muhimdir. Mashq qilishning yana bir ko'rinishi bu muntazam ravishda o'quvchilarni tarbiyaga o'rgatish mashqlari hisoblanadi. Oqilona, izchil amalga oshiriladigan tarbiya bo'lmasa, tarbiyani faqatgina dono so'zlar bilan amalga oshirib bo'lmaydi.

Tarbiyaga rioya qilish ayniqsa, quyi sinf o'quvchilari uchun katta ahamiyatga ega, chunki ularda uyushqoqlik intizom, sabot, iroda hali yetarlicha shakllanmagan bo'ladi. Tarbiya o'quvchilarni faqatgina o'quv mehnatinigina bajarishga qaratilmay, balki, axloqiy, estetik odatlar qo'nikmasini hosil qilishga ko'maklashadi.

Topshiriq usuli – o'qitishning birinchi kunlaridan boshlab o'qituvchi bolalarni topshiriqlar berish yordamida jamoaning xilma-xil faoliyatiga jalb qilishga harakat qiladi. O'z xarakteriga ko'ra topshiriqlar har zamonda bir beriladigan va doimiy bo'lishi mumkin. Topshiriqlarning asosiy vazifasi bolalarning ijtimoiy vazifalarini bajarish tajribasini hosil qilishdir.

Topshiriqlar o'qituvchi va jamoa tomonidan berilishi mumkin. Birinchi sinfda o'qituvchi asosan bevosita topshiriq berishdan foydalanadi. Jamoa mustahkamlanib borishi bilan birga o'qituvchi bevosita topshiriqlar berishni jamoaning topshiriqlari bilan qo'shib olib borishga harakat qiladi. Eng muhimi topshiriqlarning ijtimoiy

ahamiyatini o'quvchi ongiga yetkazish, unga topshirilgan ishning jamoa uchun ahamiyatlilikini tushuntirishdir.

Topshiriqlarga ijobiy munosabatda bo'lish uchun sharoit yaratish ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchining yoshi va individual hususiyatlarini hisobga olgan taqdirdagina bunga erishish mumkin.

Biroq tarbiya maqsadlarida faqat qiziqarli topshiriqlarni emas, balki jamoa uchun zarur bo'lgan topshiriqlarni ham bajarish foydalidir. Topshiriqlarning bajarilishi va uning natijalarini tarbiyachi va jamoa tomonidan tekshirilishi muhim vositadir.

Pedagogik talab usuli – tarbiyaning eng muhim usullaridanidir. Talab turli vazifalarni bajarishi: ijtimoiy xulq-atvor normalarini ifodalashi; u yoki bu faoliyatda qatnashib bajarilishi zarur bo'lgan aniq bir vazifa sifatida namoyon bo'lishi; turli ko'rsatma sifatida u yoki bu harakatda rag'batlantiruvchi yoki uni to'xtatuvchi bo'lishi; oqilona harakatlarga undovchi bo'lishi mumkin. Talablar to'g'ridan-to'g'ri va bevosita bo'lishi mumkin. To'g'ridan-to'g'ri talablar qat'iy buyruq yoki ko'rsatma, ishchanlik yo'l-yo'riq beruvchi xarakterdagi ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Bevosita talablar kechinma, intilish uyg'otishni ko'zda tutgan holda maslahat, iltimos, shama qilish, faoliyatga qiziqish uyg'otish tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Ular tarbiyalanuvchiga u yoki bu darajada ong, asos, maqsad, e'tiqod mavjudligini ko'zda tutadi. O'qituvchi o'quvchilarga qo'yiladigan talabning me'yoriga amal qilishi katta ahamiyatga egadir.

3.O'z-o'zinini tarbiyalash usullari. Tarbiya jarayonida talaba o'z-o'zini tarbiyalashi, ya'ni o'z ustida ishlash, aktiv ish olib borasagina tarbiyani samarali deb aytish mumkin. Talaba o'z-o'zini tarbiyalash borasida istiqbolini yaratishga intilishi, hayotda ma'lum mustaqillikka intilishda namoyon bo'ladi. O'z-o'zinini tarbiyalash oilada va o'quv muassasasidagi tarbiyaviy ishlarning ta'siri ostida ro'y beradi. O'z-o'zini tarbiyalash jamoadagi shaxslarda faolroq amalga oshishi mumkinligi ularda iroda, tirishqoqlik intizomni tarbiyalaydi. O'z-o'zini tarbiyalash shaxslarning o'z oldida muayyan vazifa qo'ya olishini, uni bajarishida ichki ishtiyoq bilan bajarish

jarayonida shu vazifani bajarishi mumkinligini anglashni, nima qilganligi haqida hisobot berilishini nazorat qilishni va to'plangan vazifalarning aniq natijalariga baho berishni o'z ichiga oladi. O'z-o'zini tarbiyalash shaxsiy majburiyat, o'z ishi haqida hisobotlarni tahlil qilish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'ziga baho berish usullariga bo'linadi.

Tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash bilan mustahkam bog'langan. O'z-o'zini tarbiyalash kishining o'z shaxsini o'zgartirishga qaratilgan faoliyatidir. O'z-o'zini tarbiyalash, to'g'ri tarbiya berish bilan birga sodir bo'ladi, va ayni vaqtda to'g'ri tarbiya natijasi hisoblanadi.

O'z-o'zini tarbiyalashning muvaffaqiyatli bo'lishi uchun o'quvchi o'zini to'g'ri baholay bilishga o'rganishi, hayotda intilishi lozim bo'lgan idealni aniq tushungan holda o'zidagi ijobiy sifatlarni va kamchiliklarni ko'ra olishi muhim ahamiyatga ega.

Bularning hammasi biror maqsadga qaratilgan va to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiya jarayonida tarkib topadi. Tarbiya shaxsning o'z kamolotiga ongli ravishda intilishi bilan birga, u ancha muvaffaqiyatliroq ham bo'ladi. Tarbiya va o'z-o'zini tarbiyalash faqat shaxsning kamol topishiga emas, balki uning tuzilishiga ham qaratilgan. Bunday holda bir kishini qayta tarbiyalash haqida gap yuritamiz.

Ayrim hollarda faqat ba'zi bir sifatlarni, odat hamda qiliqlarni, boshqa holda esa umuman shaxsni qayta tarbiyalashga to'g'ri keladi. Qayta tarbiyalashni muvaffaqiyati bir tomondan uning iroda kuchi va tashkil etilishga, ikkinchi tomondan qayta tarbiyalanayotgan shaxsning o'ziga bog'liq bo'ladi. Ba'zi kishilar o'zining hat-ti-harakatidagi kamchiliklarni tezroq, boshqalari ancha sekinlik bilan yo'qotadilar, uchinchilari esa salbiy sifatlarning tuzatilishiga qarshilik ko'rsatadilar, ularning yanada mustahkmlanishiga o'zlari yordam beradilar.

Kichik yoshdagi o'quvchilarni qayta tarbiyalash jarayoni bola hayotining yillariga qaraganda ancha tez ro'y beradi, chunki salbiy sifatlarning umuman bolaning hulk-atvori kabi yetarlicha barqaror bo'lmaydi. Bu salbiy sifatlarning mustahkmlanib va shakllanib ulgur-

magan bo'ladi. Kichik yoshdagi o'quvchi barqaror, shakllangan qarashlarga ham ega bo'lmaydi. Shuning uchun salbiy sifatlar, odatda, uning dunyoqarashi va e'tiqodlarida asos bo'la olmaydi. Kichik yoshdagi o'quvchi ba'zan o'zini nima uchun bunday tutayotganligini ham bilmasligiga ochiqdan-ochiq iqror bo'ladi. Dunyoqarash va e'tiqod beqarorligi, ba'zan esa ularning yo'qligi o'z-o'zini tarbiyalash imkoniyatlarini kamaytiradi. Boshlang'ich maktab o'qituvchisi bu holni nazarda tutishi va o'zining butun kuchini bolalarda yaxshiroq bo'lishga intilish uyg'otishga, o'z hatti-harakatlaridagi kamchiliklarni yo'qotishga qaratishi kerak. O'z hatti-harakatlaridagi kamchiliklarni yo'qotish o'zini tahlil qilish bilan boshlanadi.

O'z-o'zini tahlil qilish bu – o'z-o'zini nazorat qilish va o'zini xulq-atvorini ongli tashkillashtirish vositasi hisoblanadi. O'z-o'zini tahlil qilish natijasida o'z-o'zini baholash, ya'ni o'z xislatlarini baholash kelib chiqadi.

O'z-o'zini baholash – bu shaxsning o'ziga, o'z faoliyatlari va insonlar orasidagi o'rniga beradigan bahosi. O'z salbiy va ijobiy xislatlarini ajratib, baholab olgach, o'z-o'zini tanqid bilan tugallanadi.

Shunday qilib, tarbiyalash, o'z-o'zinini tarbiyalash va qayta tarbiyalash jarayonlari o'zaro mustahkam bog'langan bo'lib, inson shaxsini tarkib toptirish jarayonida doimo bir-biriga ta'sir etadi.

4.Rag'batlantirish va jazolash usullari. Intizom qoidalariga bo'ysunishni ta'minlashda, rag'batlantirish va jazolash usulidan foydalaniladi. Mustaqil O'zbekiston Respublikasida mafkuraning g'oyaviy ma'nosi sifatida shaxslarda umuminsoniy qadriyatlarini shakllantirish maqsad qilib qo'yiladi.

Shuning uchun ham tarbiyadagi rag'batlantirish va jazolash usuli o'quvchilardagi ijobiy xislatlarni rivojlantirishda, ularning ijobiy fazilatlarini takomillashtirishda vosita bo'lmog'i lozim.

Rag'batlantirish va jazolash usulida o'quvchi shaxsi emas, balki ayni vaqtdagi xatti-harakati, qiliqlari, o'quvchining individual xususiyati, hodisa yuz berayotgan vaziyat, sabab oqibatlar nazarda tutiladi. Rag'batlantirish ham, jazolash ham qancha tez qo'llanilsa, ta'siri kamayib ketadi. Rag'batlantirish va jazolash yolg'iz o'quvchiga

yoki sinfga yohud maktab jamoasiga qoʻllanishi mumkin. Ayrim olingan oʻquvchilarga qoʻllanilganda salbiy tomonlarning oʻziga va jamoaga keltiradigan zarari hisobga olinadi.

Ragʻbatlantirish usuli biron-bir omilning tarbiyalanuvchi-ga taʼsirini kuchaytirish hamda tarbiyalanuvchining shaxsini, xatti-harakatlarini faollashtirish maqsadida qoʻllaniladi. Ragʻbatlantirish harakat qilishga ilhomlantirishdan iboratdir. Tarbiyaviy ishlarning shakli har qaysi tarbiyalanuvchining xususiyatiga qarab oʻzgaradi. Istiqbolga doir talablar tarbiyalanuvchi faoliyatini aktivlashtiradi. Istiqbolni qoʻyish har xil insonning ulgʻayishi uchun ham, jamoa uchun ham muhimdir. Ragʻbatlantirish usullari orasida musobaqa katta oʻrin tutadi. Oʻquv muassasasi hayotida musobaqa ishlarini ommaviylashtirish muhimdir. Musobaqaning mohiyati passivlarni ilgʻorlar darajasida yetkazish ishning umumiy yuksalishiga erishishdir. Musobaqa har bir oʻquvchi va shugʻullanuvchining imkoniyatlarini koʻra olish va baholashda olgʻa harakat qilishda, kuch etadigan istiqbolni belgilashda iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi.

Ragʻbatlantirish oʻquvchiga shunday taʼsir koʻrsatsinki, bunda tarbiyachi alohida bir oʻquvchining xatti-harakatiga, xulq-atvoriga ijobiy baho bera olsin. Jamoa talablarining bajarilishini ragʻbatlantirishi uchun asos deb hisoblash kerak. Ragʻbatlantirish insonga yashayotgan va ishlayotgan jamoaning undan mamnunligini koʻrsatadi.

Jamoa toʻgʻri xulq-atvor koʻnikmalarini mustahkamlash va salbiy koʻnikmalariga barham berishi mumkin. Ragʻbatlantirish shugʻullanuvchi va oʻquvchining takomillashuviga, xulq-atvor va xatti-harakat bobida qanday yoʻl tutish kerakligini anglab olishga imkon beradi. Shugʻullanuvchi va oʻquvchini qanday va nima bilan ragʻbatlantirishni jismoniy tarbiya oʻqituvchisi va trener bilmogʻi lozim. Istiqbolni tasvirlash shugʻullanuvchi va oʻquvchining faoliyatini ragʻbatlantiradi, bu narsa quvonch bilan kutish kayfiyatini oshirib, qoʻygan maqsadga erishish uchun butun kuchini sarflashga beradi.

Istiqbolni tasvirlash har bir shugʻullanuvchi va oʻquvchining rivojlanishi uchun ham, jamoa uchun ham zarur. Maqtov-tarbiya-

chining alohida olingan shaxs xususiyatlariga ijobiy baho berishidir. Shug'ullanuvchi va o'quvchining tarbiyalanishida maqtoovning o'rni muhimdir. Maqtoov shaxsni ijobiy xislatlarini tarkib topishga yordam beradi. Lekin maqtoov ham shug'ullanuvchi va o'quvchi hissiyotlari rivojlanishini tezlashtirib yuboradi, unda manmanlik, xotirjamlik tuyg'ularini keltirib chiqaradi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trener shug'ullanuvchi va o'quvchining ibratli hulqini rag'batlantirishi bilan, u butun jamoaning diqqatini bunga jalb etadi va bu ijobiy fazilatni faqat shu bolada emas, balki butun jamoada hosil qilish va takomillashtirishga da'vat etadi.

Rag'batlantirishning samarasi jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning bu usuldan mohirlik bilan foydalanishiga bog'liq. Rag'batlantirishning yozma, og'zaki yoki imo-ishoraviy shakllari qo'llaniladi. Imo-ishoralar bilan boshni qimirlatib, tabassum va yuz-qo'l harakatlari bilan ma'qullash, "barakalla", "ko'p yasha", "rahmat" so'zlari bilan ma'qullash, yoki yozma ravishda ma'qullash shakllari mavjud.

Shug'ullanuvchi va o'quvchilar ko'nglini ko'tarib dalda berish, o'quv yoki boshqa topshiriqlarni bajarishga qiynalayotgan o'quvchilarni qo'llab yuborish, ularni kuchiga kuch qo'shish maqsadida bu usul amalga oshiriladi. Rag'batlantirishdan foydalanishda shug'ullanuvchi va o'quvchilar xarakterining xususiyatlarini e'tiborga olish muhim ahamiyatga egadir.

Jur'atsiz, bo'shashgan shug'ullanuvchi va o'quvchilar alohida rag'batlantirilib turilishi kerak. Ular mehnati, xatti-harakati va qilgan ishlarining ijobiy bog'lanishi ulardagi o'z kuchiga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi, ularning axloqiy rivojlanishini yangi bosqichga ko'taradi. Rag'batlantirish bolaning kamol topishiga qaratilgandir. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerlar bolalarning ishlari va xatti-harakatidagi muvaffaqiyatlarini qayd qilar ekanlar, ularda yanada ko'proq ish qilishga havas uyg'otadilar.

Shuning uchun rag'batlantirish shakllari xilma-xil bo'lishi zarur. Rag'batlantirishning quyidagi turlari qo'llaniladi:

1. O'quvchining kuchi yetadigan, ma'suliyatli topshiriq berish orqali bolaga ishonch bildirish; bunda o'quvchi o'z qadr-qimmatini bilan faxrlanadi.

2. Maqtov (jamoada oldida).

3. Estalik sovg'asi berish (kitob, ruchka, o'quv predmeti va boshqalar).

4. Maqtov yorlig'i berish.

5. Stipendiya bilan taqdirlash.

6. Hurmat taxtasiga rasmini qo'yish.

7. Qo'llab-quvvatlash.

8. Ma'suliyat va jamoaning minnatdorчилиги.

9. Safda birinchi o'rinda turish.

10. Musobaqalarda bayroq ko'tarish.

11. Gazetada va radioda e'lon va h. z.

Jazolash – jamoada talabani axloqidan uning ishga munosabatidan, muomalasidan mamnun bo'lmasa, shaxsning o'z hulqini tuzatib olishda yordam ko'rsatish uchun jazo usullaridan foydalanadi. Maqtov singari jazo ham shug'ullanuvchi va o'quvchilarning o'zini noqulay sezishga, uyalishga majbur qiladi. Shug'ullanuvchi va o'quvchilarni yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda jazolash ham me'yor darajasida bo'lishi shart. Chunki buning natijasida tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishning bir qator usullarini ishlab chiqilishi lozim.¹⁴ Jazo bolalardagi yomon qiliqlar, salbiy harakatlar, odobsizliklarni yo'qotishga yordam beradigan yoki ulardan saqlaydigan usullardan biridir.

Jazolangan bola o'z qiliqlarining nojo'ya ekanligini ustida jiddiy o'ylaydi va buni ikkinchi marta takrorlamaslikka intiladi. Bolalarni bo'lar-bo'lmasga jazolayverish zararli. Bir marotaba o'rinli va haqqoniy jazolash, hulqi noma'qul ekanligini uning ongiga yetkazish kifoya, u o'z xatosini to'g'rilashga imkon beradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trener shug'ullanuvchi va o'quvchidagi yomon xulq-atvorni qoralash bilan birga uning yomon bola emasligini, unda

---

¹⁴ Ochilova G.O., Musaxonova G.O. "Pedagogika", Toshkent. TDIU, 2005 yil. 49-bet.

yaxshi xislatlar ham bor ekanligini, agar istasa o'z xulqidagi kamchiliklarni yo'qota olishi va namunali o'quvchi bo'lishi mumkinligini qayd qilib o'tishi kerak. Mana bunday nasihat bolada o'z kamchiliklarini tuzatish va yaxshi fazilatlar hosil etish istagini uyg'otadi.

Maktablarda qo'llash mumkin bo'lgan jazo choralariga quyidagilar kiradi:

a) Tanbeh berish – bola be'mani qiliq qilganini tushuntirish. Bolalarning salbiy harakatlari, tartibni buzganliklari uchun ularni koyib turish zarur. Tanbeh – o'git-nasihatchi bilan uyg'un holda qo'llaniladi. Tanbeh berish so'kish, qarqash emas.

b) Uyaltirish odamning eng nozik sezgilaridan biri, uyat, or-nomus, sharm-hayo hissidir. Odatda odamda izzat-nafs va odamiylik qancha kuchli bo'lsa, unda uyat, or-nomus shuncha kuchli bo'ladi. Bolalarni tarbiyalashda shu hislariga ehtiyotlik bilan ta'sir etish kerak.

Bolaning uyalishi va qizarishi uning shu xatoni takrorlamasligiga sabab bo'lishi lozim. Uyalish-qizarish bolani hamma vaqt ham sidqidildan tavba qilishiga olib bormaydi. Bola boshqalar oldida sharmanda bo'lmaslik, qizarmaslik uchun noto'g'ri xatti-harakatlarini yashirincha qilishga intiladi. Mana bunday holda uyat ikkiyuzlamachilikni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham bolalarni uyaltiraverish yaramaydi. Bundan oqilona va o'z o'rnida foydalanilgandagina ijobiy natija beradi. Bolalarni o'rtoqlari oldida iloji boricha kamroq uyaltirish kerak.

v) Ogohlantirish noma'qul xatti-harakatlarning oldini olish uchun qo'llaniladi.

g) Hayfsan berish agar tanbeh va ogohlantirish kutilgan natija bermasa, shug'ullanuvchi va o'quvchilar belgilangan intizomni buzaversa, o'quvchining aybi qay darajada va uning intizomni qay sharoitda buzganini e'tiborga olib unga xayfsan qilish mumkin.

Yuqorida ta'riflangan tarbiya usullari o'quvchilarning ongiga, hislariga va irodasiga ta'sir ko'rsatishni ko'zda tutadi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: suhbat, namuna, pedagogik talab, hikoya, ijtimoiy ongni shakllantirish usuli, faoliyat ja-

rayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari, o‘z-o‘zini tarbiyalash usullari, rag‘batlantirish va jazolash usullari.

Nazorat uchun savollar

1. Metod (usul) so‘zini ma’nosini tushuntiring.
2. Suhbat usulini aytib bering.
3. Hikoya turlari haqida gapirib bering.
4. Namuna usulini ta’riflang.
5. Faoliyat jarayonida ijtimoiy xulq tajribalarini shakllantirish usullari guruhiga ta’rif bering.
6. Tarbiya mashq va o‘rgatish usullari ahamiyatini ko‘rsating.
7. Topshiriq usulini aytib bering.
8. Pedagogik talab qanday bo‘lishi kerak?

III-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT TA'LIMINI LOYIHALASHTIRISH VA BOSHQARISH

3.1. Jismoniy tarbiya va sport ta'limini loyihalashtirish, jismoniy tarbiya va sportning dolzarb muammolarini hal etishda dasturiy-loyihaviy yondashuvning imkoniyatlari hamda loyihalashtirishning metodologik jihatlari

Kasbiy mahorat va kasbiy yetuklikni egallash jarayoni ilmiy asosda tashkil etilishi lozim. Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy rivojlanish jarayoni bilan shaxsiy rivojlanishi o'zaro uyg'in tarzda amalga oshadi. Kasbiy faoliyat sifatini aniqlash jamoaviy faoliyat natijasi bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Bunda o'qituvchilar jamoasi, sportchilar jamoasi, murabbiylar jamoasi nazarda tutiladi.

Bo'lajak sport murabbiylarini kasbiy mahoratning yuksak cho'qqisiga erishishini ta'minlash borasida ko'p qirrali ilmiy izlanishlarni amalga oshirish taqozo etilmoqda. Bunda mutaxassisning dastlabki bilimlarni egallash jarayonidan boshlab kasbiy mahoratning yuksak cho'qqisiga erishguniga qadar amalga oshiriladigan rivojlanish jarayoni, uning bosqichlari qamrab olinadi.

Bo'lajak mutaxassislarining umumiy va xususiy rivojlanish metodologiyasini ishlab chiqish alohida ahamiyatga ega. Bunday yondashuvni amalga oshirmasdan turib, yetuk mutaxassisning shakllanishiga ko'maklashadigan turli jarayonlarni integratsiyalash mumkin emas. Bunday yondashuv natijasida bo'lajak mutaxassisning ijodiy imkoniyatlari namoyon bo'lishi ta'minlanadi. Bo'lajak mutaxassislarining ijodiy quvvatlari bilan bir qatorda yashirin imkoniyatlaridan ham samarali foydalanish talab qilinadi. Talabalarning o'z imkoniyatlarini namoyon qilishlari muayyan modellar, chizmalar yordamida amalga oshadi.

Bo'lajak mutaxassis ijodiy imkoniyatlari namoyon bo'lishining asosiy elementlari:

- shaxsning individual jihatlari, jumladan, jinsi, yoshi, salomatligi kabilar;

- ijodiy topshiriqlarni bajarishda shaxsning mahsuldor faoliyati darajalari: yuksak, yuqori, yetarli, o'rtacha, o'rtachadan past;

- o'z-o'zini axborot bilan ta'minlashning integrativ sxemasi: roli hamkorlik, ijodiy topshiriqlarni yechishda qayta aloqaning tahlili;

- mahsuldor yechimlarning psixologik jihatlari: ijodiy topshiriqlar, munosabatlar tizimi, qadriyatlar, moslashuv, yo'nalganlik, motivatsiya;

- layoqatlilik, kompetentlik, kognitivlik, emotsionallik, shaxsning irodaviy xususiyatlari;

- shu bilan bir qatorda bo'lajak pedagoglarda quyidagi ko'nikmalarni ham shakllantirish nazarda tutiladi: loyihalash, konstruksiyalash, kommunikativlik, tashkilotchilik;

- bo'lajak mutaxassislarining shakllanishiga bir qator holatlar ta'sir ko'rsatadi. Bu birinchi navbatda atrof-muhitning ta'siri hisoblanadi. Bular jumlasiga kasbiy va nokasbiy ta'sirlar, oilaviy muhit ta'sirini kiritish mumkin.

- ijtimoiy ta'sirlar: bo'lajak mutaxassisga berilgan baho, uni rag'batlantirish hamda jamiyatdagi ijtimoiy roli;

- bo'lajak mutaxassisning o'z faoliyatini qayta qurishga psixologik jihatdan tayyorligi, bunda ijodiy topshiriqlarni yechishning yangi usullarini izlash, o'z-o'zini baholash, intuitsiyaga moyillik nazarda tutiladi;

- bo'lajak mutaxassislarning ijodiy topshiriqlarni yechish motivatsiyasini rivojlantirish, ularning kasbiy mahorat cho'qqisini egallashlarida muhim ahamiyatga ega. Bunda bo'lajak sport murabbiylarining ahloqiy me'yorlarga amal qilishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Bo'lajak sport murabbiylarida ijodiy imkoniyatlarning vujudga kelishi loyihalash faoliyatining samarali shakllanishi, ushbu jarayonda fikrlash usullarining muvaffaqiyatli bajarishlarini ta'minlashga sharoit yaratadi. Loyihalash ko'nikmalarini egallash muayyan vaqt mobaynida bo'lajak sport murabbiylarining bilim, ko'nikma, malakalari va shaxslararo munosabat tajribasini ijodiy o'zlashtirishlari hamda pedagogga xos shaxsiy sifatlarni egallashlari uchun qulay sharoit yaratiladi.

Mazkur maqsadga yo'naltirilgan pedagogik jarayonning mazmuni o'quv materiallarini tanlash va loyihalash, mashg'ulotlarni tashkil etish jarayonida bo'lajak sport murabbiylari va professor o'qituvchilarning hamkorlikda bajaradigan harakatlarini rejalashtirish, talabalarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu quyidagi holatlarda namoyon bo'ladi: o'quv jarayonini rejalashtirish, o'quv dasturlari, ishchi dasturlarga bog'liq holda o'quv materiallari va mashg'ulotlar mazmunini tanlash. Shuningdek o'quv materiallari izchilligini belgilash, o'quv dasturi bilan bog'liq holda har bir darsda o'tiladigan materiallarni rejalashtirishni nazarda tutadi. Shu bilan bir qatorda o'quv materiallari bilan bog'liq holda talabalar jamoasi va ular kelajakda faoliyat ko'rsatadigan sportchilar jamoasining ahloqiy tarbiyaga oid vazifalari oydinlashtiriladi.

Talabalarning ko'nikmalari va harakatchanlik sifatlarini rivojlantirish, uning muayyan darajalarini nazorat qilish, bilimlar va qonuniyatlarga tayangan holda bo'lajak sport murabbiylarining harakatchanlik sifatlarini takomillashtirish nazarda tutiladi. Mashg'ulotlardagi yuklamalarni rejalashtirishda bo'lajak sport murabbiylarining gender xususiyatlarini hisobga olish, tibbiy xulosalarga tayanish talab qilinadi. Bevosita darsning o'zida rejalashtirishni amalga oshirish alohida pedagogik ahamiyatga ega. Bu mashg'ulotlarda professor o'qituvchining fikriy mobilligini aniq maqsadga yo'naltirib, bo'lajak sport murabbiylari oldida turgan vazifalarni aniq ko'ra olgan holda rejalashtirish imkonini bera oladi. Bunday mobillik mashg'ulot rejasini tezkorlik bilan o'zgartirishni taqozo etadigan vaziyatlar bilan bog'liq. Shuning uchun ham professor o'qituvchilar bo'lajak sportchilarni tayyorlashga yo'naltirilgan mashg'ulotlarni bir necha variantda rejalashtirish va loyihalashga oid fikriy usullarni amalga oshirish layoqatiga ega bo'lishlari kerak.

Bo'lajak sport murabbiylarida loyihalashga oid faoliyat tajribasining muvaffaqiyatli shakllanishi ularda o'z faoliyatlari natijalarini har tomonlama chuqur tahlil qilish ko'nikmasining tarkib topishiga bog'liq. Bo'lajak pedagoglarda loyihalash faoliyatining shakllanishi kasbiy bilimlarning o'zaro aloqadorlikda o'rganilishini taqozo etadi.

Bo'lajak sport murabbiylarida kasbiy bilimlarning samarali shakllanishi ularda o'quv jarayonini qay darajada tahlil qila olish layoqatining tarkib topganligida namoyon bo'ladi. Ular sport mashg'ulotlarida ishtirok etadigan o'quvchi va talabalarining o'ziga xos xususiyatlari va layoqatlari, gender xususiyatlarini hisobga olib bilish kompetensiyasiga ega bo'lishlari kerak. Buning uchun bo'lajak sport murabbiylari mavjud metodikalarni chuqur o'rganishlari, jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi sohasidagi eng so'ngi tadqiqotlarni o'rganishlari va tahlil qila olishlari, sport mashg'ulotlarida tibbiy ko'rsatmalarga amal qilishlari, ishtirokchilarning gender xususiyatlarini hisobga olib bilishlari talab qilinadi. Shu bilan bir qatorda o'z faoliyatlari natijalarini tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasiga ham ega bo'lishlari kerak.

Bo'lajak sport murabbiylari ilg'or pedagog-murabbiylar, amaliyot jarayonida to'garaklarning murabbiylari tajribasini ham chuqur o'zlashtirishlari kerak. Professor o'qituvchilar bo'lajak sport murabbiylari darslar jarayonida duch keladigan bilimlar va amaliy tajribalarni o'zlashtirishda duch kelayotgan qiyinchiliklarni aniqlashlari va uning sabablarini tahlil qila olishlari lozim. Shu bilan bir qatorda mazkur qiyinchiliklarni bartaraf etish yo'llari va metodlarini ishlab chiqishlari muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak sport murabbiylari sportchi o'quvchi hamda talaba-yoshlarning fiziologik-anatomik xususiyatlari, tayanch harakat organlari imkoniyatlari va gender xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlarni tashkil etish metodikasini chuqur o'zlashtirishlari zarur. Ular muayyan harakat qo'nikmalarini o'zlashtirish bilan bog'liq metodikalarni tanlay olishlari, mashg'ulotlarda qo'llaniladigan texnik va ko'rgazmali vositalar, sport inventarlaridan foydalana olish metodikasini ham bilishlari lozim.

Mashg'ulotlar mazmunini aniq rejalashtirish uchun sportchilarga taqdim etiladigan bilim, ko'nikma, malakalar va harakat usullarini ajrata olishlari, sportchilar yo'l qo'ygan individual hato va kamchiliklar hamda ularni bartaraf etish usullarini ham o'zlashtirishlari nazarda tutiladi. Shu bilan bir qatorda sportchi o'quvchi va tala-

balarning o'quv faoliyatlari natijalarini tabaqalashtirgan holda baholash va ular yo'l qo'ygan kamchiliklarni bartaraf etish kompetensiyasiga ega bo'lishlari muhim. Sportchilarning turmush sharoitlari va mazkur sharoitlarning jismoniy rivojlanishlariga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganish ham bo'lajak sport murabbiylari uchun muhim ahamiyatga ega.

Mazkur jarayonda bo'lajak sport murabbiylari fanlararo aloqadorlikni ta'minlash tajribasiga ham ega bo'lishlari talab etiladi. Ular sport mashg'ulotlari jarayonida qo'llaniladigan metodlarni chuqur tahlil qila olishlari, sport mashg'ulotlarida sportchi o'quvchi va talabalarning samarali shug'ullanishlari uchun qo'llaniladigan metodlarni chuqur tahlil qilishlari, shu bilan biri qatorda sport murabbiysining sportchi o'quvchi hamda talabalar bilan amalga oshiradigan o'zaro munosabatlari muntazam tahlil qilinadi. Ushbu munosabatlar jarayonida vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf etish, bo'shliqlarni korreksiyalash ham muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Sportchilarning dastur materiallarini qanchalik o'zlashtirganliklarini tahlil qilish asosida o'z faoliyatini korreksiyalash sport murabbiylarining kasbiy mahorat darajasini ko'rsatadi. Bu esa o'z navbatida sport murabbiysining mantiqiy fikrlash darajasini rivojlantirish ehtiyoji bilan bevosita bog'liq. Buning uchun bo'lajak sport murabbiylari umumiy qoidalar haqidagi bilimlarga ega bo'lishlari muhim. Chunki ular mazkur qoidalarga tayangan holda fikriy usullar, mantiqiy mashqlarni bajaradilar. Bunday mashqlarni bajarish usullari bilan bo'lajak sportchilarni qurollantiradilar. Bu fikriy faoliyat unumdorligini ta'minlash bilan bog'liq. Bo'lajak sport murabbiylarining umumiy qoidalar haqidagi bilimlari alohida ahamiyatga molik bo'lib, ular shu bilimlar asosida pedagogik harakatlarini amalga oshiradilar. Bo'lajak sport murabbiylarining o'z-o'zlarini nazorat qilishlarini ta'minlash ham muhim vazifa hisoblanadi. Bunda professor o'qituvchilar tayanch kasbiy bilimlarga tayangan holda talabalarda shakllangan kasbiy bilimlarni o'rganishlari taqozo qilinadi. Bo'lajak sport murabbiylari pedagogik faoliyat jarayonida ko'plab qiyinchiliklarga duch keladilar. Mazkur qiyinchiliklarni bartaraf etish ularda kasbiy

faoliyatdan qoniqish hissini yuzaga keltiradi. Chunki tayanch kasbiy bilimlar kasbiy faoliyatning barcha komponentlarini rivojlantirish uchun asos yaratadi.

Sport murabbiylarining tashkilotchilik faoliyati yetakchi mavqega ega bo'lib, u pedagogning o'z rejalari va pedagogik loyihalarini amaliyotga tadbiq etishida namoyon bo'ladi. Bunda murabbiylarning sportchilar guruhi a'zolarini safarbarlikka undash, ularning birgalikdagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkoniyatlarini ham kengaytirish nazarda tutiladi. Buning uchun sport murabbiylari bilan sportchilar orasidagi birgalikdagi faoliyat va o'zaro munosabatlarni amalga oshirish metodikalarini takomillashtirish talab qilinadi. Buning uchun sportchilar guruhi bilan hamkorlikdagi ishlar, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, o'zaro munosabatlarni barqarorlashtirish, vujudga keladigan ziddiyatlarni oldini olish, shaxslararo munosabatlarda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni korreksiyalash metodikalari bilan bo'lajak sportchilarni qurollantirish zaruriyati kuchaymoqda.

Murabbiylarning tashkilotchilik faoliyati turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu dastlab pedagogning sportchilar bilan muloqot nutqida o'z ifodasini topadi. Mazkur muloqot jarayonida pedagoglar topshiriqlar va mashqlarning mazmun-mohiyatini tushuntiradilar, ularni jarayonga to'g'ri safarbar qilish usullarini qo'llaydilar, sportchilar orasida vazifalarni to'g'ri taqsimlaydilar va mashg'ulot davomida erishilgan natijalarni sarhisob qiladilar. Shu bilan bir qatorda pedagogning xatti-harakatlari, nutqi mashg'ulotni samarali tashkil etish va o'tkazishga yo'naltiriladi.

Pedagog mashg'ulot ishtirokchilari faoliyatiga rahbarlik qilish uchun o'z xatti-harakatlarini yo'naltiradi va sportchilarning xatti-harakatlari bilan muvofiqlashtiradi. Sport murabbiysi sportchilarga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatadi va ularni faollikka undaydi. Mazkur vazifalarni bajarish uchun bo'lajak sport murabbiylari mashg'ulotlarni tashkil etish va o'tkazishning innovatsion texnologiyalarini o'zlashtirishlari lozim. Bo'lajak sport murabbiylari mashg'ulotlar joyini tanlash, sport anjomlaridan foydalanish texnikasini o'zlashtirishlari maqsadga muvofiq. Shu bilan bir qatorda

ular sport anjomlaridan to'g'ri foydalanish, saqlash, taqsimlash, o'z o'rnida qo'llash tajribasiga ham ega bo'lishlari talab qilinadi.

Mashg'ulot turi bilan bog'liq holda sportchilarning yuklamalarini me'yorlashtirish alohida ahamiyatga ega. Bu jarayonda bo'lajak sport murabbiylari sportchilarning faoliyatini boshqarishga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Har bir sportchining jismoniy yuklamalarini ularning jismoniy imkoniyatidan kelib chiqqan holda taqsimlash nazarda tutiladi. Bu borada boshlang'ich o'z joyida turish va qayta shakllantirish mashqlari ham sportchilarni chiniqtirish uchun muhim ekanligini bo'lajak sport murabbiylari tushunib yetishlari lozim.

Bo'lajak sport murabbiylari mashqlarni tanlash, ularni bajarish usullarini saralash asosida sportchilarning bilish faoliyatlarini rivojlantirishga e'tibor qaratish lozimligini anglab yetishlari talab qilinadi. Sport murabbiylarining kommunikativ faoliyati sportchilarni rag'batlantirish, g'alabaga undashda muhim ahamiyatga ega. Kommunikativ kompetensiya yordamida sportchilar orasidagi o'zaro munosabatlar, ziddiyatli vaziyatlarni barqarorlashtirish imkoniyati vujudga keladi, ular bilan murabbiy orasidagi aloqalar mustahkamlanadi. Guruh a'zolari orasida axborot almashinishi ta'minlanadi, diologik munosabatlar vujudga keladi. Murabbiyning kommunikativ faoliyati guruhdagi sportchilar bilan munosabatida o'z ifodasini topadi.

Mashg'ulotlar jarayonida pedagog muloqotning verbal va nonverbal vositalaridan foydalanadi. Shuning uchun ham oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak sport murabbiylari ushbu vositalardan foydalanish texnologiyalarini chuqur o'rganish nazarda tutiladi. Sport murabbiylari uchun ifodali harakatlar – jestlar, mimikalar, imo-ishoralar ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur harakatlar yordamida axborotlar sportchilarga yo'naltiriladi. Ular orasida munosabatlar ob'ektiv shart-sharoitlar, faoliyat bilan bog'liq aniq vaziyatlarni taqozo etadi. Bu jarayonda murabbiy bilan sportchilarning muloqot imkoniyatlari kengayadi. Kommunikativ faoliyat ham tashkilotchilik faoliyati kabi sport murabbiylari uchun amaliy ahamiyatga ega. Sport murabbiylari bilan sportchilar orasidagi aloqalarning

xarakterini talabalar o'quv jarayonida aniq bilib olishlari uchun qulay sharoit yaratiladi. Natijada bo'lajak sport murabbiylarida ushbu yo'nalishdagi aniq bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar shakllanadi.

Bo'lajak murabbiylarda shakllantirilishi nazarda tutilgan pedagogik faoliyatning barcha komponentlari: kontruksiyalash, gnostik, tashkilotchilik, kommunikativ kompetensiyalar o'zaro aloqadorlikka ega. Ular bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi. Bo'lajak sport murabbiylarining mashg'ulotlarda amalga oshiradigan faoliyatlari, uning tarkibi dinamik xarakterga ega bo'lib, muntazam tarzda rivojlanadi. Mazkur faoliyatning muayyan komponenti mashg'ulotning xarakteri bilan bog'liq holda yetakchi mavqega ega bo'ladi. Boshqa ikkinchi darajali komponentlarga nisbatan yetakchilik qiladi. Pedagogik faoliyat komponentlaridan birortasi yetarlicha rivojlanmay qolsa, boshqa komponent hisobiga qoplanadi. Agar bo'lajak murabbiylarda pedagogik faoliyatning barcha komponentlari yetarli darajada rivojlanmay qolsa kasbiy mahoratning yuqori cho'qqisi egallanmaydi. Shuning uchun ham pedagogik faoliyatning barcha komponentlarini akmeologik yondashuv asosida rivojlantirish bo'lajak sport murabbiylarini tayyorlashda samaradorlikka erishish imkonini beradi.

O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida shakllanishi va uning ishtirok sari dadil borishi ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy, madaniy ma'rifiy so'zlarni yanada takomillashtirishni taqozo etadi. Bu yo'lda sog'liqni saqlash, fan, madaniyat, texnika, iqtisod, ta'lim-tarbiya, jismoniy tarbiya va sport hamda boshqa sohalarida chuqur islohotlar olib borilmoqda. Ma'lumki, bu jarayonlarni hozirgi kun talablari asosida tashkil qilish va boshqarish asosiy maqsad hisoblanadi.

Shu sababdan mamlakatimizning mustaqilligini to'la ta'minlash, uning jarayonida taraqqiy etgan davlatlardan biri sifatidagi nufuzini xalqaro huquqlar asosida yuqoriga ko'tarish kabi faoliyatlar nihoyatda muhim. Bu faoliyatlarni amalga oshirishda esa mutaxassis kadrlarni tayyorlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Bunda O'zbekistan Respublikasining Konstitutsiyasi, "Jismoniy tarbiya

va sport to'g'risida"gi, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunlar, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning qabul qilinishi alohida ahamiyatga molikdir.

Aholining salomatligini mustahkamlab borish, o'quvchi yoshlarning jismoniy va ma'naviy kamolotini oshirish, sog'lom avlod tarbiyasini takomillashtirish masalalari kelajagi buyuk davlat qurishning muhim omillaridan biridir.

Inson ruhiyati uning ijtimoiy turmush va ta'lim-tarbiya jarayonida asosiy omildir. Shu sababdan o'qitish, tarbiya berish, yoshlarning ma'naviy va jismoniy kamolotini tarbiyalab yetishtirish, ularni kasb-hunarga yo'llashda ijtimoiy-psixologik va pedagogik jarayonlarga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Bu jihatlar jismoniy tarbiya va sport harakatini boshqarish, ayniqsa, iqtidorli yoshlarni sportga jalb etish, sportchilar mahoratini oshirish, ularni sport musobaqalariga ruhiy jihatdan tayyorgarliklarini ta'minlash eng muhim pedagogik jarayon hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, O'zbekistonda xalq pedagogikasini takomillashtirishda yetuk mutafakkir olimlarning hissalarini kattadir. Ilmiy-pedagogik meroslarimizni ta'lim tizimiga kiritish va ulardan keng foydalanish fikrlarini olg'a surdilar.

Jahon xalqlari tarixi va pedagogikasida o'chmas iz qoldirgan buyuk allomalar Abu Ali ibn Sino, Ismoil Buxoriy, Naqshbandiy, Alisher Navoiy va boshqa sharq olimlarining ma'naviy-ma'rifiy hamda ilmiy-pedagogik meroslari o'quvchi yoshlar va mehnatkashlar orasida barpo qilinmoqda.

Sport jamoalarining faoliyatini ijtimoiy-ruhiy jihatdan o'rganish va ilg'or tajribalarni ommalashtirishda yetuk yirik olimlarimiz o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

Sport tashkilotlari faoliyatini boshqarish va ommaviy sog'lomlashtirish musobaqalarini tashkil etishda rahbar xodimlar, mas'ul tashkilotchilar hakamlar, xizmatchilar, vakillar va hokazolar, jamoalar umumiy qoidalarga itoat etish, o'zaro yaxshi munosabatda bo'lish, sport musobaqalari qoidalariga to'la rioya qilish, yetuk estetik me'yorlarni bilish kabi talablarni bajaradilar.

Sport jamoalari faoliyatida, asosan, quyidagi ijtimoiy-ruhiy va pedagogik jarayonlar muntazam ravishda mavjuddir:

1. Jamoa rahbari voqelikni kuzatadi.

2. Murabbiy o'yinlar va barcha mashg'ulotlarni tashkil qilish jarayonida ularni kuzatib, tahlil qiladi.

3. Jamoa ishtirokida rahbarlar va murabbiylar barcha faoliyatlarini, shuningdek o'yin natijalarini birgalikda muhokama qiladilar.

4. Muhokama jarayonida g'oliblar taqdirlanadi va rag'batlantiriladi.

5. Mag'lublar tegishli vazifalarni oladilar.

Bu jarayonlar ijtimoiy-psixologik va pedagogik jihatdan bir-biriga chambarchas bog'lanib ketganligi uchun maqsad bu faoliyatlarni uyushtirish, aniq yo'nalishlar berish, kelgusi ish samarasini ta'minlashga qaratilgan bo'lishi kerak. Shu jihatdan ham barcha yosh mutaxassislar sportning turlariga qarab bu faoliyatlarni chuqur o'rganishlari, amaliyot jarayonlarida qayta-qayta tajribalardan o'tkazishlari zarur.

Sport jamoalari rahbarlari, murabbiylar, jismoniy tarbiya o'qituvchilari ta'lim-tarbiya ishlarini yaxshilashda barcha sport mashg'ulotlari jarayoni va avvaldan mo'ljallangan vaqtlarda suhbatlar o'tkazishni yaxshi yo'lga qo'yishlari lozim. Bunda:

1. Sport mashg'ulotlari va o'yinlari ijtimoiy-psixologik va pedagogik jarayonlarga aniq qaratilishi;

2. Oldiga aniq vazifalar qo'yilishi;

3. Suhbat rejalari aniq va ehtiyojga yarasha bulishi;

4. Suhbatning ta'sirli bo'lishi uchun vaqt va joy mos kelishi;

5. Suhbat jarayonida aniq maqsadlarga erishish;

6. Olingan axborotlar, ma'lumotlar dalil sifatida aniq va to'g'ri haqqoniy bo'lishi;

7. Suhbatda maqsadga erishilgach, uni darhol to'xtatish, boshqa vaqtda davom ettirishga ehtiyojni uyg'otish kerak bo'ladi.

Suhbatlar ma'lum chegaralangan, maqsadga qaratilgan va erkin holda bo'lishi kerak. Imkoni boricha suhbatda barcha qatnashchilar o'z fikr-mulohazalarini izhor qilishlari kerak. Uning yakunida doi-

mo barchadan qanoat hosil qilishi va yana davom ettirishga qiziqish uyg'otishi zarur. Sport murabbiysining ta'limiy faoliyati sportchi o'quvchi talabalarda mashg'ulotlar mazmuni bilan bog'liq holda tizimli bilimlarni shakllantirishga qaratilgandir. Sportchi o'quvchi hamda talabalarining ko'nikma va malakalari rivojlantirish hamda tarbiyalash maqsadlarini ham o'zida mujassamlashtirganligi bilan xarakterlidir. Bo'lajak sport murabbiylarini pedagogik faoliyatga tayyorlash jarayonida faoliyatning quyidagi turlari shakllantirilishi lozim:

1. Mashg'ulotlarni rejalashtirish va mazmunini loyihalash;
2. O'rganish va mashqlantirish jarayonini tashkil etish;
3. Taqdim etiladigan axborotlarni saralash va tizimlashtirish;
4. Zarur ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikalarini o'zlashtirish;
5. Sportchilarga taqdim etiladigan bilim, ko'nikma, malaka va jismoniy faoliyat usullarini aniqlash;
6. Mashg'ulotlar jarayonida sportchilarning faoliyatlarini jismoniy harakatlarni o'rganishga yo'naltirish va ularni mashg'ulotlarga qiziqtirish;
7. Mashg'ulotlar davomida sportchilar orasida vujudga keladigan turli ziddiyatlarni bartaraf etish usullari bilan qurollanish.

Bo'lajak sport murabbiylari o'zlarining yosh xususiyatlariga ko'ra yetuklikka intilishga moyil bo'ladilar. Bu davrning boshlanishi 18-20 yoshga to'g'ri kelib shaxs jimoniy hamda intellektual jihatdan jadal rivojlanib o'zi egallashga intilayotgan kasb sirlarini chuqurroq bilishga qiziqadi. Chunki talabalarda hayotning turli sohalariga bo'lgan qiziqish, atrofdagilar va moddiy borliqni o'rganish ishtiyoqi ushbu davrda yanada kuchayadi. Shunga ko'ra bo'lajak sport murabbiylarining shaxsiy sifatleri ham takomillashadi. Uning kasbiy faoliyati ham huddi shu sifatlar yordamida rivojlanadi va amalga oshadi. Bo'lajak sport murabbiylarining kasbiy faoliyati tushunchasi ostida "akme" ya'ni kasbiy mahorat cho'qqisini egallash, topshiriqlarni yuqori darajada yechish natijasida erishiladigan natijalarning barqarorligi va muvaffaqiyatlilikini ta'minlash nazarda

tutiladi. Bu esa bo'lajak mutaxassis pedagogik faoliyatining mazmunini belgilaydi. Kasbiy mahorat cho'qqisi "akme"ga erishish uchun ob'ektiv hamda sub'ektiv xarakterdagi o'zaro munosabatlarni hisobga olinadi va ularning natijasi sifatida kasbiy mahoratni egallanganlik darajasi namoyon bo'ladi. Bunda pedagogik amaliyot katta ahamiyatga ega. Shu bilan bir qatorda bo'lajak mutaxassis hayotidagi o'ziga xos holatlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bo'lajak pedagogning kasbiy mahorat cho'qqisini egallashida uning talanti, layoqatlari, jismoniy-ruhiy salomatligi sub'ektiv omillar sifatida e'tirof etiladi. Ob'ektiv omillar sirasiga esa kasbiy ta'lim-tarbiyaning o'ziga xos shart-sharoitlari, kasbiy mahorat sirlarini o'rgatish darajasi, pedagogik ta'limning sifati kabilarni kiritish mumkin.

Kasbiy mahorat cho'qqisi "akme"ni o'zlashtirish jarayoni bilan muvofiq kelishini ta'minlash ham muhim ahamiyatga ega. "Akme"ga erishish ko'p jihatdan bo'lajak murabbiylar bilan amalga oshiriladigan pedagogik amaliyot sifatiga bog'liq. Akmeologiyaning o'ziga xos jihati kasbiy ta'lim nazariyasi va amaliyotiga oid yondashuvlarni o'zida mujassamlashtirganligidadir. Sport akmeologiyasi shaxslararo munosabatlarning yetuklik darajasiga mos kelmasligi ham mumkin.

Ayniqsa sport sohasidagi kasbiy mahorati yetuk bo'lmagan sportchilar orasida aksariyat hollarda ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar ko'proq vujudga keladi. Bunday vaziyatda sportchilarda yuksak ahloqiy sifatlarning yetarlicha shakllanmaganligini kuzatish mumkin. Bu esa bo'lajak sport murabbiylarini tayyorlashga yo'naltirilgan pedagogik jarayonni akmeologik yondashuv asosida tashkil etgan holda, talabalarga ahloqiy madaniyatga oid bilimlarni tizimli tarzda taqdim etishni taqozo qilmoqda.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bo'lajak sport murabbiylarining kasbiy rivojlanishi, hamda sportchi o'quvchi va talabalarni ma'naviy, jismoniy, intellektual hamda ahloqiy rivojlantirish muayyan holatlar va vaziyatlar bilan bevosita bog'liq. Bo'lajak sport murabbiysi yoki sportchining o'zligini namoyon qilishi uning katta yoki sotsiumda faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq. U o'zining shaxsiy harakatlari bi-

lan mazkur vaziyatga yondashadi va faoliyat ko'rsatadi. Shuning uchun ham akmeologik yondashuv pedagogik jarayonning asosini tashkil etadi.

Chunki, shaxs o'z hayot yo'lining muayyan bosqichiga xos bo'lgan rivojlanish imkoniyatiga ega. Bunda yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda shaxs qanday bilimlar, faoliyat usullari, tajribalar va ahloqiy sifatlarni egallashi lozimligi belgilab qo'yiladi.

Pedagogik akmeologiya va akmeologik yondashuv pedagogikaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur yondashuvga tayangan holda bo'lajak sport murabbiylarini shaxs, kasbiy faoliyat sub'ekti, pedagog sifatida rivojlantirish nazarda tutiladi. Bir qator masalalarning yechimi akmeologik yondashuvni tadbiq etgan holda amalga oshiriladi. Bunda birinchi navbatda, shaxs hayotining muayyan bosqichida uning faoliyat turi bilan bog'liq holda rivojlanish va shaxslararo munosabatlarga kirish holatini chuqur o'rganish talab qilinadi. Bunda har bir yoshdagi sportchilarning rivojlanishi uchun xos bo'lgan xususiyatlarni o'rganish va ularning mahorat sirlari hamda shaxslararo pozitiv munosabat tajribalarini o'zlashtirishlari uchun qulay usul, metod va texnologiyalarni tadbiq etish kompetensiyasiga ega bo'lish taqozo etiladi. Bu bo'lajak sport murabbiylarining talim-tarbiyaviy vositalarni izlab topish va qo'llash ko'nikmasiga ega bo'lishlarini ham talab qiladi. Bunda rivojlanishning yuqori cho'qqisiga erishilishini ta'minlashni amalga oshirish muhim pedagogik ahamiyatga ega.

8. Kasbiy rivojlanishning muayyan bir bosqichiga xos bo'lgan ko'rsatgichlar ikkinchi bosqich uchun asos sifatida xizmat qilib, tadrijiy tarzda mahorat cho'qqisi egallanilishini ta'minlashi lozim.

Xulosa qilganda, jismoniy tarbiya jamoalari, sport klublari, sport jamoalari va aholi o'rtasida maqsadga qaratilgan tarbiyaviy ishlar muhim ahamiyatga egadir. Rahbar xodimlar, murabbiylar, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, jamoati xodimlar va sport ixlosmandlari jismoniy tarbiya sog'lomlashtirish va sport musobaqalarini uyushtirish jarayonlarida e'tiborlarini ma'naviy-ma'rifiy va madaniy faoliyatlarni yaxshilashga qaratish lozim.

Xulosa shundaki, aholi turarjoylarida eng avvalo sport inshootlari, oddiy o'yin maydonlaridan maqsadli foydalanish zarur. Sport ixlosmandlari, sportsevarlar, mutaxassis xodimlar yoshlar o'rtasida kuchlararo, mavzelar, dahalar va mahalla birinchiligi uchun ular sevgan sport musobaqalarini tashkil qilishlari kerak.

3.2.Jismoniy tarbiyada rejalashtirish va nazorat ishlari

Jismoniy tarbiyada rejalashtirish nazorat va hisobot sportchini tayyorlashni boshqarishning tarkibiy elementlaridir. Sportchilarni rejalar ishlab chiqishga, bajarilgan ishlarni ma'lum vaqtda tahlil qilishga e'tiborlarini qaratishda, jalb qilishda shug'ullanuvchilar rejalashtirish va nazoratni qay tarzda tushunishlariga, uni mazmun va texnologiyasining ahamiyati qandayligini anglashlariga alohida e'tibor berish kerak.

Rejalashtirish deganda, avvalambor, turli vaqt oralig'iga mo'ljallangan rejalar tizimini ishlab chiqish jarayoni tushuniladi. Ushbu rejalar tizimi asosida bir-biri bilan uzviy bog'liq maqsad va vazifalar mazmuni hamda mashg'ulot mohiyati kiradi. Sportchini tayyorlash jarayonida mashg'ulotning maqsad va vazifalari, vosita usullari, mashg'ulotlar va musobaqa yuklamasi hajmi, sportchi tanasidagi ichki va tashqi o'zgarishlar, mashg'ulotlar samaradorligi, o'quv-mashg'ulot ishlari, dam olishlar soni, tiklanish jarayonlari tizimi, nazorat normativlari, tarbiyaviy ishlar, mashg'ulot va musobaqa sharoitlarini rejalashtirish predmetlari hisoblanadi.

O'z navbatida, mashg'ulot rejasi alohida hujjat hisoblanib, unda mashg'ulotli va mashg'ulotlardan tashqaridagi mashqlarning ma'lum yo'nalishi, mazmuni, tizimi, ketma-ketligi va bajari-lish muddatlari joy olgan bo'ladi, ular murabbiy va sportchi oldiga qo'yilgan katta va kichik, yaqin va uzoq vazifalar bilan bog'liqdir. Ilmiy asoslangan rejalar murabbiy va sportchi harakatlarida kutilmagan qo'polliklar salbiy oqibatlarini daf etishga yordam beradi. Shuningdek ortiqcha vaqt, kuch va moddiy harakatlarning sarflanmasligiga, tanlangan sport turida yuqori natijalarga erishishda ham

yordam beradi. Mashg'ulot alohida sportchiga yoki bo'lmasa jamoaga rejalashtirilayotganiga qarab individual hamda umumiy (guruhli) rejalashtirishga bo'linadi. Aralash rejalar (individual guruhli) kamdan-kam hollarda ishlab chiqiladi.

Rejalashtirilayotgan davr davomiyligiga qarab quyidagi turdagi rejalarini ajratish mumkin: ko'p yillik, yillik, oylik (mezotsiklga), haftalik (mikrotsiklga), bir kunlik, bitta mashg'ulotga atalgan. Individual rejalar qisqa davrga ham (mikrotsikl, mezotsikl, bosqich, davr, yil), uzoq davrga ham (4 yil va undan ko'proq) ishlab chiqilishi mumkin. Uzoq muddatli individual rejalar asosan juda tajribali sportchilarga tegishli bo'ladi (sport ustaligiga nomzod va undan yuqori). Guruhli rejalashtirish avvalambor jamoada ishlab chiqiladi (sport o'yinlarida).

Shuni e'tiborga olish lozimki, rejalashtirish murabbiyning o'quv mashg'ulot jarayonini boshqarishdagi eng yetakchi va muhim omil hisoblanadi

Yuqorida aytib o'tilganidek, rejalashtirish, nazorat va hisobot (bashoratlash) uzviy bog'liq va bir-birini to'ldirib turadi. Sportchilarning mashg'ulotni rejalashtirish jarayoni bir-biri bilan bog'liq bo'lgan quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- 1) sportchining bo'lajak holati, modelini tuzishga qaratilgan mashg'ulot loyahasini ishlab chiqish bosqichi;
- 2) tayyorgarlik rejasini ishlab chiqish bosqichi;
- 3) uni o'zgartirish va unga tuzatishlar kiritish bosqichi.

Mazkur bosqichlar sportchi mashg'ulotini rejalashtirishning barcha ko'rinishlariga tegishlidir. Biroq, bosqichlarning tuzilishi, bajarilish rejasiga qarab turlicha ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, ko'p yillik mashg'ulot rejasini tuzish tarkibi, bir yillik mashg'ulot rejasidan farqlanadi. Bunda bosqichlar soni, yosh chegarasi, mashg'ulotlarning davomiyligi asosiy farqlab turuvchi hisoblanadi.

Sportchilarni tayyorlashning ko'p yillik rejasi 2-3 va undan ko'p yilga mo'ljallanib, sportchilarning yoshi, tayyorgarligi, sport staji va boshqa omillariga qarab tuzib chiqiladi. Ko'p yillik reja ishlab chiqishda quyidagilar asos bo'ladi: yuqori natijalarga erishish uchun

tayyorgarlikning davomiyligi, sportchilarning optimal yoshi, individual xususiyatlari, moddiy-texnik ta'minoti va boshqa omillar.

Yillik reja odatda quyidagi bo'limlardan tashkil topgan bo'ladi: sportchining qisqacha tavsifnomasi; bir yilga mo'ljallangan asosiy maqsad va vazifalar; yil davomida bo'ladigan asosiy musobaqalar taqvimini; tayyorgarlik sikllari; nazorat me'yorlari; qo'shimcha vositalarni qo'llash; pedagogik va tibbiy tekshiruvlar va boshqalar.

Yillik rejalashtirish asosida mashg'ulot rejasini, ancha qisqa davrdagi mashg'ulot jarayonini tuzib chiqish mumkin (bosqich, oylik (mezotsikl), haftalik (mikrosikl) mashg'ulot kuni va alohida mashg'ulot).

Jismoniy tarbiya insoniyat rivojining dastlabki paytlaridayoq muhim ahamiyatga ega bo'lgan. U to'plangan tajriba, axborotlar makoni orqali odamlarning jismoniy-ruhiy holatini yaxshilashga hissa qo'shib kelgan. Rivojlanib borayotgan jamiyatda jismoniy rivojlanish ham millat va xalqning ma'naviy negizini tashkil etgan. Ya.A. Komenskiy "Buyuk didaktika" asarida jamoaviy tarbiyaning oldingi tajribalarini umumlashtirilgan holda, dars – mashg'ulot tizimiga alohida e'tibor qaratib, jismoniy tarbiyaning asosiy didaktik tamoyillarini izchil ifodalab o'tdi. O'sha zamondan buyon qariyb uch asrdan ziyod vaqt o'tdi. Shu vaqt mobaynida jismoniy tarbiya o'z aksini topgan mashg'ulotlarning tashkiliy shakllari, hamda o'rgatish usullari uzluksiz takomillashib bordi.

Amaliyotda ustoz-murabbiy va sportchining o'zaro hamkorligi trenerning bilimi, qobiliyatiga bog'liqdir. Jismoniy tarbiyada sportchining ongli va fe'l-atvoriga ta'sir etuvchi omillarni qo'llashda yuksak mahorat va mukammal darajadagi tajriba kerak bo'ladi.

Har qanday alohida kontingent bilan ishlashda jismoniy mashqlar mashg'ulotini tashkil etish asosini bilish zarur. To'g'ri tashkil etilgan mashg'ulot butun jismoniy tarbiya jarayonining samaradorligini oshiradi, mustaqil ish ko'rish, ijod qilish, qo'pol xatolarga yo'l qo'ymaslik va ishda ko'zbo'yamachilikni yo'qotish imkonini beradi.

Mazmuni jihatdan har bir bo'lgan, uzoq muddatli jismoniy tarbiya jarayoni, tashkil etilgan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari sistemasi

asosida vujudga keladi. Qo'yilgan vazifalar, aniq mazmun, o'quv tarbiyaviy ishlarning manbasi va metodlari asosida uning har xil tashkiliy formalaridan foydalaniladi.

Jismoniy tarbiya bo'yicha mashg'ulotlar muntazam tashkil etilishning asosiy shakli asoslangan holda jismoniy tarbiya darsi hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya darslari muntazam dars jadvaliga qo'yilishi, uzoq muddat dastur asosida ishlab chiqilgan o'quv rejasi asosida o'qituvchi tomonidan o'tkazilishi bilan farqlanadi. Darslar muntazam mashg'ulotlarning tashkil etilish, umumiy jismoniy tarbiyada, professional jismoniy tayyorgarlikda va sport mutaxassisligida tejamli va samarali usul hisoblanadi.

Jismoniy tarbiyaning darsdan tashqari shakllari darsning butun tipik belgilariga ega bo'lmaydi. Bu mashg'ulotlar epizodli, bir tomonlama, masalan sayohat, sayr, o'yin sifatidagi jismoniy tarbiya ko'ngil ochish o'yinlari hamda muntazamli, ertalabki gimnastika mashqlar, gigienik sayr va boshqalar; ular yakka tartibda va guruhiy bo'lishi mumkin. Ko'pgina bu ish turlari darsni to'ldiradi va yordamchi rolini o'ynaydi. Lekin ular ma'lum aholi sonining jismoniy tarbiyaga bo'lgan talabni to'liq taxminlab mustaqil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Jismoniy tarbiya darsi bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan tomonlari: mazmun va tarkibini farqlash qabul qilingan.

Jismoniy tarbiya darsining mazmuni dars mashg'ulotining sifatini aniqlovchi to'rtta asosiy element birligi tasvirlaydi. Bu elementlar bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, dars mazmunining quyidagi xarakterli tomonlarini tasvirlaydi.

1. Jismoniy mashqlar darsiga kiritilgan tarkib. Odatda ularning yig'indisi darsning butun mazmuni sifatida qaraladi. Biroq bunday tushunishlik bir tomonlama bo'lib qoladi, chunki mashqlar o'z holda shug'ullanuvchilarning amaliy faoliyat predmeti bo'lib tarbiya, ta'lim va sog'lomlashtirish vazifalari bilan shartlangan.

Mashqlar tarkibi – bu faqat dars mazmunining predmetli umumlashtirilganligi, butun bir mazmunning birdan bir umumiy tomoni.

2. Shugʻullanuvchilar faoliyatining mazmuni, taklif qilinadigan mashqlarning bajarilishi bilan bogʻliq. Dars mazmunining bu tomoni shugʻullanuvchilarning jismoniy faoliyatlari va har xil intellektual tomonlariga bogʻliq boʻlib bunga: pedagogning tinglashi, koʻrsatilayotgan mashqlarni kuzatish, oʻrganilganlarini xotirialash, bajariladigan harakatni ongli tasavvurda jonlashtirish, ularni soʻzsiz bajarish, oʻz harakatlarini nazorat qilish va baholash, vujudga keladigan masalalarni pedagog bilan birga muhokama qilish, oʻz holatini kuzatish, his-tuygʻu joʻshqinlikni vujudga kelishi boshqarishlar. Shugʻullanuvchilarning butun faoliyatlari, qoʻyilgan vazifalar va mashgʻulotning predmetli mazmuni doirasida darsning asosiy mazmun tomoni hisoblanadi.

3. Pedagog faoliyatining mazmuni quyidagilardan tarkib topadi: oʻquv vazifalarni qoʻyish va tushuntirish, konkret vazifalarni aniqlash va ularning bajarilishini tashkil etish, shugʻullanuvchilarni uzluksiz kuzatish, ular faoliyatini tahlil qilish, bajarishini baholash, yukni boshqarish hamda shugʻullanuvchilar intizomini taktik yoʻnaltirish, ular orasidagi oʻzaro muomalani yaxshilashlar. Pedagogning rahbarlik faoliyati shugʻullanuvchilar faoliyatida yoʻnaltiruvchi, nazorat qiluvchi va ragʻbatlantiruvchi rolni oʻynaydi.

4. Fiziologik-psixologik jarayonlar va shugʻullanuvchilar holatida oʻzgarish. Organizm sistemasining har xil vazifalarini belgilangan tartibda asta-sekin olib kelishidagi bu jarayon va oʻzgarishlar: bilimlari, bajarishlari va malakalari, shugʻullanuvchilar intizomi, dars mazmunini ichki sirining tomonlarini tashkil etadi. Unda pedagog va shugʻullanuvchining faoliyat samaradorligi ochib beriladi.

1. Hamma sanab oʻtilgan dars mazmunining tomonlari bir-biri bilan oʻzaro shartlashgan.

2. Darsning xarakterli tomonlari, uning jismoniy tarbiyaning boshqa shakllaridan farqlanishi quyidagilardan iborat.

3. Aniq ifodalangan, didaktik yoʻnaltirilganligi, taʼlim vazifasining hal etilishi bilan shartlanganligi.

4. Predmetni oʻrgatish va oʻquvchilarni tarbiyalashga yoʻnaltirilgan oʻqituvchining rahbarlik roli.

5. O'quvchilar faoliyatini va yuk me'yorlarini qat'iy o'rganish va belgilash.

6. Shug'ullanuvchilarning doimiyligi va ularning yoshining bir xilligi.

Yuqorida sanab o'tilgan hamma tomonlar darsga xos, maktabda o'rganish maqsadida erishish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi – hamma o'quvchilarni mustaqil mehnat hayotiga tayyorlash, jismoniy mashqlar bilan muntazam shug'ullanish talabani shakllantirish, salomatligini mustahkamlash va butun hayot davomida yuqori jismoniy tayyorgarlikni ushlab turish va boshqalardan iborat. Bular pedagog rahbarligi asosida bilimlar tizimi va faoliyat usulini o'zlashtirib olishlari, tarbiyalanishlari va rivojlanishlari kerak.

Bunday o'rgatish jarayoni tashkil etish zamonaviy jismoniy tarbiya darsiga ma'lum talablarni qo'yadi.

1. O'qituvchi har bir darsni yuqori darajadagi g'oya bilan ta'minlashi shart. Shuning uchun zamonaviy darsni kompleks vazifalar bilan rejalashtirish zarur. Vazifalar aniqlashtirilgan va differensiallashgan bo'lishi kerak. Bular alohida psixik va o'quvchilar rivojlanishining jismoniy xususiyatlari bilimlari asosida olib borilmog'i zarur.

2. Har bir dars avvalgi va keyin o'tiladigan darslar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, dars tizimini tashkil etishi kerak. O'qituvchilar yangi materialni o'rganishda oldin o'tilgan materialni qaytalash va mustahkamlash hamda keyingi materialni o'zlashtirib olishga tayyorlash kerak. Bunday sistemalar o'quv vazifalarni hal etilishini ketma-ketligini ta'minlaydi.

3. Zamonaviy dars o'quvchilar faoliyatini yaxshi mustaqil tashkil etilganligi bilan farqlanadi. O'qituvchi ularni o'quv ishlarini bilim malakalar bilan ketma-ket qurollantiradi, mustaqil bilish va o'z-o'zini nazorat qilish, harakat madaniyatini shakllanishga erishish, shular bilan birga muntazam jismoniy mashqlar mashg'ulotiga talabni tarbiyalab beradi.

4. Bular hammasi rangli ish intizomi asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi foydalanadigan, shug'ullanuvchilar faoliyatini tashkil

etilishini har xilligi, manbalar, metodlar va usullar zamonaviy dars ko'rsatmaliligi hisoblanadi. Mashg'ulotlarni hech qachon bir xil shablonda tashkil etmaslik kerak.

5. Har bir darsni butun davomida hamma o'quvchilarni harakat faoliyatiga eng qulay ravishda erishishlik samaradorlik sharti hisoblanadi.

6. O'qituvchi har bir darsda, bilimlarni nazorat qilish tizimi, o'quvchilar bilim va malakalarini, darsni har bir qismida belgilashi, o'rgatish jarayoni yakunida baholash va jismoniy sifatini rivojlantirishini mavjudligini ta'minlash zarur.

7. Darsni o'tish shartiga ko'p talablar qo'yiladi: o'quv-material, gigenik, estetik, iroda-psixologiklar.

Zikr etilgan talabalar jismoniy tarbiyani umumiy va metodik prinsiplaridan kelib chiqadi va hamma sinflarda dars o'tilganda majburiy hisoblanadi.

O'qituvchining darsga tayyorgarligini ikkita bosqichga bo'lish mumkin. Taxminiy tayyorgarlik bosqich va bevosita tayyorgarlik bosqichi.

Taxminiy tayyorgarlik bosqichi.

Taxminiy tayyorgarlik o'z ichiga o'tgan yilga ishlarning natijasini tashkil qilish, kamchiliklarni aniqlash hamda kelgusi yilga rejalarni tuzishdan iborat.

Bu bosqichning maqsadi o'quv maqsadlar, sistemasiga aniqlik kiritish va manbalarni o'quv yili davomida o'rnini belgilab berishdir. Bir vaqtning o'zida o'rganilgan materiallarni mustahkamlash sistemasini ko'rib chiqishdan iborat.

Darsga bevosita tayyorgarlik ko'rish.

Bu bosqichda o'qituvchi mazmunli, tashkiliy, metodik va darsni moddiy ta'minlovchi katta hajmdagi ishlarni bajaradi:

Dars vazifasini aniqlashtiradi.

Eslatamiz, o'quv materiallarini rejalashtirganda dars vazifasi ifodalangan bo'lishi kerak, ammo ish jarayonida o'qituvchi tomonidan taklif etilgan pedagogik faoliyatni me'yori, aniq vazifalari o'zlashtirib olishda juda yuqori yoki juda past bo'lishi mumkin.

Darsga bevosita tayyorgarlik ko‘rish vazifalari aniqlashdan boshlanadi.

Belgilangan vazifalarni hal etish uchun manba tanlaydi.

Bu holatda bir xil bo‘lgan vazifalarni har xil manbalar bilan hal etish mumkinligi hisobga olinadi. Ammo aniq voqea uchun o‘rgatishni har xil bosqichlarida har xil sharoitdagi manbalar har xil samaradorlikka ega bo‘ladi. O‘qituvchi eng maqsadga muvofiq bo‘lgan qator vazifalarni hal etish imkonini beradigan va qo‘yilgan maqsadga o‘quvchilarni qisqa yo‘l bilan olib boradigan usulni tanlashi kerak.

Tashkiliy-metodik ta‘minlashni amalga oshiradi.

Ya‘ni o‘quvchilar faoliyatini tashkil etish usuli va usulini axtaradi, ularning joylashishi va almashishini aniqlaydi, snaryadlarni o‘rnatish va yig‘ishtirish, asbob-anjomlarni tarqatish va to‘plash darsning qimmatli sekundlarini iqtisod qiladi. Bir vaqtning o‘zida jarohatlanishning oldini olish eslatiladi, o‘quvchilarning faolligini oshirish usullari aniqlanadi, o‘rgatishning unumli usuli belgilanadi, tayyorlanayotgan darsni sog‘lomlashtirish va tarbiyaviy ta‘siri aniqlanadi.

Darsga tayyorgarlik harakatini amalga oshiradi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga taklif etiladigan hamma mashqlarni, maktab dasturida ko‘rsatilgan kontrol-normativ talarlarni amalda ko‘rsata bilishi kerak. Dars oldindan u yangi tayyorlov va yordamchi mashqlarni bajarib ko‘rishi, bajarishga tayyor turishi yoki mashqni bajarilishini imitatsiya, o‘xshatish qilishi kerak.

O‘qituvchi ayniqsa birinchi pedagogik faoliyat yilida ko‘p ishlashi kerak. Bu davrda imo-ishora, xavfsizlikni saqlash masalasini shakllantirish, o‘quvchilarga mashq bajarilishida yordam berishlarni o‘zlashtirib olishi lozim.

Nazariy va so‘z tayyorgarligini oshiradi.

O‘qituvchi o‘quvchilarga beradigan bilimi o‘zlashtirib olgan bo‘lishi kerak; o‘quvchilarni harakat faolligini pasaytirmaslik uchun tilni mukammal bilishi va nazariy ma‘lumotlarni e‘lon qilish texnikasini termin nuqtai nazaridan yaxshi bilmog‘i zarur.

So‘zni faqat o‘quvchilarning ongiga ta‘sir etishnigina emas

sezgisiga ham ta'sir etishi yoddan chiqarماسlik kerak. Bilarmonlik bilan komanda orqali o'quvchi harakatining xarakterini anglatishi, yumshoq, bir me'yorda, qat'iy jismoniy kuchlanish yordami orqali boshqarishi va o'quvchilarga zaruriy javob reaksiyasini chiqarish mumkin.

Shuning bilan birga har bir darsning oxirida o'qituvchi bolalarga berish kerak bo'lgan, ogohlantirish, baholash, savollar, muhokama, qisqa suhbatlar axborotni xotirasida tiklashi kerak.

Bundan so'ng o'qituvchi tilni stilistik va uni izohli bo'lishi ustida ishlamo'g'i zarur.

Odatda o'quvchilar "qadam", "ikkitadan bo'lib", "kilometr", "santimetr", "tushunarlimi", "yengil atletika" izohlilar urg'u beriladigan so'zdagi xatolarga injiqlik bilan qaraydilar.

So'z tezligi ustida ko'p ishlash kerak bo'ladi. Shuni yodda tutish kerakki har bir holatlarda har xil tezlik kerak bo'ladi: agar o'qituvchi xatoni kuzatayotgan bo'lsa, sekin asta gapirishi zarur, suhbatlarda u yoki bu narsani so'zlab berishda, tushintirishda o'rta tezlikdan foydalaniladi, o'yinlarga rahbarlik qilinganda esa tez gapirish maqsadga muvofiqdir.

So'z ohangi orqali ma'lum tushkunlikka erishish mumkin. So'z ohangi tantanali, bayramona, yil davomida, musobaqalarga yakun yasashda, sport bayramlarida, kechalarida dildan, qiyinchiliklarni yengib o'tishda, xushchaqchaqlik yoki xafalik, g'alabadan so'ng yoki mag'lubiyat qahr-g'azabli intizom bo'lganda bo'lishi mumkin.

Sinfda muvaffaqiyatli rahbarlik qilish uchun ishonchli, irodali so'z bo'lishi kerak. "Baqiruvchi" o'qituvchilar ongli ravishda hech qachon erisholmaydilar, chunki o'quvchilar uni qattiq ovozigga ko'nikib qoladilar. Agarda ba'zi hollarda kerak bo'lgan joyda ovoz ko'tarilsa, kutilmagan samara berishi mumkin. O'sha sekin berilgan komanda yoki farmoyish o'quvchilarning eshitish organlarini doimo tarang tutishga majbur etadi. Bu o'quvchilarni tezroq toliqtiradi va beparvo diqqatga olib keladi.

To'g'ri gapirish orqali terminologiyani aniq bilishlik zarur, hozir ham amaliyotda uchrab turadigan "orqa oyoqni to'g'rilang"larni ish-

latmasligi kerak. Darsni material jihatidan ta'minlashni amalga oshiradi. Bu rejada ishlar uch yo'nalishda boradi: birinchidan, navbatdagi dars materialini tuzish va uni takomillashtirish; ikkinchidan, mavjud snaryadlarni, asbob-anjomlarni va jihozlarni tayyorlash; uchinchidan, o'tiladigan dastur bo'limiga sharoitni yaratish.

Birinchi yo'nalish quyidagilardan iborat bo'ladi: dars oldidan mayda asbob-anjomlarni tayyorlash, granatalar, obruchlar, ichi to'ldirilgan to'plar, gimnastik tayoqlar, maktab ustaxonasi sharoitida o'qituvchi va o'quvchilar kuchi bilan maydon chiziqlarini yaxshilash; ko'rgazmali qurollarni tayyorlash, musiqaviy usullarni tayyorlash, o'quv kartochkalari, har xil texnik vositalar, nazorat va o'z o'zini nazorat qilishga yordam beruvchi mashqning bajarilishi sifatida yaxshilashlar.

Ikkinchi yo'nalish dars boshlanishidan oldin amalga oshirilib, mashg'ulot o'rni tayyorlashga qaratilgan sanitar-gigienik sharoit, sakrab tushish joyi, snaryadlarni o'rnatish, bayroqchalar o'lchash asboblari. Bu tayyorgarlikni navbatchi o'quvchilarni va vaqtincha mashg'ulotdan ozod bo'lganlarni jalb etish zarur.

Nihoyat, bir bosqich darsni o'tish vaqtida o'qituvchi, ayniqsa yangi boshlovchi o'rnatiladigan dastur bo'limi ustida o'ylashi kerak. Masalan, sentyabrda – yengil atletika yoki o'yin darsini o'ta borib, gimnastika bo'limini o'tish sharoiti haqida ham o'ylashi kerak.

Bevosita o'qituvchi zalga kirishidan oldin o'zining tashqi qiyofasi va psixologik ruhiyati ustida o'ylashi zarur, chunki o'quvchi shaxsi qanday ko'rgan bo'lsalar shundayligicha qabul qiladilar.

3.3.Ustoz-trenerning vazifalari.

Ustoz-trenerning vazifasi – mashg'ulotlarda o'zlashtirish imkoniyatlarini va amaliy faoliyatni uyg'unlashtirishdan iborat. Bino-barin, bunday uyg'unlik mashqlarning samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

Ustoz-trener mashg'ulotlar davomida to'g'ri yondoshishi uchun o'rgatish jarayonining asosiy komponentlarini bilishi, ularning o'za-

ro bog'liqligi va bir-biriga ta'sirini tushunishi lozim. Ob'ektiv mavjudlikning mohiyatini bilishi – o'rganishning maqsadlaridan biridir.

Sport mashqlarini o'zganish jarayonida quyidagi komponentlarga alohida e'tibor qaratish lozim.

➤ Sportdagi hodisa va narsalarni kuzatish, axborotlarni idrok etish.

➤ Olingan axborotlarni tahlil etish (bilimlarning o'ziga xos belgilarini aniqlash, taqqoslash, ko'chirish, birinchi jarayonda olingan axborotlarni o'zgartirish va unda olingan axborotlar doirasidan chiqish.)

➤ Eslab qolish.

➤ Faoliyat yuritish, o'zlashtirish, taqqoslash, umumlashtirishning to'g'riligini tekshirish hamda baholash.

Umuman olganda, mashg'ulotlarni boshqarish ustoz-trenerning o'rgatish elementlarini tashkil etib, xususan, mashqlarga tegishli bo'lgan o'quv materiallarining mazmuni, ta'lim metodlari, faoliyat usullari, shakllari va vositalarini to'g'ri amalga oshirish hamda o'zaro ta'sir kuchini ta'minlashdan iboratdir. Sport mashg'ulotida jismoniy tayyorgarlik, shuningdek sportchining sport-texnik, taktik va ma'naviy iroda tayyorgarligining amaliy qismlari eng ko'p o'rin olgandir.

Umuman sport mashg'uloti avvalo trener sportchini tayyorlashda biologik va psixologik o'zgarishlarning murakkab majmuasini yuzaga keltirib, natijada mashq ko'rganlik, tayyorlik, sport formasida bo'lishlik darajasini shakllantirishi lozim. Sportchi qanchalik yaxshi mashq ko'rgan bo'lsa, u muayyan ishni shunchalik samarali va mukammal bajaradi. Demak, mashq ko'rganlik mashg'ulot vositasida organizmning muayyan bir ishga moslashganlik darajasidir.

Sportchining mashq ko'rganligi va tayyor ekanligi tizimli mashg'ulotlar jarayonida to'xtovsiz, umuman yuksalish tomon o'zgarib turadi. Bunda muayyansizlik ko'zga tashlanadi. Sport mahoratiga erishishga bo'lgan tayyorgarlik holati odatda sport formasi deb ataladi. Trener tomonidan ish jarayonini to'g'ri tashkil etish sport formasini yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Murabbiy va sportchilar mashg'ulot jarayonini shunday tashkil etishlari kerakki, bunda o'z vaqtida sport formasiga erishish uchun sharoit yaratilsin, uni mas'uliyatli musobaqalarning muddatlariga muvofiq belgilanadigan ma'lum davr mobaynida saqlab turish va yanada rivojlantirish mumkin bo'lsin.

Trener tomonidan sportchida quyidagi tayyorgarlikning asosiy tomonlari shakllantirilishi va rivojlantirilishi lozim.

- jismoniy tayyorgarlik;
- sport-texnik tayyorgarlik;
- taktik tayyorgarlik;
- axloqiy-irodaviy tayyorgarlik;
- nazariy tayyorgarlik;
- funksional tayyorgarlikdan iborat bo'ladi.

Trener tomonidan sportchining jismoniy tayyorgarligi sport faoliyati uchun zarur bo'lgan jismoniy fazilatlarini, jismoniy sifatlarni, jismoniy madaniyat va jismoniy qobiliyatlarni tarbiyalash demakdir.

Jismoniy tarbiya pedagogik jarayon bo'lib, yosh avlodning sog'ligi, jismonan yetukligi, ijtimoiy faolligi, axloqan sog'lom o'suvchi avlodni shakllantirishni takomillashtirishga yo'naltirilgan bir tarbiyaviy vositadir. Jismoniy tarbiya jarayonida organizm funksional va morfologik takomillashtiriladi, harakat ko'nikmalari, jismoniy harakat sifatlari: chaqqonlik tezkorlik va egiluvchanlik chidamkorlik maxsus bilim va ko'nikma bilan shakllanadi. Bu sifatlarni rivojlantirish trenerning asosiy majburiyatlaridan biridir. Trener avvalo jismoniy sifatlarni shakllantirishdan tashqari jismoniy madaniyatli sportchini tarbiyalashi lozim.

Jismoniy madaniyat yangi jamiyat quruvchilari, yetuk shaxslarni har tomonlama tarbiyalashda jismoniy tarbiya vositalari bilan birga sport va madaniyatning maxsus vosita va uslublarini aniq maqsadga yo'naltirish orqali insonni jismoniy takomillashtirishni o'z ichiga oladigan maxsus tadbirlar majmuasidir.

Jismoniy madaniyat umumiy madaniyatning bir qismi bo'lib, uning rivoji jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti darajasiga bog'liqdir.

Jismoniy taraqqiyot inson organizmining o'sishi o'zgarishi va davomiyligi bilan bog'liq bo'lgan tabiiy jarayondir.

Jismoniy taraqqiyot ob'ektiv biologik qonuniyatlarga bo'ysunadi. Bu qonunlardan asosiysi organizm va muhit taraqqiyotini birlik qonunidir.

Sport madaniyatning bir shakli, jamiyat madaniy faoliyatining bir turi:

Sport jismoniy taraqqiyot va inson qobiliyati bilan bog'liq boshqa xususiyatlarni ham amalga oshiradi.

Jismoniy tarbiya va sportni har tomonlama rivojlantirish birmuncha murakkab va qiyin, ko'p qirrali vazifa bo'lib, jamiyat taraqqiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi.

Jismoniy tarbiya axloqiy tarbiya bilan uzviy bog'liqdir.

Sport musobaqalari, bellashuvlar paytida sportchida halollik. ulug'vorlik raqibiga nisbatan hurmat va boshqa axloqiy fazilatlar tarbiyalanib boradi.

Jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari bilan muntazam shug'ullanish aqliy rivojlanishga kuchli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jismoniy mashqlar va sport mashg'ulotlari bilan aqliy mehnat aloqalari bir-biriga bevosita bog'liqdir.

Ko'pgina tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jismoniy mashqlar va sport bilan shug'ullanish ma'lum miqdorda hissiyot organlari ko'nikmalarini takomillashtirishda, ayniqsa, mushaklar harakati. ko'rish, sezish, idrok qilishga yaxshi zamin yaratadi.

Mehnat tarbiyasi mehnat ko'nikmalarini egallash orqali, ya'ni mashg'ulotlarda o'z-o'ziga xizmat qilish, mashg'ulotlar o'tkazish uchun gigiyena sharoitlarini yaratish, sport anjomlari va uskunalarini jihozlash, tozalash va joylashtirishda ishtirok etish, sport maydonchalarini obodonlashtirish singari umumiy foydali mehnat jarayonida ta'minlanadi. O'quv mashg'ulotlari va o'quv mashqlari jarayonida jismoniy tarbiya yoki sport bilan shug'ullanuvchilar jismoniy mashqlarni bir necha marotaba takrorlasa yoki uning alohida qismlarini yod olsa, o'zini mehnatsevar qilib tarbiyalaydi. Mehnatsevarlikni tarbiyalash trenerning bosh vazifalaridan biri sanaladi.

Jismoniy tarbiyaning har qanday maxsus vazifalarini hal etishda albatta sog'lomlashtirish afzalligiga e'tibor berish kerak. Jismoniy tarbiya vositalarini tanlash, jismoniy chiniqish tadbirlari sog'lomlashtirishga qaratilgan jarayon bilan birga qo'shib olib boriladi. Shuning uchun jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlari bilan shug'ullanishning asosiy shartlaridan biri shug'ullanuvchi sog'ligini jiddiy nazorat qilishdir. Bu ish o'qituvchi-shifokor tomonidan olib boriladi.

Jismoniy tarbiya va sport xalqlar o'rtasida hamkorlik tinchlik va do'stlikni mustahkamlaydigan vositadir. Bizning mamlakatimizda jismoniy madaniyat va sportning milliy turlarini rivojlantirishda, mashg'ulotlarni o'z ona tilida o'tkazishda, milliy kadrlarni ko'plab tayyorlashda sportning milliy turlari hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Kelajak avlodni ob'ektiv qonuniyatlar asosida jismoniy madaniyat usullari orqali baynalminal ruhda tarbiyalash sportning milliy turlarini rivojlantirish yordamida amalga oshiriladi. Trener sportchilarda xalqaro sport aloqalari, boshqa millat vakillariga nisbatan hurmat, ularning urf-odatlari bilan yaqindan tanishish, xalqlar o'rtasida do'stlik va hamkorlik his-tuyg'ularini tarbiyalaydi.

Shunday qilib, jismoniy madaniyat va sport kishilarni birlashtirish, tinchlikni mustahkamlash, xalqlar o'rtasida va o'zaro bir-birini tushunish vaziyatini yaratishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini takomillashtirish va Vatan ravnaqini ta'minlaydigan yosh avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish uchun turli tadbirlarni o'tkazish ko'zda tutilishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni bajarish, bolalar sog'lig'ini asrash, ularni har tomonlama garmonik rivojlantirish, barkamol avlodni tarbiyalash trenerning bosh vazifasidir.

3.4. Jismoniy tarbiya jarayonini nazorat qilish turlari

Jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini nazorat qilish turlari quyidagilardan iborat:

Joriy nazorat. Oraliq nazorat. Natijaviy nazorat va boshqalar.

Joriy nazorat - jismoniy tarbiya jarayonining barcha jabhalarida tez-tez o'tkazilib turilishi darkor. Joriy nazorat sportchilarning

uzluksiz o'quv faolligini rag'batlantirish, o'quv materiali ustida tizimli ishlab borishni ta'minlamog'i lozim. Lekin ko'p hollarda, oliy ta'lim tizimida mana shu nazoratga kam ahamiyat beriladi. Ustoz-trenerlar ko'pincha, guruhdagi o'quvchilar soni ko'pligidan, guruhiy o'qitish shaklining qiyinchiliklaridan nolib, o'rgatish faoliyatining og'irligini bahona qilib, o'quvchilarning bahonalariga ishonib bunday turdagi nazoratga ahamiyat berishmaydi.

Yosh sportchilarning o'ziga xos psixofizologik xususiyatlarini o'rganilmagan tomoni ham shundaki maktab sharoitida kundalik nazoratga ko'nikkan o'quvchilar institut, universitetga o'qishga kiradiyu kundalik nazorat bo'lmaganligi uchun o'qish intizomini tan olmay qo'yadilar.

Oraliq nazorat - ustoz-trener tomonidan kichik va katta nazorat ishlari orqali amalga oshiriladi. Maxsus topshiriqlar yordamida o'quvchilarning bilim va o'zlashtirish ko'rsatkichlari aniqlanadi. Vaqti-vaqti bilan yuklamalar murakkablashtirib, o'quvchining qobiliyati va irodasi sinab ko'riladi.

Oraliq nazorat ishining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, o'quvchilarga mustaqil ravishda ijod qilishga sharoit yaratiladi.

Natijaviy nazorat - ma'lum mashg'ulotlar tugagandan so'ng sportchi o'quv yili davomida egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini namoyish etishga harakat qiladi va ma'lum bir tajribaga ega bo'ladi. O'quv predmetining bir qismi yoki predmet butunlay tugatilganidan keyin, agarda dastlabki joriy tematik va bo'sag'ali nazorat natijasida tinglovchi semestrda semestrga yoki kursdan kursga o'tkazish uchun yetarli ball yig'magan bo'lsa, imtihon tariqasida biletlar yoki butun kursga mo'ljallab tayyorlangan test ishlari o'tkaziladi.

3.5. Sport faoliyatini boshqarishning funksiyalari va tarkibiy qismlari: gnostik, loyihalashtiruvchi, kommunikativ, tashkiliy

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining mahorati to'rtta komponentga asoslanadi:

- 1) pedagogi yo'naltirish;
- 2) bilim;

3) malaka;

4) avtoritet (obro'-e'tibor).

Jismoniy tarbiya o'qituvchisini pedagogik yo'naltirish

Yo'naltirish – bu shaxsning ma'lum bir mashg'ulot turiga intilishi, u mashg'ulot turiga juda qiziqishga asoslanadi. Yo'naltirish kishini ma'lum bir faoliyat turi bilan shug'ullanishga undovchi bir necha motiv (sabab)lar bilan tavsiflanadi.

Pedagogik yo'naltirish – pedagogik faoliyat bilan shug'ullanishga intilishi. Pedagogik yo'naltirish ikkita motiv asosida shakllanadi:

a) bolalarga muhabbat;

b) jismoniy tarbiyaga qiziqish.

Bolalarga muhabbat – bu har bir bolaga g'amho'rlik qilish, e'tiborli munosabat. Bu bolalar bilan muloqat qilishdan quvonish, bu bolalar bilan ishlashga qiziqish, ularni o'qimishli qilish istagi, ularni jismonan va psixologik rivojlanishiga yordam berishdan iborat.

Jismoniy tarbiyaga qiziqish ikkinchi, asosiy motiv (sabab) hisoblanadi, u o'qituvchining pedagogik yo'nalishini shakllantiradi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining o'z ishiga yo'nalishi unga berilib ishlashi bilan ifodalanadi. Ish uning hayoti mazmuniga aylanib qoladi. Bu ikki natijaga olib keladi.

Bir tomondan, o'qituvchining o'z kasbiga bo'lgan muhabbati uchun doimiy ravishda o'z mahoratini oshirib borishga, o'z hamkasblarining ishi bilan qiziqishga, foydali tomonlarini o'zlashtirishga, faol ijodiy xodim bo'lishga undaydi. Boshqa tomondan, agar o'quvchilar mashg'ulotlar o'qituvchi uchun rohat emas og'ir majburiyat jamligini his qilsalar, ular ham o'qituvchiga nisbatan xuddi shunday munosabatda bo'ladilar.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining bilimi (eruditsiyasi) Bilim o'qituvchining pedagogi faoliyatidagi imkoniyatlarini belgilab beruvchi omillardan biridir.

O'qituvchining eruditsiyasi – umumiy va maxsus bilimlardan tashkil topadi.

Umumiy bilimlar – (umumsiyosiy, adabiyot, san'at, tarix va h.k) o'qituvchining dunyoqarashi va umumiy madaniyatini bildiradi.

Maxsus bilimlar – o‘qituvchi uchun o‘z jismoniy tarbiya pedagogi faoliyatini amalga oshirish uchun kerak (anatomiya, fiziologiya, psixologiya, pedagogika, maxsus fanlar – futbol, basketbol va boshqalar bo‘yicha muammolar).

Bilimlar faqat kitob va jurnallar, hamda boshqa pedagoglarning tajribasidan olinishi kerak emas, balki o‘qituvchi tomonidan o‘z o‘quvchilarini ularning fe‘l-atvori, qobiliyati, layoqati, jismoniy rivojlanishi darajasini o‘rganish jarayonida orttirilgan bilimlar juda muhim. K. D. Ushinskiy “Insonni har tomonlama shakllantirish uchun uni har tomonlama bilish zarur” degan edi.

O‘qituvchi egallagan maxsus bilimlarni nazariy, amaliy va uslubiy bilimlarga bo‘lish mumkin.

Nazariy bilimlar – jismoniy tarbiya tarixi, odam organizmining ishlash qonuniyatlari tarbiya va ta‘lim tamoyillari va boshqalar.

Amaliy bilimlar – avvalo u yoki bu mashqni bajarish uchun kerakli bilimlardir.

Uslubiy bilimlar – bu boshqalarni qanday o‘rgatish bo‘yicha bilimlar ya‘ni mashqni shaxsan bajarish emas balki bu mashqlarni o‘quvchilar tomonidan bajarilishidir.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining malakasi quyidagilar:

Malaka – bu alohida harakat yoki butun bir faoliyatni qoidalar va faoliyat maqsadiga muvofiq ravishda bajarish usullarini amaliy egallash.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining malakasi konstruktiv, tashkilotchilik komunikativ (didaktik va notiqlikni qo‘shgan holda), **gnostik** (perseptivni qo‘shgan holda), **harakatchanlik** (amaliy faoliyatni qoshgan holda) malakalariga bo‘linadi.

Konstruktiv malakalar o‘qituvchiga o‘z faoliyatini rejalashtirishga yordam beradi. Ularga o‘quv materialini tanlash va tashkil etish malakasi, perseptiv (kelajak) va doimiy rejalashtirishni amalga oshirish malakasi, sport anjomlari va asbob-uskunalarini olish va ta‘mirlash malakasi kiradi.

Tashkiliy malakalar o‘qituvchining rejalashtirgan ishlari (masalan, o‘qituvchi darajasining yaxshi konspektini tuzishi mumkin,

lekin sinfda ishni yaxshi tashkil qila olmaganligi uchun darsni yomon o'tkazishi mumkin. Talaba darsni o'tkazish bo'yicha uslubiy bilimalarga ega bo'lmasdan turib, o'zining tashkilotchilik qobiliyatiga ko'ra darsni yaxshi o'tkazishi mumkin) amalga oshirish bilan bog'liq bo'ladi. O'qituvchi pedagogik faoliyatning asosiy komponentlarini tushina borib, boshqarishni bilishi, maqsadlarni aniqlay olishi kerak.

Mahoratni kasbiy faoliyatni tashkil etishni yuqori saviyada amalga oshirilishini ta'minlaydigan shaxsiy kompleks xususiyatlar yig'indisi degan tushuncha nuqtai nazaridan yondashishga harakat qilamiz. Bunday muhim xususiyatlarga faoliyatning shaxsning insonparvarlik yo'nalishi kasbiy bilim ko'nikma malakalari pedagogik qobiliyat, pedagogik texnika, pedagogik muloqot va pedagogik ijodiyot kiradi.

1. Shaxsning insonparvarlik yo'nalishi O'qituvchining professional jihatdan muhim bo'lgan sifatlari kiradi. Ularga g'oyaviy, siyosiy – bunga o'qituvchini dunyoqarashi, har bir o'quvchining kelajagi uchun javobgarlik hissi kiradi.

O'qituvchining axloqiy sifatlari: Xushmuomala insoniylik talabchanlik optimizm (yaxshi kayfiyat) kiradi.

Kommunikativ sifatlari: (muomala qila olish qobiliyati) odamlarga yaqinlik, dilkashlik, xushmuomalalik, e'tiborlilik.

Pedagogik takt – bu mohir o'qituvchi intelligentga xos bo'lgan sifatlari, o'qituvchi mahorati bir bo'lagi hisoblanib, taktik bo'lish har insonga axloqiy talabchanlik ayniqsa rivojlanuvchi shaxs bilan munosabatda bo'luvchi pedagogga talabchan bo'lishni taqozo etadi.

Pedagogik takt – o'quvchilarga o'qituvchining maqsadga muvofiq ta'sir me'yori, muomalaning samarali usulini qo'llash ko'nikmasidir. Takt o'qituvchi uchun darsning barcha bosqichlarida zarur. Ayniqsa, o'quvchilar bilimlarini tekshirish va baholash vaqtida o'qituvchi o'zining xulqiga e'tibor berishi kerak. Bu o'rinda takt avvalo, o'quvchi javobini eshitishda namoyon bo'lishi zarur.

Javoblarning mazmuni va shakliga o'ta e'tibor va qiziqish bilan quloq solish, ma'lum qiyinchilik yuzaga kelganda esa pedagog o'zi-

ni tuta bilmogʻi lozim. Hamma oʻquvchilar qaysi oʻqituvchi yaxshi boʻlsa, odob bilan eʼtibor berib eshitsa, oʻshanga javob berishni hohlaydi. Bu holatlarda tabassum, qarashlar, mimika, bosh qimirlatish bilan javoblarni quvvatlab turish, yoʻl-yoʻlakay izoh berish juda muhimdir.

Pedagogik takt oʻqituvchi hulqining ixcham, sermaʼno kasb etishini, yaʼni taktik yoʻlni ham hisobga oladi. Odatda oʻqituvchi bolalar oldida turli rollarda, koʻrinishlarda chiqadi va u turli ohang, turli koʻrinishlar bilan, taktik usullar orqali taʼsir koʻrsatishni talab etadi.

Pedagogik takt mahorat bilan birga tarbiyalanadi va egallanadi. U oʻqituvchining maʼnaviy yetuklik darajasi va maxsus bilimlarini egallash boʻyicha hamda bolalar bilan muomala koʻnikmalarini shakllantirishi yuzasidan oʻz ustida katta ishlar qilish natijasidir.

2. Kasbiy bilim, koʻnikma va malakalar. Bularga fan bilimlari oʻqitish uslublari pedagogika bilimlari, psixologiya bilimlari, nazariy bilimlar, kasbiy koʻnikma va malakalarga quyidagilar kiradi: bilimlarni yetkaza bilish, tekshirish koʻnikmalari, malakalarni hosil qilish koʻnikmalari, shugʻullanuvchilarni aqliy faoliyatini boshqarish koʻnikmalari (oʻqituvchini fikrlash qobiliyati aktivligini qoʻzgʻata bilish), mustaqil ishni uyushtirish koʻnikmasi, oʻz-oʻzini boshqarish koʻnikmasi, har hil holatlarni tahlil qilish koʻnikmasi, oʻquvchilarni qiziqishini shakllantirish koʻnikmasi.

3. Pedagogik faoliyatning yetakchi qobiliyatlari. Mohir oʻqituvchi oʻz ishini, asosan, amalga oshirishini taʼminlaydigan eng asosiy qobiliyatlarni ajratib olishimiz kerak. Pedagogik faoliyatning quyidagi sakkizta yetakchi qobiliyatlarini sanab oʻtish mumkin:

1) **perseptiv qobiliyat** – pedagogning kuzatuvchangligi, ziyrakligi;

2) **loyihalashtirish qobiliyatlari** - rejalashtirish qobiliyatlari

3) **taʼlim berish qobiliyatlari** – bilimlarni yetkazib berish qobiliyatlari;

4) **ekspressiv qobiliyatlari** – bu fikr, hissiyot bilimni nutq orqali yetkazish;

5) kommunikativ qobiliyatlari – bu bolalar bilan til topa bilish;
6) uyushtirma bilish qobiliyatlari – musobaqa, bayram uyushtirish olish;

7) akademik qobiliyatlari – bu ilmiy tajribalar o‘tkazish qobiliyati (o‘qituvchining qobiliyati, imkoniyatini aniqlash);

8) maxsus qobiliyatlari – bu harakat qobiliyatlari (mashqlarni ko‘rsatib berish). Demak yuqorida sanab o‘tilgan pedagogik faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini pedagogik mahorat sohibi bo‘lishga intilgan kishi doimo kengaytirib, takomillashtirib, o‘z faoliyatiga ularni qo‘llay bilishi zarur.

Barcha kasbkorlik tizimida o‘qituvchilik kasbi muhim o‘rinda turadi. Chunki o‘qituvchi – pedagog yoshlarning g‘oyaviy-siyosiy o‘shida. Dastlabki texnik bilimlarni egallashda, kasb-kor malakalari bilan qurollanishlarida asosiy zveno (tarmoq) hisoblanadi, muhim ijtimoiy – mafkuraviy vazifani bajaradi. O‘z kasbini bilimdoni bo‘lgan mohir pedagoggina shaxsning ma‘naviy hayotini davr ehtiyojlari asosida rivojlantira oladi, hamda o‘quvchilarga ta‘sir ko‘rsatib, ularga qobiliyat, is‘tedod, qiziqish, e‘tiqod va amaliy ko‘nikmalarini takomillashtiradi.

Kommunikativ malakalar (didaktik va notiqlikni qo‘shgan holda) kommunikativ malakalar o‘qituvchining o‘quvchilari, hamkasblari, ota-onalar bilan muloqot qilishi bilan bog‘liq. Ularni uch guruhga bo‘lish mumkin:

a) shaxsiy kommunikativ malakalar – o‘qituvchining kishilar bilan muloqotga kirishish ish va shaxsiy munosabatlarni o‘rnatish malakasida ifodalanadi (o‘qituvchining tashkilotchilik imkoniyatlariga bog‘liq);

b) didaktik malakalar o‘qituvchining o‘quv materialini o‘quvchilar ongiga aniq va tushunarli tarzda yetkazib berish malakasiga bog‘liq (jismoniy tarbiya o‘qituvchilari har doim ham bu ishni uddalay olmaydilar. Ko‘pincha qiyinchiliklarga duch keladilar: o‘qituvchi jismoniy mashqlar haqida so‘zlab berish kerakligi haqida bilmaydi; bilganda ham uni qay tarzda yetkazib berishni bilmaydi; yoki xatoni qanday tuzatish kerakligini tushuntirib berolmaydi);

d) notiqlik malakasi jismoniy tarbiya o'qituvchisi uchun eng avvalo ma'naviy-ma'rifiy funksiyani amalga oshirishi uchun kerak. Buning uchun o'qituvchi katta eruditsiyaga va nutq madaniyatiga ega bo'lishi lozim.

g) gnostik malakalar (perseptivni qo'shgan holda) Gnostik malakalar o'qituvchining alohida o'quvchilarni hamda jamoani bilib olishi bilan, pedagogik vaziyatlarni va o'z faoliyatini tahlil qila olishi bilan bog'liq. Gnostik malakalar idrok etish jarayonlari bilan chambarchasi bog'liq va perseptiv malakalarga asoslanadi, ya'ni o'qituvchining kuzatish, nazorat qilish, mashqlarni bajarishda xatolarni to'g'irlash malakasida ko'rinadi (gnostik malakalarga o'quv-uslubiy va ilmiy adabiyotlardan foydalanish malakasi, elementar (oddiy) tadqiqotlar o'tkazish va ularning natijasini tahlil qilish malakasi, o'quvchilarni jismonan rivojlantirish metodikasiga yangiliklar kiritish kiradi).

d) harakatchanlik malakalari (amaliyotni qo'shgan holda) harakatchanlik malakalari eng avvalo o'qituvchining jismoniy mashqlarini bajarish texnikasida aks etadi, mashqlarni to'g'ri ko'rsatib berish ko'pincha o'quvchilarga ta'lim berish samaradorligini belgilab beradi. Harakatchanlik malakalariga ko'pchilik amaliy ko'nikmalar kiradi, ular sport uskunalari va anjomlarini tuzatishda ko'rinadi. Malakaning har biri jismoniy tarbiya o'qituvchisining bir yo'la bir necha funksiyani bajarishni ta'minlaydi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining obro'-e'tibori (avtoriteti) Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyatli kechishida o'qituvchining obro'-e'tibori katta o'rin tutadi. O'quvchilar orasida obro'-e'tiborga ega bo'lgan o'qituvchi kuchli tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Chunki obro'-e'tiborga ko'proq ishonadilar va unga taqlid qiladilar. Biroq obro'-e'tibor o'qituvchining faoliyati jarayonida paydo bo'ladi, shuning uchun u o'qituvchi mahoratining birlamchi komponenti emas, balki ikkilamchi komponenti hisoblanadi. Obro'-e'tiborli kishi deb ma'lum bir hayot sohasi va faoliyatida unung fikri bilan hisoblashishadigan, unga taqlid qilishga intiladigan, u yoki bu masalalar yechimini ishonib topshiradigan kishi hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisining obro'-e'tibori quyidagi komponentlardan iborat:

- jismoniy tarbiya va sport sohasidagi professional insonning obro'-e'tibori shu sohadagi bilim va malakasi, hamda o'qituvchining sport razryadiga bog'liq;

- Yosh obro'-e'tiborli o'qituvchi o'quvchilar ko'z o'ngida yoshi katta, tajribali inson bo'lib ko'rinadi;

- Lavozim obro'-e'tibori ya'ni o'qituvchining barcha huquq va majburiyatlari bilan pedagog sifatidagi statusi (o'rni);

- Ma'naviy obro'-e'tiborining yo'qligi jismoniy tarbiya o'qituvchisining boshqa barcha obro'-e'tibori komponentlarini yo'qqa chiqarishi mumkin;

- Bosish, yengish obro'-etibori (avtoriteti) o'quvchilarning o'qituvchidan qo'rqishiga asoslanadi (bunday o'qituvchilar o'quvchilar idroki itoatkorlikni qabul qila olmasligini unutilib qo'yadilar);

- Oraliqni ushlab obro'-etibori o'qituvchining o'quvchilar bilan kamroq muloqotda bo'lishini bildiradi;

- Do'stlik obro'-e'tibori o'qituvchi o'quvchilarga o'ziga do'st-sinfidoshga muomala qilgandek ruxsat bergan holda paydo bo'ladi;

- Man-manlik obro'-e'tibori (avtoriteti) maqtanchoqlik o'z qadr-qimmatini va o'tmishdagi xizmatlarini ta'kidlashga asoslanadi (masalan, o'qituvchi musobaqalarda qatnashib, yutuqli o'rnlarni egallagan bo'lsa va h.k.);

- Mehribonlik obro'-etibori (avtoriteti) ko'pincha o'qituvchining ko'ngilchanligida ko'rinadi (masalan, o'qituvchi dasturdagi materialni o'tish o'rni o'quvchilarga boshqa ishlar bilan shug'ullanishga ruxsat beradi, yoki ularga ko'tarib baho qo'yadi);

- Rezonerlik obro'-e'tibori o'qituvchi o'quvchilarni o'zi tushunmaydigan masalalarga o'rgatadi;

- Pedantizm obro'-e'tibori o'qituvchining ongli intizomga rioya qilishidan emas, balki byurokratik (qog'ozboz) rahbarligidan qonun-qoidalarga so'zsiz rioya qilishida ifodalanadi;

- Soxta obro'-e'tibor o'qituvchi tomonidan biror bir maqsadni

ko'zlamay ham tashkil qilinishi mumkin. Lekin har qanday holatda ham u o'quvchilarning ta'lim va tarbiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

O'qituvchining imkoniyatlari ko'p. Ular bilim-malaka, xususiyatlar shaklida amalga oshirilishi, sabablar asosida kuchaytirilishi mumkin. Shu sababli professional mahoratga erishish yo'llari ham turlicha bo'ladi. Lekin jismoniy tarbiya o'qituvchisining pedagogik mahoratining barcha komponentlaridan savodli va biror maqsadga yo'naltirilgan holda foydalanish pedagogik jarayonga rahbarlik qilishda yordam beradi.

3.6. Jismoniy tarbiya darslarini tashkil etishga bo'lgan talablar

Dars, yuqorida aytib o'tilganidek, o'qitishni tashkil etishning o'zgarmas shakli emas. O'quv amaliyoti va pedagogik tafakkur doimo uni takomillashtirish yo'llarini izlaydi. Bu sohada turli xil ko'rik-tanlovlar o'tkazilayotgan pedagogik o'qishlarda o'rta qo'yilayotgan ilg'or o'qituvchilarning fikr va mulohazalari diqqatga sazovordir.

Turli - tuman fikr va mulohazalarni hisobga olgan holda dars quyidagi umumiy didaktik talablarga javob berishi lozim:

1. har bir jismoniy tarbiya dars ma'lum bir maqsadni amalga oshirishga qaratilgan va puxta rejalashtirilgan bo'lmog'i lozim.

2. har bir jismoniy tarbiya dars mustahkam g'oyaviy - siyosiy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim.

3. har bir dars turmush bilan, amaliyot bilan bog'langan bo'lmog'i lozim.

4. har bir jismoniy tarbiya darsi xilma-xil usul, uslub va vositalardan unumli foydalangan holda olib borilmog'i lozim.

5. darsga ajratilgan har bir soat va daqiqalarni tejab, undan unumli foydalanmoq lozim.

6. har bir dars o'qituvchi va o'quvchilarning faolligi birligini ta'minlamog'i lozim.

7. darsga sinchiklab tayyorgarlik ko'rish, darsda mehnatga

bo'lgan munosabatni vujudga keltirish, o'qish vaqtida javobgarlikni his ettirish va ehtiyotkorlik muomalasini vujudga keltirish;

8. darsda birgalikdagi faoliyatining muvaffaqiyat sharti bo'lgan mehnat intizomini saqlash;

9. o'rgatishni samaradorligi uchun zarur bo'lgan o'zaro munosabat, o'zaro hurmatni yetuk me'yorlarini saqlash;

10. jihozlarga, asbob anjomlarga jamiyatni moddiy mulki ehtiyotkorlik bilan qarashga o'rgatish;

11. komandalarni benuqson bajarish, saflash va qayta saflash, jamoa faoliyatini muvaffaqiyatli sharti ekanligini to'g'ri tushunish;

12. zaruriy jihozlarni tayyorlash va ularni yig'ishtirishda qatnashish, o'z-o'ziga xizmat qilishni kollektiv faoliyati sifatida qarash;

13. yagona formani talab etish, o'z ramziga ega bo'lishlik vatanparvarlik va o'z kollektivini yutuq va muvaffaqiyatlarini his etishga o'rgatish;

14. o'rtoqlari muvaffaqiyatsizliklari ustidan kulishni qat'iy tanqid qilish;

15. darsda o'quv materiallarining mazmuniga oid ko'rsatmali qurollar, texnika vositalari va kompyuterlardan foydalanish imkoniyatini yaratmoq lozim.

16. jismoniy tarbiya darslarida mashg'ulotini butun sinf bilan yoppasiga olib borish bilan har qaysi o'quvchining individual xususiyatlari, ularning mustaqilligini oshirish hisobga olinadi.

17. har bir darsda mavzuning xarakteridan kelib chiqib, xalqimizning boy pedagogik merosiga murojaat qilish va undan foydalanmoq imkoniyatini izlamoq lozim. Dars turlari va tuzilishi quyidagicha. Bir soatlik darsga mo'ljallangan dastur materiallarining mazmunini bayon qilish uchun didaktik maqsad va talablarga muvofiq ravishda tashkil qilingan mashg'ulot turi dars turlari deb yuritiladi. Ta'lim tizimida eng ko'p qo'llaniladigan dars turlari quyidagilardir:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.

2. O'tilgan materiallarni mustahkamlash darsi.

3. O'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmalarini tekshirish va baholash darsi.

4. Takroriy – umumlashtiruvchi va kirish darslari.

5. Aralash dars (yuvoridagi dars turlarining bir nechtasini birga qoʻllanish).

Har bir dars turining maʼlum tuzilishi va xususiyatlari bor, bu narsa oʻqituvchining oʻquv materialini toʻgʻri va samarali tushuntirishiga, mustahkam esda qoldirishga, takrorlashga va uning oʻzlashtirishini nazorat qilib borishiga yordam beradi.

3.7. Boshqaruv nazariyasi

Oxirgi yillarda inson omiliga eʼtiborning ortib borishi munosabati bilan boshqarish psixologiyasi masalalariga ham qiziqish kuchaydi. Shu asosda boshqaruv pedagogikasi paydo boʻldi.

Boshqaruv - bu tartibga solish darajasini oshirish orqali ijtimoiy tizim faoliyatini takomillashtirishga yoʻnaltirilgan, faoliyatning maxsus shakli.

Boshqaruv jarayonining mohiyati maqsad-natijani mos kelish yoʻnalishi boʻyicha harakatni yoʻlga solishdan iborat boʻladi.

Pedagogning boshqaruv mahorati bevosita kasbiy-pedagogik faoliyatda koʻrinadi. Shu sababli u pedagogik jarayonning umumiy mohiyatini chuqur anglay olishi, bu jarayonda ustuvor ahamiyat kasb etadigan qonuniyatlardan xabardor boʻlishi, pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish mexanizmlarini puxta egallay bilishi lozim. Taʼlim jarayonining faol ishtirokchisi boʻlgan pedagogning pedagogik mahorati uning shaxsi, ish tajribasi, fuqarolik maqomi, mutaxassis sifatidagi mavqei, u tomonidan pedagogik texnikaning yetarli darajada egallanganligi, kasbiy faoliyatning individualligidan dalolat beradi. Pedagogik mahorat yaxlit tizim boʻlib, uning tarkibida bir qator sifatlar koʻzga tashlanadi. Pedagogik jarayonni boshqaruvida jismoniy tarbiya oʻqituvchisi va trener pedagog quyidagi pedagogik texnikaning tarkibiy qismlarini egallashi lozim.

Jumladan

1. Pedagogik bilimdonlik

2. Pedagogik odob

3. Pedagogik qobiliyat.
4. Pedagogik muloqot madaniyati.
5. Pedagogik relaksatsiya.
6. Kommunikativ ta'sir ko'rsatish qobiliyati.
7. Pedagogik takt.
8. Nutq texnikasi.
9. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari.
10. Pedagogik tajriba.
11. Pedagogik ijodkorlik.
12. Pedagogik madaniyat.

Pedagogikada boshqaruv jarayonida o'quvchi shaxsi bilan muloqoti boshqaruvda muhim o'rin tutadi. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning shug'ullanuvchi bilan muloqoti. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning guruh shug'ullanuvchilari bilan muloqoti. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning shug'ullanuvchi bilan muloqoti orqali jamoa bilan muloqoti. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trenerning jamoa bilan muloqoti orqali shug'ullanuvchi bilan muloqoti.

Pedagogik muloqot boshqaruvda ruhiy-psixologik ta'sir kuchiga ega. Shu sababli uni tashkil etishda muloqot jarayonining ijobiy bo'lishini ta'minlash pedagogning zimmasiga katta mas'uliyatni yuklaydi. Agarda to'g'ri tashkil etilgan pedagogik muloqot talabada qo'rquvning yuzaga kelishi, ishonchsizlikning tug'ilishi, diqqat, xotira va ish qobiliyatining susayishi, nutq me'yoring buzilishi kabilarga sabab bo'lsa, aksincha, nazariy-pedagogik va amaliy jihatdan to'g'ri tashkil etilgan muloqot yuqoridagi holatlarning aksini keltirib chiqaradi. Natijada shug'ullanuvchida o'qishga va mustaqil o'rganishga, fikrlashga bo'lgan qiziqish ortadi.

Ta'lim jarayonida o'qitish rejasini tuzishning har bosqichida o'qituvchining boshqaruv harakatlarini amalga oshirish ham muhimdir. Avvalo o'quv jarayonini boshqarishda jismoniy tarbiya o'qituvchisi tomonidan maqsadning belgilanishi va bajarilishi asosiy mezon sanaladi.

Maqsadni belgilash – didaktik vazifalarni aniqlash, o'quv nati-

jalarini shakllantirish. Bu pedagogik faoliyatni asosiy omili bo'lib, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining birgalikdagi faoliyati harakatini umumiy natijaga yo'naltiradi.

O'qituvchi o'quvchi-talabani bilish faoliyatlarini tashkil qilish maqsadida o'quv ishlarini olib borar ekan ta'lim jarayoni, ya'ni bilim berish orqali uch maqsadni hal qilishi kerak. Bu maqsadlar o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini birlashtiradi.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa chiqaradigan bo'lsak, o'qitish jarayoni bilish faoliyatini muhim tarmog'i sifatida qator vazifalarni bajaradi. Ya'ni:

- o'quvchi va talabalarda bilim, ko'nikma malakalarni hosil qiladi;
- ularning dunyo qarashini o'stiradi;
- yoshlarning o'qimishli, madaniyatli, tarbiyali bo'lib yetishishlariga qobiliyat va iste'dodlarini o'stirishga erishiladi.

Xullas, o'qituvchi keng ko'lamdagi didaktik bilimlarga, pedagogik mahoratga ega bo'lishi lozim. Shundagina u zamon talabi darajasida ta'lim jarayonini tashkil qiladi va boshqaradi.

Tashxis - ta'lim oluvchilar xususiyatlarini va mavjud moddiy - texnik imkoniyatlarni o'rganish. Bu maqsadni to'g'rilash zarurligiga va ularga erishish vositalarini tanlashga imkon beradi.

Bashorat qilish - o'rnatilgan vaqt ichida mavjud sharoitlarda pedagogik va o'quv faoliyati natijalarini oldindan ko'rish.

Loyihalash - oldindagi faoliyat modelini tuzish, mavjud sharoitlarda o'rnatilgan vaqt mobaynida yo'l va vositalarni tanlash uchun, maqsadga erishish bosqichlarini ajratish, ular uchun alohida vazifalarni shakllantirish, o'quv axboroti va qaytar aloqani yetkazish vositasi va yo'llarini aniqlash. Tashxis, bashorat qilish va loyihalash rejani ishlab chiqish uchun asos hisoblanadi.

Rejalashtirish - oldindagi o'zaro bog'liq pedagogik va o'quv faoliyatining rejasini ishlab chiqishdan iborat bo'ladi. U texnologik xarita ko'rinishida rasmiylashtiriladi.

Tashkillashtirish - ta'lim beruvchi tomonidan talabalarni belgilangan ishga jalb qilish, belgilangan maqsadga erishishda ular bilan hamkorlik qilish.

Axborotli ta'minlash - o'quv axboroti va qaytar aloqani yetkazib berishning yo'l va vositalarini amalga oshirish. Bunda yig'ilgan axborot jarayonining borishini tezkorlikda o'zgartirishni, ta'sir ko'rsatadigan rag'batlantiruvchi omillarni, samarali vositalarni kiritishga imkon beradi.

Nazorat, baholash va o'zgartirish kiritish - rivojlanish jarayoniga ta'sir ko'rsatadigan rag'batlantiruvchi omillarni yaratish, pedagogik ta'sir etish ob'ekti o'zgarishini muvofiqlash.

Tugallangan jarayon tahlili - samarasizlikni, ularni paydo bo'lish sababini aniqlash, kelgusi takror ishlab chiqiladigan davrda unga yo'l qo'ymaslik choralarini aniqlash.

3.8. Jismoniy tarbiya va sport sohasida boshqaruv uslublari

Yurtimizda jismoniy tarbiya va sportni ommalashtirish, aholi, ayniqsa, yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish uchun zarur shart-sharoitlar va infratuzilmani yaratish, mamlakatning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Boshqaruv uslublari.

Sermahsul pedagogik muloqot mezonlaridan biri – bu o'quv guruhida qulay ruhiy muhitni yaratish, ma'lum bir shaxslararo munosabatlarni shakllantirishdir. O'quv guruhidagi shaxslararo munosabatlar haqiqatdan ham pedagog tomonidan maqsadli ravishda shakllantirilishi kerak. Bunda ma'lum bir, ya'ni yuqori pog'onalarda jamoaning o'z-o'zini rivojlantirishi ularning asosiy manbayi bo'ladi. Lekin boshlang'ich bosqichlarda shaxslararo munosabatlarni yuqori darajada shakllantirishda pedagog markaziy o'rinlardan birini egallaydi.

Rahbarlik qilish uslubining tasnifi kiritilgan bo'lib, bu tasnif hozirgi kunda ham qo'llanilib keladi, ya'ni: pedagogik muloqotda uchta usul mavjud:

- 1) avtoretar
- 2) demokratik

3) liberal (befarqlik)

Avtoretar uslubga qattiqqo‘llik bilan boshqarish va har tomonlama qattiq nazarga olish xos bo‘lib, u quyidagilarda aks etadi, o‘qituvchi ko‘proq buyruq ohangida so‘z yuritadi, keskin tanbehlar beradi, shuningdek ba‘zi bir qatnashchilar sha’niga betakalluf tanbehlar bildiradi, boshqalarni esa sababsiz, asoslanmagan holda haddan ortiq maqtab yuboradi. Avtoretar o‘qituvchi nafaqat faoliyat va vazifalarning umumiy maqsadidni belgilab beradi, balki kim bilan kim ishlashini o‘zi tanlangan holda ularni bajarish usullarini ko‘rsatib beradi. Vazifalar va ularni bajarish usullari bosqichma – bosqich o‘qituvchi tomonidan beriladi.

Demokratik uslubda shaxs emas, balki faktlar baholanadi. Demokratik uslubning eng asosiy xususiyati – bu oldinda turgan ishning borishi va uning tashkil qilinishini guruh tomonidan faol muhokama qilishidir. Natijada, ishtirokchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonch hissiyoti rivojlanadi, o‘z-o‘zini boshqarish rag‘batlantiriladi. Bunday uslubda guruhda muloqotga kirishish va bir biri bilan o‘zaro ishonchli munosabatda bo‘lishi ortadi.

Rahbarlikning liberal (befarqlik) uslubining asosiy xususiyati shundan iboratki, pedagog bo‘lib o‘tayotgan jarayonlarga ma’sul bo‘lishdan deyarli chetda, ya’ni ularga befarq. Tajribalardan ayonki eng yomon boshqaruv uslubi – bu liberal (befarqlik) uslubidir. Buning ustiga ish jarayoni sust kechib, kam ish bajariladi.

Avtorital uslubda tadqiqotchi ishtirokchilarning o‘zaro munosabatlarida dushmanlik alomatlarining namoyon bo‘lganligini ta’kidlaydi.

Demokratik uslubning samarli bo‘lib, guruh qatnashchilari ishga jonli qiziqishni, faoliyatga nisbatan ichki ijobiy motivatsiyani namoyon qiladilar.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: Loyihalashtirish, boshqarish, rejalashtirish, jismoniy tarbiya, jismoniy madaniyat, tizim, ilmiy boshqarish, ommaviy sport, eruditsiya, texnika, kommunikativ qobiliyatlar, didaktik malakalar, notiqlik malakasi, obro‘-e’tibor, dars, harakatchanlik malakalari, pedagogik bilimdonlik, pedagogik

odob, pedagogik qobiliyat, pedagogik muloqot madaniyati, pedagogik relaksatsiya, kommunikativ ta'sir ko'rsatish qobiliyati, pedagogik takt, nutq texnikasi, pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari, pedagogik tajriba, pedagogik ijodkorlik, pedagogik madaniyat, avtoretar uslub, demokratik uslub, liberal uslub, boshqaruv, pedagogik boshqaruv.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya va sport ta'limi loyihalashtirishning ahamiyati.
2. Boshqarishda tamoyillarning ahamiyati.
3. Sport faoliyatini boshqarish funksiyalariga tasnif bering.
4. Sport faoliyatini boshqarish funksiyalarining tarkibiy qismlari.
5. Sport faoliyatida loyihalashtiruvchi qobiliyatning ahamiyati qanday?
6. Sport faoliyatida kommunikativ qobiliyatning ahamiyati qanday?.
7. Sport faoliyatida tashkilotchilik qobiliyatning ahamiyati qanday?
8. Pedagogik mahoratning tarkibiy qismlarini sanang
9. Pedagogik takt nima?
10. Nutq texnikasi nima?
11. Pedagogik texnikaning tarkibiy qismlari.
12. Pedagogik tajriba nima?
13. Pedagogik ijodkorlik nima?
14. Pedagogik madaniyat nima?

IV-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA INNOVATSIYALAR

4.1. Ta'lim berishda innovatsion texnologiyalar va ahamiyati

Ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanib ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga oshib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar talaba (yoki o'quvchi) lar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari qilishlariga qaratilgan. O'quvchi bu jarayonda shaxs va jamoaning rivojlanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi. O'quv-tarbiya jarayonida asosiy tashkilotchi yoki maslahatchi sifatida faoliyat yuritishiga olib keladi

Maqsad va vazifalar: pedagogik texnologiyaning eng asosiy belgisi o'qituvchi va o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga hamkorlikda erishishlari uchun tanlangan texnologiyalarga bog'liq, ya'ni o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida xamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida o'quvchilar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, guruh tashkil etib guruhda ishlay olsalar, pedagog esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yaratib bersa ularni rag'batlantira olsa ana shu o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi.

Xulosa: demak, innovatsion texnologiya usullaridan foydalanib, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantiriladi muammoli vaziyatlarni xal etishga yo'naltiradi, kasbiy faoliyatiga qiziqish uyg'otishga, shuningdek mavzu asosida bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishni kengaytirish va mustahkamlashga erishiladi.

Oxirigi yillarda "innovatsiya" termini oliy ta'lim muassasalarida juda keng ishlatilmoqda. Bundan maqsad O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim sifatini chet el analoglari bilan

tenglashtirish va pedagoglarning ilmiy salohiyatini oshirish. Oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining pedagogik faoliyati ularning nafaqat bilim va ko'nikmalarga egaligidan, balki sohaga oid ma'lumotlarni talabalarga turli xil usullarda pedagogik mahorat bilan yetkazishdan iboratdir. Bunda pedagog o'zining har bir mavzusi uchun o'ziga xos uslub va vositalardan foydalangan holda talabaga darsning maqsad va vazifasini yetkazish yo'lini to'g'ri tanlashi zarur. Pedagogning o'z faoliyatiga ijodiy yondoshishi talabalarga bilim va mahoratini to'liq yetkazishiga yordam beradi va oliy ta'limni amalga oshirish jarayoniga innovatsion texnologiyalarni kiritish quyidagilarga asoslanadi:

Oliy ta'lim jarayonida ishtirok etuvchi o'quvchi shaxsi ustivorligini ta'minlash;

Oliy ta'lim maqsadining natijaga erishuvini (kafolatlanganligini) amalga oshirish;

Oliy ta'lim jarayoni boshqariluvchi jarayon ekanligidan kelib chiqqan holda uning maqsadli boshqariluviga erishish;

Oliy ta'lim mazmunini ta'minlovchi vosita, usul shakllari texnologiyasini yagona bir tizimga keltirish pedagoglarning kasbiy mahoratini shakllantirishning ilmiy – nazariy va amaliy bilimlarni berishda noan'anaviy usullardan foydalanishning ahamiyatini yanada yuksaltirish, uning samaradorligini oshirishga e'tiborni yana bir marta qaratishga da'vat etadi.

Pedagogik texnologiyalarga asoslangan ta'lim jarayonida o'qituvchi faoliyati va o'quvchi faoliyati doirasi aniq belgilanadi, ta'limni tashkil etishning aniq texnologiyasi ko'rsatiladi.

Insert jadvali, asoslangan esse, T-chizma, amaliy ko'nikmalarni o'zlashtirishda videofilmlardan, simulyasion markazlardan va boshqa usullarni qo'llash yo'li bilan talabalarning bilim olishiga va kacbiga nicbatan ma'culiyatini oshiradi va mashg'ulot davomida talabalarning nazariy, klinik, tahliliy, ijodiy va zamonaviy fikrlashini mukammallashtiradi. Tahlil qilish orqali ma'lumotni eslab qolishi, bilim va ko'nikmalarni namoyish etishi va mavzuni mazmunini tushunishi va amaliyot bilan bog'lashga yordam beradi. Shuning

uchun ham innovatsion ta'lim texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiq etish, ta'lim samaradorligini oshirish uchun tinimsiz izlanish bugungi kunning ehtiyojiga aylanadi.

Darhaqiqat, innovatsion ta'lim texnologiyalar ta'lim jarayonining unumdorligini oshiradi, talabalarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishlarini oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi va bu o'quv jarayonning yangicha ruhda shakllanishiga imkoniyat yaratadi

4.2. Innovatsiya haqida tushuncha. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi innovatsiyalar

Zamonaviy ta'limga xos muhim jihatlardan biri – pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish sanaladi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pedagog faoliyatining innovatsion xarakter kasb etishiga erishish masalasi o'tgan asrning 60 - yillaridan boshlab jiddiy o'rganila boshlagan.

Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisining ilmiy pedagogik faoliyati samaradorligida texnologik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Texnologiyalarni muayyan texnika yoki ta'sir usullaridan farqlash lozim deb, hisoblaymiz. Xususan, lug'atlarda "texnika bu (yunoncha techne – san'at, mahorat, qobiliyat) biror bir faoliyat jarayonida qo'llanadigan malaka va usullar yig'indisidir" deb, izohlanadi¹⁵.

Ayrim ilmiy manbalarda "texnika (techne-mahorat, san'at) – insonning moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatni o'zgartirish va o'zlashtirish vositalari, usullari majmui" sifatida ta'riflanadi.¹⁶ Milliy ensiklopediyada texnika tushunchasiga mohiyatan aniqroq ta'rif ishlatilgan bo'lib, ya'ni "texnika - moddiy boylik olish hamda odamlar va jamiyatning ehtiyojlarini qondirish

---

¹⁵Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: «Русский язык», 1984. – С. 692.

¹⁶Mamashokirov S. Vahimami yoki haqiqat. "IQTISOD-MOLIYA", 2012, 192 – b.

maqsadida inson atrofidagi tabiatga ta'sir qilishiga imkon beradigan vositalar va ko'nikmalar majmuidir. Asosiy vazifasi - inson mehnatini yengillashtirish va mehnat unumdorligini oshirish. U tabiat resurslaridan samarali foydalanishga, yer qa'rini, dunyo okeanini, kosmik fazoni o'zlashtirishga imkon beradi"¹⁷ - deb, izohlangan. Demak, texnikani har qanday sohada qo'llash mumkin bo'lgan usul va yo'l-yo'riqlar yig'indisi sifatida, inson faoliyati jarayonining asosiy vositasi desak bo'ladi. "Texnologiya – bu

1) shaxsni o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish qonuniyatlarini mujassamlashtirgan va yakuniy natijani kafolatlaydigan pedagogik hodisa;

2) talim tarbiya jarayonini tashkil etish, uni boshqarish, pedagogik va o'quv faoliyatini tashkil qilish usullari tasnifi"¹⁸ sifatida ham ta'riflanadi.

Demak, texnologik yondashuv bo'lg'usi o'qituvchilarning ta'lim sifati samaradorligini oshirish uchun belgilab olgan aniq maqsad yo'lida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatuvchi pedagogik faoliyatning muayyan ta'sir usullari yig'indisi bo'lib hisoblanadi. Texnologik yondashuv muayyan zaruriy elementlardan tashkil topadi:

- maqsad va vazifalar;
- boshlang'ich manbalar;
- manbalarni qo'llashning strategik va taktik dasturlari;
- manbalarni qo'llash metodologiyasi;
- muayyan tadbirlar o'tkazishning tamoyillari;
- loyihalar ishlab chiqish;
- ish rejalar tuzish kabilar.

Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisi ilmiy pedagogik faoliyatini quyidagi texnologik jarayon asosida olib borishi maqsadga muvofiq deb, hisoblaymiz: - yangi bilimlarni yig'ish; - bir tizimga keltirish;

---

¹⁷ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyotir. – Toshkent, 2014. – B. 1066.

¹⁸ Pedagogik atamalar lug'ati. Mualliflar guruhi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "FAN" nashriyoti. – T.: 2008. – B.130.

- yigʻilgan bilimlarni oʻquvchilarga bosqichma-bosqich yetkazib borish. Demak, texnologik yondashuv boʻlgʻusi oʻqituvchiga turli innovatsion yoʻnalishlarni har tomonlama konseptual va loyihali tahlil etish, shuningdek, dars jarayonida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan masalalarni yechishda yangi imkoniyatlarni yaratadi.

Innovatsiya – muayyan tizimning ichki tuzilishini oʻzgartirishga qaratilgan faoliyat xarakterga ega ijtimoiy munosabatlarning tasnifi masalalarini oʻrgangan. Innovatsion taʼlim jarayonida qoʻllaniladigan texnologiyalar innovatsion taʼlim texnologiyalari yoki taʼlim innovatsiyalari deb nomlanadi. Taʼlim innovatsiyalari “innovatsion taʼlim” deb ham nomlanadi. “Innovatsion taʼlim” tushunchasi birinchi bor 1979 yilda “Rim klubi”da qoʻllanilgan. Innovatsiyalar turli koʻrinishga ega. Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy koʻrinishlari sanaladi:

1. yangi gʻoyalar;
2. tizim yoki faoliyat yoʻnalishini oʻzgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar;
3. noanʼanaviy yondoshuvlar;
4. odatiy boʻlmagan tashabbuslar;
5. ilgʻor ish uslublari

Taʼlim tizimida yoki oʻquv faoliyatida innovatsiyalarni qoʻllashda sarflangan mablagʻ va kuchdan imkon qadar eng yuqori natijani olish maqsadi koʻzlanadi. Innovatsiyalarning har qanday yangilikdan farqi shundaki, u boshqarish va nazorat qilishga imkon beradigan oʻzgaruvchan mexanizmga ega boʻlishi zarur. Barcha sohalarda boʻlgani kabi taʼlimda ham “novatsiya”, “innovatsiya” hamda ularning mohiyatini ifodalovchi faoliyat toʻgʻrisida soʻz yuritiladi. Bugungi kunda respublika taʼlim muassasalarida interfaol taʼlimni tashkil etishda quyidagi eng ommaviy texnologiyalar qoʻllanilmoqda:

1. Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “Oʻquv keyslari”), “Blits-soʻrov”, “Modellashirish”, “Ijodiy ish”, “Munosabat”, “Reja”, “Suhbat” va boshqalar.

2. Strategiyalar: “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zigzag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotatsiya”, “T-jadval”, “YUmaloqlangan qor” va hokozo.

3. Grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va boshqalar.

Odatda interfaol ta’lim texnologiyalariga asoslangan ta’limiy harakatlar quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

- individual;
- juftlik;
- guruh;
- jamoa bilan ishlash

“Baliq skeleti” grafik organayzeri (GO) jismoniy tarbiya o‘qituvchisi tomonidan o‘quvchilarda o‘rganilgan sport turlari yuzasidan muayyan masala mohiyatini tasvirlash va echish qobiliyatini shakllantiradi. Uni qo‘llashda o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, mavzu mohiyatini yorituvchi tayanch tushuncha, ma’lumotlarni muayyan tizimga keltirish, ularni tahlil qilish ko‘nikmalari rivojlanadi. O‘quvchilar guruhlariga bo‘linib, yechim omillarni topish uchun belgilangan stol yoniga kelishlari uchun musobaqa estafeta tashkil etiladi. Qaysi guruhda muammoga berilgan vaqt ichida yechimga javoblar soni ko‘p bo‘lsa, shu guruh musobaqa g‘olibi sanaladi. Musobaqa yakunida muammo albatta tahlil etilib, xulosalar chiqariladi. Jismoniy tarbiya va sport sohasida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim turlari orasida o‘yinlari ham muhim o‘rin tutadi.

Jumaladan: “Sinkveyn” strategiyasi. J.Still, K.Meredit, CH.Temil tomonidan ishlab chiqilgan “O‘qish va yozish asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish dasturi”da har bir talaba va talabalar guruhlarining fikrlash faolligini oshirish, ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun “Sinkveyn” strategiyasini qo‘llash samarali ekanligi aytiladi. Bu o‘rinda strategiyaning mohiyati bilan tanishib o‘tish maqsadga muvofiqdir. “Sinkveyn”(fr. “besh qator” ma’nosini anglatadi) ma’lumotlarni sintezlash (alohida ma’lumotlar asosida yaxlit g‘oyalarni shakllantirish)ga yordam beradigan qofiyasiz she’r bo‘lib, u asosida o‘rganilayotgan mavzu (tushuncha, hodisa, voqea)larga oid ma’lumotlar to‘planadi; har bir o‘quvchi (talaba) ushbu ma’lumotlar yig‘indisi (qofiyasiz she’r)ni o‘z so‘zlari bilan turli variant yoki nuqtai nazarlar orqali ifodalash imkoniyatiga

ega. Sinkveyn tuzish murakkab jarayon bo'lib, uni samarali tashkil etish uchun muayyan qoidalarga amal qilish talab etiladi. Odatda, sinkveyn tuzish besh bosqichli harakatlarni tashkil etish orqali amalga oshiriladi. Misol uchun: jismoniy tarbiya darslarida yoki trenerning tarbiyaviy suhbatlarida sinkveyn texnologiyasidan foydalanishda sportning ahamiyati mavzusida suhbat uyushtish jarayonida "Sport" so'ziga sinkveyn tuzish beriladi. Vazifa bajarilgach, taqdimot o'tkaziladi.

1-bosqich Mavzu bir so'z bilan ifodalanadi (odatda ot tanlanadi).

2-bosqich Mavzu ikkita sifat bilan ifodalanadi (odatda 2 ta sifat tanlanadi).

3-bosqich Mavzu doirasida tashkil etiladigan xatti-harakat uchta so'z bilan ifodalanadi (3 ta fe'l yoki ravishdosh yoziladi).

4-bosqich Mavzuga nisbatan munosabatni anglatadigan to'rtta so'zdan iborat fikr yoziladi (4 ta so'zdan iborat jumla yoziladi).

5-bosqich Mavzu mohiyatini takrorlovchi, ma'nosiunga yaqin bo'lgan bitta gap yoziladi (mavzuga doir sinonimlar asosida gap yoziladi).

1-bosqich Sport (odatda ot tanlanadi)

2-bosqich Chaqqon, epchil (odatda 2 ta sifat tanlanadi).

3-bosqich Sog'lomlashtiradi, chiniqtiradi, tarbiyalaydi.

Mavzu doirasida tashkil etiladigan xatti-harakat uchta so'z bilan ifodalanadi (3 ta fe'l yoki ravishdosh yoziladi).

4-bosqich Sport-chaqqonlikni, epchillikni tarbiyalaydi. Mavzuga nisbatan munosabatni anglatadigan to'rtta so'zdan iborat fikr yoziladi (4 ta so'zdan iborat jumla yoziladi).

5-bosqich Sport-chaqqonlikni, epchillikni rivojlantiradi, sog'lomlashtiradi va tarbiyalaydi (mavzuga doir sinonimlar asosida gap yoziladi).

Sinkveynlar quyidagi holatlarda samarali sanaladi:

Murakkab axborotni sintezlashda;

Talabalarining bilimlarini baholashda;

Talaba tomonidan ijodiy ishlanmalarning taqdimida.

Shunday qilib, interfaol ta'lim texnologiyalari ta'lim sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirish, o'qituvchi, talaba, talabalar

guruhi, shuningdek, jamoa o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror top-tirish, g'oyaviy va ruhiy birlikka erishish, yagona maqsad sari in-tilish, har bir ta'lim oluvchi (o'quvchi, talaba)ning ichki imkoniyat-larini ro'yobga chiqarish, shaxs sifatida namoyon bo'lishi uchun zarur shart-sharoit hamda muhitni yaratishda katta imkoniyatlarga ega. Interfaol ta'limning eng muhim tarkibiy elementi bo'lgan inter-faol metodlar o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim maqsadlarni amalga oshi-rishda ma'lum darajada samaradorlikka erishishni ta'minlaydi. Eng muhimi o'qituvchilar interfaol metodlarni tanlashda o'rganilayotgan mavzu, muammo yoki hal qilinishi lozim bo'lgan masalaga e'tibor qaratishlari lozim. Qolaversa, interfaol metodlarni qo'llashda ta'lim oluvchilarning yosh, psixologik xususiyatlari, dunyoqarash darajasi, hayotiy tajribalari inobatga olinsa, dars samaradorligi yanada osha-di. Bu esa o'qituvchilardan kasbiy mahorat, malaka, bilimdonlik, sezgirlik va intuitsiyaga ega bo'lishni taqozo etadi.

4.3. Jismoniy tarbiya va sport sohasida tarbiyaviy ishlar mazmunini o'rgatishda ta'lim texnologiyalarining ahamiyati

Hozirgi kunda yoshlarni barkamol inson, o'z vatanining ilg'or kishisi sifatida tarbiyalash eng asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Chunki aynan yoshlar davlatimizning kelajagidir. Yangi asrga qadam qo'yar ekanmiz mamlakatimizda chuqur, keng qamrovli iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy islohatlar amalga oshirilmogda. Tarbiyaviy ishlarni davr talabiga javob beradigan holatga keltirishi uchun tarbiyaning asosi bo'lgan barcha g'oyalar qaytadan ko'rib chiqilishi, asosiy e'tibor shaxs shaxsiga qaratilishi, yillar davomida to'plangan ijobiy tajribadan unumli foydalanish zarurligini taqozo etadi. Buning uchun: yoshlarni erkin fikrlashga tayyorlash, hayot mazmunini tushunib olishga ko'maklashish, o'z - o'zini idora va nazorat qila bilishni shakllantirish, o'z shaxsiy turmushiga maqsadli yondoshuv, ularda reja va amal birligi hissini uyg'otish va tarbiya jarayonining mazmuni bolalarga beriladigan ma'naviy axloqiy bilimlar tizimi, ishonch, e'tiqod, intizom, xulq-atvorni bir butun holatini tashkil etadi. Mustaqil O'zbekistonning, istiqloq va istiqboli

uchun fidoiylilik ko'rsatuvchi avlodni tarbiyalash mazmuni tamoman o'zgacha xarakter kasb etmoqda. Yuqoridagi bayon qilinganlarni umumlashtirdaigan bo'lsak, ta'lim muassasasining tarbiyaviy ishlar texnologiyasi

– ta'lim muassassi sharoitida qo'yilgan maqsadlarni amalga oshirishda har bir aniq tarbiyaviy ishni o'tkazish va tahlil qilish uchun qo'llanadigan uslub va shakllar yig'indisidan iborat ekanligini ko'ramiz. Shunday ekan aniq tarbiyaviy ishning ta'sirchanligi va samaradorligi

– ularni tayyorlash va o'tkazish, tarbiyachilarning o'quvchilar bilan jamoaviy faoliyatini tashkil qilish tarbiyaviy ishlar texnologiyasi tizimiga bog'liq.

Tarbiyaviy texnologiyalar – bu, konstruksiya qilish, mazmuni amalga oshirish, uslub, shakl, usul va vositalarni, ta'sir etish yo'llarini aniqlashirishning metodologik, tashkiliy uslubiy ko'rsatmalar, qonun qoidalar majmuidir.

Tarbiyaviy ishlarni keng ko'lamda texnologik yondoshuvlar asosida tashkil etilishi avvalo

- fuqarolik demokratik jamiyatni barpo etish mohiyatini anglab oluvchi;

- vatanini har doim turli oqimlardan himoya etuvchi;
- diniy bag'rikenglik va mehr-muravvatli bo'lish;
- davlat siyosatini tushunish unga fidoiy bo'lish;
- o'zligini anglash, ajdodlar merosini qadrlash;
- yuqoridagi komil insonga xos sifatlarini tarbiyalashda;
- maqsadni aniqligi va uni to'g'ri yo'naltirish madaniyati;
- tarbiyachi-o'qituvchi va tarbiyalanuvchini hamkorlik faoliyati;
- o'zini anglash, mustaqil fikrlovchi e'tiqodligi va ixtiyorlik. bilan ajralib turuvchi shug'ullanuvchi va sportchi shaxsini bunyot etadi.

Komil insonni tarbiyalashda trener va jismoniy tarbiya o'qituvchisi quyidagi tarbiyaviy ishlarni texnologik jihatdan tashxis, bashorat, loyihalashtirishi va rejalashtirishi ishlarini ketma – ketlikda amalga oshirishi asosiy omillardan biridir:

1. Vatanga muhabbat va insonparvarlik. (shug'ullanuvchi va sportchi shaxsida)

2. Milliy istiqloq mafkurasini shakllantirish. (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

3. Ma’naviy tarbiya (axloq va odob). (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

4. Iqtisodiy tarbiya. (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

5. Ekologik tarbiya. (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

6. Go‘zallik tarbiyasi. (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

7. Jismoniy barkamollik (sog‘lom avlod uchun). (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsida)

8. Ota-onalar bilan ishlash. (shug‘ullanuvchi va sportchi shaxsi)

Har bir sport bilan shug‘ullanuvchi yoshlarni hozirgi zamon ma’naviyati bilan ongini tarbiyalash, ya’ni singdirish kerak.

Shug‘ullanuvchilarni qadriyatlarimiz asosida urf-an’analarimiz asosida tarbiyalash har bir jismoniy tarbiya o‘qituvchisi va trenerning vazifasi. Shug‘ullanuvchi atrofini o‘rab turgan vositalar, yaxshiyomon odatlar, o‘qituvchilar, sport maktabi muhiti, maktabning muhiti, shug‘ullanuvchilar tarbiyasini to‘g‘ri, ongli ravishda o‘rganish va qabul qilish. Sinfdan tashqari ishlarni to‘la qamrab olgan to‘garaklar bir necha xilda bo‘lishi mumkin:

To‘garak turlari:

1. Fan to‘garaklari.

2. Mohir qo‘llar.

3. Duradgorlik.

4. Sport musobaqalari.

5. Badiiy havaskorlik.

6. Maktablardagi sport to‘garaklari.

Ko‘rib chiqilishi, asosiy e’tibor bola shaxsiga qaratilishi, yillar davomida to‘plangan ijobiy tajribadan unumli foydalanish zarurligini taqozo etadi. Tarbiyaning bosh maqsadi yosh avlodni ma’naviy, axloqiy tarbiyalashda xalqning boy, milliy ma’naviy an’analariga, urfodatilari hamda qadriyatlariga asoslangan samarali tashkiliy ishlarni amalda ishlab chiqishdir.

Tarbiyaning asosiy vazifasi – shaxsning aqliy-axloqiy tarbiyalashda erkin fikrlovchi va jismoniy rivojlanishi, uning qobiliyatla-

rini har tomonlama ochish uchun imkoniyat yaratishdir. Tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda quyidagi pedagogik talablar mavjud:

Bugungi kunda pedagog-olimlar (L.I.Novikova va boshqalar) bolalar jamoasi rivojlanishi jarayonini tahlil qilar ekanlar, uni quyidagi ikki bosqichga bo'ladilar: a) jamoani dastlabki jipslashtirish; b) jamoani shakllantirish uning har bir a'zosini individual rivojlantirishning qurolidir. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va trener jamoa hayotidagi har bir bosqichlarni ajratib ko'rsatish yuqorida bayon etilgan fikrlarga zid emas, balki shaxsning rivojlanishda jamoaning etakchi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Jamoadi shakllangan eng muhim quyidagi belgilarni ajratib ko'rsatiladi.

1. major doimiy tetiklik, tarbiyalanuvchilarning faoliyat (harakatga tayyorligi);

2. o'z jamoasi qadriyatlarining mohiyatini tushunish, uning uchun guruhlanish asosida o'z qadr-qimmatini anglash;

3. uning a'zolari o'rtasidagi do'stona birlik;

4. jamoaning har bir a'zosidagi do'stona birlik;

5. tarbiyali, ishchan harakatga yo'llovchi faollik;

6. o'z hissiyot va so'zlarini boshqara olish ko'nikmasi.

Bo'lajak avlodga: hurfikrlik, milliy iftixor, milliy qadriyatlarga hurmat, erkinlik va ozodlik, insonparvarlik, birodarlik va hamkorlik, ilmga mehr-muhabbat, iymon va e'tiqod, halollik, axloqiy poklik, madaniy merosga hurmat, adolatparvarlik va ozodlik, baynalminallik, ijodkorlik va tashabbuskorlik, mustaqillikni mustahkamlash va rivojlantirish g'oyalariga sadoqatli qilib tarbiyalash asosiy maqsad sanaladi. Bu g'oyalar O'zbekiston Respublikasi istiqbol taraqqiyotining besh tamoyillari talablariga asoslanib olingan bo'lib, uning mezonida tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish mahorati va qoidalar ham o'z aksini topgandir.

Ijodkor ilg'or trener -o'z faoliyatlari jarayonida tarbiyaviy ishlarni tashkil qilishda quyidagi mahorat tamoyillarini asos qilib oladilar:

- tarbiyaviy tadbirlar o'tkazishdan maqsad milliy ma'naviyatni yosh avlod ongiga singdirish va e'tiqodiga aylantirishdan iborat ekanligi;

– tarbiya jarayonining milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bog‘lab bola qalbiga va ongiga ta’sir ko‘rsatish;

– tarbiyaviy ishlarni o‘quvchilar jamoasini jipslashtiruvchi omillar bilan boyitib, tarbiyani ta’lim bilan uzviyligini ta’minlash;

– tarbiya jarayonida bolalarni tarbiyalangan darajasini aniqlash va ijobiy tomonlarini o‘stirish;

Tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish tamoyillari barkamol insonni tarbiyalashda keng imkoniyatga ega bo‘lib, uni qay darajada olib borish tarbiyachining pedagogik mahoratiga bog‘liqdir. Tarbiyaviy ishlar samaradorligini ta’minlovchi muhim omil pedagogik mahoratdir. Tarbiyachining pedagogik mahorati ko‘p qirrali bo‘lib u:

– mehribon bolalar hamkorligida;

– o‘quv-tarbiya jarayonidagi hamkorlikda;

– bolalarning qayg‘u-hasrati, g‘ami va omadsizligiga hamdard bo‘lishda

– muomala madaniyatida;

– chuqur bilim egasi bo‘lishida;

– o‘qituvchining ruhiy holatida (samimiylik xayrixohligi, oliy-janoblighi);

– jamoa bilan ishlashda vaziyatni ijobiy tomonga san’atkorona yo‘naltirishda namoyon bo‘ladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotida har bir hunar, u yoki bu ijtimoiy siyosiy masalalarni hal qilishda insondai mahorat talab etishini xalq og‘zaki ijodiyotida, yozma yodgorliklarda, afsona, doston, ertak, qissa, hikoyat, rivoyatlarda hamda hurfikrli, dono ma’rifatparvar mutafakkirlarimizning asarlaridaturlichatalqin etilgan. Tarbiyachilar, sinf rahbarlari, trener, jismoniy tarbiya o‘qituvchisining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Jismoniy tarbiya darslari va sport seksiyalaridagi sportga oid axborotlar vatanparvarlik tuyg‘ularni tarbiyalashga ko‘maklashadi. Bunday axborotda gap sportchilar erishgan eng yuqori natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlar bilan bir qatorda, jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish uchun mamlakatimizda yaratilgan imkoniyatlar, milliy

sport turlarining rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar haqida boradi. Jismoniy tarbiya darolarida jamiyat uchun foydali faoliyatda vatanparvarlik tuyg'usi hamda e'tiqodlarni namoyon etishga ta'sir ko'rsatuvchi sharoitlar yaratiladi. Vatanparvarlik tarbiyasining keng yoyilgan shakllaridan biri siyosiy bilim berish hisoblanadi. U o'quvchilarni mamlakat ichkarisida va chet ellarda sodir bo'layotgan siyosiy voqealar bilan tanishtiradi hamda bu voqealarga ularning shaxsiy munosabatini shakllantirishda ko'maklashadi. Yaxshi tashkil etilgan siyosiy bilim berish sinf, maktab va mamlakatning ijtimoiy hayotiga o'z kuchi va imkoniyatiga yarasha qatnashishga undaydi. Sportchilar bilan tarbiyaviy ish olib borayotganda sport faoliyati kishilarning turmush tarzini takomillashtirish vazifalari bilan aloqadorligini tushuntirishga muhim o'rin ajratilishi lozim. Sport bilan shug'ullanish ijtimoiy maqsadga egadir, bular: unumli mehnatga va Vatanni himoya qilishga tayyorlik; jismoniy, irodaviy hamda axloqiy fazilatlarini har tomonlama va garmonik rivojlantirish, to'laqonli bo'sh vaqtni tashkil qilish, jamoa faoliyat malakalarini hosil qilish uchun shart-sharoitni ta'minlashdir. O'zbekistondagi ko'p millatli sport harakatida turli millatlar orasida baynalminal aloqalarni rivojlantirish, do'stlikni mustahkamlash kabi ijtimoiy ahamiyatga molik vazifalar hal qilinadi. Ko'p millatli sport jamoalaridagi o'ziga xoslik shundaki, shaxslararo xarakter munosabatlari ularda millatlararo munosabat ifodasi bilan bog'lanib ketadi. Bu esa bizning ko'p millatli davlatimizga xos xususiyatdir. Ko'p millatli jamoa yana shu bilan xarakterlanadiki, unda baynalminal munosabat sohasida uning a'zolari tomonidan g'oyaviy-siyosiy, yetik va axloqiy qadriyatlar faol o'zlashtirib olinadi. Negaki bizning jamiyatimiz bunday imkoniyatlarga to'la-to'kis egadir, bu esa kishilar – o'zbek xalqining yangi tarixiy munosabatini shakllantirishga ko'p jihatdan ko'maklashadi. Sportchilar trenerning rahbarligi ostida trenirovka va ijtimoiy-foydali faoliyat jarayonida umumta'lim maktablarida egallangan bilimlar, o'rnatilgan munosabatlarining mohiyatiga doir bilimlarini chuqurlashtiradilar, sport harakatining baynalminalikka oid bilimlarni o'zlashtirib oladilar. Siyosiy axborotlar, leksiyalar

va suhbatlar bu maqsadga xizmat qiladi. Bularni trenerlar, maxsus taklif qilingan ma'ruzachilar va nihoyat, sportchilarning o'zlari ham o'tkazadilar. Baynalminal tarbiyaning hamma e'tirof etgan bu shakllari sport faoliyatiga bag'ishlangan o'ziga xos mazmunga ega-dir. Ko'pincha "Umid nihollari", "Barkamol avlod", "Universiada" mavzularida stendlar uchun materiallar tanlash va ularni bezash, sportning vatanparvarlik va baynalminal harakatdagi ahamiyatini kengaytiradi. Trener yosh sportchilarga biror topshiriq berar ekan, bolalar diqqatini bu ish butun jamoa uchun katta va muhim ahamiyatga ega ekanligiga, umum va har bir o'rtoqning muvaffaqiyati uning qanchalik muvaffaqiyatli bajarilishiga bog'liqligiga qaratadi. Jamoat topshiriqlarining bajarilish sifati butun jamoa bilan muhokama qilinadi. Topshiriq sportchilarning kuch va imkoniyatlari hisobga olingan holda beriladi. Topshiriq bajarilayotgan vaqtda trener o'smirlarning harakatini nazorat qiladi va kamchiliklarini tuzatib boradi. Ana shunday topshiriqlar sirasiga quyidagilarni: trenirovka uchun sport jihozlarini tayyorlashni, devoriy gazeta chiqarishni, sport zalidagi navbatchilikni va boshqalarni kiritish mumkin. Trener va jismoniy tarbiya o'qituvchisi topshiriqlarni bo'lib berar ekan, tarbiyalanuvchilarning o'ziga xos xususiyatlarini va qobiliyatlarini hisobga olish kerak.

Insonparvarlik – bu sport kurashida halollik sport etikasini buzuvchilar xulqini baholashdagi tamoyil sportda mansabparastlikka va manmanlikka murosasizlikdan iborat. Sport faoliyatidagi shaxsiy g'alabaga intilish, jamoada raqobat va hamkorlik qilish singari xususiyatlarni hisobga olgan holda sportchilar orasida insonparvarlik munosabatlarini tarbiyalash ayniqsa muhim ahamiyatga egadir.

Sport jamoasidagi insonparvarlik munosabatlarini tarbiyalashda o'zaro insonparvarlik munosabatlarini shakllantirishga ko'maklashuvchi xulq-atvor qoidalari bilan tartibga solingan o'quv-trenirovka faoliyati muhim vosita bo'lib hisoblanadi.

Jismoniy tarbiya bilan shug'ullanuvchi va sportchilarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash – yoshlarni tarbiyalashdagi muhim vazifalardan biridir. Sport faoliyatida ko'pincha uning boshqa

turlariga qaraganda katta emotsional zo‘r berishni vujudga keltiruvchi keskin raqobatli vaziyat tez-tez yuzaga kelib turadi. Shu bilan bog‘liq holda, ko‘pincha, xulq-atvor yo‘nalishini to‘g‘ri tanlash murakkablashib qoladi. O‘quv trenirovka va musobaqa faoliyatida o‘z xulq-atvorini mustaqil uyushtirish uchun jo‘sh urgan his-tuyg‘ularni bosib qolishni yorqin tushunish, jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarining ijtimoiy hamda shaxsiy ahamiyatini anglab olish zarur. Ayni paytda jismoniy tarbiya va sport mashg‘ulotlarining samaradorligi uz hayoti va faoliyatini o‘zi oqilona tashkil qilishga bog‘liq.

Bu esa intizomlilikni namoyon etishdir.

Intizomlilik – ijtimoiy me‘yor va xulq qoidalarini ongli bajarishda namoyon qilinadigan shaxsning xususiyati, axloqiy va irodaviy sifatidir. Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish intizomlilikni ko‘rsatish va o‘sha axloqiy-irodaviy fazilatlarni tarbiyalashga qulay sharoit yaratish uchun katta imkoniyatlarga ega. Demak jismoniy tarbiya sog‘lomlashtirish, jismoniy sifatlarni rivojlantirish bilan birga hartomonlama rivojlangan komil insonni voyaga etishida muhim vositalardan biri bo‘lib hisoblanadi.

1. Og‘zaki ish usullari. Turli axborotlar, majlislar, ertalabki yig‘inlar, ma‘ruzalar, kitobxonlar konferensiyalari, munozaralar, uchrashuvlar, og‘zaki gazetalar, radiojurnallar.

2. Amaliy ish olib borish usullari, turli joylarga sayyohatlar, sport musobaqalari, olimpiada, yosh tabiatshunoslar to‘garaklari, shanbaliklar.

3. Ko‘rgazmali ish usullari. Maktab muzeylari, urush va mehnat qahramonlari xonasi, yangi kitoblar ko‘rgazmalari. Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qolibiliyatini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Tarbiyaviy ishlarni amalga oshirishda innovatsion texnologiyalar asosida qiziqarli tashkil etish, unda foydalanilayotgan interfaol metod va pedagogik texnologiyalarning samarasi yuqori darajada bo‘lib, uning asnosida kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, ahil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo‘lib etishadilar.

4.4. Sport faoliyatida ilmiy tadqiqot – evristik o‘yinlar orqali ijodiy faoliyat va tasavvurni rivojlantirish

Shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim turlari orasida o‘yinlari ham muhim o‘rin tutadi. Ularning mohiyatini to‘la anglab olish uchun “o‘yin” va “o‘yin texnologiyalari” tushunchalarining mazmunidan xabardor bo‘lish talab etiladi.

O‘yin – kishilik faoliyatining muhim turi hamda ijtimoiy munosabatlar mazmunining bolalar tomonidan imitatsiyalash (ko‘chirish, taqlid qilish) asosida o‘zlashtirish shakli. Kishilik tarixiy taraqqiyotining barcha davrlarida ham o‘yin sub‘ekt faoliyatining eng birinchi va muhim turi sifatida tan olingan. Binobarin, shaxs faoliyatining muhim turlari – mehnat, o‘qish bilan birga o‘yin ham uning shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘yinlar vositasida katta avlod tomonidan to‘plangan hayotiy tajriba, o‘zlashtirilgan bilim, turmush tarzi va ijtimoiy munosabat asoslari, madaniy qadriyatlar yosh avlodga izchil uzatib kelingan. Mavjud xususiyatlari tufayli o‘yinlar qadim - qadimdan xalq pedagogikasining muhim asoslaridan biri bo‘lib kelmoqda. Agarda jismoniy hatti-harakatlarni rivojlantirishga xizmat qiladigan o‘yinlar bolalarda chaqqonlik, epchillik, chidamlilik, qat‘iylikni tarbiyalasa, intellektual, konstruksiyali o‘yinlar ularni o‘ylashga, fikrlashga, mantiqiy tafakkur yuritishga o‘rgatadi. “O‘yin inson hayotining hayotining har bir davri uchun uning ruhiy rivojlanishini belgilovchi etakchi faoliyat turi hisoblanadi. Faqat o‘yinda va o‘yin orqali bola voqelikni, shu jumladan, kishilar ijtimoiy munosabatlarini, hulqini, hatti-harakatlarini bilib oladi. Hozirda pedagogik texnologiyalarning boshqa yo‘nalishlari ham mavjud bo‘lib, ulardan asosiylari empirik, kognitiv, evristik, kreativ, inversion, integrativ, adaptiv, inklyuziv pedagogik texnologiyalardan iborat. Bu yo‘nalishlarning asosiy xususiyatlari quyidagicha:

Empirik-(tajriba) sezgi a‘zolari orqali bilim olish. Bu texnologiyada asosiy e‘tibor sezgi a‘zolarining tabiiy rivojlanganlik imkoniyatlariga tayangan holda bilim berish va ularni yanada takomillashtirib borishga qaratiladi.

Kognitiv-(bilishga oid) atrofdagi olam to'g'risidagi bilimlar doirasini kengaytirish texnologiyasi. U tabaqalash (tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish) tafakkurini shakllantiradi, bilish ehtiyojlarini rivojlantiradi.

Evristik-(haqiqatni topish) yo'naltiruvchi savollar berish yo'li bilan ta'lim berish tizimi. Topqirlik, faollikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi, o'quv-izlanish ta'lim metodi. Optimallashtirilgan (ko'p variantlardan eng ma'qulini, mosini, muvofiq'ini tanlash) tafakkurni rivojlantiradi.

Kreativ-(ijodiy) tadqiqot xarakteriga, xususiyatiga ega bo'lib, o'quvchilarda maqsadga yo'naltirilgan ijodiy tafakkurni jadal rivojlantiradi.

Inverison-(almashtirish) axborotlarni turli tomondan o'rganish, o'rnini almashtirish xususiyatiga ega bo'lib, tafakkur (fikrlash) tizimini shakllantiradi.

Integrativ-(yaxlitlash) axborotlarni tashkil qiluvchi cheksiz ko'p kichik qismlarning o'zaro ajralmas bog'liqligi, ularning yaxlitligi, bir butunligi asosida yagona to'g'ri xulosani aniqlash.

Adaptiv-(moslashtirish) axborotlarni va ulardan foydalanish jarayonini o'rganish hamda o'rgatish uchun qulaylashtirish, moslashtirish asosida kutilgan natijaga erishish.

Inklyuziv-(tenglik) o'qituvchi bilan o'quvchining o'zaro munosabatlarida tenglik asosida ta'lim tarbiya jarayonini tashkil qilish va imkoniyati cheklangan o'quvchilarning sog'lom o'quvchilar bilan birgalikda o'qishini tashkil qilish pedagogik texnologiyasi.

O'quv jarayonida o'yin texnologiyalarining o'rni, roli, shuningdek, o'yin elementlari hamda ta'limning o'zaro uyg'unligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan pedagogik o'yinlar mohiyati, funksiyasi va turlarining qanchalik tushunilishi bilan belgilanadi.

Aksariyat pedagogik o'yinlar o'zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi. Har qanday o'yinlar kabi pedagogik jarayonlarda foydalaniladigan o'yinlar ham o'zining aniq maqsadi va natijasiga ega bo'ladi. Ta'lim muassasalarida ko'p holatlarda rolli va kasbiy xarakterga ega ishbilarmonlik o'yinlari foydalaniladi. Muhimi pedagogik maqsadlarda qo'llaniladigan o'yinli texnologiyalarining

asosini talabalarning faollik va tezkorlikka asoslangan faoliyati tashkil etadi.

O‘yin ijtimoiy tajribalarni o‘zlashtirish va qayta yaratishga yo‘nalgan vaziyatlarda, faoliyat turi sifatida belgilanadi hamda o‘yin jarayonida shaxsning o‘z xulqini boshqarishi shakllanadi va takomillashadi. O‘quv faoliyatining asosiy motivi – bu o‘quv-bilish motivi bo‘lsa, o‘quv faoliyatining eng muhim motivatsiyasi esa talabada o‘zi tanlangan va asoslarini o‘zlashtirayotgan kasbga bo‘lgan qiziqishi sanaladi. Talaba o‘quv jarayonidagi egallagan bilimlaridan, kasbiy malakalari va ko‘nikmalaridan hissiy jihatdan qoniqa olishi lozim. Bu vazifani hal qilishda o‘qitish jarayonida o‘yinli texnologiyalardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. O‘yinli texnologiyalari, shuningdek, talabalarning ijodiy qobiliyati va kreativ tafakkurini o‘stiradi. Ayni o‘rinda o‘yin metodikasiga ko‘ra guruhlangan o‘yin texnologiyalarining mohiyati xususida so‘z yuritiladi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: innovatsiya, pedagogik texnologiya, innovatsion yondoshuv, innovatsion g‘oya, jarayon, noan’anaviy yondoshuv, interfaol metodlar, tarbiyaviy ishlar, emperik, evristik, kognitiv, kreativ, inklyuziv, adaptiv.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya nima?
2. Texnologiya nima?
3. Jismoniy tarbiya va sport sohasidagi innovatsiyalar.
4. Novatsiya va innovatsiyalar o‘rtasidagi asosiy farqlar.
5. Interfaol metodlar va uning turlari?
6. Jismoniy tarbiya va sport sohasida tarbiyaviy ishlar mazmuni va metodikasi.
7. Tarbiyaviy ishlar samaradorligini ta‘minlovchi muhim omillar.
8. Tarbiyachilar, sinf rahbarlari, trener, jismoniy tarbiya o‘qituvchisining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlari.
9. Sport faoliyatida ilmiy tadqiqot – evristik o‘yinlar orqali ijodiy faoliyat va tasavvurni rivojlantirish.

V-BOB. SPORTCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISHDA JISMONIY TARBIYA VA SPORTNING O'ZIGA XOS SPESIFIK AHAMIYATI

5.1.Sportchi shaxsiyatiga pedagogik ta'sir omillari

Sportchini tayyorlash – kengroq tushuncha bo'lib, u sportda yuksak natijalarga erishishga tayyor bo'lish va buni oshira borishni ta'minlovchi barcha vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Sport mashg'uloti sportchini tayyorlashning asosiy shaklini (amalga oshirish vositasini) tashkil etadi, deyish mumkin. Sport mashg'uloti u yoki bu darajada tayyorlashning barcha qismlarini o'z ichiga oladi, biroq ularni yetarli darajada mukammal hal etmaydi.

Sport mashg'ulotida jismoniy tayyorgarlik, shuningdek sportchining sport-texnik, taktik va ma'naviy iroda tayyorgarligining amaliy qismlari eng ko'p o'rin olgandir.

Sportchining mashq ko'rganligi va tayyor ekanligi tizimli mashg'ulotlar jarayonida to'xtovsiz, umuman yuksalish tomon o'zgarib turadi. Bunda muayyansikllilik ko'zga tashlanadi. Sport mahoratiga erishishga bo'lgan tayyor ekanlik holati odatda **sport formasi** deb ataladi.

Murabbiy va sportchilar mashg'ulot jarayonini shunday tashkil etishlari kerakki, bunda o'z vaqtida sport formasiga erishish uchun sharoit yaratilsin, uni mas'uliyatli musobaqalarning muddatlariga muvofiq belgilanadigan ma'lum davr mobaynida saqlab turish va yanada rivojlantirish mumkin bo'lsin.

Sportchi shaxsining funksional tayyorgarlik avvalo murakkab muhitda va katta jismoniy nagruzkalar orqali organizmning funksional sistemalarini maqsadga muvofiq, rivojlantirishdan, ya'ni katta muskul funksional va psixik zo'r berishlarga bardosh berishga erishishdan iborat.

Funksional tayyorgarlikka maxsus tayyorgarlik mashqlari kiritilib ular quyidagilarga ta'sir ko'rsatadi:

1.Nerv tizimining funksiyasini takomillashtirish. Markaziy nerv sistemasini shunday tayyorlash zarurki, u katta jismoniy va psixik

zo'r berishlarga bardosh berish uchun nerv jarayonining ma'lum kuchiga ega bo'lishi kerak.

2. Barcha funksiyalarni, birinchi o'rinda *bosh miya tomirlarini vegetativ ta'minlashga, yurak qon tomir va nafas olish sistemalarini takomillashtirishga*, shuningdek, chiqarish organlariga ta'sir ko'rsatadi.

3. *Analizatorlar funksionalarining rivojlantirish va takomillashtirishni* programmalashtirish.

4. *Jismoniy sifatlarni tarbiyalash* uchun suyak muskul sistemasining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Funksional tayyorgarlik shakllari.

1. Funksional tayyorgarlikning ayrim qismlarini barcha mashg'ulotlarga kiritish.

2. Yaxlit mashg'ulotlarni funksional tayyorlash maqsadida o'tkazish.

3. Mashg'ulot sikllariga sog'lomlashtirish tadbirlari (ertalabki gimnastika, sayrlar, turizm)ni kiritish.

Funksional tayyorgarlikni amalga oshirish uchun quyidagilardan foydalanish kerak:

a) tanlash vositalari (cho'milish, bo'sh, holatsizlanish);

b) miyada qon aylanishini boshqaruvchi mashqlar;

v) yuqori muskul sezgisi, vestibulyar va harakat analizatorlari, nafas olish va yurak qon-tomir sistemalari va hokazolarni rivojlantiruvchi mashqlari.

5.2. Sportchini ma'naviy va psixologik tayyorlash.

Sportchini ma'naviy tayyorlash o'zining pedagogik muhiti bo'yicha sport faoliyati sharoitida qo'llanilishiga qarab amalga oshiriladigan axloqiy va irodaviy tarbiyalash jarayoni hisoblanadi.

Sport – kuchli irodani talab qiladigan mashaqqatli va murakkab faoliyatdir. Kuchli iroda, maqsad sari intilish. Tashabbuskorlik va sabotlilik fazilatlarini tarbiyalash sportchini tayyorlashning ajralmas qismini tashkil qiladi.

Sportchini tarbiyalash jarayonida quyidagi fazilatlarini rivojlantirish zarur:

- xalq ishiga sadoqat, ijtimoiy va davlat ishini o'z shaxsiy ishidan yuqori qo'yishga intilish, o'z sog'ligi to'g'risida muntazam g'amxo'rlik qilish;

- ijtimoiy mulkka tejamli bo'lish;

- jamoaning amaliy faoliyatida aktiv qatnashish, sport ma'oratini oshirish, turmush sharoitidagi hatti-harakati uchun jamoa oldida javobgarlikni his qilish, shaxsparastlik, jamoa ishiga beparvo qarashga yo'l qo'ymaslik;

Mamlakatning barcha xalqlari bilan do'st bo'lish, boshqa mamlakat xalqlari bilan munosabati mustahkamlash, xalqaro uchrashuvlar jarayonida irqiy ajratishlarga va milliy xurofotlarga beg'araz bo'lish, tinchlik demokratiya va taraqqiyot dushman-lariga qarshi kurashish.

Sportchilarining yuqori *axloqiy fazilatlarini* mehnatda, turli faoliyatda, xatti-harakatlarida, kishilar muomalasida shakllanadi va sport etikasini belgilashda manba bo'lib xizmat qiladi.

Sport etikasi – bu sportchining o'ziga xos faoliyatda (mashg'ulot, musobaqa, ko'rgazmali chiqishlarda vah.k. da) sportchi uchun majburiy bo'lgan xatti-harakatlar normasi va qoidalarining yig'indisidir. Sport etikasining asosi – o'zbek sportchisiga qo'yiladigan axloqiy talablardir.

Ular musobaqalarning talablarida, nizom va programmalarida qonunlashtirilgan: musobaqalarda sportchilar uchun bir xil sharoit yaratish, g'oliblarni aniqlashda ob'ektiv bo'lish, raqib va sudyaga nisbatan hurmatda bo'lish, musobaqalarda havfsizlikni ta'minlash, marosimlarga rioya qilish, sport musobaqalarini targ'ibot va tashviqot qilishdir.

Bu talablar sportchilarimizda yuqori ongli intizomni, jismoniy kamolotga erishish, sog'liqni mustahkamlash va ijodiy uzoq umr ko'rish uchun kurashda sport mehnatsevarligini tarbiyalashga yordam beradi. O'zbek sportchilari yuqori sport yutuqlari va jahon rekordlarini o'rnatishda o'zlarining jamoa bo'lib va aktiv kurashishlari orqali Vatanni va sportini ulug'lashlari, xalqaro

miqyosda O'zbekiston sportining bayrog'ini baland tutishlari, shaxsparastlik oldida ta'zim qilmaslik, kamchiliklarga murosasiz bo'lishlari, yoshlarga sport bilan endi shug'ullanuvchilarga o'z sport tajribalarini o'rnatishlari kerak.

Sportchini o'zining tarbiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'z-o'zini tarbiyalashga intilish, sportchining yetukli ishonchga ega bo'lganligi, irodasi va xarakteridan dalolat beradi. Shaxsiy tarbiya quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1) o'z-o'zini tuta bilish, ijobiy va salbiy tomonlarni ajrata bilish, o'z xatti-harakatini tanqidiy baholash, o'zi to'g'risida boshqalarning fikriga quloq solish;

2) o'z faoliyati va xatti-harakatlarini tahlil qilishdan iborat.

Shaxsiy tarbiya o'z-o'zini rag'batlantirishga, o'z oldiga majburiyat qo'yishga yordam beradi. O'z-o'zini yengish o'z imkoniyatlariga ishonch hosil qildiradi. O'z-o'zini tarbiyalash shaxsiy xususiyatlariga, madaniyatiga, hayotiy tajribasi va boshqalarga bog'liq bo'ladi.

Psixologik tayyorgarlik. Jismoniy, texnik, taktik va funksional tayyorlash jarayonini boshqarish uchun bilim, malaka va tajriba zarur bo'ladi. Sportchining ruhiy holatini boshqarish eng murakkab hisoblanadi.

Jismoniy va texnik tayyorgarliklari bir xil bo'lgan sportchilar bir-biridan fikrlash, sezish, kuzatish hislatlari bilan farq qilishadi, shunga ko'ra psixologik tayyorgarlik ancha oldinroq boshlanadi. Eng avvalo uni ahamiyati aniqlanadi.

Musobaqa boshlanishida odam hayajonlanadi. Bu- "start oldi holat" bo'lib, psixikholat o'zgaradi va organizmda vegetativ o'zgarishlar sodir bo'ladi (pulps, qon bosimi ortadi, energiya almashuvi kuchayadi, ichak-qorin faoliyati o'zgaradi, uyqu buziladi va h.k.). start oldi holati sportchining malakasiga, o'z kuchiga ishonish darajasiga, sportchini musobaqadan ajratadigan vaqtga, uning nerv faoliyatining xususiyatiga, tayyorgarligiga, uning komandasining uyushqoqligi va o'zaro moslashuviga bog'liq bo'ladi.

Trener sportchiga o'z irodasini kurashga jalb qilishiga yordamlashuvi zarur. Musobaqaga yaxshi tayyorlanish uchun ikki holat bilan kurashish zarur:

1) bo'lajak musobaqaga sportchining befarq munosabati

2) musobaqaga katta ahamiyat berib, uning bo'lajak taqdirinihal qiladigandek qarashga yo'l qo'ymaslik. Bunda sportchiga qanday natijaga erishishdan qat'iy nazar o'z imkoniyatidan to'liq foydalanish muhim ekanligiga ishontirish lozim.

Psixologik tayyorlashda sportchining o'z kuchiga ortiqcha ishonishi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Psixologik tayyorlash individuallashtirilgan bo'lishi kerak. Tezkor kuchi talab qilinadigan sport turlarida o'ta og'ir, lekin qisqa vaqt davom etadigan zo'r berishlarga, chidamlilik talab etiladigan sport turlarida esa, uzoq vaqt irodaviy zo'r berish va charchashga bardosh berishga tayyorlash zarur bo'ladi.

Sportchini haddan tashqari ruhiy zo'r berishlardan saqlash va unga chuqur va bir tekis nafas olishni, muzikani tinglab va ijro etishni, o'z ichida qo'shiq aytishi, ongli ravishda muskullarni bo'shashtirish, autogen cho'kish usullarini qo'llashni, mimika muskullarining zo'riqishini yo'q qilishni (ko'zlarni yumib kulish, bet qismlarini uqalashni) o'rgatish zarur.

Tayyorgarlik ko'rishda murakkab qismlariga diqqatni jalb etishda ideomotor mashq qilish yaxshi yordam beradi.

Faqatgina kuzatuvchan, bilishga intilgan, kuchli irodaga ega bo'lgan, o'z emotsiyalarini boshqara oladigan sportchigina yuksak sport natijalariga erishadi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: sportchi shaxsiyati, pedagogik ta'sir, sport formasi, ma'naviy tayyorlash, psixologik tayyorlash, frontal, individual, guruhli, yillik reja, oylik reja, kunlik reja.

Nazorat savollari

1. Sportchi shaxsiyatiga pedagogik ta'sir ko'rsatuvchi uslublari qanday?

2. Sport mashg'ulotlarida pedagogik tamoyillar qonuniyatini izohlang.

3. Jismoniy tarbiyada o'rgatish tizimini ayting.

III-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA SAMARALI PEDAGOGIK FAOLIYATNING ASOSIY OMILLARI

I-BOB. SHAXSNI TARBIYALASH VA SHAKLLANISHIGA SPORT JAMOASINING TA‘SIRI

1.1.Sport guruhi, jamoasi, komandasi haqida umumiy tushunchalar

Ijtimoiy psixologiyada guruh tushunchasi eng umumiy hisoblanadi. Guruh deganda jamiyatning ijtimoiy tuzilishini tashkil etuvchi element ham qanday odamlar to‘plami, ularning har qanday birlashmalari nazarda tutiladi. Guruhlarning turlaridan birini sport guruhlarini tashkil etadi, bu guruhda jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchi odamlar birlashadilar.

Sport guruhlarini mamlakatimiz hayotida katta o‘rin egallaydi. Ularga ko‘plab turli yoshdagi sport bilan shug‘ullanuvchi odamlar jalb etilgan. Sport guruhlarini boshqa guruhlar kabi “shaxs - jamiyat” tizimida oraliq bir qismni tashkil etadi. Ular sportchining mikromuhitini tashkil etadi. Ularning dinamikasi qonuniyatlari jamiyatning sinfli tuzilishi va undagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi.

Sport faoliyati bilan shug‘ullanuvchi fizkul’ turachilar yoki sportchirazryadchilarini birlashtiruvchi sport komandasi sport guruhlarini turlaridan biridir. Sport komandalarining turlari juda katta – mahalla komanlaridan tortib mamlakati va olimpiya terma komandalarigacha.

Ijtimoiy-psixologik turlardan kelib chiqib sport komandasi kichik tashkiliy guruhga kiradi. U unga ko‘p bo‘lmagan sonli sportchilarni (ikki kishidan bir necha o‘nlargacha) qamrab oluvchi ijtimoiy jamoadan iborat. Uning hamma a‘zolari o‘rtasida sport faoliyati jarayonida real o‘zaro aloqalar va munosabatlar mavjud bo‘ladi. Sport komandasi odatda sportchilarni ixtiyoriy birlashtiradi: ularning hammasi sport mashg‘ulotlaridan tashqari faoliyat boshqa turlari bilan mashg‘ullar (mehnat, o‘qish vash u kabilar).

Sport komandasi har qanday kichik uyushgan guruh sifatida – bu uning a’zolari tashqi birlashishlari emas, balki yagona ijtimoiy organizmdir. Unda turli xildagi ijtimoiy-psixologik hodisalar yuzaga keladi, ularga faqatgina komanda sabab bo‘lishi mumkin. Komandani tashkil etuvchi sportchilar doim uning boshqa a’zolarining ta’sirlarini his etadilar va shuning uchun guruhda o‘zlarini boshqacha tutadilar. Sport komandasi sportchilarning intellektual, emotsional va irodaviy faolliklariga, ularning qarashlariga, ishonchlariga, xulqlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Sport komandasining rivojlanishi. Sport komandasining hayoti asosiy qonuni uning dinamikasi hisoblanadi. Har qanday sport komandasi yoshiga va biografiyasiga ega. Komanda tashkil topadigan kun va u tarqalib ketadigan kun bo‘ladi.

Sport komandasining rivojlanishi yaqqol ifodalangan xususiyati – ularning tartiblari muntazam yangilanib borishi hisoblanadi. Bu ba’zan komandada kuchlar dinamik tengligini keskin og‘irlashtirishi mumkin (yangi kelganlarning komandada o‘z o‘rinlariga ega bo‘lishlari unchalik oson emas). Kuchlarni tengligini saqlab qolishda, ko‘proq uni tiklashda yangilarga sport tajribasini, an’analarini, munosabatlar usullarini, ma’naviy qoidalarini yetkazishni ta’minlovchi komandaning doimiy qismi asosiy rolni o‘ynaydi. Sport komandasining rivojlanishi turli xildagi yo‘naltirilgan tashkiliy va ideologik tashqi ta’sirlar va sportchilar faoliyati hamda munosabatlarida yuzaga keladigan ichki jarayonlar bilan ob’ektiv mavjud jamiyat qonunlari bo‘yicha boradi. Ijtimoiy rivojlanishi darajasi bo‘yicha sport komandalari boshqa kichik guruhlar kabi bir xilda emas. Hamkorlikdagi faoliyati, uning g‘oyaviy yo‘nalganligi, maqsadlari, prinsiplari, ahamiyati, guruhning ichki bardamligiga qarab ijtimoiy psixologiyada quyidagi guruhlarni ajratish qabul qilingan: assotsiatsiya, kooperatsiya, jamoa va korporatsiya. Bu ajratishlar sport komanalari uchun ham mos keladi.

Komanda-korporatsiya faoliyati yo‘nalishi va mazmuni bo‘yicha hatto uning a’zolari o‘rtasidagi ichki bardamlikka qaramay asotsionaldir. Assotsiatsiya kooperatsiya va jamoa komandalari uchun

guruhning ichki birligi turli darajada bo'lishi bilan faoliyati ijtimoiy qimmatli mazmuni xosdir. Komanda-assotsiatsiya darajasida hamkorlikda harakat qilish talablari xali yo'q: guruhning faoliyati amalga oshirilsa ham, uning a'zolari bir-birlarini yaxshi bilmaydilar, o'zaro yordamlar kam uchraydi va tasodifiydir. Komanda-kooperatsiyada harakatlari birligi va una intilish, hamkorlik, o'zar bir-birini tushinish va o'zaro yordam ancha yaqqol ifodaga ega.

Sport komandasiga jamoa sifatida bir qator xususiyatlar xosdir. Sport komandasining jamoa sifatida farq qilinadigan xususiyatlari quyidagilardan iborat: butun komanda uchun yagona ijtimoiy ahamiyatli maqsadlar, yuksak ma'naviy, maqsadlarga mos motivlari, uning a'zolarining mana shu maqsadlarga erishishga qaratilgan amaliy hamkorlikdagi harakatlari.

Umumiy, asosiy maqsadlari – bu sportchilar shaxsini shakllantirish – jismoniy va ma'naviy kuchlarini barkamol rivojlantirish bilan jamoa a'zolarini shakllantirish, mehnatga, ijtimoiy faoliyatga, tanlagan sport turida mahoratini takomillashtirishga tayyorlash, sport musobaqalariga maxsus tayyorlash. Mana shu maqsadlarni anglab yetish komanda a'zolarining hamkorlikdagi kuchlarini texnik, taktik, jismoniy, psixologik tayyorgarligini takomillashtirishga va musobaqalashish kurashida muvaffaqiyatga erishishga yo'naltiradi. Aniq maqsadlari va vazifalari turli-tumandir va har doim sportchilar hamda komandaning real imkoniyatlaridan kelib chiqadi.

Raqibning kuchliligiga qarab murabbiy, misol uchun, g'alaba qozonish yoki kuchli raqib bilan o'ynash mahoratini tekshirib ko'rish masalasini qo'yishi mumkin.

Komandaning birlashishiga, uning rivojlanishiga komandani shay bo'lishi, o'z kuchini ayamaslikka yo'naltirish uning rivojlanishiga, birlashishiga yordam beradi.

O'zaro bog'liqlikda faoliyat xos bo'lgan sport turlarida umum-komanda maqsadi birlashtiruvchi ahamiyati ayniqsa muhimdir.

Lekin sportning boshqa turlarida ham sportchilar hammasi umumiy maqsadga erishishga intilganida komanda g'alabasi mumkin bo'ladi. Sportchilarning harakatlari individual bo'lishiga qaramay,

umumiy vaziyat, komanda aʼzolari kayfiyati, doʻstona qoʻllab-quvvatlash, kuchlarining birligi maqsadga erishishga yordam beradi. Bu shaxsiy-komandali musobaqalarda juda oson namoyon boʻladi. Oʻzining rivojlanishida jamoatchilik darajasiga erishgan komandaning hamma aʼzolari uchun motivlari birligi maqsadga muvofiq harakatlari xosdir (gʻalabani taʼminlash xissi, oʻquv sinfi oldidagi, sport jamoasi, oʻrtoqlari, mamlakat oldidagi burchini his etish), lekin u jamoaning ijtimoiy ahamiyatli motivlari bilan ham mos keladi. Rivojlanishi darajasi past boʻlgan sport komandalarida kolliziya boʻlishi mumkin, bunda ijtimoiy xususiyatga ega maqsadga intilish ortida sportchida faqat gʻarazli motivatsiyasi: hammadan ajralib turish, maqtanish, manfaatparastlik turadi.

1.2.Sport jamoasida rahbarlik va yetakchilik haqida tushuncha

Sport jamoasi aʼzolari faoliyatini tashkil qilishga rahbarlik va yetakchilik xizmat qiladi. Rahbarlik va yetakchilik jarayonlari, ularning nisbati, rahbarlar va yetakchilarning xususiyatlari sport komandasi faoliyati muvaffaqiyatliliigi hamda uning jamoa sifatida shakllanganligi darajasi uchun juda muhimdir. Rahbarlik hodisasi, buni ijtimoiy psixologiyada qabul qilingan tushunish boʻyicha komandani boshqarish tashqi rasmiy tuzilishi bilan bogʻliqdir. Komandaning rasmiy rahbari murabbiy, komanda sardori hisoblanadi. Komandani boshqarishda ular asosiy vazifani bajaradilar. Yetakchilik hodisasi komanda aʼzolaridan birining komandani boshqarishga norasmiy taʼsiri ichki tuzilishi bilan bogʻliqdir. Odatda yetakchilarni belgilamaydilar, bunday vazifalar komandada koʻzda tutilmaydi. Yetakchilar oʻz-oʻzidan ishbilarmonligi va shaxsiy xususiyatlari bilan ajralib chiqadi. Sportchi-yetakchilarni shartli ravishda ikki turga ajratadilar: ishbilarmon (instrumental), komandaning sport faoliyatiga bevosita taʼsir koʻrsatadi, emotsional, komandada kayfiyatni koʻtaruvchi, ochiq koʻngil, dam olishni tashkil qiluvchi. Baʼzi hollarda komanda aʼzolariga salbiy taʼsir koʻrsatuvchi, uning

faoliyatini buzuvchi, baʼzida hatto rasmiy rahbarlik vazifasiga davogarlik qiluvchi negativ yetakchilar paydo boʻlishi ham mumkin.

Rahbarlik va yetakchilik oʻrtasida maʼlum farq mavjud. Rahbarlik rasmiy instansiya sifatida asosan komanda aʼzolari oʻrtasidagi rasmiy, amaliy munosabatlarini boshqarish vositasi hisoblanadi. U masʼuliyatli qaror qabul qiladi, maʼlum rasmiy taʼsir koʻrsatish sistemasiga ega, keng ijtimoiy aloqalar tizimida ish olib boradi, komandaning faoliyati uchun qulay sharoitlarni taʼminlaydi. Yetakchilik norasmiy xususiyatdagi sportchilar munosabatlarini boshqarish vositasi hisoblanadi. Yetakchilar masʼuliyatli qaror qabul qilish va taʼsir koʻrsatish rasmiy huquqlariga ega emaslar. Ularning taʼsir koʻrsatishlari asosan komandaning oʻzi faoliyati ichidagi doirasi bilan chegaralanadi.

1.3.Rasmiy rahbar sifatida trenerning ijtimoiy roli

Sportchilar va komanda bilan ikki tomonlama munosabatlar jarayonida murabbiy rasmiy rahbar sifatida muhim oʻrin egallaydi. Murabbiyning faoliyati koʻp tomonlamadir. Uning ijtimoiy roliga normativ kiritilgan talablar turli vazifalardan iborat, ulardan asosiysi oʻqitish, sportchilarni tarbiyalash, musobaqalar, mashgʻulotlar hamda boʻsh vaqtlarida ularga va komandagi rahbarlik qilish, boshqa tashkilotlar hamda komandalar bilan keng aloqalar qilish. Pedagogik tashkil etilgan mashgʻulotlar jarayonida murabbiy umumtaʼlim va tarbiyaviy masalalarni hal etar ekan, murabbiy sport yutuqlariga yoʻnaltirish bilan sportchilar va komandani maxsus jismoniy, texnik, taktik, psixologik tayyorgarliklarini amalga oshiradi. U sportchilarda harakatlanish koʻnikmalarini, mahorati va jismoniy sifatlarini takomillashtiradi, ularga umumiy va maxsus bilimlar beradi, ular bilan texnik-taktik kombinatsiyalarni oʻrganadi. Rahbarlik vazifasi murabbiyning ishida asosiy tomoni hisoblanadi. Murabbiyning kasbiy mahoratini aynan mana shu vazifasini bajarishi sifatida toʻla namoyon boʻladi. Lekin uyushgan jamoani yaratish uchun murabbiy faqat rasmiy rahbarlik emas, balki komanda yetakchisi boʻlishi

ham maqsadga muvofiqdir. Rahbar sifatida murabbiy sportchilar va komanda oldida javobgar hisoblanadi, uni tashkil etadi, o'quv-mashg'ulotlarini va musobaqalarni tashkil etadi, komandani va undagi shaxslararo munosabatlarni boshqaradi. Rahbarlik vazifasiga komanda uchun zarur bo'lgan axborotlarni to'plash va ishlab chiqish, komanda va alohida sportchilarning faoliyatini operativ, kundalik va istiqbolli rejalashtirish, komanda a'zolari o'rtasidagi majburiyat va rollarini taqsimlash, motivatsion doirasiga ta'sir ko'rsatish yo'li bilan ularning faolliklarini rag'batlantirish kabilar kiradi. Murabbiyning ijtimoiy rolidan kelib chiqadigan hamma vazifalarini amalga oshirish munosabatlar bilan bog'liqdir. Munosabatlar uning faoliyati vositasi, uning professional mehnati muhim tomoni bo'lib ishtirok etadi. Har qanday boshqaruvchilik yoki pedagogik vazifasi murabbiyning ma'muriyat, kasbdoshlari, hakamlar, tomoshabinlar bilan, sportchilar bilan bevosita aloqalari davomida amalga oshiriladi. Kundalik mehnati jarayonida murabbiyning faoliyati hamma tomonlari va vazifalari bir-biri bilan bog'liqdir. Murabbiylik ijtimoiy rolini bajarishi mahorati ularni mos ravishda bajarish bilan ham belgilanadi. Sportchilarni va komandani o'qitish, tarbiyalash va ularga rahbarlik qilishda murabbiy faoliyatining muvaffaqiyati shug'ullanuvchilarning uning obro'sini tan olishlari bilan bog'liq bo'ladi. Avtoritet – lotincha so'z bilan kuchni, ta'sirini anglatadi. Mansab obro'si va shaxs obro'si degan tushunchalar mavjud. Mansab obro'si xizmat vazifasi, undan kelib chiqadigan shaxsning huquq va majburiyatlari bilan belgilanadi. Shaxs obro'si ma'lum ishni bajaruvchi odamning individual xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Komandaning rahbari rasmiy mansabi sababli murabbiy obro'ga ega bo'lish huquqi ustunligiga ega. Murabbiyning shaxsiy obro'si, uning namunasi sportchilar va komandani shakllantirish murakkab jarayonida muhim omil hisoblanadi. Murabbiy mansabi vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish bilan shaxsiy obro'ga ega bo'ladi. Bundan tashqari shaxsiy obro'si murabbiyning insoniy xususiyatlari va kasbiy sifatleri bilan bog'liq bo'ladi. Biroq lavozimi obro'si har doim ham murabbiy shaxsi obro'si bilan mos kelavermaydi.

Murabbiyning lavozimi vazifalari va uning shaxsiy sifatлари o'rtasida mos kelmaslik jamoada ortiqcha keskinlikka va uning faoliyati mahsuldorligi pasayishiga olib kelishi mumkin. Malakali murabbiy jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasini, mutaxassisligi bo'yicha sport turi nazariyasi va metodikasini, tayanch ilmiy fanlar asoslarini: fiziologiya, psixologiya, pedagogika, sport meditsinasi, gigiena, biomexanika va boshqalarni biladi. U amaliy aqlga ega va sport mashg'ulotlari hamda musobaqalarida amaliy masalalarni hal etishda nazariy bilimlarini tez, ijodiy qo'llay oladi. Bu har doim uning obro'si mustahkamlashishiga yordam beradi. Murabbiyning mahorati harakatlarni mahorat bilan bajarishda emas, balki texnik-taktik harakatlarni samarali egallab olishni ta'minlovchi vositalar va metodlarni bilishida namoyon bo'ladi. Murabbiyning mahorati kuchli kuzatuvchanligi, analitik fikrlashi, ijodiy tasavvuri, o'ziga xos intuitsiyasi – boshqalarga ko'rinmaydigan belgilari bo'yicha harakatni texnik-taktik bajarilishini baholash, oldindan ko'ra bilish va sportchi hamda sport jamoasining rivojlanishini taxmin qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Rahbarlik usuli deganda murabbiy sportchilarni boshqarishni amalga oshirishiga yordam beradigan usul va uslublar to'plami ko'zda tutiladi, xususan, o'quv-mashqlar jarayonida. Ijtimoiy psixologiyada avtokratik, demokratik va liberal rahbarlik usullarini ajratish qabul qilingan. Bu usullar murabbiylar uchun ham xosdir (M.V.Proxorova).

Avtokratik rahbarlik murabbiyning o'z tajribasi asosida, komanda a'zolari fikrlarini deyarli hisobga olmay shaxsan bir o'zining qaror qabul qilishida quriladi. Murabbiy ish rejalari, dasturlarini, topshiriqlarni keng muhokama qilishga intilmaydi, u sportchilarga juda kam ma'lumotlar yetkazadi, guruh fikriga quloq solmaydi. Ular faqat buyruqni bajarishlari kerak deb hisoblaydi. Bunday murabbiy e'tirozlarni yomon ko'radi, qat'iy intizom va so'zsiz itoatkorlikni yaxshi ko'radi. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish metodlarini afzal ko'radi: ko'rsatmalar, buyruqlar, komanda, talab, tanbeh, murabbiyning sportchilar bilan munosabatlari ularning tashabbuslari va mustaqilliklarini yo'qotishga asoslangan. Ular o'rtasida haqiqiy o'zaro aloqalar mavjud emas.

Demokratik rahbarlik usuli rejalarini ishlab chiqishga va qaror qabul qilishga komanda a'zolari keng jalb etilishlarini ko'zda tutadi. Muhokama qilish, kelishish va hamkorlik jamoali shakllaridan ancha to'pa foydalaniladi. Murabbiy ta'sir ko'rsatish yordamchi usullarini afzal ko'radi: nasihat, taxmin, xushmuomala suhbat. Murabbiyning sportchilar bilan munosabatlari hurmat, ishonch, o'zaro bir-birini tushunishga asoslanadi. Demokratik usulda sportchilarning mustaqilliklari, ularning faoliyatdan qoniqishlari, komandada o'zini o'zi boshqarish turli shakllarini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi. Lekin shu bilan bir vaqtda murabbiy hech qachon sportchilar talablari bo'yicha ish qilmaydi.

Liberal rahbarlik usuli murabbiyning komanda faoliyatiga ozingina aralashishi bilan ifodalanadi. Sportchilar ko'p jihatdan o'zlari istaganlarini qiladilar, murabbiy shunchaki ishtirok etadi. Mashqlarni, ish hajmini tanlash erkinligini beradi. U shug'ullanuvchilar bilan o'zaro munosabatlarda ilg'or pozitsiyani egallaymaydi. Uning tanbehi, maqtovi, takliflari ko'pincha rasmiy ahamiyatga ega. Bunday rahbarlik birlashtirishda, uning amaliy sport faoliyatida biror-bir yuqori natijalarga erishish juda qiyin. Murabbiylik amaliyotida bu uchta turlari aniq ifoda etilgan hamda oraliq, aralash usullari ham uchrab turadi.

1.4. Komandada psixologik muhit va shaxslararo munosabatlar

Psixologik muhitda guruhning va alohida sportchilarning emosional holatlari, shaxslararo munosabatlar, guruh a'zolari o'rtasidagi nizolar ko'zga tashlanadi. Yaxshi psixologik muhit komandaning maqsadga muvofiq faoliyati bilan, umumiy maqsadga erishishda samarali ilgari borish, turli xildagi qiyinchiliklarni, vaqtinchalik muvaffaqiyatsizlik, xatolarni yo'qotish bilan bog'liqdir. Har bir sportchi komandaning psixologik muhitiga o'z xissasini qo'shadi va uni o'zida his etadi. Sportchilarda komandadagi vaziyatdan qoniqishi darajasiga qarab, sheriklari va murabbiy bilan munosabatlariga

qarab yaxshi kayfiyati yuzaga keladi, bu kayfiyat guruhning umumiy emotsional kayfiyatiga yaxshi ta'sir ko'rsatadi. Komandadagi jonli, yaxshi kayfiyat yoki havotirli tushkunlik, yoki hotirjam hayot tarzi "ta'sir ko'rsatish" mexanizmi bo'yicha sportchilarga ta'sir ko'rsatadi. Ko'p jihatdan ularning holati, xulqi, faoliyati natijalarini belgilab beradi. Komandaning emotsional hayoti trenerga, uning ruhlantirish, himoya etish, dalda berish, keraklicha xursand bo'lish va xafa bo'lish, rag'batlantirish, tenbeh berishi mahoratiga bog'liq bo'ladi.

Psixologik muhit – sport komandasining jamoa sifatida shakllanganligi muhim ko'rsatkichidir. Ammo komandaning psixologik muhitiga baho berganda hayotning faqat emotsional tomonini emas, balki unda hukmron bo'lgan qoidalar, qadriyatlarni ham hisobga olish kerak. Misol uchun, yolg'on yo'llar bilan erishilgan g'alabadan xursand bo'lish yaxshi psixologik muhit mavjud ekanini ko'rsatmaydi. Shuning uchun, guruhli axloq qoidalari va emotsional hayot – jamoa psixologik muhitining ikkita uzviy bog'liq bo'lgan xarakteristikalaridir. U qanchalik yaxshi bo'lsa, komanda shunchalik intizomli, birlashgan, fidokor, ularning ishga bo'lgan munosabati shunchalik jiddiy, ular o'rtasidagi munosabatlar, do'stlik, ijtimoiy foydali faoliyatda ishtirok etish shunchalik yorqin bo'ladi.

Jamoaning guruhdagi ma'naviy qoidalari. Sport jamoalarida guruhlar axloq qoidalari, ya'ni sportchilarning guruhdagi xulqini belgilaydigan va uning hamma a'zolari yoki deyarli hamma a'zolari tomonidan ma'qullanadigan qoida, talablar paydo bo'ladi. Guruhlar qoidalarining asosiy vazifalari sportchilar xulqlarini boshqarib borish hisoblanadi. Agarda sportchi qoidalarga mos bo'lmagan harakatlar qilsa, guruhning o'zi unga nisbatan tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish chorasini tanlashi, turli jazolar qo'llashi mumkin.

Inson bilan birga tug'iladigan tabiiy ehtiyojlaridan biri harakatlanishga ehtiyoj hisoblanadi. Abu Ali Ibn Sino, I.Pestalotssi, K.D.Ushinskiy, P.F.Lesgaft, N.G.Chernishevskiy va boshqalar o'z vaqtida uni qoniqtirishning bola sog'lig'i va rivojlanishi uchun katta ahamiyati haqida yozganlar. A.P.Nechaev jismoniy tarbiya

psixologiyasi bo'yicha yozgan kitobida harakatga ehtiyojlaridan biri deb ataydi. Uni qoniqtirish bolani hayotining birinchi kunidan boshlab harakatlanish faolligi yo'lini topadi. Ammo yoshi ulg'aygan sari, hayot va faoliyati ob'ektiv sharoitlari sababli harakatga ehtiyojini qoniqtirish imkoniyatlari cheklanadi. Buning oqibatida ehtiyojning o'zi ham so'nib boradi. Harakatlanish faolligi yetarlicha bo'lmasligi hayot faoliyati uchun zararli oqibatlarini kundalik sharoitlarda hatto odamni o'zi ham sezmaydi. Ammo ular maxsus tajribalar sharoitlarida yaqqol kuzatiladi. Bunday tadqiqotlar B.A.Dushkov, M.A.Gerd, N.E.Panfereva va boshqalar tomonidan ko'plab o'tkazilgan. Ularning tajribalarida sinovda ishtirok etuvchilar kapron setka ichida joylashib suv yuzasida turishlari yordamida harakatlarni keskin chegaralashga erishiladi. Ular radio eshitishlari, jurnal, kitob, gazeta o'qishlari, o'zaro, do'stlari bilan hizmatchi xodimlar bilan suhbatlashishlari mumkin. Ular faqatgina harakatlana olmas edilar, ovqatni ham ular suvda iste'mol qiladilar. Tajriba 15 kun davom etadi. Akineziya oqibatlari juda tez namoyon bo'la boshladi. Tajribaning ikkinchi – beshinchi kunlaridanoq ular radio eshitish, o'qishdan bosh tortadilar, deyarli televizor ko'rmaydilar. O'qishni boshlaganlar dangasalik xissini engi olmayotganliklarini aytib diqqatlarini jamlab olamaydilar. Vaziyatni keraklicha o'ylab olishning ilojini qilolmayotganliklarini aytadilar. Sinovda ishtirok etuvchilar xafsalasiz bo'lib qoladilar (jimgina yotadilar, ba'zida bila turib odamlarga qaramay teskari yotadilar, savollarga istamay javob beradilar). Jahldor bo'lib qoladilar, o'rtoqlari bilan uchrashishdan bosh tortadilar. 7-11 kuniga kelib ularda xavotirli holat va qo'rqinch paydo bo'ladi. Ko'pchilikda arzimasi noqulay vaziyat yuzaga kelganida ko'zlarida yosh paydo bo'ladi. Ko'pchilikda uxlash istaklari yaqqol ko'rinib turgan bo'lsa ham, uyqulari kelmasligini aytib shikoyat qiladilar.

Bularning hammasi uzoq vaqt davomida faol harakatlar qilmaslikning odam psixikasiga salbiy ta'sir ko'rsatishini isbotlaydi. Bunday tajribalar harakatlarga ehtiyojini qondirishdagi cheklanishlar oqibatlarini ochib beradi vash u bilan bir vaqtda odamning rivojlanishi

va hayot faoliyatini ta'minlab tirish, faqat jismoniy emas, balki uning psixik takomillashishida, jismoniy va psixik faoliyatida harakatlanish faolligi yuksak ahamiyatini ko'rsatadi. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati jarayonida harakalarga ehtiyoj qoniqtiriladi, lekin yangi talab – jismoniy kuch ishlatish ehtiyoji yuzaga keladi. Boshqacha qilib aytganda, harakatga ehtiyojining o'zi o'zgaradi: u faqatgina oddiy harakatlanish ehtiyoji bo'lib qolmay, balki harakatlanish faoliyati intensivligi, davomiyligi va xususiyatiga mos keluvchi kuchni his etadi.

Mana shu sababli sport mashg'ulotlari va musobaqalari sharoitlarida yuzaga keladigan kundalik hayoti uchun odatiy bo'lmagan psixofizik kuchlari odatiy bo'lib qoladi (A.S.Puni). Ular shuning uchun faoliyatli odamning hayotida ma'lum harakatlanish rejimiga amal qilish shartlaridan biri sifatida ishtirok etadi (ertalabki baddantariya, sog'lomlashtirish guruhlarida mashg'ulotlar va boshqalar). Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sportning turli shakllari va vositalaridan foydalanish odamning jismoniy va psixik sog'ligiga, uning jismoniy va psixik faoliyatiga yaxshi ta'sir ko'rsatish muhim omili hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: sport guruhi, jamoa, rasmiy guruh, norasmiy guruh, rasmiy rahbar, komada, murabbiy, rahbarlik uslubi.

Nazorat savollari

1. Sport guruhi, jamoasi, komandasi haqida umumiy tushunchalar.
2. Shaxsni tarbiyalash va shakllanishiga sport jamoasining ta'siri.
3. Sport jamoasida rahbarlik va yetakchilik haqida tushuncha
4. Rasmiy rahbar sifatida trenerning ijtimoiy roli.

II-BOB. SPORT SOHASIDAGI KREATIVLIK (IJODKORLIK)

2.1. Ijodkorlik tushunchasi va uning sport faoliyatda o‘rni

Zamonaviy pedagogikada “kreativ pedagogika” tushunchasi qo‘llanila boshlaganiga hali u qadar ko‘p vaqt bo‘lmadi. Biroq, o‘qitish jarayoniga innovatsion hamda ijodkorlik yondashuvlarini qaror toptirishga bo‘lgan ehtiyoj “Kreativ pedagogika”ning pedagogik turkum fanlar orasida mustaqil predmet sifatida shakllanishini ta‘minladi. Ushbu predmet asoslarini pedagogika tarixi, umumiy va kasbiy pedagogika hamda psixologiya, xususiy fanlarni o‘qitish metodikasi, ta‘lim texnologiyasi va kasbiy etika kabi fanlarning metodologik g‘oyalari tashkil etadi. “Kreativ pedagogika” fani-ning umumiy asoslari mutaxassis, shu jumladan, bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kamol topishlari uchun zarur shart-sharoitni yaratishga xizmat qiladi. Shaxsning mutaxassis sifatida kasbiy kamol topishi, rivojlanishi o‘z mohiyatiga ko‘ra jarayon tarzda namoyon bo‘ladi. Kasbiy yetuklik inson ontogenezining muhim davrlari kasbiy kamol topish, rivojlanish g‘oyalarining qaror topishi (14-17 yosh) dan boshlanib, kasbiy faoliyatning yakunlanishi (55-60 yosh) gacha bo‘lgan jarayonda kechadi. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o‘zgarishining o‘zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda inson ontogengizi – tug‘ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog‘liq. Ma‘lumki, kasbiy tajriba bilim, ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Biroq, kasbiy-ijoiy faoliyat ko‘nikmalarining o‘zlashtirilishi nafaqat amaliy ko‘nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni emas, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo‘lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarining yetarli darajada o‘zlashtirilishi talab etadi. Ijodkor shaxsning shakllanishini

shaxsning o‘zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyat va ijodiy mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Ushbu jarayonning sur‘ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatlari, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog‘liq.

Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo‘lishi taqozo etadi. So‘nggi yillarda yetakchi xorijiy mamlakatlarning ta‘lim tizimida o‘quvchi va talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirish masalasiga alohida, jiddiy e‘tibor qaratilmoqda. Buni Bronson, Merriyman (2010 y.), Ken Robinson (2007 y.), Fisher, Frey (2008 y.), Begetto, Kaufman (2013 y.), Ali (2011 y.), Treffinger (2008 y.) va b. tomonidan olib borilgan ko‘plab tadqiqotlar, ularning natijalaridan ko‘rish mumkin. Birgina Ken Robinson tomonidan 2007 yilda tayyorlangan “Maktab kreativlikni barbod etyaptimi?” nomli video lavhani YouTube saytida 5 mln marta tomosha qilingan. Qolaversa, o‘qituvchilar kreativlik asoslarini o‘rganishga jiddiy kirishganlar (Begetto, Kaufman, 2013 y.). O‘qituvchilarda pedagogik faoliyatni kreativ yondashuv ko‘nikma, malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishga doir adabiyotlar chop etilyapti, ta‘lim departamenti tomonidan tayyorlangan video lavhalarga asoslanuvchi noan‘anaviy darslar tashkil etilyapti (Ali, 2011; Ta‘lim departamenti, 2013 y.). Salmoqli amaliy ishlar olib borilayotganligiga qaramay, ko‘pchilik o‘qituvchilar hali hanuz shaxs o‘zlarida hamda talabalarda kreativlik sifatlarini qanday qilib samarali shakllantirish tajribasini o‘zlashtira olmayaptilar. Ta‘lim tizimini boshqarish organlari har yili ta‘lim muassasalarida yuqori samaradorlikka erishishga e‘tibor qaratadi. Ana shu maqsadda o‘quv dasturini ishlab chiqiladi, yangi o‘quv darsliklari yaratiladi. Bu esa ham talabalar, ham o‘qituvchilarni kasbiy o‘zlashtirishga yordam beradi. Olib boriladigan amaliy harakatlar talabalarda yutuqlarga erishish, olg‘a intilishga bo‘lgan ehtiyojni muayyan darajada yuzaga keltiradi, ularning o‘quv-bilish qobiliyatlarini bir qadar rivojlantirishga yordam beradi. Biroq, o‘quv yilining oxirida kelib oliy ta‘lim muassasalarida talabalarning fanlarni o‘zlashtirishlarida yuqori darajadagi ijobiy natijalar kuzatilmayapti.

Ko'plab talabalarning ta'lim olishga nisbatan qiziqishi yo'qolgan. Buning natijasida o'qituvchilar ham avvalgidek zavqu shavq bilan kasbiy faoliyatni tashkil etishni o'ylashmayapti. Ta'lim tizimini boshqaruvchi organlarda ta'lim olishgan nisbatan xohish-istagi bo'lmagan talabalar, bu kabi ta'lim oluvchilarni o'qitishni istamayotgan o'qituvchilar faoliyatini o'zgartirish borasida yangidan-yangi chora-tadbirlar belgilansa-da, ahvol o'zgarishsiz qolmoqda. Buning sababi nimada? Balki darslarning avvaldan o'ylab, rejalashtirilib qo'yilishi talabalar uchun qiziq bo'lmayotgandir, balki balki ta'lim mazmunining muayyan qolipga solinganligi talabalar uchun hech qanday stimuly bermayotgandir, rag'bat bildirmayotgandir. O'quv mashg'ulotlarining avvaldan rejalashtirilishidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularni yutuqlarga erishishga rag'batlantirishda asosiy omil bo'lar. O'quv mashg'ulotlarida etishmayotgan omil – kreativlik sanaladi.

Ayni o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Xo'sh, murabbiylar o'zlarida kreativlik qobiliyati mavjudligini qanday namoyon eta olishlari mumkin. Bu o'rinda Patti Drapeau shunday maslahat beradi: "Agarchi o'zingizni kreativ emasman deb hisoblasangizda, hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan darslarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor va kreativ bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki darslarni kreativlik ruhida tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdadir".

Bugungi kunda bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilarining ilmiy pedagogik faoliyatida muhim o'rin tutadigan quyidagi o'ziga xos yondashuvlarni ko'rib chiqish mumkin:

1. Kreativ yondashuv.
2. Innovatsion yondashuv.
3. Texnologik yondashuv.

Har bir bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi dars mashg'ulotlari

jarayonida kreativlik yondashuvi asosida o'quvchilarida darsga qiziqitirish yo'llarini topa olishi lozim. Bu borada, mashhur ruhshunos olim Deyl Karnegi, "insonni biror ishni bajarishga undash va qiziqitirishning yagona usuli mavjud. U ham bo'lsa, o'sha inson qalbida ishni bajarishga chinakam ishtiyoq uyg'otishdir. Majburlov va qiynoqlar ish bermaydi..." – deb[4], ta'kidlagani bejizga emas, albatta. Shu o'rinda kreativlik tushunchasiga izoh berish maqsadga muvofiqdir. "Kreativlik" (ingliz tilidan "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor)¹⁹ – bo'lajak o'qituvchida dars mashg'ulotlari jarayonida duch keladigan muammolar yechimiga tezkorlik bilan tegishli qaror qabul qilish va ularning yechimi bo'yicha yuqori darajadagi yangicha ijodiy yondoshuvni ifodalaydi. Pedagogik atamalar lug'atida kreativlik quyidagicha izohlangan: "Kreativlik (ijodiylik) – qandaydir yangi, betakror narsa yarata olish, fikrlash, g'oya va yechimga olib keluvchi aqliy jarayondir"²⁰.

Kreativlik bo'lajak o'qituvchining o'quvchilarni o'quv mashg'ulotlari jarayonida an'anaviy yondoshuv va fikrlashidan farqli ravishda mashg'ulot samaradorligini ta'minlashga qaratilgan yangi g'oyalarni yaratish va mavjud muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligi, aniq maqsadga erishish uchun mavjud muammolarni yechimini topish va uni bartaraf etish qobiliyati shakllanganligi, tasodifan yuzaga kelgan muammolarni oqilona, tezkorlik bilan hal qilinishiga yordam beradi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari ilmiy pedagogik faolitada kreativlik quyidagi hollarda namoyon bo'lishini ko'rish mumkin:

- o'qituvchi fikri va nutqining ravonligi;
- o'qituvchi o'z fikrni aniq belgilangan maqsadga muvofiq yo'naltira olishi;
- o'qituvchining ijodkorligidagi o'ziga xoslik (originallik);
- o'qituvchidagi qiziquvchanlik, yangi g'oyalarni yaratuvchanlik, fantaziyasining kengligi, farazlar yaratish qobiliyati;

---

¹⁹Muslimov N.A., Usmonboyeva M. H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari / – Toshkent, 2015.

²⁰ Pedagogik atamalar lug'ati. Mualliflar guruhi. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "FAN" nashriyoti. – T.: 2008. – B.64

- o'quvchining qobiliyatini, layoqatini o'rganish va uni aniq baholash;

- o'qituvchi fan metodikasini o'zlashtirgan va ta'lim jarayoniga tatbiq etishi; - o'qituvchi fan yutuqlariga oid yangi ma'lumotlar bo'yicha hamkasblari bilan ijodiy fikr almashishi;

- o'qituvchi sohasiga oid ilg'or xorijiy tajribalarni mustaqil o'rganishi va amaliyotda qo'llay bilishi;

- o'qituvchi uzluksiz ravishda o'z bilimi, ko'nikma va malakasini oshirib borishi;

- o'qituvchi o'quvchining ishonchiga kira olishi, uning qalbiga yo'l topa olishi va u bilan muloqot bog'lay olishi.

Pedagogik ijodkorlik ikki yo'nalishdagi metodlar yordamida shakllantiriladi. Birinchi yo'nalishda pedagogik ijodkorlikni shakllantirishning an'anaviy metodlari, ikkinchi yo'nalishda noan'anaviy innovatsion metodlari nazarda tutiladi. Ijodkorlikni namoyon etishning an'anaviy metodlari alohida ahamiyatga ega. Mazkur metodlar sirasiga:

1. Bo'lajak murabbiyning shaxsiy ijodkorlik jarayonini kuzatish

2. Pedagogik jarayon bilan bog'liq holda taniqli pedagog murabbiylarning ish tajribasini o'rganish.

3. Bo'lajak murabbiyning kasbiy qiziqishlarini aniqlash maqsadida anketa so'rovlarini tashkil etish.

4. Talabalardan intervyular olish.

5. Bo'lajak murabbiylarning ijodkorlik darajasini o'rganish maqsadida sinov mashg'ulotlarini tashkil etish.

6. Bo'lajak murabbiylarning ijodkorlik layoqatini aniqlash maqsadida test sinovlarini o'tkazish.

Bo'lajak murabbiyning ijodiy layoqatlari ularning nostandart topshiriqlarni yechishlari jarayonida ham namoyon bo'ladi. bo'lajak murabbiyning ijodiy mahsuloti sifatida yangi g'oyalari, u tomondan taklif qilingan usullar, mualliflik loyihalari, innovatsion xarakterdagi mashg'ulot ishlanmalari, sportchi o'quvchi va talabalar orasidagi shaxslararo munosabatlarni barqarorlashtirish, ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan konsepsiyalar, mashg'ulot modellar, hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish texnologiyalari nazarda tutiladi. Talabaning

ayni bir layoqatlari turli ko‘rinishdagi ijod mahsulida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik faoliyatda layoqatlarning o‘zaro namoyon bo‘lishiga imkon beradigan munosabatlar tarkib topadi. Bu munosabatlar kasbiy mahorat cho‘qqisiga erishish imkonini beradi. Bo‘lajak sport murabbiysining ijodkorligi uning kasbiy mahorat cho‘qqisini egallashiga asos yaratadi. Natijada bo‘lajak murabbiy turli o‘zgaruvchan vaziyatlarada sportchi o‘quvchi va talabalarni ma‘naviy-ahloqiy tarbiyalash usullari va vaziyatlarini maqsadga muvofiq holda tanlash ko‘nikmasiga ega bo‘ladi.

Bo‘lajak sport murabbiysining kasbiy mahorati o‘zlashtirgan bilimlari bilan amaliy tajribalarining uyg‘unlashgan ifodasi hisoblanadi. Mazkur mahorat o‘zida texnologik jarayonga xos hamda ahloqiy tarbiyaga xos kasbiy bilimlarni qamrab oladi. Bo‘lajak murabbiyning kasbiy faoliyati ijodkorlik jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi. Pedagogik ijodkorlik keng ko‘lamli tushuncha bo‘lib, u o‘z ichiga ta‘lim oluvchilarning ijodkorligi hamda ularning pedagog bilan birgalikdagi harakatlarini qamrab oladi. Bo‘lajak murabbiy ijodkorlik jarayoni o‘zida ikkita tarkibiy qismni mujassamlashtiradi:

A) Ilmiy izlanish.

B) Sub‘ektiv hissiy fikrlash jarayon. Ushbu faoliyat doirasida bo‘lajak sport murabbiysi pedagogik faoliyat mantiqini izlaydi va o‘z nuqtai nazarlarni rivojlantiradi. Bo‘lajak sport murabbiysining shaxsiy hissiy sohasi quyidagilarni mujassamlashtiradi:

1. O‘zini ijodkor sifatida his qilish. Bu bo‘lajak murabbiyning:

a) o‘z quvvatlarini namoyon etishi, mahsuldor faoliyat ko‘rsatishga intilishida namoyon bo‘ladi;

b) bo‘lajak murabbiy o‘zining faol ijodiy faoliyatni amalga oshirishga intilishi:

v) ijodiy xarakterdagi pedagogik faoliyatdan ruhlanish;

g) pedagogik faoliyatdan qoniqish uni amalga oshirish sharti ekanligini anglash;

d) pedagogik faoliyatdan qoniqish kasbiy faoliyat natijasi sifatida ikki yo‘nalishda amalga oshadi: kundalik faoliyatidan qoniqish hosil

qilish va istiqboldagi pedagogik faoliyatni amalga oshirish uchun aniq yoʻnalish olish va ruhlanish.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning, “Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yoʻliga oʻtmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi gʻoya, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi. Innovatsiya – bu kelajakdir”²¹ - degan fikrlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, bugungi taʼlim sohasini innovatsiyasiz tasavvur qilish qiyin albatta. Oʻz navbatida, boʻljak jismoniy tarbiya oʻqituvchilarini davr xarakteridan kelib chiqib, ularni innovatsion faoliyatga tayyorlashda yangi pedagogik texnologiyalarni yaratish zaruratining oshib borishi va taʼlim-tarbiya jarayonida oʻquvchilar faoliyatini boshqarish eng avvalo, jismoniy tarbiya mashgʻulotlarining bevosita barkamol shaxs tarbiyasiga yoʻnaltirilishi bilan uzviy bogʻlik ekanligini unutmazlik lozim.

Jismoniy tarbiya oʻqituvchilarining innovatsion faoliyatining asosiy belgilari quyidagilarda oʻz ifodasini topadi:

1) ijodiy faoliyat falsafasini jismoniy tarbiya konsepsiyalari bilan uygʻunlashtirish;

2) pedagogik tadqiqot metodlarini egallash;

3) mualliflik konsepsiyalarini yaratish qobiliyati;

4) tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va amalga oshira olish;

5) oʻzidan boshqa tadqiqotchi-pedagoglar tajribalarini qoʻllay olish;

6) hamkasblar bilan xamkorlik;

7) fikr almashish va metodik yordam koʻrsata olishlik;

8) ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;

9) yangiliklarni jismoniy tarbiya darslariga tatbik etish, ularni oʻz sharoitiga moslashtira olish²².

---

²¹ Mirziyoyev Sh.M. Oʻzbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. “Oʻzbekiston” NMIU, 2018. – B.19-20.

²² Abdullayeva Sh. A., Xurramov E.E. Boʻljak jismoniy tarbiya oʻqituvchilarini innovatsion faoliyatga tayyorlash //Zamonaviy taʼlim/ Современное образование. 2016. № 5. – B.15-16.

Demak, bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisining ilmiy pedagogik faoliyatida innovatsion faoliyat quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ijodiy yondashuv;
- ijodiy faollik;
- yangilikni yetkazishda texnologik va metodologik tayyorgarlik;
- yangicha fikrlash;
- muomala madaniyatida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanish;
- yangicha pedagogik texnologiyalarni tadbiq qilish;
- kasbiy mahoratida.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, innovatsion faoliyatni bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisining barcha muvaffaqiyatlarini belgilab beruvchi asosiy omillardan biri sifatida uning kasbiy va pedagogik mahoratini oshirib boruvchi va ta'lim sifatiga ijobiy ta'sir etuvchi jarayon, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bugungi global o'zgarishlar jarayonida uzluksiz ta'lim tizimida innovatsion yondashuvga ehtiyoj tobora oshib bormoqda.

Xususan, jismoniy tarbiyani o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida innovatsion yondashish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Innovatsion yondashuvni uzluksiz ravishda yangiliklar asosida ta'lim-tarbiya jarayonini yangicha g'oyalar, texnologiyalar, zamonaviy interfaol usullar bilan tashkil etish va o'qituvchining izlanishlari davomida shakllanib, takomillashib boradigan jarayon sifatida qarash mumkin. Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchisining ta'lim-tarbiya jarayonida innovatsion yondashuvni tatbik etishi, uning pedagogik faoliyatining mazmun-mohiyatini yangicha ko'rinishga olib chiqadi.

Sport faoliyatida ijodkorlikning quyidagi sifatlarini ko'rish mumkin.

1. Sportchining ijodiy yo'nalganlik
2. Ichki sezgining rivojlanganligi
3. Yuksak badiiy qadriyatlarga egalik.
4. Tafakkur tezligiga egalik.
5. Mantiqiy fikrlash qobiliyati.

6.Hissiyotlarga egalik

Aytib o'tilganidek, barcha shaxslarda bo'lgani kabi sportchilarda ham kreativlik sifatлари o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Shunga ko'ra tadqiqotlarda shaxs (jumladan, sportchilar)da kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning bir qator yo'llari yoritiladi. Shaxs (jumladan, sportchilar)da kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning uchta yo'li ko'rsatilgan:

- 1.Kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish.
- 2.Amaliy kreativ harakat ko'nikmalarini shakllantirish.
- 3.Kreativ faoliyat jarayonlarini rivojlantirish.

2.2.Jismoniy tarbiya va sport faoliyati bilan shug'ullanuvchilarning mahorati va ijodkorligi

Jismoniy tarbiya va sport faoliyati bilan shug'ullanuvchilarning mahorati va ijodkorligi quyidagi kreativ faoliyatni o'z ichiga qamrab oladi.

Murabbiy pedagog va trenerlarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan malakalar guruhları:

- 1) bilishga oid (gnostik) malakalar;
- 2) loyihalash malakaları;
- 3) ijodiy-amaliy (konstruktiv) malakalar;
- 4) tadqiqotchilik malakaları;
- 5) muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) malakaları;
- 6) tashkilotchilik malakaları;
- 7) izchillikni ta'minlovchi (protsessual) malakalar;
- 8) texnik-texnologik malakalar

Quyida ushbu malakalar guruhlarining mohiyati yoritiladi:

- sportchi va shug'ullanuvchining yosh xususiyatlari, jamoaning ijtimoiy-psixologik o'ziga xosligini inobatga olgan holda mashg'ulotda tarbiyaviy vazifalarni aniq belgilash;

- zamonaviy ta'lim talablaridan kelib chiqqan holda mashg'ulot jarayonini didaktik, psixologik va metodik jihatdan rejalashtirish va tahlil qilish;

Bilishga oid (gnostik) malakalar:

- mashg'ulot jarayonlarini tashkil etishning samarali shakl, metod va vositalarni asosli ravishda tanlay olish;

- sportchi va shug'ullanuvchilar tomonidan o'quv dasturi talablaridan kelib chiqqan holda materiallarni o'zlashtirganlik natijalarini;

- sportchi va shug'ullanuvchilarning tarbiyalanganlik va rivojlanganlik darajasini aniqlay bilish;

- sportchi va shug'ullanuvchilarning bilishga bo'lgan qiziqish, ehtiyoj va faolliklarini rivojlantirish bo'yicha turli ko'rinishdagi ishlarni olib borish;

- mashg'ulotdan tashqari sharoitlarda, kuni uzaytirilgan guruhlarda, to'garak, klub yoki jamiyatlarda turli tarbiyaviy ishlarni olib borish;

- sportchi va shug'ullanuvchilar, ularning ota-onalari bilan individual ishlarni amalga oshirish;

- sportchi va shug'ullanuvchilarda sog'lom turmush kechirishga bo'lgan ehtiyojni shaxsiy va umumiy gigienaga amal qilish ko'nikmalarini, birinchi tibbiy yordam ko'rsatish malakalarini shakllantirish;

- mashg'ulot jarayonida turli ko'rsatmali qurollar, zamonaviy texnik vositalar, axborot va ilg'or pedagogik texnologiyalaridan foydalanish;

- didaktik material va ko'rsatmali qurollarni ishlab chiqish;

- ota-onalarni pedagogik bilimlar asoslari, bolalarning asosiy yosh xususiyatlari, psixologik o'ziga xosliklari, turli yosh bosqichlarida farzandlar bilan ota-onalar o'rtasida kechadigan munosabatlar mohiyatidan xabardor qilish;

- o'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash va shaxsiy faoliyatda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatish

Loyihalash malakalari:

- mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbirlarning loyihalarini yaratish;

- mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbirning texnologik xaritasini yaratish;

- mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbir mohiyatini bosqichma-bosqich yoritish;
  - ta'limiy yoki tarbiyaviy faoliyat maqsadini aniq belgilash;
  - maqsadga mos keladigan vazifalarni aniqlash;
  - o'quv materialining didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini bayon etish;
  - mashg'ulot yoki tarbiyaviy xarakterdagi material mazmunini shakllantirish;
  - tarbiyaviy material mazmunini ochib beradigan bir qancha ma'lumotlar o'rtasidagi o'zaro izchillikni ta'minlash;
  - sportchi va shug'ullanuvchilarni mustaqil fikrlashga rag'batlantiruvchi savollar tizimini ishlab chiqish;
  - mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbirning metodik tuzilishini asoslash;
  - mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbir jarayonida bajariladigan pedagogik topshiriqlar tizimini aniqlash;
  - yangi materialni bayon etishda turli zamonaviy yondashuvlarni qo'llash;
  - muayyan izchillikka ega test topshiriqlarini ishlab chiqish;
  - talabalarning bilim darajasini tashhishtash jarayonini asoslash;
  - talabalar jamoasi hamda alohida talabaning tarbiyalanganlik va rivojlanganlik darajasini baholash mexanizmini yaratish
- Ijodiy-amaliy (konstruktiv) malakalar:***
- alohida-alohida ma'lumotlardan foydalangan holda yaxlit o'quv va tarbiyaviy xarakterdagi materialni shakllantirish;
  - o'quv materialini turli rasm, surat, jadval, diagramma, model va boshqalar bilan boyitish;
  - o'ziga xos, original o'quv materialini tayyorlash;
  - mustaqil ravishda yangi metodni asoslash;
  - mashg'ulot (dars) va tarbiya tadbir uchun ko'rsatmali qurollar to'plamini yaratish;
  - mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbirning texnologik pasporti, xaritasini yaratish;

- mashg'ulot yoki tarbiyaviy tadbirda foydalanish uchun mul'timediya materiallarini yaratish;
- turli mavzulardagi tarbiyaviy tadbirlar uchun talabalarning faol ishtirokida video roliklar yaratish;
- dars konspektini tayyorlash;
- turli shakl va metodlarga asoslangan sinov topshiriqlari (savol, topshiriq, masala, misol, mashq, test), baholash mezonlarini ishlab chiqish;
- nazorat ishlarini tashkil etishga ijodiy yondashish.

Tadqiqotchilik malakalari:

- ilmiy izlanish olib borish metod va vositalarini tanlash;
- manbalar bilan ishlash (nazariy tahlil, muhim ma'lumotni topish, tezis, konspekt, referat, kartoteka bilan ishlash, adabiyotlar ro'yxatini tuzish);
- nashr manbalari va axborot texnologiyalari (Internet) materiallari bilan tanishish;
- anketa so'rovini tashkil etish;
- zamonaviy pedagogik muammolarni aniqlash, dolzarbligini asoslash;
- mavjud manbalar asosida muammoning ishlanganlik darajasini o'rganish;
- pedagogik tajriba olib borish metodikasini ishlab chiqish;
- uch (yoki to'rt) bosqichli pedagogik tajribani ilmiy-metodik tashkil etish;
- ilmiy maqola, axborot va hisobot tayyorlash;
- ilmiy maqolalarni nashrga tayyorlash;
- pedagogik tajriba natijalarini umumlashtirish va tahlil qilish;
- tahlil natijalarini matematik - statistik tahlil qilish;
- statistik tahlil natijalariga ko'ra xulosa chiqarish va ilmiy-tavsiyalarni ilgari surish;
- pedagogik tajriba natijalarini muhokama qilish (savollar qo'yish, shaxsiy fikrni bildirish, tanqidiy fikrlarni ayta olish, amaliy takliflar berish)

Muloqotga kiruvchanlik (kommunikativ) malakalari:

- sportchi va shug‘ullanuvchilar, ota-onalar, ta‘lim muassasasi rahbariyati, hamkasblar bilan muloqotda turli shakl, metodlardan foydalanish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning barchalari bilan amaliy, ishchanlik yoki shaxsiy munosabat o‘rnatish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarga ma‘lumotlarni yetkazishning samarali yo‘l va vositalarini topish;

- topshiriqlar yuzasidan sportchi va shug‘ullanuvchining javobi yoki shaxsiy fikrlarini tinglay bilish;

- mashg‘ulot jarayonlarda yuzaga keladigan nizolarning oldini olish, bartaraf etish yoki rivojlantirish;

- jamoa va turli bosqichdagi sportchi va shug‘ullanuvchilar o‘rtasida o‘zaro munosabatlarni mustahkamlash;

- jamoada sog‘lom raqobatga asoslangan muhitni qaror toptirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning faoliyatlarini rag‘batlantirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning javobidagi xato yoki xatti-harakatidagi kamchiliklarga munosabat bildirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilar bilan hamkorlikka erishish;

Tashkilotchilik malakalari:

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning o‘quv-bilish faoliyatini boshqarish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarda ilmiy bilimlarni o‘zlashtirish ko‘nikma, malakalarini shakllantirish;

- mashg‘ulot jarayonida vaqtni to‘g‘ri taqsimlash va rejani samarali bajarish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilar bilan individual ishlarni tashkil etish;

- guruh jamoasi bilan jamoaviy yoki guruhli ishlarni olib borish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarsport muassasasi ichki tartib-qoidalariga rioya etish ko‘nikmalarini shakllantirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarga o‘quv va ijtimoiy topshiriqlarni berish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning diqqatini boshqarish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilar o‘rtasida bahs-munozara tashkil etish va uni boshqarish;

- mashg‘ulotlarda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning o‘quv faolliklarini oshirish, ularning mustaqilligini ta‘minlash;

- kichik guruhlarni shakllantirish asosida topshiriqlar bajarilishini ta‘minlash;

- sportchi va shug‘ullanuvchilar bilan hamkorlikda tarbiyaviy ishlar ro‘yxatini ishlab chiqish

Izchillikni ta‘minlovchi (protsessual) malakalar:

- mashg‘ulot mazmunini bayon qilishda nutqiy izchillikni ta‘minlash;

- og‘zaki va yozma nutqni bayon qilishda o‘zaro izchillikni qaror toptirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning mavjud bilimlari bilan yangi o‘zlashtiriladigan bilimlar o‘rtasida muayyan izchillikni yuzaga keltirish;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning mavjud hayotiy qarashlarini yangi g‘oyalar bilan boyitish;

- mashg‘ulotdan tashqari tarbiyaviy ishlarda talabalarni faol faoliyatga undovchi metodlardan foydalanishda muayyan izchillikka erishish;

- guruh jamoasining ijtimoiy-psixologik holatini o‘rganish metodlaridan foydalanishda pedagogik faoliyat izchilligini ta‘minlash;

- sportchi va shug‘ullanuvchilarning tarbiyalanganlik va rivojlanganlik darajasini baholashda doimiy izchillikka erishish;

Texnik-texnologik malakalar:

- mashg‘ulot jarayoniga zamonaviy texnik vositalarini tatbiq etish;

- mashg‘ulot mazmunini texnologik pasport va texnologiya xarita yordamida yoritish;

- sport mazmunini yorituvchi slaydlarni tayyorlash;

- mashg‘ulotlarini axborot texnologiyalari, interfaol metodlar yordamida tashkil etish;

- ixtisoslik fani xususiyatidan kelib chiqqan holda turli texnik vositalardan foydalanish;
- mashg'ulotlarda proektorni qo'llay olish;
- mashg'ulot materiallarini audio va video yozuvlari, taqdimot asosida bayon qilish;

2.3.Ustoz-murabbiylarning kreativlik sifatleri

Kreativlik "turli vaziyatlarda ta'lim va tarbiyaga oid masalalar yuzasidan qarorlarni qabul qilishda yaqqol namoyon bo'lib, u pedagogning ijodiy faolligini tavsiflaydi". Mohiyatiga ko'ra OTM pedagoglarida kreativlik sifatlarini rivojlantirish ular tomonidan pedagogik, psixologik hamda mutaxassislik fanlari asoslaridan to'la xabardor bo'lish, ular tomonian o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda faol qo'llay olish ko'nikma va malakalarini shakllantirish hisobiga kechadi.

V.V.Utyomov, M.M.Zinkovkina, P.M.Gorevlarning qayd etishlaricha, kreativ shaxsni shakllantirish uch bosqichda kechadi.

Kreativ shaxsning shakllanish bosqichlari

Bosqichlari	Mazmuni
Tabiiy imkoniyatlarga asoslanuvchi kreativlik	Individning o'ziga xos xatti-harakatlarini ifodalaydi
Birlamchi (umumiy) kreativlik	Shaxsning ijodkorligini namoyon etuvchi umumiy qobiliyat (u bolaning 3-5 yoshida namoyon bo'lib, 6-7 yoshida uning xatti-harakatlarida yaqqol ifodalanadi)
Ixtisoslashgan kreativlik	Ijtimoiy faoliyatning muayyan turi bo'yicha ijodkorlikni namoyon etuvchi qobiliyat (unga ko'ra kasbiy-ijodiy faoliyat tajribalariga tayangan holda, uning ta'sirida umumiy kreativlik yanada rivojlanadi)

Har qanday shaxsda bo‘lgani kabi murabbiy pedagog va trenerlarda ham ijodiy-kasbiy xarakterdagi sifatlardan biri sifatida kreativlik muayyan bosqichlarda rivojlanadi. Ta‘lim amaliyotini kuzatish, malaka oshirish kursi tinglovchilarining faoliyatini o‘rganish, tashxislovchi metodlarni qo‘llash natijasida mu‘lum bo‘ldiki, pedagoglarda kreativlik quyidagi to‘rt bosqichda shakllanadi va rivojlanadi.

Kreativ shaxsning shakllanish bosqichlari

Bosqichlari	Mazmuni
1-bosqich	Pedagogik, psixologiya, falsafa, estetika kabi fanlar (o‘z sport faoliyati turkum fanlar)ning nazariy-metodologik asoslarini o‘zlashtirish
2-bosqich	O‘zlashtirilgan nazariy bilimlarni uzluqli va uzluksiz pedagogik amaliyot davrida, shuningdek, amaliy mashg‘ulotlar va mustaqil ta‘lim jarayonida amaliyotga tadbiiq etish ko‘nikmalarini hosil qilish
3-bosqich	Mustaqil ravishda o‘qib-o‘rganish va ijodiy izlanish asosida hosil qilingan amaliy ko‘nikmalarning malakalarga aylanishiga erishish
4-bosqich	Mavjud nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarga tayangan holda kasbiy faoliyatni samarali tashkil etishga psixologik jihatdan tayyorlanish

Murabbiy pedagog va trenerlarda kreativlik sifatlarining o‘zlashtirilishiga erishish yo‘lida pedagogik faoliyatni tashkil etishda yuqorida qayd etib o‘tilgan barcha bosqichlar birdek ahamiyatli sanaladi.

Patti Drapeauning yondashuviga ko‘ra murabbiy pedagog va trenerlarda kreativlik ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda quyidagi bosqich va g‘oyalar muhim ahamiyatga ega:

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: Kreativlik, ijodkorlik, ijodiy yoʻnalganlik, yuksak badiiy qadriyat, kreativ fikrlash, kreativ faoliyat, mahorat, sport faoliyati, malaka, loyihalashtirish malakalari, konstruktiv malakalar. takilotchilik malakalari.

Nazorat savollari

1. Ijodkorlik tushunchasi va uning sport faoliyatda oʻrni.
2. Sport faoliyatida qanday ijodkorlikning sifatlarini mavjud.
3. Sportchilarda kreativlik qanday shakllanadi.
4. Jismoniy tarbiya va sport faoliyati bilan shugʻullanuvchilarning mahorati va ijodkorligi.
5. Murabbiy pedagog va trenerlarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan qanday malaka guruhlari mavjud.
6. Ijodkorlikni shakllantirish usullari.
7. Shaxs kreativligini rivojlantiruvchi metodlar
8. Ustoz-murabbiylarning kreativlik sifatlari.
9. Kreativ shaxsning shakllanish bosqichlari.

III-BOB. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDA SAMARALI PEDAGOGIK FAOLIYATNING ASOSIY OMILLARI VA SHARTLARI

3.1. Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omil va shartlari

Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omil va shartlari nima ? Ularni egallash uchun nimalarni bilish kerak? “O‘z kasbining mohir ustasi bo‘lgan, yuksak darajada madaniyatli, o‘z fanini chuqur biladigan, yondash fanlar sohalarini yaxshi tahlil eta oladigan, tarbiyalash va o‘qitish uslubiyatini mukammal egallagan mutaxassis”. Ushbu ta‘rifning mohiyatidan kelib chiqib, pedagogik faoliyat tushunchasi mazmunini shunday izohlash mumkin:

Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omil va shartlari

1. Madaniyatning yuqori darajasi, bilimdonlik va aql zakovatning yuksak ko‘rsatkichi;

2. O‘z faniga doir bilimlarning mukammal sohibi;

3. Pedagogika, pedagogik–psixologiya kabi fanlar sohasidagi bilimlarni puxta egallaganlik, ulardan ta‘lim-tarbiya jarayonida foydalana olish;

4. O‘quv-tarbiyaviy ishlar metodikasini mukammal egallaganlik.

5. Pedagogik insonparvarlik yo‘nalishi;

6. Kasbga oid bilimlarni boshqa fanlar bilan aloqadorlikda mukammal bilish;

7. Pedagogik qobiliyatga ega bo‘lish;

8. Pedagogik texnika sirlarini puxta egallash.

9. Jismoniy tarbiya va sportni targ‘ibot etish;

10. Jismoniy tarbiya va sport vositalari yordamida aholini sog‘lomlashtirish;

11. Sportchi zahiralarni, hamda xalqaro sport maydonlarida O‘zbekiston Respublikasi sporti sha‘nini munosib himoya qila oladigan malakali sportchilarni tayyorlash;

12. Kelgusida sport mahoratlarini takomillashtirish maqsadida,

istiqbolli va iqtidorli bolalar va o'smirlarni saralab olish va sportda bo'ladigan yo'nalishlarini aniqlash.

13. Sportchi va shug'ullanuvchining yosh xususiyatlari, jamoaning ijtimoiy-psixologik o'ziga xosligini inobatga olgan holda mashg'ulotda tarbiyaviy vazifalarni aniq belgilash;

14. Zamonaviy ta'lim talablaridan kelib chiqqan holda mashg'ulot jarayonini didaktik, psixologik va metodik jihatdan rejalashtirish va tahlil qilish;

15. Mashg'ulot jarayonlarini tashkil etishning samarali shakl, metod va vositalarni asosli ravishda tanlay olish;

16. Sportchi va shug'ullanuvchilar tomonidan o'quv dasturi talablaridan kelib chiqqan holda materiallarni o'zlashtirganlik natijalarini;

17. Sportchi va shug'ullanuvchilarning tarbiyalanganlik va rivojlanganlik darajasini aniqlay bilish;

18. Sportchi va shug'ullanuvchilarning bilishga bo'lgan qiziqish, ehtiyoj va faolliklarini rivojlantirish bo'yicha turli ko'rinishdagi ishlarni olib borish;

19. Mashg'ulotdan tashqari sharoitlarda, kuni uzaytirilgan guruhlarda, to'garak, klub yoki jamiyatlarda turli tarbiyaviy ishlarni olib borish;

20. Sportchi va shug'ullanuvchilar, ularning ota-onalari bilan individual ishlarni amalga oshirish;

21. Sportchi va shug'ullanuvchilarda sog'lom turmush kechirishga bo'lgan ehtiyojni shaxsiy va umumiy gigiyenaga amal qilish ko'nikmalarini, birinchi tibbiy yordam ko'rsatish malakalarini shakllantirish;

22. Mashg'ulot jarayonida turli ko'rsatmali qurollar, zamonaviy texnik vositalar, axborot va ilg'or pedagogik texnologiyalaridan foydalanish;

23. Didaktik material va ko'rsatmali qurollarni ishlab chiqish;

24. Ota-onalarni pedagogik bilimlar asoslari, bolalarning asosiy yosh xususiyatlari, psixologik o'ziga xosliklari, turli yosh bosqichlarida farzandlar bilan ota-onalar o'rtasida kechadigan munosabatlar mohiyatidan xabardor qilish;

25. O'z-o'zini tahlil qilish, o'z-o'zini baholash va shaxsiy faoliyatda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni tuzatishi zarur.

Shuni ta'kidlash kerakki, har bir bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi doimo o'quvchilarga jismoniy mashqlarni yetkazish bilan birgalikda parallel ravishda uning ta'lim va tarbiyasi bilan shug'ullanib, u bilan o'zaro muloqot olib boradi. Har bir o'quvchi aqliy, ruhiy va jismoniy jihatdan doimo rivojlanishda bo'lganligi sababli ham bo'lajak o'qituvchi ular bilan doimiy muloqotda bo'lishi, ularning har bir psixologik xarakteri va fiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'sir ko'rsatish mexanizmlarini, avvalo, psixologiya va tarbiya nazariyasini mukammal tarzda o'rganib, o'z kasbiy faoliyatini doimiy rivojlantirib borishi zarur. Shu jihatdan olganda, bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari ilmiy pedagogik faoliyati davomida quyidagilarga alohida e'tibor qaratishi lozim deb hisoblaymiz:

- jismoniy tarbiyaga doir bilimlar tizimini mukammal egallagan bo'lishi;

- jismoniy mashqlarni o'quvchilarga to'laqonli yetkaza olish ko'nikma va malakasiga egaligi;

- o'z fanini o'zlashtirganligi bilan birgalikda umummetodologik fanlar asosini, xususan davlat siyosatining dolzarb masalalarini bilishi;

- atrofda sodir bo'layotgan ijtimoiy muammolar va jarayonlarni o'z nuqtai nazardan mustaqil tahlil qila olishi;

- o'quv jarayoni davomida o'quvchilarning ma'naviy qiyofasi haqida bilimlarga ega bo'lib borishi;

- o'quvchilarning yoshga doir xususiyatlaridan kelib chiqib, zamonaviy pedagogik va psixologik bilimlarni o'rnida qo'llay olishi;

- vujudga kelgan yangi bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishi, takomillashtirishi va o'z mehnat faoliyatida ilmiy asosda foydalana olishi;

- o'z ilmiy pedagogik faoliyatida me'yoriy huquqiy hujjatlardan individual foydalana olishi;

- o'zlashtirilgan bilimlarni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qila olishi;

- o'zlashtirgan bilimlarini o'quvchilarga aniq yetkaza olishi;
- o'z kasbiga nisbatan mas'uliyat hissining shakllanganligi;
- pedagogik faoliyati davomida xorijiy tillardan birini kasbiy malaka yoki ilmiy muloqot almashish vositasi sifatida egallagan bo'lishi;
- zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalana olishi;
- pedagogik faoliyatida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay olishi va hakoza.

Shuningdek, bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari o'z pedagogik faoliyatlarida qo'llaniladigan jismoniy madaniyat atamalarini mukammal bilishlari shart. Albatta, o'qituvchi tomonidan atamalarning tushunarli tarzda aniq va o'z o'rnida qo'llanilishi o'quvchining jismoniy tayyorgar jismoniy madaniyat atamalaridan bugun keng foydalanamiz. Bo'lg'usi jismoniy tarbiya o'qituvchilari o'z pedagogik faoliyatida o'quvchilar bilan ishlash jarayonida teran, ta'sirli, mantiqli, chiroyli gapira olishi va o'z o'rnida tarbiyaviy ahamiyatga molik iboralardan o'rnida to'g'ri foydalana olishi zarur. Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, o'qituvchining nutqi har bir o'quvchi uchun ibrat manbai bo'lib, hatto beparvolik bilan uning jahlini chiqarib, intizomni buzib turgan o'quvchiga nisbatan qo'pol muomala, haqoratlash, kamsitish, shaxsiyatiga tegish bilan emas, balki pozitiv yondashgan holda vaziyatdan chiqib ketish xususiyatiga ega bo'lishi kerak.

Jismoniy tarbiya va sport pedagogiga pedagogik ijodkorlik, pedagogik texnika, ta'lim – tarbiya jarayonida shug'ullanuvchilarning o'zaro hamkorligi, muloqot olib borish taktikasi, nutq madaniyati, tafakkuri, ma'naviy – ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarini tashkil etish va amalga oshirish, bu jarayonda xulq – atvorni va hissiyotni jilovlay olish xususiyatlarini o'rgatadi va o'z kasbini rivojlantirib boruvchi pedagogik faoliyatlartizimi to'g'risidama'lumotlar beradi. Pedagogik mahorat jismoniy tarbiya va sport pedagogining pedagogik faoliyati zamirida takomillashib boradi. Pedagogik faoliyat yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash uchun jamiyat oldida, davlat oldida javob beradigan, ta'lim tarbiya berishda maxsus tayyorlangan. Jismoniy tarbiya va sport pedagoglar mehnati faoliyatidir. Bo'lajak jismoniy tarbiya va sport pedagogi o'z pedagogik faoliyati jarayonida faoliyatning quyidagi tarkibiy qismlarini bilishi lozim:

- Pedagogik faoliyatning maqsadi;
- Pedagogik faoliyatning ob'ekti va sub'ekti;
- Pedagogik faoliyatning vositasi;

Pedagogik jarayonning mohiyatini anglamagan, bolaga nisbatan chuqur hurmatda bo'lmagan shaxs ta'lim-tarbiya samaradorligi va inson kamolotini ta'minlovchi fikrga ega bo'lmaydi. Pedagogik jarayon jismoniy tarbiya va sport pedagogning faoliyat mezonini begilab beradi, faoliyat pedagogik jarayonning harakat vositasidir. Pedagogik jarayonning ob'ektlari bo'lmish shug'ullanuvchilar guruhi va alohida shug'ullanuvchiga, pedagogik jarayonning sub'ektlari o'qituvchilar, tarbiyachilar, trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilari, pedagogik jamoa tomonidan ta'lim va tarbiya beriladi. Jismoniy tarbiya va sport pedagogining pedagogik madaniyati negizini bolani tushuna olish, unga nisbatan insonparvarlarcha munosabatda bo'lish, vaziyatni to'g'ri baholash, yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan ziddiyatlarni o'z vaqtida bartaraf etish, pedagogik faoliyatning haqligi, jamiyat taraqqiyoti hamda pedagogik jarayonda o'quvchilar ongiga singdirilayotgan ezgu g'oyalarning hayotda mavjudligini ta'minlashda qudratli omil (vosita) ekanligiga ishonch kabilar tashkil etadi.

1. trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning shaxsiy fazilatlar bo'yicha tayyorgarligi;
2. trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning ruhiy – psixologik tayyorgarligi;
3. trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning ijtimoiy – pedagogik va ilmiy – nazariy jihatdan tayyorgarligi;
4. trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning maxsus va ixtisoslikka oid uslubiy bilimlarni egallab borishi.

Yana ta'kidlash joizki, pedagogik mahorat trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning shaxsiy va kasbiy sifatlarining yig'indisi bo'lib, trener pedagog, jismoniy tarbiya o'qituvchilarning mahoratini shakllantirishni ta'minlovchi omillarni, pedagogik–psixologik, metodik bilimlarni doimiy egallab borishi lozim. Yuksak pedagogik mahoratni shakllantirishni ta'minlovchi jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omili quyidagilar:

a) ixtisoslik bo'yicha o'quv predmetini, zamon, ilm–fan, texnika taraqqiyoti darajasida mukammal bilishi, uning boshqa o'quv fanlari bilan o'zaro aloqadorligini ta'minlash malakasiga ega bo'lishi;

b) ta'lim oluvchilarning yosh, fiziologik, psixologik hamda shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishi, ularning faoliyatini obektiv nazorat qilishi va baholashi;

v) ta'lim jarayonini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish asosida o'z faoliyatini tashkil etishi;

g) o'quv – tarbiyaviy jarayonni zamon talablari darajasida tashkil qilish uchun asosiy pedagogik– psixologik, metodik ma'lumotga ega bo'lishi;

d) fanlarni o'qitish jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan keng foydalanishni bilishi;

e) jamoani “ko'ra bilish”, shug'ullanuvchilarning qiziqishlari, intilishlari, ularda uchraydigan qiyinchiliklarni tushunish va hamdard bo'la olish, o'z vaqtida ular fikrini anglay bilish, zukkolik bilan har bir bolaning xarakter xususiyati, qobiliyati, irodasini tushunish hamda ularga muvaffaqiyatli ta'sir ko'rsatishning shakl, usul, vositalaridan xabardor bo'lishi;

j) o'z shaxsiy sifatlari (nutqining ravonligi, tashkilotchilik qobiliyati, badiiy ehtiyoji, didi va hokazo) ni takomillashtirish malakasiga ega bo'lishi.

Yuksak saviyali pedagogik kadrlar tayyorlashga nisbatan talablar, ularning malakasini oshirish va qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, o'z kasbi bilan uzluksiz taraqqiyotga moslasha oladigan jismoniy tarbiya o'qituvchilarning va trener murabbiylarni shakllanishi va umummilliy mavqeining o'sib borishini ta'minlaydi.

Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy shartlari.

Quyida keltirilayotgan samarali pedagogik faoliyatning asosiy shartlari milliy an'ana va urf odatlarimizdan kelib chiqib, hozirgi global rivojlanish davrida yanada to'ldirilib borilishi mumkin.

1. Nutq malakasi va texnikasini o'zlashtirish.

2. Tushunarli, ta'sirchan fikr va his-tuyg'ularni so'zda aniq ifodalash.

3. Mimik va pantomimik harakatlardan o'z o'rnida foydalanish.
4. Ma'noli va ochiq chehrali nigoh bilan qarash.
5. Hissiy psixik va tasodifiy holatlarda o'z his-tuyg'ularini jilovlay olish.
6. Turli vaziyatlarda tarbiyachiga xos bo'lgan ijodiy kayfiyatni boshqarish.
7. Kulgi va tabassumda samimiyligni e'tirof etish.
8. O'quvchilar bilan doimo yaxshi kayfiyat va rag'batlantiruvchi munosabatda bo'lish.
9. Savodli va sof o'zbek tilida so'zlash.
10. Aniq imo-ishoralarni o'z o'rnida ishlata olish.
11. Ijodiy pedagogik qobiliyatini qo'llay bilish.
12. Muosharat odobiga doimo rioya qilish.

O'qituvchi barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida ishtirok etar ekan, nafaqat ma'naviy-axloqiy madaniyati bilan atrofdegilarga o'rnak bo'lishi, shu bilan birga, **Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omil va shartlar**iyetuk o'qituvchi sifatida komil insonni tarbiyalashga, yuqori malakali kadrlarni tayyorlash ishiga o'zining munosib hissasini qo'shishi zarur.

3.2. Jismoniy tarbiya va sport sohasida murabbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari

Bugungi kunga kelib jismoniy tarbiya va sport yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Trenerning faoliyati jismoniy tarbiya o'qituvchining ishidan jiddiy farq qiladi. U o'quvchilarining sport qobiliyatini aniqlash va rivojlantirishga, ularning "sportdagi hayot yo'lini" oldindan aytib berishga qaratilgan. Sport mashg'ulotida jismoniy tayyorgarlik, shuningdek sportchining sport-texnik, taktik va ma'naviy iroda tayyorgarligining amaliy qismlari eng ko'p o'rin olgandir.

Sportchi qanchalik yaxshi mashq ko'rgan bo'lsa, u muayyan ishni shunchalik samarali va mukammal bajaradi. Yetishib chiqqan yosh mutaxassisning kelajakdagi faoliyati bevosita albatta murabbiylik bilan bog'liq bo'ladi. Trener faoliyati o'ziga yarasha bir qancha xususiyatlarga ega bo'lib ularga amal qilish trener faoliyatining asosi

hisoblanadi. Murabbiy faoliyatining xususiyatlariga quyidagilar kiradi: Sportda motiv shug‘ullanuvchilar tomonidan sport faoliyatining ixtiyoriy ravishda tanlanishi va sportga ko‘ngilli bo‘lib kelish bilan belgilanadi. Murabbiy faoliyatida shug‘ullanuvchilar bilan hamkorlik aloqalarini to‘g‘ri belgilash muhim sanaladi.

Trenerdan har bir shug‘ullanuvchiga chiroyli va to‘g‘ri muomalada bo‘lish talab etiladi. Startdan oldingi holatni faqat sportchi emas balki trener ham boshidan kechiradi, shug‘ullanuvchilarning xatti-harakati va musobaqada ishtirok etishi ko‘p jihatdan trenerning musobaqa paytida o‘zining qanday tutushiga ham bog‘liq.

Murabbiy o‘quv-trenerovka mashg‘ulotlari vaqtida pedagogik jarayonga rahbarlik qilibgina qolmaydi, uning tarbiyaviy faoliyati bilan ham shug‘ullanadi. Murabbiy har bir tarbiyalanuvchini yaxshi biladi uning ma‘naviy va jismoniy hayotidagi barcha tafsilotlarni tushunadi, uning organizmi holatini chuqur o‘rganadi hamda hayot, mehnat, dam olish tartibining tashkil etilishini diqqat bilan kuzatadi.

Ko‘pincha ularning sport jamoasiga birlashuvi muvaqqat xarakterda bo‘ladi. (Terma jamoa, o‘quv trenirovka yig‘ini va h.zo) Trenirovka yig‘inlarini o‘tkazish vaqtida jamoani vujudga keltirish murabbiy uchun ancha qiyin bo‘ladi, chunki yig‘inga sportchilar turli shaharlardan keladilar. Sport jamoasi va ayrim sportchilar faoliyatiga ko‘pincha murakkab musobaqalar sharoitida (sportchining axloqiy va jismoniy sifatlariga maksimal talabalar qo‘yiladigan bir paytda) boshchilik qilishga to‘g‘ri keladi. Bu davrdagi murabbiy ishining muvaffaqiyati pedagogik vositalarining xilma-xilligiga bog‘liq bo‘ladi. Murabbiy sportchilarning turli xil talablarini va ularning sport faoliyatida qatnashish sabablarini yaxshi bilishi kerak. Bu uning sportchilar bilan bo‘ladigan muomalasida o‘z nuqtai nazarini aniqlab olishiga va jamoasini boshqarishiga yordam beradi.

Ayni vaqtda, yosh sportchilar bilan shug‘ullanishning yillar davomida yuzaga kelgan amaliyoti ularning dastlabki motivlash sohalari bilan ziddiyatga kirishadi. Yo‘naltirilgan pedagogik ta‘sir ostida bo‘lmagan bolalarda kurash bilan shug‘ullanish motivlari ham mustahkam bo‘lmaydi, o‘qish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar esa kattalar tomonidan rag‘batlantirishsiz, iroda kuchi

bilan hali mustahkamlanmagan bo‘ladi. Shu sababli dastlabki va boshlang‘ich tayyorgarlik bosqichida bolalardagi yaqqol ko‘zga tashlanadigan faol harakatlanish, tengdoshlari va murabbiylari bilan muloqot qilish ehtiyojiga asoslangan holda qiziqish yana ham barqaror motivni rivojlantirishga urg‘u beriladi.

1. Murabbiy ayni vaqtda targ‘ibot-tashviqot ishlari hamda aniq maqsadga yo‘naltirilgan o‘quv-mashg‘ulot faoliyati bilan shug‘ullanib, bola va uning ota-onasiga muvofiq kun tartibiga rioya qilgan holda sport bilan shug‘ullanish zarurligini uqtirishi lozim.

2. Psixologik-pedagogik ta‘sir ko‘rsatish usullari yordamida bolaning motivlash sohasini sport nuqtai nazaridan ahamiyatli yutuqlarga hozirlash hamda muntazam ravishda mashg‘ulotlarga va musobaqalarda ishtirok etishga barqaror qiziqishini saqlab qolish yo‘li bilan rivojlantiradi.

3. O‘quvchilar va ota-onalar orasida jismoniy tarbiyani targ‘ib qilish, sport mashg‘ulotlarining organizmga hamda shaxsni shakllantirishga ta‘siri haqida ularda mavjud bilimlarni oshirish bo‘yicha turli shakldagi ma‘rifiy ishlarni olib borish, bu, o‘z navbatida, murabbiyni o‘zining pedagogika va psixologiya sohasidagi bilimlarini oshirishga undaydi.

4. Murabbiyning ota-onalarda o‘z farzandlarining sport bilan shug‘ullanishiga qiziqishini oshirish, ularning qobiliyati va sport sohasidagi istiqbolidan qat‘i nazar, sport maktabi tarkibida mustahkamlanib qolishiga intilishini kuchaytirish maqsadida ta‘sir ko‘rsata olish mahoratini talab qiladi.

5. Bolalar va o‘smirlar sport maktablari direktorlari o‘z faoliyatlarini takomillashtirish uchun eng avvalo quyidagilarni aniqlab olishlari kerak: - murabbiy mahorati darajasi hamda ma‘muriyatning o‘quv-mashg‘ulot jarayoni qanday borayotganligini sifatli nazorat qilib borish;

- murabbiy-o‘qituvchilar tarkibining bilim darajasini oshirish uchun ilmiy-uslubiy va nazariy seminarlarni tashkil etib, o‘tkazish;

- murabbiylar tarkibi va sportchilar uchun maxsus adabiyotlar hamda zarur ilmiy-uslubiy ishlanmalarni sotib olish;

- mashg‘ulot jarayoni va o‘quv-mashg‘ulot ishlarini tashkil

etishga ijodiy yondashuvni rag'batlantirib borish;

- maktab faoliyati amaliyotiga har bir sportchining alohida varaqasini joriy etib, majburiy ravishda testlash va saralashdan o'tkazish;

- ota-onalar va sport maktabi ma'muriyati ishtirokida maktab miqyosida tashkil etiladigan musobaqalar hamda sport bayramlari miqdorini ko'paytirish;

- UJT va texnik tayyorgarlik testlari bo'yicha tayyorgarlikning haqiqiy darajasini hisobga olgan holda shug'ullanuvchilar tarkibining barqarorligi mezonini asosida eng yaxshi murabbiylarni rag'batlantirish.

6. Mashg'ulotlarning sifat ko'rsatkichlariga, guruhlarning ta'rif ma'lumotlariga muvofiq kelishiga murabbiylarning ko'proq e'tibor qaratishini ta'minlash.

7. Murabbiylar tomonidan o'quv-mashg'ulot ishlarining o'tkazilishi, bolalar va ularning ota-onalari orasida ma'rifiy tadbirlarning olib borilishi hamda ularning nazariy bilimlari kengaytirilishiga alohida e'tibor berish.

8. Murabbiy xodimlar orasida ularning kasbiy-pedagogik faoliyati ob'ektiv ko'rsatkichlariga tayangan sog'lom raqobat bo'lishi zarur. Murabbiy kasbiga qiziqish uyg'otish uchun badan qizdirish mashqlarini o'tkazish, qiziqarli jismoniy mashqlar va o'yinlarni tuzish, shuningdek, sport bayramlari va musobaqalarni (xususan, kichik guruhlarning kurashchilari bilan), qoloq kichikintoy shogird bilan alohida mashg'ulotlarni o'tkazishda yordamlashish amaliyotini qo'llash ancha foyda berishi mumkin.

9. Masalan, majmualiy sport maktabi ma'muriyati turli bo'linmalar murabbiylarining hamkorlikdagi ishlarini amaliyotga tadbiriq etishi zarur. Bu jihatdan sport bayramlari va harakatli hamda sport o'yinlari bo'yicha musobaqalar, boshqa turdagi tadbirlarni birgalikda uyushtirish tajribasi juda foydalidir.

10. Farzandlarining sport bilan shug'ullanishlariga ota-onalarning qiziqishi bolaning jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlari o'sib borayotganligidan ular qay darajada xabardorligiga bog'liq (muvaffaqiyatning bosh mezonini bo'lmish muayyan natijaga

emas). Shuning uchun o'quvchilarning alohida kundalik tutishlari va unga murabbiyning har haftada test natijalarini kiritib borishi maqsadga muvofiq sanaladi. Umumjismoniy mashqlarni bajarish vaqtigina emas, balki ularning natijalari ham sinov tarkibiga kiradi. Bolaning kundaligidagi ota-onalar imzosi farzandining o'zini jismonan takomillashtirish hamda murabbiy talablarini bajarish yo'lidagi yutuqlariga ularning yetarli e'tiboridan dalolatdir. Ya'ni ota-onalar sport kurashi bilan shug'ullanish natijasida bolaning jismoniy rivojlanishida bo'layotgan ijobiy siljishlarni, zarur ko'nikmalar egallanib borayotganligini ko'rishlari shart. Kurash bilan shug'ullanishning foydasi, bolaning sport istiqboli va o'z fe'l-atvorini shakllantirish ustida ishlashda erishayotgan muvaffaqiyatlari to'g'risidagi muntazam suhbatlar farzandlarining sportga qatnashishidan va buni yana davom ettirishidan ota-onalarning manfaatdorligini oshirishga yordam beradi.

11. Nazariy bilimlarni oshirib borish jismoniy tarbiya va mashg'ulot usullari haqida, shaxsning mutanosib rivojlanishida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Mavzuviy suhbatlar, hikoyalar, ma'ruzalar, sport faxriylari bilan uchrashuvlar o'tkazish, hududning etakchi sportchilari qatnashgan musobaqalarni borib ko'rish, alohida kundalik yuritishni talab qilish, mas'uliyatli topshiriqlar berish, sport musobaqalariga hakamlik qilish ko'nikmalarini o'rgatish kabi ishlarni tashkil etishning vosita va shakllari o'quvchilarda mustaqillikni rivojlantirishga, fikr doirasini kengaytirish hamda ijtimoiy moslashuvchanlikni oshirishga yordam beradi. Murabbiyning ota-onalarni pedagogik jarayonga jalb etishi, jumladan, ularning sport va jismoniy tarbiya sohasidagi bilimlarini oshirish borasidagi faoliyatini kuchaytirishi alohida ahamiyatga ega. O'tkazilayotgan ishlarning samaradorligi mezoni sifatida bolalarning mashg'ulotlarga qatnashishi hamda sportni tashlab ketishi ko'rsatkichlarini qabul qilish mumkin.

12. Murabbiy har bir jismoniy normativlarni bajara olish va ko'rsata olish imkoniyatiga ega bo'lishi lozim. Murabbiy tomonidan normativlarni bajara olish shug'ullanuvchilar oldida uning obro'si va ishonchini orttiradi.

13. Kasbiy nutq. Murabbiy tomonidan bir paytning o'zida harakat uning bajarilishining ko'rsatilishi va tushuntirilishi muhim sanaladi. Murabbiy harakat jarayonida ovoz tembirining harakatlanishi buzilmasligi kerak. Murabbiy tomonidan vaqtning hisobga olinishi ya'ni jismoniy harakatning ko'satilishida aniq va lo'nda tushuntira olish.

14. Murabbiyning noverbal muloqotining shakllanishi undagi mimika, pantomimika, jestlarning to'g'ri amalga oshirilishi bilan belgilanadi.

15. Psixik ruhiy holatni saqlay olish imkoniyatiga ega bo'lish lozim. Murabbiy bir vaqtning o'zida sport zalida, sport maydonchasida, basseynida faoliyat olib borishi jarayonida sport zalidagi shovqinni shug'ullanuvchilarning baland ovozini qabul qila olishi ruhiy jihatdan shu jarayonga tayyor bo'lishi kerak.

16. Jismoniy tarbiya o'qituvchisining yillik ish rejasida sport zali va sport maydonida faoliyat olib borishi zaldagi holat, tozalik, atrof muhitda obi havoning ta'sirida faoliyat olib borish jarayonga doimo tayyor turish muhim ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: samarali pedagogik faoliyat, omil, shart, pedagogik jarayon, ijodiy pedagogik qobiliyat, nutq malakasi, xissiy-psixologik holat, mimika, pantomimika, motiv, kasbiy nutq, pedagogik texnika.

Nazorat savollari

1. Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omillari.

2. Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy shartlari.

3. Jismoniy tarbiya va sport sohasida murabbiyfaoliyatining o'ziga xos xususiyatlari.

4. Trener pedagogning kasbiy pedagogik tayyorgarligi yo'nalishlari.

5. Jismoniy tarbiya o'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarligi yo'nalishlari.

IV-BOB. SPORTDA HUQUQIY TA'LIM

4.1. Sportchining huquqiy ta'limi

Jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'tgan davr mobaynida mazkur sohani har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy asoslar yaratilib, respublikamiz hududlarida zamon talablariga mos sport infratuzilmasini shakllantirish, aholi keng qatlami, ayniqsa, yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha ko'lami hamda ahamiyati jihatidan juda ko'p ishlar bajarildi.

Kiritilgan yangiliklarda ta'lim dasturlari doirasida qo'shimcha jismoniy va sport mashg'ulotlarini o'tkazish, bolalar hamda yoshlarning jismoniy tayyorgarligi va rivojlanishini har yili monitoring qilishni yo'lga qo'yish, bolalarda o'z sog'lig'i, ota-onalarda farzandlarining jismoniy tarbiyasiga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish, navqiron avlodda ma'naviy va jismoniy komillikka intilish tushunchasini mustahkamlash, ularni zararli odatlarning salbiy ta'siridan himoya qilish kabi jihatlar ham o'z ifodasini topgan. Ayni paytda Qonunda soha mutaxassisleri faoliyatini tashkillashtirish, kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish, sportchi, trener va hakamlarning ma'lumoti, ish staji, kasbiy tayyorgarligi darajasiga bog'liq holda sport unvonlari, sport razryadlari va malaka toifalari tizimi kiritildi. Sport unvonlari va toifalarini berish tartibi, me'yorlar hamda talablar, ularni bajarish shartlari, jahon amaliyotida to'plangan tajriba va yutuqlarning sohaga tatbiq qilinishiga ham e'tibor qaratilgan.

Yangi tahrirdagi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun ijrosini to'laqonli bajarish maqsadida hukumatimiz, davlat boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati idoralari, barcha tegishli tashkilotlar hamkorligida, avvalo, uning mazmun-mohiyatini aholiga atroficha tushuntirishga alohida e'tibor qaratilayapti. Bundan tashqari, tegishli davlat hokimiyati organlari jismoniy tarbiya va

sport yoʻnalishida qabul qilgan barcha meʼyoriy-huquqiy hujjatlarni qayta koʻrib chiqib, yangi Qonun talablariga muvofiqlashtirmoqda. Sport infratuzilmasini yanada takomillashtirish maqsadida bu jarayonga iqtisodiyotimizning barcha sohasi vakillarini kengroq jalb qilish choralari koʻrilayotir. Oʻz navbatida, sohadagi ilmiy, ommabop, yoshlar, bolalarga yoʻnaltirilgan qiziqarli adabiyotlar, davriy gazeta va jurnallar, metodik qoʻllanmalarni yaratish, ular bilan barcha oʻquv muassasalarini taʼminlash belgilab berildi. Shular qatorida mutaxassislar malakasi va kasbiy mahoratini nafaqat yurtimiz, balki ilgʻor xorijiy davlatlarda oshirib borish masalasi ham nazarda tutilgan. Sportchilarni ijtimoiy himoyalash boʻyicha izchil choralar koʻrish, xususan, sport turlariga qarab imtiyozli nafaqaga chiqish, oylik maoshlarini belgilash, federatsiyalarning faoliyatini muvofiqlashtirish va ishiga koʻmaklashish, ilmiy tadqiqotlarni kuchaytirish maqsad qilingan.

Umuman, yangi tahrirdagi Qonunning izchil ijrosi respublikamizda jismoniy tarbiya va sportni yanada ommalashtirish, ezgu maqsadimiz boʻlgan sogʻlom avlodni voyaga yetkazish, iqtidorlarni aniqlash, terma jamoalar zaxirasini shakllantirish, eng nufuzli xalqaro musobaqalar, Olimpiada oʻyinlarida Oʻzbekiston sportchilarining munosib ishtirok etishini taʼminlashga xizmat qilishi, shubhasiz.

Huquqiy rivojlanish bu:

- huquqiy talablarga javob beradigan bilimlarni yaxshi oʻzlashtirish va ulardan oqilona foydalanish;

- jinoiy hatti-harakatlarni taʼsiriga tushmaydigan xususiyatlarni mavjudligi;

- huquqiy madaniyatni oʻzida shakllantirish;

Sportchi shaxsini shakllantirishda jamiyat, davlat va atrof muhit bilan uygʻunlashgan holda yashashiga zamin yaratishga, uning huquqiy taʼlim tarbiyaga ega boʻlishi juda muhim rol oʻynaydi.

Sportchining huquqiy tarbiyasi quyidagilardan iborat:

- qonun va qonunchilikka hurmat bilan qarash, ularning jamiyatning eng katta yutugʻi, inson axloqining meʼyori va himoyachisi sifatida qarash;

- kundalik hayotda, hoxish iroda va talablarda o‘zini doimo huquq chegarasida ushlash;

- o‘zining maqsadi, muammolari, talablarini hal qilishda faqat huquqiy usullarni qo‘llashga intilish;

- qonun himoyachilariga yordamga intilish;

- ishda, o‘qishda, yashash joyida qonun – qoidalarga rioya qilinishini qo‘llab-quvvatlash, oila a’zolari va boshqalarni qonunbuzarchiligiga yo‘l qo‘ymaslik.

Sportchining huquqiy ta’limi quyidagilardan iborat:

- kundalik hayotda, ishda va oilada eng zarur bo‘lgan qoidalarni bilish;

- hayotda va ish faoliyatida uchraydigan muammolarni qonuniy hal qilish;

- o‘z huquqlarini va manfaatlarini qonuniy himoya qilish qoidalarini bilish;

- o‘z shaxsiy xavfsizligini, zarur mudofaa chegarasida, qonuniy himoya qilish;

Qonunbuzarlikning asosiy sabablari quyidagilar iborat:

- jamiyat va shaxs o‘rtasidagi ziddiyatlar(maishiy ahvolining og‘irligi);

- oilaviy tarbiyadagi kamchiliklar (oilaning notinchligi);

- insonning shaxsiy sifatlari (hamda kattalar tomonidan janjal uyushtirilishi);

- o‘quv maskanlaridagi tarbiyaviy xatolar (huquqiy bilimlarning yetishmasligi)

Ko‘pincha kichik qoidabuzarliklar, o‘g‘riliklar, uydan qochishlar va hokozolar yuzaga chiqmay, jazolanmay qoladi. Bunday, bu tarafdin kichik ko‘ringan hodisalar o‘spirin yoshlarda beayblik hissini shakllantiradi.

Trener sportchilarni (tarbiyalanuvchilarni, o‘quvchilarni) huquqiy madaniyati va xulqini shakllantirishida, ijtimoiy pedagogika ta’sirini yuqori yetuk darajaga ko‘tarishi muhim ahamiyatga egadir. Faqat shu, juda muhim va keng qamrovli ish, huquqiy jamiyatga olib boradigan yagona yo‘ldir. Bu barcha davlat va jamoat tashkilotlari,

tabiiyki, eng avvalo, uzluksiz ta'lim tizimi muassasalari faoliyati mazmunini tubdan qaytadan ko'rib chiqishni taqozo etadigan murakkab jarayondir. Ijtimoiy amaliyot, jamoatchilik tarbiyasi, ta'lim va tarbiyaning aniq maqsadga qaratilganligi erkin shaxsni shakllantirishning asosini tashkil etadi.

Jamiyatning pedagogik va huquqiy tizimi doirasida, sportchilar (tarbiyalanuvchilar, o'quvchilar) orasida maxsus huquqiy pedagogik faoliyatni rivojlantirish taqozo etiladi, bunga quyidagilar kiradi:

- huquqiy ma'rifat – ta'lim tizimida huquqiy bilimlarni o'rgatish;
- huquqiy tarbiya – sportchida qonun qoidalarga rioya qiladigan shaxsni shakllantirish;

Shunday qilib, jismoniy tarbiya va sport tizimi faoliyatini rivojlantirish uchun, barcha boshqaruv muassasalari sog'lom avlodni o'qitish va tarbiyalash sohasida yagona davlat siyosatini qo'llab-quvvatlashlari dolzarb deb qayd etilgan yuqoridagi masalalarni o'z vaqtida va ijodiy hal etishlari barcha o'quv yurtlarining ish saviyasi hozirgi zamon talablariga muvofiq amalga oshirilishini ta'minlashlari kerak.

4.2. Trenerning huquqiy ta'limi.

Jismoniy tarbiya va sportning aholi qatlamlari orasida keng tarqalishida, hamda davlatimizning yuqori saviyadagi sportchilar zahirasini tayyorlashda, trenerning huquqiy savodxonligi muhim ahamiyatga ega. Kadrlarni sifatli va tizimli tayyorlashda va umuman jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishda, trenerlarning jismoniy tarbiya va sport sohasidagi huquqiy me'yoriy hujjatlarni, xususan o'z faoliyatining asosiy maqsadi, huquq va majburiyatlarini bilishi lozim.

Trenerlar faoliyatiga tegishli asosiy me'yorlarni ko'rib chiqsak, "O'zbekiston Respublikasining trenerlar to'g'risidagi Nizomi"ga binoan quyidagilar trenerlik faoliyatining asosiy maqsadi hisoblanadi:

- jismoniy tarbiya va sportni targ'ibot etish;
- jismoniy tarbiya va sport vositalari yordamida aholini sog'lomlashtirish;

- sportchi zahiralari, hamda xalqaro sport maydonlarida O‘zbekiston Respublikasi sporti sha‘nini munosib himoya qila oladigan malakali sportchilarni tayyorlash;

- kelgusida sport mahoratlarini takomillashtirish maqsadida, istiqbolli va iqtidorli bolalar va o‘smirlarni saralab olish va sportda bo‘ladigan yo‘nalishlarini aniqlash.

Quyidagilar trenerlik faoliyatining asosiy vazifalari hisoblanadi:

- sportchilarni turli sport musobaqalari va ommaviy jismoniy tarbiya tadbirlarida qatnashish uchun tayyorlash;

- jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilarni, sport bo‘yicha tayyorlash va sog‘lomlashtirishda, o‘quv mashq mashg‘ulotlari jarayoniga ilg‘or ilmiy usullarni joriy qilish;

- jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilarning bilim, qobiliyat va ko‘nikmasi sifatini, jismoniy rivojlanganligi va tayyorgarliklari darajasi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- olib borilayotgan mashg‘ulotlarning xavfsizligini ta‘minlash va sanitariya normalari, qoidalari va gigiena normativlari talablariga rioya qilish;

- jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilar tomonidan turli xil doping va taqiqlangan vositalarni qo‘llanilishiga yo‘l qo‘ymaslikka ko‘maklashish.

Trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslar quyidagi huquqlarga ega:

- O‘zbekiston Respublikasi hududida trenerlik faoliyatini amalga oshirish;

- tayyorlash, qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarini o‘tash;

- sport musobaqalari, ommaviy jismoniy tarbiya va jismoniy tarbiya sog‘lomlashtirish tadbirlari, anjumanlar, seminarlar, kurslar va yig‘inlarda ishtirok etish;

- navbatdagi malakaviy trenerlik toifasini olish.

Trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslar quyidagilarga amal qilishga majbur:

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda attestatsiyadan o'tish;

- o'z faoliyati jarayonida jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanuvchilarga vatanparvarlik, vatanga muhabbat tuyg'ularini tarbiyalashga, ularning sog'ligini mustahkamlashga sport mahoratini oshirishga, ularni axloqiy, ma'naviy tarbiyalashga alohida e'tibor qaratish;

- o'z faoliyatini, trenerlik faoliyatiga qo'yilgan talablarni belgilovchi reglament nizomlar va boshqa hujjatlarga muvofiq amalga oshirish;

- kasbiy malaka darajasini uzluksiz ravishda oshirib borish;

- jismoniy tarbiya va sportni targ'ibot qilish bo'yicha faol ish olib borish;

- yuksak madaniyat va tashkilotchilik bo'yicha o'rnak bo'lish, shug'ullanuvchilar tomonidan qo'pollik intizomsizlik va axloqiy me'yorlar buzilishining oldini olish.

Trenerlik faoliyatini tashkil etish quyidagidan iborat:

- aholi orasida jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mashg'ulotlarni va sportchilarni tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan tibbiy tavsiyalar va boshqa hujjatlarda belgilangan sharoitlar, me'yorlar vaqt talablariga muvofiq;

- O'zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda o'quv mashg'ulotlari, o'quv-mashq yig'inlari va sport musobaqalari ommaviy jismoniy tarbiya va jismoniy tarbiya - sog'lomlashtirish tadbirlari o'tkazilayotgan joylarda;

- jismoniy tarbiya – sport jamoat birlashmalarida, sport klublari va markazlarida, boshqa sport texnika tashkilotlarida jismoniy tarbiya va sport jamoalarida;

- o'quv maskanlarida;

- aholiga xizmat ko'rsatadigan sport, sport – sog'lomlashtirish jismoniy tarbiya – sog'lomlashtirish va sport – tomosha tashkilotlarida, shaxmat – shashka klublari, o'q otish maydonlari, aholiga xizmat ko'rsatuvchi seksiya va guruhlarida.

Trenerlik faoliyatini olib borish.

Trenerlik faoliyatini amalga oshirishda quyidagilar taqiqlanadi:

- zo‘ravonlik, diniy ekstremizm va davlat tuzimi, mamlakatning tinchligi va xavfsizligi, uning aholisiga qarshi qaratilgan boshqa harakatlarni targ‘ibot qilish;

- kamsituvchi munosabatda bo‘lish, shu jumladan milliy, diniy, jinsiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy va boshqa belgilar bo‘yicha kamsitish;

- sport bilan shug‘ullanuvchilarning sha‘ni va qadr qimmatini kamsitish;

- sportga aloqasi bo‘lmagan faoliyatni olib borish;

- taqiqlangan vositalar, tamamki va alkogol mahsulotlarini iste‘mol qilishni taqiq qilish.

Sport va ommaviy tadbirlarda trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarning ishtiroki, sport turi bo‘yicha tegishli xalqaro va milliy federatsiyalar, shuningdek ushbu tadbirlarni tashkil qiluvchi tashkilotlar tomonidan tasdiqlangan reglament, nizom va boshqa hujjatlarga muvofiq amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 10 oktyabr 284-sonli “Sport maktablarini malakali trener kadrlar bilan ta‘minlash chora tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslarning malakasini oshirish uchun qo‘shimcha shart-sharoitlar yaratish masalalari ko‘rsatiladi.

Ushbu Qarorda sport maktablarini malakali trener kadrlar bilan ta‘minlash maqsadida, oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi markazida sport maktablarida trenerlik faoliyatini amalga oshirayotgan va tegishli jismoniy tarbiya ma‘lumotiga ega bo‘lmagan shaxslarni 1 yil 10 oy o‘qitishni tashkil etish tavsiya etiladi.

Bundan tashqari, bu qarorda istisno tariqasida, 1 sentyabr 2018 yilgacha, yuqoridagi shaxslarga, trener – yo‘riqchi sifatida berilgan ruxsatnoma asosida, trenerlar va trener – o‘qituvchilar lavozimida ishlashga ruxsat berilgan.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: Huquqiy ta‘lim, qonun,

ijro, tartib-intizom, toifa, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, huquqiy talab, shaxsiy xavfsizlik, huquqiy ma'rifat, huquqiy tarbiya, huquqiy savodxonlik.

Nazorat savollari

1. Sportchining huquqiy tarbiyasining ifodalovchi me'yoriy hujjatlar.
2. Trenerning huquqiy ta'limi.
3. Trenerlik faoliyatining asosiy vazifalari
4. Trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslar qanday huquqlarga ega.
5. Trenerlik faoliyatini amalga oshiruvchi shaxslar nimalarga amal qilishga majbur.
6. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida" (yangi tahrirda)gi Qonuni qachon tasdiqlandi?
7. Trenerlikfaoliyatining asosiy maqsad va vazifalari, huquq va majburiyatlari nimalardan iborat ?
8. Trenerlik faoliyatini amalga oshirishda nimalar taqiqlangan?
9. Vazirlar Mahkamasining 10.10.2014 yildagi 284 – sonli Qarori nimaga qaratilgan?

V-BOB. YOSH DAVRLARDA JISMONIY TARBIYASI VA UNING ROLI

5.1. Shaxs rivojlanishida yosh va individual xususiyatlar

Tarbiyalanuvchilar kattalarga ko'ra o'zgacharoq fikr yuritishlari, his qilishlari va yurish-turishlari hammaga ma'lum. Tarbiyalanuvchidagi o'sish va rivojlanishning yosh bosqichlari masalasi yuzaki qarashda oddiy masala bo'lib ko'rinadi. Ma'lum bo'lishicha, bu jarayon bir tekisda bormay, sakrashlar bilan notekis holda borar ekan, har qaysi yosh davrining o'ziga xos rivojlanish xususiyatlari bor. Anatomiya, fiziologiya va psixologiya fanlari sohasida tananing ayrim organlarining rivojlanish qonuniyatlarini ham bu organlar butun sistemasining faoliyatini ham ochib beruvchi g'oyat ko'p faktik material to'playdi. Tadqiqotchilar tananing ayrim organlari va qismlari ko'pincha bir-biridan o'zib ketib, o'zaro kelisha olmay o'sishi va rivojlanishini ko'rsatdi. Bu hol shaxsning yoshini davrlarga bo'lishda alohida qiyinchiliklar tug'diradi.

Tarbiyachi albatta tarbiyalanuvchini aqlli va odobli qilib tarbiyalashi uchun bor kuch va imkoniyatni ishga soladi. Tarbiya jarayoni haqidagi tasavvurda tarbiyaning inson shaxsini shakllantirishda katta imkoniyatlar va buyuk roli borligini tasdiqlovchi to'g'ri fikr bayon etilgan. Ammo bu tasavvur aniq emas. U tarbiyaviy ta'sir ko'rsatiladigan ob'ektning o'ziga xos xususiyatini, ya'ni uning rivojlanayotgan, jonli mavjudod ekanligi e'tiborga olinmaydi. Shaxs doimo tarbiya jarayonning faol ishtirokchisidir. U pedagogik ta'sirlarni yaxshi qabul qilishi mumkin, biroq ularga qarshilik ko'rsatishi, ularni qabul qilmasligi ham mumkin. Shaxs tarbiyachining maslahati, iltimosi va topshirig'ini bajarishni xohlaydi. Tarbiyalanuvchi pedagogning uyga bergan darsini tayyorlashga moyil bo'lishi kerak. Ularning faoliyati asosan beixtiyor faoliyatdir yoki tabiiy yoki ijtimoiy muhit ta'siriga berilgan javobdir. O'smirlik davrida insonning faoliyatiga ko'p darajada ichki sabablar tufayli sodir bo'ladi. Shunday qilib shaxs rivojlanishidagi uning intellektual

qobiliyatlari va ijtimoiy ongi o‘shidagi muayyan bosqichda shaxs o‘zi uchun tashqi bo‘lgan maqsadlarinigina emas, balki o‘z shaxsiy tarbiyasining maqsadini ham anglay boshlaydi. U o‘ziga ob‘ekt deb qarashga o‘tadi. Shaxsning ichki sabablari shaxsning o‘z nuqsonlarini yo‘qotish va eng yaxshi insoniy fazilatlarini hosil qilish vazifasini o‘z oldiga qo‘yishining asosidir. Shaxsning o‘z bilim va malakasini oshirishi, o‘zini-o‘zi tarbiyalashi uning ob‘ektiv maqsadni o‘z faoliyatining sub‘ektiv zarur motivi deb anglashi va qabul qilishdan boshlanadi. Shaxs o‘z xulq-atvori yoki faoliyatini sub‘ektiv ravishda muayyan maqsadga qaratishi ifodasini ongli suratda ishga soladi, ertangi kunning rejasini tuzish masalasini qo‘yadi. Bu maqsadning amalga oshirilishida ob‘ektiv va sub‘ektiv qiyinchiliklar yuz berishi muqarrardir.

Tarbiya san‘ati shaxsda o‘zini - o‘zi takomillashtirishga intilishini mumkin qadar ertaroq uyg‘otish va unga o‘z oldiga qo‘ygan maqsadlarni amalga oshirish yo‘lini ko‘rsatib, yordam berishdan iboratdir

Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan biri uning yoshiga bog‘liq bo‘lgan hususiyatlaridir. Chunki taraqqiyotning har bir boshqichi o‘zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklar va o‘zgarishlariga ega.

5.2.Yosh davrlariga tasnif

Bola o‘shishi, rivojlanishi turli yosh davrlarda turlicha bo‘ladi. Bolaning yoshi, individual xususiyatlarini doimo o‘shida, rivojlanishda bo‘lishini hisobga olish lozim. Shunga ko‘ra bolalarning yosh davrlarini quyidagicha guruhlashtirish qabul qilingan.

1. Tug‘ilganidan 1 yoshgacha-go‘daklik davri
2. 1 yoshdan 3 yoshgacha - yasli davri
3. 3 yoshdan 6-7 yoshgacha - maktabgacha tarbiya yoshi
4. 6-7 yoshdan 11-12 yoshgacha - kichik maktab yoshi
5. 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha - o‘rta maktab yoshi yoki o‘smirlar
6. 15-16 yoshdan 17-18 yoshgacha - o‘spirinlar.

Ma'lum bir yosh davriga mos bo'lgan anatomik - fiziologik va psixik xususiyatlar yosh xususiyatlari deyiladi.

Muayyan bola qaysi yosh guruhiga kiradigan bo'lsa, o'z rivojlanishida shu guruhdan o'zib ketishi yoki orqada qolishi mumkin. Tarbiyachini bu yosh xususiyatlarni bilishi o'z tarbiyalanuvchilarining kuchi va imkoniyatlarini aniqlashi, ularning keyingi rivojlanishini ta'minlaydigan talablar qo'yishi imkonini beradi.

Go'daklik davri. (tug'ilgandan 1 yoshgacha) - bu davr bola taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega. Bola bu davrda parvarishga muhtoj bo'ladi. Tug'ilganda bir qator shartsiz reflekslar bilan tug'iladi. Uch oylik bo'lganda buyumlarni farqlaydi, ayrim tovushlar chiqaradi. Bola predmetlar va narsalar olami bilan bevosita tanishadi. Bolaning tashqi olamni bilishga bo'lgan tabiiy ehtiyojlari ham ayni shu davrda nomoyon bo'ladi. Shuning uchun ham hali yoshiga to'lmagan bolaga rang-barang o'yinchoqlar berilsa, ulardan zavqlanadi. Bu bola taraqqiyoti va olamni bilishga intilishi qoniqtirilayotganligidan darak beradi. Bola 6 oylik bo'lgandan keyingi davrida endi o'z qo'llari bilan predmetlarni ushlaydigan, o'yinchoqlarga intiladigan bo'ladi, ularning sirlarini o'rgana boshlaydi, o'zidagi hissiyotlarni tovush ohanglarida ifodalaydi. 11-12 oyligida atrofdagilarni tanishdan tashqari, aytilishi oson bo'lgan so'zlarni talaffuz qiladi. Ushbu davrda boladagi ana shu oddiy ehtiyojlarning qondirilishi va bu ehtiyojlar sevimli onasi, buvisi, otasi davrasida ro'y berishi yanada ahamiyatlidir.

Yasli davri. (1-3 yosh) - bu davrni jismoniy o'sish, yurish davri deb ham ataladi. Turli o'yinchoqlarni o'ynaydi. Murakkab o'yinlarni qiziqib kuzatadi. Bolalar o'yin orqali bir — birlari bilan aloqa bog'laydilar, tasavvur fikrlash jarayonlari, nutqi o'sadi.

Tarbiyachi va oila a'zolarining mehri, yaxshi munosabati bolaning sog'lom o'sishiga bo'lishiga olib keladi.

Maktabgacha tarbiya yoshi davri. (3-7 yosh) - bu davr an'naviy tarzda bog'cha yoshi deb yuritiladi. Chunki aksariyat bolalar bu davrda maktabgacha ta'lim muassasalariga boradilar. Lekin shunisi xarakterliki bog'chaga borolmagan bolalar ham maktabga borgach,

o‘zlarining bog‘cha tayyorgarligini o‘tgan tenqurlariga yetib oladilar. Demak, bu yosh davrining xususiyati shundaki, bola qanday sharoitda bo‘lmasin, agar uning yonida mehribonlik qiluvchi, to‘g‘ri yo‘l - yo‘riq ko‘rsatuvchi kattalar bo‘lsa, u bu davrga xos hususiyatlar rivojlanadi.

6 yoshli bolalarning ma‘naviy dunyosini boyitish, qobiliyatini o‘stirish, bilish doirasini kengaytirish, ular bilan olib boriladigan ta‘lim-tarbiya ishini asosiy vazifasi hisoblanadi.

Bog‘cha yoshidagi bolalar o‘z aqliy imkoniyatlar chegarasini kengaytirishga bo‘lgan ehtiyojini qondiradilar. Aynan shu davrda bola tilida ishlatiladigan “nega”, “nima uchun?”, “qanday?” savollar va ularga kattalardan olingan asosli javoblar bolaning bilish jarayonlarini takomillashtiradi.

Bu davrda bola o‘zidagi ijtimoiy ehtiyojlarni qondira boshlaydi. Bu ehtiyoj 3 yoshli bolaning tilida “men”, “men o‘zim” kabi so‘zlarni ishlata boshlashi va shu orqali o‘zining eng yaqinlaridan ayri his qila boshlashidan boshlanadi. Bu davrda bola aqliy ham jismoniy jihatdan tez o‘sadi. Tarbiyachilar va ota-onalar bolalarni aqliy, axloqiy va estetik jihatdan to‘g‘ri tarbiyalashga e‘tibor berishlari kerak..

Maktabgacha tarbiya mutaxassislarida o‘tkaziladigan jismoniy tarbiyaning maqsadi bolalardagi turli ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, ulardagi, kuchlilik, tetiklik, chaqqonlik, ziyraklik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishdan iboratdir. Muntazam ravishda o‘tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari bolalarning o‘shish va rivojlanish jarayoniga ta‘sir qilib, ularning sog‘ligini mustahkamlaydi.

Maktabgacha ta‘lim bola shaxsini sog‘lom va yetuk, maktabda o‘qishga tayyorlangan tarzda shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi. Bu ta‘lim olti-yetti yoshgacha oilada, bolalar bog‘chasida va mulk shaklidan qat‘i nazar boshqa ta‘lim musassasalarida olib boriladi deyilgan. Jismoniy tarbiyalashning vazifalari quyidagicha deb belgilanadi:

- salomatlikni mustahkamlash va chiniqtirish;
- jismoniy jihatdan baquvvatlantirish;
- shaxsning axloqiy tomondan ijobiy sifatlarini tarbiyalash;

➤ bolalardagi maqsadga to'g'ri yo'naltirilgan harakatlarni faollashtirish uchun sharoit yaratish;

➤ asosiy harakat turlarini shakllantirish: yurish, yugurish, sakrash, emaklash va o'rmalash, irg'itish, ilib olish, velosipedda uchish, oyoq, qo'l, bosh harakatlarini rivojlantirish. Saflanish va qayta saflanish;

➤ o'yin harakatlarini kengaytirish va chuqurlantirish orqali bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish: chaqqonlik, ephillik, ziyraklik, irodalilik, sabr-qanoat, kuchlilik.

➤ bola qomatini to'g'ri shakllanishiga ta'sir ko'rsatish va yassi oyoqlilik kasalligini oldini olishga yordam berish;

➤ faol harakatga nisbatan qiziqishni tarbiyalash;

➤ jismoniy mashq va o'yinlarning foydasi haqida, asosan gigenik talablar va qoidalar haqida yetarli darajada tasavvur va bilimlar berish.

Bolalarni jismoniy jihatdan tarbiyalashda kundalik tarbiyani, bolalarni ovqatlantirish rejimi ularni chiniqtirish tadbirlarini belgilashda, o'yinlar va jismoniy mashqlar tanlashda, bu tadbirlar mezoni aniqlashda bolalarga nisbatan differensial yo'l tutiladi.

Ularning yosh xususiyatlari, sog'lomlik darajasi, jismoniy kamoloti va tayyorgarligi, shuningdek, individual xususiyatlari hisobga olinadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar jismoniy tarbiyasi jismoniy tarbiya tizimining birinchi asosiy bo'g'ini bo'lib, ular 2 oylik chaqaloqdan to 6 - 7 yoshlik bolalardan iboratdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar oilada, bolalar bog'chalarida tarbiyalanadilar. 1 yoshdan, 3 yoshgacha yaslilarda, 3 yoshdan 7 yoshgacha bolalar bog'chasida tarbiyalanadilar. Ba'zi hollarda oilada 7 yoshgacha tarbiyalanadilar.

Bir yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan bolalarda sal qiyinroq bo'lgan umumjismoniy mashqlar, jismlil va jismsiz (to'p, yog'och, gimnastika o'rindig'i), asosiy harakatlar (yurish, yugurish, muvozanat saqlash mashqlari, chuqurlikka sakrash), saflanishning eng oddiy mashqlari (aylana bo'ylab yurish, bir kolona, sherenga bo'lib saflanishlar), velosipedda yurish, suzishni o'rganishga tayyorlov mashqlari

beriladi. Dasturda bu yoshdagilar uchun kerakli harakatli o‘yinlar va raqs mashqlariga kengroq joy ajratilgan. Olingan o‘yinlar bu yoshdagilar uchun qoidasini soddaligi g‘olibni aniqlashni osonligi bilan farqlanadi va asosan turli obrazlar timsolida, taqlid tarzida o‘ynaladi (qushlar hayvonar vah.k.).

3 yoshdan 7 yoshgacha bo‘lgan bolalardagi mashg‘ulotlarga o‘rgatiladi, amalda esa uni bolalar faoliyatini tashkillashning “frontal” uslubiyati deb aytishadi. Masalan, bajarilishi kerak bo‘lgan mashqni ayrim elementlariga ko‘proq e‘tibor beriladi. Uzoqqa uloqtirishni ko‘rsatayotib oldin dastlabki holatga, so‘ng qolgan elementlarga e‘tibor beriladi. Bu davrda bolalarni tartib va gigiena qoidalariga rioya qilishga, kattalarga hurmat, o‘yin qoidalarini buzmaslik, buyumlarni asrashga o‘rgatish muhimdir. Bu davrda bolalarning bo‘yi yiliga o‘rtacha 6 sm, og‘irligi 1 - 2 kg o‘sadi. Ularning faoliyati asosan o‘yin orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham o‘yinlarning rang - barang turli bo‘lishiga e‘tiborni qaratish kerak.

Bolalar bog‘chasida oyida ikki marta jismoniy tarbiya dam olishlari yilida ikki marta jismoniy tarbiya bayramlari yoz va qishda o‘tkazilib, unda bolalar o‘z ko‘nikmalarini namoyish qiladilar, tezlik va chaqqonlik bo‘yicha musobaqalashadilar.

Kichik maktab yoshi davri. (6 yoshdan 11 - 12 yoshgacha)
- bu davr odatda boshlang‘ich maktab davriga to‘g‘ri keladi. Bu davrning ahamiyatli tomoni shundaki, bolaning bog‘cha yoshi davrida to‘plangan shaxsiy tajribasi, til boyligi, bilish imkoniyatlari endi tartibga tusha boshlaydi, u ham intellektual, ham axloqan, ham ijtimoiy tomondan rivojlanib ulg‘aya boshlaydi. Boshlang‘ich maktabda o‘qiyotgan bola uchun shaxsiy yutuqlari - o‘qishda, sportda, bolalar orasidagi nufuzi va obro‘si katta ahamiyat kasb eta boradi.

Bu davrda bolalar o‘zlarining qaysi jinsga taaluqli ekanini teran anglab, maktabda “o‘g‘il bolalar” va “qiz bolalar” guruhi shakllanadi. Har bir guruhning o‘ziga yarasha qiziqishlari, mashg‘ulotlari bo‘lib, qizlarning davrasida bo‘lish, masalan, o‘g‘il bola uchun xattoki noqulay bo‘lib qoladi.

6 yoshli bolalarning ma'naviy dunyosini boyitish, qobiliyatini o'stirish, bilim doirasini kengaytirish, ular bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishini asosiy vazifasi hisoblanadi. O'qish bolaning butun hayot tarzini o'zgartiradi va unga yangi talablar qo'yadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar jismoniy jihatdan tekis rivojlanadilar. Bo'yi 120 sm, og'irligi 25 kg. Nafas yo'li va diafragma bo'sh rivojlanganligi sababli, bu yoshdagi bolalar harakatsiz qolsalar nafas olish sustlashadi, organizmni kislorod bilan ta'minlanishi yomonlashadi. Bu yoshda ular juda harakatchan bo'ladilar. Harakatchanlik esa to'g'ri, oqilona tashkil etilishni talab etadi.

Jismoniy mashqlarni bajarish protsessida bu yoshdagi bolalarda chaqqonlik, tezlik, kuch, chidamlilik va egiluvchanlik sifatleri tarbiyalanadi.

Ularni anatomik-fiziologik xususiyatlarini e'tiborga olganimizda chaqqonlik va tezlik sifatlarini tarbiyalashning imkoniyati ularda boshqa sifatlarga nisbatan ko'proq bo'ladi, aksincha kuch va chidamlilik harakat sifatlarini tarbiyalashga esa extiyotkorlik zarur. Lekin bu sifatlarni rivojlantirish umuman to'xtatib qo'yilmaydi, chunki kuch va chidamlilik elementlari har bir harakat faoliyati uchun zarur, bu sifatlarni tarbiyachini xohishsiz ham boshqa harakat faoliyatlari davomida namoyon bo'ladi. yurish, sakrash, uloqtirishdek harakatlarni tarkibida bu sifatlarni baribir namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga mebel asboblarni bolaga munosibligi, stol va partada to'g'ri o'tirish, ko'rish masofasiga rioya qilish - bolaning jismoniy normal rivojlanishining muhim shartlaridir.

Maktabda o'qish jarayonida bolalar hayotini to'g'ri tashkil etilishi, ishchanlik, intizomlilik, qat'iylik va boshqa fazilatlarini rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Bolalar yaxshi o'qishlari uchun ularda kuzatish qobiliyatini o'stirish kerak. Chunki kuzatish orqali ko'pgina sezilmay qolgan voqea-hodisalar mohiyati ochiladi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning xotirasi keskin o'sadi. Ularning ba'zilar biron - bir sohada iste'dodli, qobiliyatli bo'lsalar, boshqalari ikkinchi bir sohada iste'dodli bo'ladi.

Taqlid qilishga intilish va tarbiyaviy ta'sirlarga beriluvchanlik

kichik yoshdagi o'quvchilar uchun xarakterlidir. Tarbiyachi yaxshi odatlarni tarkib toptirishda ana shu xususiyatdan foydalanishi kerak. Shu bilan birga o'qituvchi tarbiyachilarning vazifasi o'quvchidagi ijobiy sifatlarni vaqtida anglab kamol toptirish, salbiy sifatlarni yo'qotish, iste'dod va qobiliyatlarini rivojlantirish, kamchilik va nuqsonlarni tibbiyot yordamida yo'qotishdan iboratdir. Oila va ta'lim maskanida bolaning axloqiy va ma'naviy tarbiyasi uchun yaratilgan yaxshi shart-sharoit ayni bu davrda o'zining sezilarli samarasini beradi.

O'rta maktab yoshi davri. (11 - 15 yosh) (o'smirlik davri) - eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11 - 13 yoshni, katta o'smirlik 14 - 15 yoshlarni o'z ichiga oladi.

O'smirlik yoshi tayanch - harakat apparatlarining yanada o'sishi va mustahkamlanishi hamda ichki organlar va organizmdagi chuqur o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. Bu davr keskin o'zgarishlarga boy bo'lganligi sababli o'smirlar hulqida bir - biriga zid bo'lgan holatlar: goh serharakatchanlik, goh sustkashlik, o'jarlik qilish holatlari uchraydi.

O'smirlarda ixtiyoriy diqqat, psixik taraqqiyoti jadal rivojlanadi, xotira shakllanadi, iroda mustahkamlanadi. Lekin bu psixik jarayonlarni hammasi o'z rivojlanishida yuqori darajaga etmaydi. O'smir shaxsining takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo'lish, o'qituvchining maqtovini (maqtashini) eshitish va "5" baholarni ko'paytirish uchun emas, balki tengqurlari orasida ma'lum ijobiy mavqeni egallash, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun o'qish motivlari ustuvor bo'lib qoladi.

O'smir davridagi qiyinchiliklarni oldini olishni eng ishonchli va foydali yo'li bu uning biror narsaga turg'un qiziqishiga erishishdir. Masalan: shu davrda texnikaga qiziqib qolgan bola qiziqishini qondirish shart-sharoitining yaratilishi, bekor qolmasligiga erishish, har bir harakatini rag'batlantirish, unga bir ish qo'lidan keladigan

odamday munosabatda bo'lish katta pedagogik ahamiyatga ega. Uning qiziqishlarini bila turib, oldiga - yangidan - yangi maqsadlarni qo'yish bola shaxsining rivojiga asosdir. Yaxshi tartibga solingan kundalik rejim, mehnat, bilan dam olishning almashib turishi, o'z vaqtida va yaxshi ovqatlanish bilan to'ldirilishi kerak.

Bu yoshdagi bolalarda mustaqillikka intilish kuchli bo'ladi. O'smir o'zini namoyon qilishga intiladi, u o'zining yetukligini ko'rsatish imkoniyatini izlaydi. Tarbiyachilar o'smirning bu intilishini oqilona qo'llash yo'llarini ko'rsatishi va zararli odatlarni mustahkamlanishini oldini olishi kerak.

Ba'zan o'smirlarda kattalar talabini qabul qilmaslik uchraydi. Bu yoshdagi bolalarni bo'sh qo'ymaslik, uni imkoni boricha biron - bir ish bilan shug'ullantirish, qiziqishlarini mazmunli tomonga burish muhimdir.

Demak, o'smir bilan munosabatda sabr - toqatli bo'lish, unga ma'lum darajada mustaqillik berish, uning shaxsini hurmat qilish, kamsitmaslik zarur.

Bu davrda kattalar e'tibor berishlari lozim bo'lgan yana bir holat bor. Bu o'smirning o'zligini ta'kidlash uchun turli zararli odatlarni o'zlashtirishidir.

Masalan: o'g'il bolalar sigareta chekish, giyohvand moddalarni iste'mol qilish orqali o'z shaxsini boshqa tengqurlari davrasida uqtirmoqchi bo'ladi. Bu narsa o'ta jiddiy tarbiyaviy muammo bo'lib, oilada yoki maktabda sinfdoshlari orasida o'quv yoki mehnatda o'zidan rozi bo'lolmagan bola ko'pincha ana shunday zararli yo'lni tanlaydi. Shuning uchun ham kattalardan o'smirlarga alohida e'tibor, yaxshi o'qishi uchun shart -sharoit, uning shaxsiyatiga hurmat talab qilinadi. Ijtimoiy foydali mehnat bilan band qilish, o'qishdagi yutuqlarini vaqtida rag'batlantirib turish, hamkorlikda mustaqil ravishda to'g'ri qarorlar qabul qilishga o'rgatish ancha ijobiy natijalar beradi. 12-15 yoshlilarda (5-9 sinflar) jismoniy mashqlar o'sayotgan yosh organizmga samarali ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun jismoniy sifatlarni rivojlanishiga qulay imkoniyatlar ochilgan bo'ladi.

Jismoniy tarbiyaning jismoniy bilimlar berish vazifasihayotda

uchraydigan harakat malakalarini ratsional texnikasi bilan tanishtirish (gimnastika, yengil atletika, sport o'yinlari, velosipedda yurish va sport taktikasi)ga oid oz bo'lsa ham nazariy tushuncha berishdir.

Katta maktab yoshi davri (o'spirinlik davri 16 - 18 yosh) - yuqori sinfga o'tgan o'spirin psixologiyasini o'ziga xosligi shundaki, u hozirgi paytini, buguni va ertasini kelajak nuqtai nazaridan qabul qiladi. Aynan shu davrga kelib, o'spirin turli kasblarga qiziqqa boshlaydi.

O'spirinlik yoshidagi o'quvchilarda uzoq muddatli va tizimli ta'lim natijasida fikrlash, tanqidiy fikrlash rivojlanadi, dunyoqarashi shakllanadi, bilimlarning hajmi kengayadi. O'qish va kasb tanlashning ijtimoiy ma'nosini to'liq anglaydi. Ularning bilishga, sportga va boshqa narsalarga bo'lgan qiziqishlari qat'iy xarakter kasb etadi.

Bu yoshda bilishga oid jarayonlar (idrok, xotira, tafakkur, nutq, hayol) yanada rivojlanadi. O'spirinlar o'z tuyg'ularini boshqarishga va ularni tashqi namoyon bo'lishini tartibga solishga qodir bo'ladilar. Bu yoshda iroda ham ancha mustahkamlanadi, sabr - toqat va o'zini tuta bilishlik rivojlanadi, o'zi ustida ishlaydi, turli asarlar bilan tanishadi.

Xarakterli xususiyatlaridan yana biri - o'spirin o'ziga-o'zi baho berishga intiladi, unda xushmuomalalik, odoblilik kabi axloqiy sifatlar takomillashib boradi.

O'qituvchi va tarbiyachilar, o'quvchilarni o'qish, mehnat, o'yin va sport faoliyatlarini, ularning aqliy va jismoniy rivojlanganlik darajasini o'rganib borishi kerak. Bu ma'lumotlar o'quvchilarga pedagogik ta'sir o'tkazish uchun zarurdir.

Tarbiyaviy ta'sirlar samarasi kishining ta'sirchanligi yoki tarbiyaga beriluvchanligiga bevosita bog'liq bo'lib, u shaxsning ijtimoiy tabiatiga ko'ra juda yuqori darajada bo'ladi. Yoshi oshib borgan sari tarbiyaga ta'sirchanlik o'zgarib boradi. Bola qanchalik kichik bo'lsa, uning tarbiyaga beriluvchanligi shunchalik yuqori bo'ladi, bolaligida tarbiyalangan fazilatlarini katta yoshda buzish ancha qiyin, deb hisoblagan edi K.D.Ushinskiy.

Shuning uchun ham shaxsni shakllantirish, bolaga ta'lim berish uchun ilk yoshdan maksimal foydalanish zarur. Tarbiyada individual xususiyatlarni va pedagogik ta'sirlarga bo'ysunishini hisobga olish kerak.

Shunday qilib, individual xususiyatlar yosh xususiyatlar bilan mustahkam aloqada bo'ladi.

16-18 yoshdagi umumta'lim maktabi, akademik, kasb-hunar litseylari va kollejlarning o'quvchilari organizmi yoshi ulg'aygan sari baquvvatlashadi. Jismoniy tarbiya esa bu jarayonini yanada kuchaytirishga yo'naltiriladi. Jismoniy mashqlar bilan tizimli shug'ullanish ta'lim tizimining shu yoshdagilarida ish qobiliyatini yaxshilash, asosiy harakat faoliyatlari uchun chidamlilik zahiralarni oshirish, o'z tanasini boshqara olish, kuch, tezkorlik, chaqqonlik va boshqa har tomonlama jismonan garmonik tarbiya alomatlarini chuqurlashtirishga e'tiborni qaratadi.

Organizm o'sib borar ekan uning funksional imkoniyatlarini oshib borishi ham tabiiy. Oldin egallangan harakat malakalari zahirasi bazasida yangi, keyin egallanishi lozim bo'lgan harakat malakalari uchun poydevor yaratiladi. Bu yoshdagilarda ularning jismoniy madaniyat sohasidagi bilimlarni boyitish, sport trenirovkasi asoslari, sportchini o'z - o'zini nazorat qilishi qoidalariga o'rgatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

16-18 yoshdagilar uchun jismoniy tarbiya vositasi qilib asosiy gimnastika (kichik yoshdagilarga nisbatan og'irroq mashqlar bilan), tanani boshqarish mashqlari, "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testi mashqlari, to'siqlardan oshish, jamoa bo'lib o'ynaladigan harakatli o'yinlar (osonlashtirilgan qoida) va boshqalar olinadi. Bu yoshda sport o'yinlariga, gimnastika, yengil atletika, rolikli kon'kida yurish, yugurishdek sport turlarida bolalar yuqori natijalariga erishishlari mumkin. Bulardan tashqari ularda turistik poxodlar, piyoda yurish, krosslar hamda dalada o'ynaladigan va harbiylashtirilgan o'yinlar o'tkazilishi mumkin.

Mavzu yuzasidan tayanch iboralar: shaxs, yosh davrlar, go'daklik davri, yasli davri, maktabgacha tarbiya yoshi davri, kichik

maktab yoshi davri, katta maktab yoshi davri, davrlashtirish, umumiy vazifalar, xususiy vazifalar.

Nazorat savollari

1. Yosh davrlarini guruhlashtiring.
2. Go‘daklik davriga xos bo‘lgan individual xususiyatlarni ayting.
3. Yasli davriga xos bo‘lgan individual xususiyatlarni ayting.
4. Kichik maktab yoshi davriga xos bo‘lgan individual xususiyatlarni ayting.
5. O‘rta maktab yoshi davriga xos bo‘lgan individual xususiyatlarni ayting.
6. Katta maktab yoshi davriga xos bo‘lgan individual xususiyatlarni ayting.
7. O‘quvchilar jismoniy tarbiyasi jarayonida umumiy vazifalar orqali qanday maqsadlar hal etiladi?
8. O‘quvchilar jismoniy tarbiyasi jarayonida xususiy vazifalar orqali qanday maqsadlar hal etiladi?

FAN BO'YICHA IZOHLI LUG'AT

(GLOSSARIY)

Axloq (arabcha – xulq-atvor ma'nosini bildiradi) ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, ijtimoiy munosabatlar hamda shaxs xatti-harakatini tartibga soladigan qonun-qoidalar majmuidir. Axloq – ma'naviyatning tarkibiy qismi sifatida shaxs kamolotining yuqori bosqichi sanaladi. Zero, axloq, axloqiy me'yorlarsiz shaxsning ruhiy va jismonan etukligining mezoni bo'lgan ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi.

Axloqiy tarbiya – yagona ijtimoiy tarbiya jarayonining tarkibiy qismi. Jamiyat tomonidan insonlar xulqining boshqarilishiga zarurat ikki o'zaro bog'liq vazifani shart qilib qo'yadi: birinchidan, jamiyat ongida me'yorlar, tamoyillar, ideallar, adolat, ezgulik va yovuzlik kabi tushunchalar ko'rinishida aks etadigan va asoslanadigan axloqiy talablarni ishlab chiqish; ikkinchidan, inson o'z xatti-harakatlarini yo'naltirishi va nazorat qila olishi, shuningdek ijtimoiy xulqni boshqarishda ishtirok eta olishi, ya'ni boshqa kishilarga talab qo'ya bilishi va ularning xatti-harakatlarini baholay olishi uchun bu talablarni hamda ular bilan bog'liq tasavvurlarni har bir inson ongiga singdirish.

Aql – kishining o'z idroki, qalbi va fikri asosida dunyoviy, hayotiy haqiqatlarni anglash va ularga o'z faoliyatida ma'naviy-insoniy nuqtai nazardan amal qilishdir. Aql – inson miyasining dunyoni aks ettirish va shaxsning voqelikka bo'lgan munosabatini boshqarib turadigan faoliyati.

Aqliy tarbiya - shaxsga tabiat va jamiyat taraqqiyoti to'g'risidagi bilimlarni berish, uning aqliy (bilish) qobiliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon; ijtimoiy tarbiyaning muhim tarkibiy qismi.

Baholash deb bilim, ko'nikma va malakalarni o'quv dasturida ko'rsatilgan etalon (ko'rstakich, qolip, o'lchagich)lar bilan solishtirishni aytamiz.

Baho deb baholashning ball shaklida ko'rsatilgan son jihatdan o'lchamiga aytiladi.

Bilim – ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi. U inson ongida muayyan tarzda mustahkamlangan, uning shaxsiy mulkiga aylangan, zarur paytda foydalanish mumkin bo'lgan, algoritm, qoida, postulatlar majmuini o'zida aks ettiradi.

Bilish – bu ob'ektiv borliq tavsifining ongdagi ifodasidir. U his-tuyg'ular (boshqa odam ruhiyatidagilarni his qilish)da, fikrlar (fikrlash)da, til (interpretatsiya)da va xatti-harakat (maqsadga erishish bo'yicha harakatlar)da namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, bilish jarayoni – bu narsa-hodisalar haqida haqiqiy va ular haqida oddiy bilimlarni o'zlashtirish maqsadini aks ettiradigan inson intellektual faoliyati jarayoni. SHuning uchun jarayonning o'zi insondagi bilimlar va ularning tayanchidan foydalanishni o'zida aks ettiradi. Agar umumiy tarzda qaraydigan bo'lsak, bilish – mazmunida yangisini ishlab chiqish uchun mavjud bilimlardan foydalana olish aks etadigan ma'naviy faoliyat.

Bilish jarayoni – bu to'laligicha ratsional, faqat aqlga bo'ysunuvchi, quruq jarayon emas, chunki u tirik kishilar tomonidan amalga oshiriladi, shu sababli bilish emotsional unsurlarni – iroda, niyat, istaklarni o'z ichiga oladi. Bilish jarayonida biluvchi shaxsi, uning madaniy va shaxsiy darajasi, tabiiy qobiliyatlari, uni qurshab turgan muhit katta rol o'ynaydi. SHuning uchun tezda yangi axborotlarni o'zlashtirish, tahlil etish, taqqoslash, umumlashtirish va ularni amaliyotda qo'llay olishga erishish juda muhim.

Vatanparvarlik – kishining o'zi tug'ilib o'sgan, kamol topgan joy, zamin, o'lkaga bo'lgan mehr-muhabbatini, munosabatlarini ifoda etadigan ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy xislatlari, fazilatlaridir. Vatanparvarlik – kishilarning ona yurtiga, o'z Vatani muhabbati va sadoqatini ifodalaydigan tushuncha. Vatanparvarlik barcha kishilar, xalq, millatlar uchun umumiy bo'lgan, asrlar davomida sayqallanib kelgan umuminsoniy tuyg'u ma'naviy qadriyatlardan biri.

Vosita – o‘quv jarayonining predmetli qo‘llab-quvvatlanishi, yangi materialni o‘zlashtirish jarayonida o‘qituvchi va talabalar tomonidan foydalaniladigan ob‘ekt.

Gimnastika organizmga nafis ta’sir etish yoki uning alohida tizim va funksiyalarini rivojlantirish imkoniyatini beradigan jismoniy mashqdir. Gimnastikaning asosiy, gigienik, sportga oid, badiiy, ishlab chiqarishga doir, tibbiy turlari mavjud.

Global ta’lim – bu bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarning intellektual, hissiy, jismoniy, axloqiy va ruhiy xususiyatlarini rivojlantirish yordamida ularni tez o‘zgaruvchan, juda murakkab, ko‘p millatli va o‘zaro aloqador hayotga birmuncha sifatliroq tayyorlashga yo‘naltirilgan majmuaviy yondashuvdir.

Guruhli ta’lim – bir o‘qituvchi bir necha o‘qituvchini o‘qitadigan ta’lim shakli. Guruhlar o‘quvchilar soniga qarab: kichik (3-6 o‘quvchi), o‘rta (7-15 o‘quvchi), katta (15 dan ortiq o‘quvchi, guruhlar) ga ajratiladi. Shuningdek, har bir guruhdagi ta’lim oluvchilarning yoshiga, ta’lim yo‘nalishigga va shu kabilarga qarab ham guruhlariga ajratiladi. Bu shaklni qo‘llash jarayonida yakka ta’lim shakllari ham amalga oshiriladi.

Davlat ta’lim standarti – ta’lim olish shaklidan qat’iy nazar bitiruvchilar erishishlari kerak bo‘lgan ta’lim darajasini belgilovchi asosiy hujjat; o‘quv fani bo‘yicha yakuniy ta’limning yakuniy natijalarini belgilovchi asosiy hujjat; ta’lim dasturlari mazmunining minimumi, o‘quvchilar tomonidan bajariladigan o‘quv ishlarining maksimal hajmi, shuningdek, bitiruvchilarning tayyorgarlik darajalariga qo‘yiluvchi talablarni belgilaydi.

Dars – bevosita o‘qituvchi rahbarligida muayyan o‘quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta’lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan o‘quv fani bo‘yicha ta’lim maqsadi, o‘quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni beruvchi manba bo‘lib, u mazmuni va tuzilishiga ko‘ra fan bo‘yicha yaratilgan o‘quv dasturiga mos keladi. Namunaviy o‘quv dasturlari asosida yaratilgan darsliklar maqsadga muvofiq holda Respublika Xalq ta’limi, Oliy va o‘rta maxsus

ta'lim Vazirligi tomonidan barcha maktablar, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun tavsiya etiladi.

Dasturiy ta'lim (dasturlashtirilgan o'qitish) – harakat (operatsiya)lar ketma-ketligi tizimini ifodalovchi, ularni bajarish ilgaridan rejalashtirilgan natijaga olib keluvchi “dastur” terimidan kelib chiqadi. Ushbu turning asosiy maqsadi o'quv jarayonini boshqarishni yaxshilashdan iborat. Bunday o'qitish asosini kibernetik yondoshish tashkil etadi. Unga binoan o'qitish murakkab dinamik tizim sifatida qaraladi.. U o'quvchining bilim egallashi yo'lida har bir qadamni nazorat qilishga imkon beradigan va shuning asosida, o'z vaqtida yordam ko'rsatish, qiyinchiliklarni oldini olish, qiziqishini yo'qotmaslik va salbiy oqibatlarining oldini olishga imkon beruvchi o'quv jarayonining texnologiyasini yaratishga yo'naltiradi.

Didaktika (ot grech. *didaktikos* – o'qitaman, o'rgataman) – ta'lim jarayoni, mazmuni, qonuniyat va tamoyillari, shakl, metod va vositalarini ilmiy asoslab beruvchi pedagogik ta'lim nazariyasi, pedagogikaning alohida sohasi. **“Didaktika”** atamasi ilk bor nemis pedagogi *Volfgang Ratke* tomonidan **“Didaktika, yoki ta'lim san'ati”** (1613 y.) deb nomlangan ma'ruzasida qo'llanilgan. Didaktika ilmiy bilimlar tizimi sifatida birinchi marotaba chex pedagogi *Yan Amos Komenskiyning* **“Buyuk didaktika”** (1657 y.) asarida ochib berilgan.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan ob'ekt, hodisa va jarayonlarni modellashtirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'batlantiruvchi o'quv faoliyati turi. Didaktik o'yinlar ta'limiy o'yin sifatida o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos keladigan o'yinlar sirasiga kiradi. Didaktik o'yinlarning muhim belgisi undagi qoidalarning mavjudligidir. O'yinda o'yin niyati, o'yin qoidalari, o'yin harakatlari o'rtasida uzviy aloqa mavjud. O'yin niyati o'yin harakatlarining tabiatini belgilaydi. O'yin qoidasi esa, o'yin harakatlarini, vazifasini hal etishga va o'yindagi harakatlarni amalga oshirishga yordam beradi.

Didaktik ta'minot shaxsning axboriy madaniyatini shakllantirish uchun didaktika, psixologiya, ergonomika, informatika va bosh-

qa fan sohalarining muvafaqqiyatlariga asoslangan holda tashkil etilgan o'quv-uslubiy majmuani anglatadi.

Dunyoqarash tabiat, ijtimoiy jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmunining rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimidir. Mazkur tizim doirasida ijtimoiy-g'oyaviy, falsafiy, iqtisodiy, tabiiy-ilmiy, ma'naviy-axloqiy, estetik, huquqiy va ekologik bilimlar negizida shakllangan e'tiqodlar asosiy tarkibiy unsurlar sifatida namoyon bo'ladi. Eng muhimi insonning olamga munosabati, dunyodagi o'rni, mohiyati, hayotiy yo'nalishini, o'zligini anglash kabi savollarga javob beradi. Shuningdek, dunyoqarash "dunyoni tushuntirish", "dunyoni his qilish", "ifodani idrok qilish" kabi tushunchalar bilan yaqin ma'nodosh ekanligini aytish joiz.

Jismoniy madaniyat – bu insonning barcha tabiiy va ijtimoiy qobiliyatlarini ro'yobga chiqaruvchi, uni tobora insoniylashtirib, ham jismoniy, ham ma'naviy chiniqtirib, yuksaltirib boruvchi jarayondir.

Jismoniy mashqlar deganda, jismoniy tarbiya qonuniyatlari va vazifalari bilan bog'liqlikda maxsus tashkil etiluvchi hamda ongli ravishda bajarishga qaratilgan harakatlar yig'indisi tushuniladi. Jismoniy mashqlarga tasnif etishga doir xilma-xil yondashuvlar mavjud bo'lib, ko'proq umumlashgan tasnif o'zida gimnastika, o'yin, sayr kabilarni qamrab oladi.

Jismoniy tarbiya – o'quvchilarning jismoniy va sportga oid faoliyatlarini maqsadga yo'naltirilgan, aniq tashkil etiladigan va rejali tarzda amalga oshirish tizimi. *Jismoniy tarbiya deganda* organizmning morfologik va funksional rivojlanishini jamiyat talablari darajasida amalga oshirish, jismoniy sifatlarni, qobiliyatlarni rivojlantirish, jismoniy madaniyat va sport sohasiga taalluqli maxsus bilimlarni o'zlashtirib olish tushuniladi.

Zamonaviy o'quv adabiyotlari – (ZAT) asosida ma'lumotlarni jamlash, tasvirlash, yangilash, saqlash, bilimlarni interaktiv usulda taqdim etish va nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'lgan manba.

Ijodiy qobiliyatlar – bu yangilik yaratish zarurligi va mumkinligini tushunish, muammoni ifodalay olish, g'oya farazini ilgari su-

rish uchun kerak bo'ladigan bilimlarni ishga sola bilish qobiliyatlari, farazni nazariy va amaliy tasdiqlash, muammoni hal qilishni izlash hamda topish, natijada yangi original mahsulotlar yaratish (ilmiy kashfiyot, ixtiro, san'at asari, tavsifnoma va h.k.) qobiliyatlaridir.

Ilmiy dunyoqarash – uzluksiz, izchil ravishda mavjud fanlar asoslarini puxta o'zlashtirib borish, ijtimoiy munosabatlar jarayonida faol ishtirok etish natijasida barqarorlashgan dunyoqarash shakli.

Innovatsiya tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib (in-ga, novus-yangi), “yangilanish”, “o'zlashtirish”, “qandaydir yangilikni kiritish”, “yangini joriy qilish”, “yangilik kiritish” ma'nolarini beradi. O'z navbatida “yangi” so'zi ushbu tushunchaning asosiy yadrosini tashkil etadi. Odatda, yangilanish tushunchasi ta'limda ko'p hollarda o'zgartirish tushunchasi bilan sinonimdir. Agar ushbu o'zgartirish keng qamrovli bo'lsa va butun ta'lim tizimini o'zgartirsa, unda «islohot» tushunchasi bilan izohlanadi. Lekin barcha o'zgarishlarni yangilik deb qarash to'g'ri bo'lmaydi. Chunki yangilik o'zida avval boshidanoq qo'yilgan vazifalarning yangilanishini maqsad qilib qo'yadi.

Innovatsion faoliyat – pedagogik jamoani harakatga keltiruvchi, olg'a boshlovchi, taraqqiy ettiruvchi kuchdir. Innovatsion faoliyat – bu yangi ijtimoiy talablar bilan an'anaviy me'yorlar-ning mos kelmasligi, yoxud amaliyotning yangi qo'llanilayotgan me'yoring mavjud me'yor bilan to'qnashuvi natijasida vujudga keluvchi majmual muammolarning yechimiga qaratilgan faoliyatdir.

Interfaol metod – o'quv jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, bir vaqtning o'zida ham o'qituvchi, ham o'quvchini faollashtirishga yo'naltirilgan o'qitish usullari majmui.

Kasb – shaxsga qo'yiladigan ma'lum bir talablar bilan tavsiflanuvchi mehnat faoliyatining alohida turi. Maxsus tayyorgarlik va ish tajribasi natijasida ma'lum bir sohada kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun nazariy bilimlar majmuasini, amaliy ko'nikma va malakalarni egallagan, unga jismoniy imkoniyat, aqliy qobiliyat va yuridik huquqlarni ta'minlovchi insoniy mehnat faoliyatining turi.

Kasbiy-pedagogik muloqot – pedagog va tarbiyalanuvchining

o‘zaro zich ijtimoiy – psixologik aloqasi tizimi bo‘lib, uning mazmuni axborotlar ayirboshlash, tarbiyaviy ta‘sir o‘tkazish, kommunikativ vositalar yordamida o‘zaro munosabatlarini tashkil etish hisoblanadi.

Kasbiy tayyorgarlik – ta‘lim oluvchilarda biror ishni bajarish uchun zarur malakalarni jadal ravishda egallash maqsadidan kelib chiquvchi kasbiy ta‘lim tizimidir.

Kasbiy ta‘lim – kasblar olamiga yo‘nalganlik va moslashuvni ta‘minlovchi, ijtimoiy va pedagogik tashkil etilgan shaxsning mehnatga doir ijtimoiylashuv jarayoni, aniq mutaxassislik va malakaviy darajani egallash, inson faoliyatining turli sohalarida uzluksiz ravishda malaka, mahoratning oshib borishi va qobiliyatlarning rivojlanishi. Kasbiy ta‘lim shaxsning mahoratini qaror topishi, rivojlanishi va shaxsni o‘z-o‘zini namoyon qilishi uchun sharoit yaratib beradi va jamiyatning insonparvar va demokratik maqsadlariga erishishiga yordam beradi.

Kommunikativ qobiliyat – bu pedagogik o‘zaro harakat sohasida maxsus ko‘rinishga ega bo‘lgan muloqotga qobiliyatlikdir. Psixologik adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir qancha turlari ajratib ko‘rsatiladi: 1) insonning insonni tushuna olishi (insonni shaxs sifatida, uning alohida jihatlarini, motiv va ehtiyojlarini baholash, tashqi xulq-atvorini ichki olami bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqish, yuz, qo‘l, gavda harakatlarini “o‘qish” ko‘nikmasi) 2) insonni o‘z-o‘zini anglay olishi (o‘z bilimi, qobiliyati, o‘z xarakteri va boshqa qirralarini baholash, inson boshqalar tomonidan qay tarzda qabul qilinishi va atrofdegilar ko‘zi bilan baholash); 3) muloqot vaziyatini to‘g‘ri baholay olish ko‘nikmasi (mavjud holatni kuzatish, uning namoyon bo‘lish belgilari haqida ko‘proq axborotlarni ajarata olish, ularga e‘tiborni qaratish, yuzaga kelayotgan vaziyatning ijtimoiy va psixologik mohiyatini to‘g‘ri idrok etish va baholash).

Konstruktiv faoliyat – u o‘zida konstruktiv mazmun (o‘quv materiallarini tanlash va joy-joyiga qo‘yish, pedagogik jarayonni rejalashtirish va tashkil etish), konstruktiv – operativ (o‘zining va talabaning xatti-harakatlarini rejalashtirish), konstruktiv-material

(pedagogik jarayonning o'quv-material bazasini loyihalashtirish)ni birlashtiradi.

Kuzatish – atrof-olamdagi hodisalarni diqqat bilan ko'rish, ulardan muhim, asosiysini ajrata olish, yuzaga keladigan o'zgarishlarni belgilash, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash, xulosalar qilish.

Kun tartibi jismoniy tarbiyaning muhim shartidir. Kun tartibi xilma-xil faoliyat hamda dam olishning vaqt jihatdan maqsadga muvofiq taqsimlanishi, hayot tartibidir. Kun tartibini tashkil etuvchi barcha qismlarni (ovqatlanish, uyqu, o'yin, sayr, mashg'ulotlar) bir me'yorda takrorlash natijasida bolalarda faoliyatning bir turidan ikkinchi turiga o'tishni yengillashtiruvchi mustahkam ko'nikma hosil bo'ladi. Aynan kun tartibiga rioya etish bolaning nerv faoliyati tizimi va barcha fiziologik jarayonlarning o'tib borishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Ko'nikma – o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallash. Boshqacha aytganda, egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi.

Layoqat – bu qobiliyat taraqqiyotining dastlabki sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining sezgi organlari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlaridir. Layoqat qobiliyatning tabiiy zaminidir.

Loyihalashtirish ta'lim oluvchilarning o'quv faoliyatini boshqarish dasturini yaratish bo'lib, u mashg'ulotga tayyorlanishning yakuniy bosqichi hisoblanadi. Shuning uchun pedagog mashg'ulotning texnologik modeli va kartasini ishlab chiqishi lozim. Mashg'ulot loyihasi qisqa va aniq, erkin tuzilgan, pedagog o'zi uchun boshqarish jarayoni muhim vaziyatlari (kimdan va qachon so'rash, qayerda mavzuni kiritish, mashg'ulot keyingi bosqichiga qanday o'tish, oldindan ko'zda tutilmagan qiyinchiliklar yuzaga kelganida jarayonni qaysi sxema bo'yicha qayta o'zgartirish)ni belgilab olishga imkon beruvchi hujjatdir. Mashg'ulot loyihasi an'anaviy rejadan boshqarishga doir ta'sir ko'rsatishlarning aniq va tushunarli belgilab olinishi, kutiladigan natijalarning oldindan aniqlanganligi bilan farq qiladi.

Maktabgacha ta'lim bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissi-ni uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi hamda bola olti-yetti yoshga yetguncha davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari va oilalarda amalga oshiriladi. Bu kabi ta'lim muassasalarining faoliyatini tashkil etishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

Maktabdan tashqari ta'lim maktabdan tashqari davlat va no-davlat ta'lim muassasalarida davlat organlari, jamoat tashkilotlari, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan madaniy-estetik, ilmiy, tex-nikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda yo'lga qo'yilib, bolalar ham-da o'smirlarning ta'limga bo'lgan, yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-eh-tiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqti va dam olishini tashkil etish maqsadida olib boriladi.

Malaka – avtomatlashgan holatga o'tgan ko'nikma, takomil-lashganlikning yuqori darajasi. Ko'nikmalarning qayta-qayta tak-rorlanishi natijasida hosil bo'ladi. Malaka bir xatti-harakatning o'zini bir xil sharoitlarning o'zida ko'p marta takrorlash natijasida hosil qilinadi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya mohiyatiga ko'ra inson ongining jami-yat bilan aloqadorligi, jamiyat oldida burchli ekanligi, o'z xulq-at-vorini jamiyat taraqqiyoti darajasiga bog'liqligini tushunishi, jami-yat tomonidan tan olingan axloqiy me'yor, ideal hamda talablarni bajarishda mas'uliyatni his etishi, ma'naviy-axloqiy bilimlarning e'tiqodga aylanishi va bu e'tiqodlarning tizimlilik, mustahkam ma'naviy-axloqiy his-tuyg'u hamda xislatlarni shakllantirish, o'quv-chilar tomonidan ma'naviy-axloqiy xulq-atvor jamiyat a'zolariga bo'lgan hurmat-e'tiborni namoyon etuvchi mezonlardan ekanligi-ning anglab yetilishi, ma'naviy-axloqiy odatlarning shakllanishi va boshqalardan iborat.

Ma'ruza – o'quv materiali, biror masala, ilmiy, siyosiy mav-zularning izchil tartibli og'zaki bayoni. O'quv ma'ruzasi o'quv ja-rayonining asosiy shakli; oliy o'quv yurtlarida dars berish usullaridan biri. Ma'ruza quyidagi vazifalarni amalga oshirishga imkon beradi:

1) yo'naltiruvchi: talabalarni o'quv materialining asosiy jihatlari-ga e'tibor qaratishga imkon berish; 2) axborot: o'qituvchi ma'ruza vaqtida muammoni, muammo bilan bog'liq asosiy dalil va xulosalar mohiyatini ochib beradi; 3) metodologik: ma'ruza jarayonida muammoning falsafiy-nazariy asoslari namoyon etiladi. 4) tarbiyalovchi: talabalarda tinglash, idrok etish, munozarada ishtirok etish madaniyatini shakllantirish; 5) rivojlantiruvchi: talabalarda mantiqiy fikrlash, xulosalar chiqara olish qobiliyatini rivojlantirish.

Metod so'zi grekcha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir. Bu so'zning etimologiyasi (kelib chiqishi) uning ilmiy kate-goriya sifatidagi talqinida ham aks etgan. Metod – eng umumiy ma'noda – maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat.

Metodika – qat'iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgari o'rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish bo'lib, biror bir ishni maqsadga muvofiq o'tkazish metodlari, yo'llari majmuasi"ni ifoda etishi ko'rsatib o'tilgan. "Metodika" tushunchasiga berilgan xilma-xil ta'riflarga tayangan holda quyidagi umumlashmalarga kelish mumkin: 1) metodika – bu o'qituvchi ishini tashkil etishning shakl, metod va vositalari; 2) ma'lum bir faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan metod va usullar yig'indisi; 3) bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonini maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish, rejali va tizimli amalga oshirishga yordam beruvchi usullar yig'indisi.

Metodik ta'minot talabalarning auditoriya ishlarining barcha shakllari (ma'ruza, laboratoriya, amaliy, seminar mashg'ulotlari) va auditoriyadan tashkari ish shakllari (mustaqil ta'lim, amaliyotning barcha turlari, nazorat, kurs va bitiruv malakaviy ishlari) hamda talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini joriy, oraliq va yakuniy nazorat qilishning turli shakllarini o'z ichiga qamrab oladi.

Metodologiya – 1. Tadqiqot usullari majmuasi. 2. Muayyan fan (soha yo'nalish)da qo'llaniladigan tadqiqot usullari majmui. 3. Ilmiy bilish va dunyo taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatish haqidagi ta'limot. Metodologiya – bilishning ilmiy metodi haqidagi ta'limot. Biror fan-

da yoki muayyan yo'nalishda yoki sohada qo'llaniladigan metodlar majmuasi.

Model – olamdagi muayyan hodisani abstrakt tasvirlashdan iborat bo'lib, ushbu hodisani ro'y berishini nisbatan ilgariroq aytib berish imkonini beradi.

Modulli o'qitish – o'qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki u o'quvchilarning bilim imkoniyatlarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish tizimiga eng yaxshi moslashgandir.

Motiv – insonni o'qishga yoki biror harakatlarni bajarishga undovchi turli sabablar yig'indisi.

Motivatsiya – shaxsni faol xatti-harakatlarga undovchi sabablar, asoslar to'plami bo'lib, u ayni zamonda kishi xulqini fiziologik va psixologik boshqarishning dinamik jarayonini ham bildiradi, faoliyatning yo'nalishi, faolligi, uyg'unligi hamda turg'unligini belgilaydi.

Muammo – (yunonchadan – vazifa) hal etishni talab etadigan vazifa, murakkab savol; o'rganish, hal qilish talab etiladigan murakkab nazariy va amaliy savol. Muammo javobi bevosita mavjud bilimda bo'lmagan va echish usuli no'malum bo'lgan masala. Shuning uchun ham muammoni quyish va hal qilish maajud bilimlar doirasidan chetga chiqishni, yangicha echish usuli, metodlarini qidirishni talab etadi.

Muammoli ta'lim – bu o'quvchilarning o'qituvchi muammoli vaziyat sharoitida tushuntirganlarini idrok etish yo'li bilan bilim va faoliyat usullarini o'zlashtirishga doir muammoli vaziyatlarni mustaqil (yoki o'qituvchi yordamida) tahlil qilish, muammolarni ta'riflash va ularni takliflar, farazlar vositasida (mantiqiy va intuitiv) ravishda asoslash va isbotlash, shuningdek echimlarning to'g'riligini tekshirish yo'li bilan hal qilishga oid o'quv-bilish faoliyatidir.

Muammoli vaziyat – bu insonning yuz bergan hodisani, faktni, voqelik jarayonini qanday tushuntirishini bilmaydigan, unga ma'lum bo'lgan harakat usullari bilan maqsadga erisha olmaydigan paytda vujudga keladigan intellektual qiynalishidir. Bu insonni yangi tushuntirish yo'llari yoki harakat usullarini bilishga undaydi. Muammoli vaziyat ijodiy bilish faoliyatining qonuniyatidir. U fikrlashning

boshlanishini shart qilib qo'yadi, faol fikrlash muammolarni qo'yish va hal qilish jarayonida namoyon bo'ladi.

Muammoli savol. O'quvchilarda intellektual qiyinchiliklar tug'diradigan savollargina muammoli sanaladi, chunki ularning javobi o'quvchilarning ilgari bilimlarida ham, o'qituvchi tomonidan berilgan axborotlarda ham bo'lmaydi. Shunday xususiyatlarga ega bo'lgan savollarni pedagoglar ilgari ham uchratganlar va ularni «mushkul savollar» deb ataganlar. Savol quyidagi holatda muammoli bo'ladi: u ilgari o'zlashtirilgan tushuncha va tasavvurlar bilan, ma'lum o'quv vaziyatida o'zlashtirish zarur bo'lgan tushuncha va tasavvurlar bilan mantiqiy bog'langan bo'lishi; o'zida bilish qiyinchiligi hamda ma'lum va noma'lumning aniq chegarasi mavjud bo'lishi; yangini ilgari ma'lum bo'lgan bilimlar bilan taqqoslaganda mavjud zahira bilimga, ko'nikma va malakaga qanoatlanmaslik his-sini uyg'otish.

Muloqot – ta'lim oluvchi psixologik va ijtimoiy rivojining muhim omillaridan biri bo'lib, birgalikdagi faoliyatda umumiy natijalarga erishish, shaxslararo munosabatlarni yo'lga qo'yish va qo'llab-quvvatlash maqsadida ikki yoki undan ortiq kishilarning o'zaro harakati. Muloqot motivlari ta'lim oluvchining asosiy ehtiyojlari bilan tig'iz bog'langan bo'lib, ana shu asosdan kelib chiqib ularni uch muhim kategoriyasini ajratib ko'rsatish mumkin: bilish, ishbilarmonlik, shaxsiy.

Multimedia – bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika va animatsiya (ob'ektlarni fazodagi harakati) effektlari asosida o'quv materialini o'quvchilarga yetkazib berishning mujassamlashgan holdagi ko'rinishi.

Mustaqil ish – o'qituvchining topshirig'i va uning rahbarligida o'quv vazifasini hal etadigan ta'limni tashkil etish shakli. Mustaqil ish bu qo'yilgan maqsad bilan bog'liqlikda o'quvchilarning aniq faoliyatini tashkil etish va amalga oshirishdir. O'quvchilarning mustaqil ishlari ularning yuqori darajadagi faollik, ijodiylik, mustaqil tahlil, tashabbuskorlikka asoslangan faoliyatlaridir.

Oliy ta'lim o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi negiziga asoslanib, ikki bosqich (bakalavriyat hamda magistratura)da tashkil etilib,

mutaxassisliklar yo‘nalishlari bo‘yicha xalq xo‘jaligining turli so-halariga oliy ma‘lumotli mutaxassislarni tayyorlaydi. Oliy ta‘lim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantlari negizida va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Ong – psixik faoliyatning oliy shakli. Ong biologik va ijtimoiy taraqqiyot mahsulidir. Ong insonning fikr va hislari, sezgilari, tasav-vurlari irodasi va qarashlaridan tashkil topadi.

Pedagogika – (yunoncha, payne – bola, agagien – yetaklamoq) – ta‘lim-tarbiya haqidagi ta‘limot, tarbiyalash san‘ati. Pedagogika ta‘lim-tarbiyaning maqsad va vazifalari, ularning mazmuni, metod-lari hamda tashkil etish shakllari haqida ma‘lumot beruvchi fan.

Pedagogik bilimdonlik deganda konkret tarixiy davrda qabul qilingan me‘yorlar (normalar), standartlar va talablarga muvofiq pedagogik vazifani bajarishga qobillik va tayyorlik bilan belgila-nadigan integral kasbiy-shaxsiy tavsifnoma tushuniladi.

Pedagogik innovatsiyalar deganda, pedagogik yangiliklarni o‘rganish, o‘zlashtirish, ularni baholash, foydalanish va amaliyotga tatbiq etish tushuniladi. Amaliyotchilarni ko‘proq yangilanishlar-ning aniq natijalari tashvishga solsa, olimlarni aksincha faoliyatga tegishli bo‘lgan bilimlar tizimi qiziqtiradi.

Pedagogik innovatika deganda, pedagogik yangiliklarni yara-tish, ularning pedagogik jamoa tomonidan o‘zlashti-rilishi va baho-lanishi, ulardan amaliyotda foydalanish jarayonlarini o‘rganish tu-shuniladi. Pedagogik innovatika bu – pedagogik innovatsiyalarning yuzaga kelishi va rivojlanishi qonuniyatlarini o‘rganadigan, shu-ningdek pedagogik ana‘nalar bilan kelajakdagi ta‘lim loyihalarining o‘zaro aloqadorligini ta‘minlaydigan fandır.

Pedagogik madaniyat – bu umuminsoniy madaniyatning bir bo‘lagi bo‘lib, unda eng avvalo, avlodlar almashinuvi va shaxsning ijtimoiylashuvi kabi tarixiy jarayon uchun xizmat qilishda insoniyat uchun zarur bo‘lgan ma‘naviy va moddiy qadriyatlar aks etgan.

Pedagogik mahorat – pedagogik jarayonni bilish, uni tashkil eta olish, harakatga keltira olish, pedagogik jarayonning yuqori sama-radorligini belgilovchi shaxsning ish sifati va xususiyatlari sintezi.

Pedagogik mehnat – mehnat turlaridan biri bo‘lib, unda o‘qituvchi va o‘quvchilar, moddiy va ma‘naviy vositalar, mehnat shart-sharoitlari faol o‘zaro harakatda bo‘ladi. Qachonki, pedagogik faoliyat fan va amaliyotning zamonaviy yutuqlariga, mehnat jarayonini har tomonlama metodologik tahlil etish, barcha omillardan majmuaviy foydalanishga asoslansa, u holda uni ilmiy tashkil etilgan mehnat deb atash mumkin. O‘qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etishga pedagogikaning alohida sohasi sifatida qaraladi.

Pedagog odobi umuminsoniy va milliy axloqning qonuniyatlari, vazifalari, tamoyillari, tushunchalari, talablari, mezonlarini ta‘lim-tarbiya jarayonida oydinlashtirib, pedagogning ta‘lim oluvchilar, kasbdoshlari, ota-onalar, ta‘lim muassasasi rahbarlari bilan munosabatlarida namoyon bo‘ladigan kasbiy-axloqiy xususiyatlari yig‘indisidir. Pedagog odobi eng avvalo, tarbiyachi va tarbiyalanuvchilarning o‘zaro munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Biroq bunday yondashuv bir qadar cheklangan nuqtai nazar ekanligini ta‘kidlash joiz. Zero, tarbiyachining kasbiy axloqi faqat tarbiyalanuvchilar bilan muloqoti jarayonidagina namoyon bo‘lmaydi, balki uning butun faoliyati davomida birinchi darajali ehtiyoj sifatida ifodalanadi. Boshqacha aytganda, pedagog odobi tushunchasi tarbiyachi dunyoqarashining hayotiy tizimini anglatadi. Pedagog odobi tushunchasining mazmuni axloqiylik bilan birga iqtisodiy, siyosiy, huquqiy jihatlarni ham o‘z ichiga qamrab oladi.

Pedagogik texnika – 1) har bir ta‘lim oluvchiga va jamoaga pedagogik ta‘sir o‘tkazishda samarali qo‘llash uchun zarur bo‘lgan malaka va ko‘nikmalar majmuasi; 2) har bir ta‘lim oluvchi va jamoaning faolligini pedagogik jihatdan ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan malaka va ko‘nikmalar.

Pedagogik texnologiya – bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo‘naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayonining mazmunidir.

Pedagogik qobiliyatlar – ta‘lim-tarbiyaviy maqsadlar va o‘quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda zaruriy shakl, metod va vositalarni samarali qo‘llay olishdir. Peda-

gogik qobiliyatlarni shartli ravishda uch katta guruhga bo'lish mumkin: shaxsiy, didaktik va tashkiliy-kommunikativ qobiliyatlar.

Suhbat – ta'limning dialogik metodi bo'lib, savol-javob o'tkazish, o'z nuqtai nazarini ifodalashni talab etadi. Suhbat o'quvchilar narsa-hodisalar, voqealar to'g'risida ayrim bilim va tajribalarga ega bo'lgan holatda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida o'quvchilarning mavjud bilimlari aniqlashadi, boyiydi, tizimlashtiriladi.

Tarbiya pedagogikadagi asosiy tushunchalardan biri sanaladi. Jamiyat va pedagogikaning tarixiy rivoji davomida mazkur kategoriyani tushuntirishga turlicha yondashuvlar yuzaga keldi. Eng avvalo, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, keng va tor ma'nodagi tarbiya farqlanadi. Keng ma'noda tarbiya shaxsga jamiyatning ta'sir etishi, ijtimoiy hodisa sifatida qaraladi. Mazkur holatda tarbiya ijtimoiylashtirish bilan uyg'unlashadi. Tor ma'nodagi tarbiya deganda, pedagogik jarayon sharoitida ta'lim maqsadini amalga oshirish uchun pedagog va tarbiyalanuvchilarning maxsus tashkil etilgan faoliyati tushuniladi. Ushbu holatda pedagoglarning tarbiyaviy faoliyati tarbiyaviy ish deb ataladi.

Tarbiya jarayoni o'qituvchi va ta'lim oluvchi (tarbiyachi va tarbiyalanuvchi)lar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir.

Tarbiyaning maqsadi – har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish.

Tarbiya mazmuni deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda ta'lim oluvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi.

Tarbiya qonuniyatlari – bu bir tomondan, ijtimoiy hodisa sifatida tarbiyaning xususiyatlari, ikkinchi tomondan, shaxsning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan barqaror aloqalar.

Tarbiya tamoyillari – bu tarbiyaviy ishning yo'nalishiga, mazmuniga, metodlari va tashkil etilishiga, tarbiya jarayonining ishtirokchilari orasidagi munosabatlarga qo'yiladigan asosiy talablar ifodaladigan dastlabki qoidalardir.

Tarbiya metodi (yunoncha “metodos” – yo'l) tarbiya maqsadiga erishishning yo'li. Ta'lim muassasasi amaliyotiga tatbiq etilganda,

metodlar – bu tarbiyalanuvchilarning ongi, irodasi, tuyg‘ulari va xulqiga ta’sir etish usullaridir.

Tarbiyaviy tadbirlar – turli xil moddiy va ma’naviy ehtiyojlarga javob beruvchi, tarbiyaviy maqsadlarning yagona majmuasiga bo‘ysundirilgan, bir-biri bilan o‘zaro hamkorlik qiluvchi, o‘zida bir butun ta’limni ko‘zda tutgan tarbiyaviy ta’sir majmuidir. Ta’lim jarayoni alohida mashg‘ulotlardan tashkil topgani kabi tarbiyaviy tadbirlardan tarbiya jarayoni vujudga keladi. Tadbirlar, tarbiyaviy ishlar – tarbiya jarayonining bir bo‘lagidir.

Ta’lim – o‘qitish jarayonida egallanadigan bilim, ko‘nikma, malakalar, fikrlash usullari tizimi. Bilim – ma’lum bir fanni nazariy o‘zlashtirishni aks ettiradigan inson g‘oyalari yig‘indisi. Ko‘nikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o‘zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo‘llash usullarini egallash. Malaka – avtomatlashgan, biror bir uchul bilan bexato bajarish, ko‘nikmaning takomillashgan darajasi.

Ta’lim vositalari – ta’lim samaradorligini ta’minlovchi ob’ektiv (darslik, o‘quv qo‘llanmalari, o‘quv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, dioproektor, magnitafon, videomagnitafon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va sub’ektiv (o‘qituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Ta’lim tamoyillari o‘quv jarayonining umumiy maqsadlari va qonuniyatlariga binoan uning mazmuni, tashkiliy shakl va metodlarini belgilovchi boshlang‘ich qoidalardir

Ta’lim tizimi – davlat siyosatining asosiy tamoyillari asosida yosh avlodga ta’lim-tarbiya berish yo‘lida faoliyat yurituvchi barcha turdagi ta’lim muassasalari majmui.

Ta’lim qonuniyatlari – ta’lim jarayonining tarkibiy qismlari orasidagi ob’ektiv, mavjud, barqaror, takrorlanuvchi aloqadorlik.

Ta’lim texnologiyasi – o‘quv mashg‘ulotining har bir bosqichini alohida-alohida loyihalash, kutiladigan natijalarni oldindan aniqlashtirish, har bosqichda qo‘llaniladigan shakl, metod va vositalarini oqilona tanlab olish, professor-o‘qituvchi va talabaning vazifalarini oydinlashtirishga qaratilgan algoritmik ketma-ketlik.

Tarbiya texnologiyasi – tarbiya natijalariga asoslanib, tarbiyaning maqsad va vazifalarini oydinlashtirish, tarbiya jarayonining har bir bosqichini alohida-alohida loyihalash, tarbiyaning shakl, metod va vositalarini aniq belgilab olishga qaratilgan tizimli jarayon.

Ta'lim usuli – ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni, Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin.

Tashxis – didaktik jarayon kechadigan barcha sharoitlarni oydinlashtirish, uning natijalarini belgilash.

Tizimli yondashuv – bu ilmiy bilim va ijtimoiy amaliyot metodologiyasi yo'nalishi bo'lib, uning asosida tadqiqot ob'ektlarining tizim sifatida o'rganilishi qaraladi, hamda tadqiqot ob'yektini o'zaro aloqadorlikdagi qism tizim va elementlardan tuzilgan yaxlit tizim sifatida ifodalashga imkoniyat yaratadi.

Trening – bu maqsadga yo'naltirilgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan qisqa muddatli o'qitish shakli. Treningga ta'rif berish yoki uni tushuntirishda turli mualliflar tomonidan turlicha yondashuvlar keltirilgan bo'lsada, ularning aksariyati trening mashg'ulotlari o'yin va mashqlar orqali amalga oshirilishiga va trening jarayonida ko'nikma va malakalar hosil etilishiga e'tibor qaratganlar.

Tushuncha – bu narsa va hodisalarning umumiy (xususiy) muhim belgi va xususiyatlarini ifodalovchi fikr (ba'zan fikrlar) – tafakkur shakli.

Tushuntirish – o'quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilish.

Fuqarolik tarbiyasi – fuqarolik tushunchasining mohiyatini anglatish orqali o'quvchilarda yuksak darajadagi fuqarolik madaniyatini shakllantirish, ularni xalq, Vatan, jamiyat uchun fidoiy fuqarolar etib tarbiyalashdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 6(766)-son.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish to'g'risida" PF-2909-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 18(778)-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 3-iyundagi "Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-sonli Qarori. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 23(783)-son.

4. Mirziyoyev Sh. M. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz". – Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

5. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlili, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza, 2017 yil 14 yanvar. – Toshkent: "O'zbekiston", 2017. – 104 b.

6. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. – T.2020 y.

7. Abdullayev A, "Jismoniy tarbiya vositalari" o'quv qo'llanma – Farq'ona, 1999 y.

8. R. Mavlonova, O. To'rayeva, Q.Holiqberdiyev "Pedagogika". -T. O'qituvchi. 2001 y.

9. N.G'aybullayev, R.Yodgorov, R.Mamatqulova, Q.Toshmurodova. "Pedagogika". – T. 2000 y.

10. Xoshimov K., Nishonova S. "Pedagogika tarixi" 2-qism. Toshkent, O'qituvchi, 2005 y.

11. Xasanboyev J. To'raqulov X. "Pedagogika" Toshkent, Noshir, 2011y.

12. Munavvarov A "Pedagogika" Toshkent, 1996 y.

13. Axmedova M.E "Pedagogika nazariyasi va tarixi" o'quv qo'1. - T.Tafakkur-bo'stoni 2011 y.

14. Abdumalikov R., Yunusov T. va boshq. "O'zbekistonda jismoniy tarbiya ta'limining rivojlanishi". Metodik tavsiyanoma. T. O'zDJTI, 1992 y.

15. Tursunov U. “Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi”, o‘quv qo‘llanma. Qo‘qon 1992 yil

16. Xo‘jayev F. Usmanxo‘jayev T. “Boshlang‘ich sinflarda jismoniy tarbiya”, o‘quv qo‘llanma. T. O‘qituvchi 1996 yil

17. Yusupova F. “Maktabgacha tarbiya pedagogikasi” T. O‘qituvchi 1993 y.

18. Usmanova A.A. “Sport pedagogikasi” o‘q.us. qo‘llanma T. 2016 y.

19. Варданыя А.Н. Педагогика физического воспитания и спорта. Методические рекомендации. – 2010 г.

20. Керимов Ф.А. Научные исследования в спорте. Т. Заркалам. 2004 г.

21. Корбут В.И. и др. Оказание услуг по физической культуре и спорту населению на спортивных сооружениях в условиях рынка из опыта РТСО «Пахтакор», «Буревестник», гребная база УзГосИФК. Учебно-методич. пособие Т. 1992 г.

22. Кошбахтиев И.А. Основы оздоровительной физкультуры молодежи. Т.1994 г.

23. Максименко А.М. Педагогическая практика студентов по физическому воспитанию в школе. М. Физическая культура. 2006 год

22. Метология современной общей спортивной педагогики. Материалы Всероссийской научной конф. М. Евсти. 2004 г.

24. Неверкович С.Д. Педагогика физической культуры и спорта М. «Академия» 2010 г.

25. Abdullayev A., Xonkeldiyev Sh. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. O‘quv qo‘llanma. T., O‘zDJTI, 2005. 12-b.

26. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. 95-b.

27. И.П.Подласий. Педагогика. Владос. 2003. 25-стр.

28. Ochilova G.O., Musaxonova G.M, “Pedagogika” Toshkent. TDIU, 2005 y. 36-b.

Internet saytlari

1. www.gov.uz - O‘zbekiston Respublikasi hukumati portali

2. www.Lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

3. ziyonet.uz

MUNDARIJA

Kirish.....	3
-------------	---

I-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI UMUMIY ASOSLARI

I Bob. Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasining umumiy asoslari.....	5
II Bob. Shaxs shakllanishida jismoniy tarbiya va sportning ahamiyati.....	31
III Bob. Jismoniy tarbiya va sport mutaxassislari faoliyatining pedagogik jihatlari.....	52
IV Bob. Didaktika-pedagogik ta’lim nazariyasi sifatida.....	106
V Bob. Jismoniy tarbiya va sport sohasida ta’lim tamoyillari.....	119
VI Bob. Jismoniy tarbiya va sport sohasida ta’lim tamoyillari.....	130
VII Bob. Ta’limni tashkil etish turlari va shakllari.....	148

II-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA ASOSLARI

I Bob. Tarbiya mazmuni va uning jismoniy tarbiya va sportdagi ahamiyati.....	164
II Bob. Jismoniy tarbiya va sport sohasida qo‘llaniladigan tarbiya metodlari.....	186
III Bob. Jismoniy tarbiya va sport ta’limini loyihalashtirish va boshqarish.....	208
IV Bob. Jismoniy tarbiya va sport sohasida pedagogik texnologiyalar va innovatsiyalar.....	251
V Bob. Sportchi shaxsini shakllantirishda jismoniy tarbiya va sportning o‘ziga xos spetsifik ahamiyati.....	269

III-BO‘LIM. JISMONIY TARBIYA VA SPORT SOHASIDAGI PEDAGOGIK FAOLIYATNING ASOSIY OMILLARI

I Bob. Shaxsni tarbiyalash va shakllanishiga sport jamoasining ta’siri.....	274
II Bob. Sport sohasidagi kreativlik (ijodkorlik).....	285
III Bob. Jismoniy tarbiya va sport sohasida samarali pedagogik faoliyatning asosiy omillari va shartlari.....	302
IV Bob. Sportda huquqiy ta’lim.....	314
V Bob. Yosh davrlarda jismoniy tarbiyasi va uning roli.....	322
Fan bo‘yicha izohi lug‘at (glossariy).....	334
Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	351

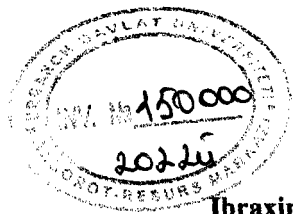
ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	3
Первый раздел. ОБЩИЕ ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТИВНОЙ ПЕДАГОГИКИ	
Глава I. Общие принципы педагогики физического воспитания и спорта	5
Глава II. Значение физической культуры и спорта в становлении личности	31
Глава III. Педагогические аспекты физической культуры и спорта	52
Глава IV. Дидактика как теория педагогического образования.	106
Глава V. Принципы образования в области физической культуры и спорта	109
Глава VI. Методы обучения, используемые в физической культуре и спорте	130
Глава VII. Виды и формы организации образования	148
Второй раздел. ОСНОВЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ	
Глава I. Содержание образования и его значение в физическом воспитании и спорте.	164
Глава II. Методы воспитания, используемые в физической культуре и спорте.	186
Глава III. Проектирование и управление физкультурно-спортивным образованием	208
Глава IV. Педагогические технологии и инновации в сфере физической культуры и спорта	251
Глава V. Специфическое значение физической культуры и спорта в формировании личности спортсмена	269
Третий раздел. ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЛАСТИ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И СПОРТА	
Глава I. Влияние спортивной команды на воспитание и формирование личности	274
Глава II. Креативность в спорте (творчество)	285
Глава III. Основные факторы и условия эффективной педагогической деятельности в сфере физической культуры и спорта	302
Глава IV. Юридическое образование в спорте	314
Глава V. Физическое воспитание в юношестве и его роль	322
Толковый словарь по науке (глоссарий)	334
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:	351

CONTENTS

INTRODUCTION...	3
First section. GENERAL FUNDAMENTALS OF PEDAGOGY OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT	
Chapter I. General principles of pedagogy of physical education and sport	5
Chapter II. The importance of physical education and sport in the formation of personality	31
Chapter III. Pedagogical aspects of physical education and sport	52
Chapter IV. Didactics as a theory of pedagogical education	106
Chapter V. Principles of education in the field of physical education and sport	109
Chapter VI. Teaching methods used in the field of physical education and sport	130
Chapter VII Types and forms of organization of education	148
Second section. FUNDAMENTALS OF PHYSICAL EDUCATION	
Chapter I. The content of education and its importance in physical education and sport	164
Chapter II. Educational methods used in the field of physical education and sport	186
Chapter III. Design and management in the field of physical education and sport	208
Chapter IV. Pedagogical technologies and innovations in the field of physical education and sport	251
Chapter V. The specific importance of physical culture and sport in the formation of the athlete's personality	269
Third section. MAIN FACTORS OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE FIELD OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORT	
Chapter I. The influence of the sports team on the upbringing and formation of the individual	274
Chapter II. Creativity in sport	285
Chapter III. The main factors and conditions of effective pedagogical activity in the field of physical education and sport	302
Chapter IV. Legal education in sport	314
Chapter V. Physical education of young people and its role	322
Explanatory dictionary of science (glossary)	334
LIST OF REFERENCES	351

Ibraximov Sanjar Urunbayevich

I-92 “Jismoniy tarbiya va sport pedagogikasi”: Darslik/ Oliy va oʻrta maxsus taʼlim vazirligi. – T., Tafakkur qanoti. 2022. – 356 bet.

ISBN 978-9943-614-56-7

UDK: 821.133

BBK: 74.200

Ibraximov Sanjar Urunbayevich

JISMONIY TARBIYA VA SPORT PEDAGOGIKASI

Darslik

Muharrir B. Roʻzimuhammad

Dizayner H. Safaraliyev

Sahifalovchi B. Bahromova

Litsenziyasi AI № 168. 23.12.2009.

Bosishga ruxsat etildi 10.10.2022. Bichimi 60×84^{1/16},

«Times New Roman» garniturasida. Ofset qogʻozi. Shartli b.t. 22,25.

Nashr t. 22,25. Adadi 500 nusxa. Buyurtma № 10-10.

«TAFAKKUR QANOTI» nashriyoti.

Nashriyot manzili: Toshkent, Navoiy koʻchasi, 30-uy.

Original maket «**TAFAKKUR QANOTI**» masʼuliyati cheklangan jamiyati texnik va dasturiy vositalar bazasida tayyorlandi va chop etildi.

Toshkent shahri, Navoiy koʻchasi, 30-uy.

ISBN 978-9943-614-56-7

9 789943 614567

*“Tafakkur qanoti”
nashriyoti*